ШЕВЧЕНКО

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(АВТОПОРТРЕТ)

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИІ КОЧАН
ЗДА

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ТОМ V

МУЗИКА — ВАРНАК — БЛИЗНЯТА — ПРОГУЛЬКА — НАЙМИЧКА — СПОМИНИ ЛАЗАРЕВСЬКОГО — ЧОГО СТОЇТЬ ШЕВЧЕНКО ЯКО ПОЕТ НАРОДНІЙ (Куліша) — СЛОВО НАД ГРОБОМ ШЕВЧЕНКА — ПОЯСНЕННЯ.

Київ-Ляйпціг
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.
КОЛОМИЯ
Галицька Накладня.
WINNIPEG MAN.
Ukrainian Publishing.

Зміст V. тому.

	Сторона.
Музика. Частина перша	3—38
Музика. Частина друга . .	38—78
Варнак	81—116
Близнята	119—259
Прогулька з приємністю та й не без моралі. Частина перша	263—336
Прогулька з приємністю та й не без моралі. Частина друга	336—418
Наймичка	421—498
Спомини про Тараса Шевченка (Лазаревського)	499—503
Чого стоїть Шевченко яко поет народній (Куліша)	504—512
Слово над гробом Шевченка (Куліша)	513—514
Пояснення	515— до кінця.

МУЗИКА

Коли ви, ласкавий читачу, кохаєтесь у рідній старовині, так пораджу вам, коли переїздитимете через город Прилуку в Полтавщині, зупинитися там на добу. А як що трапиться це не в осени й не зімою, так перебудьте там і дві добі, та перш усього спізнайтесь з панотцем протопопом Іллею Бодянським, а вдруге навідайтесь з ним же таки, з панотцем Іллею, до на-пів зруйнованого Густинського манастиря. Він по той бік річки Удаю, верстов за три від Прилуки. Можна вас запевнити, що не каятиметесь. Це суще Сенклерське абацтво. Усе тут є: і рів глибокий та широкий, колись то повний води з тихого Удаю, і вал, а на валу на тому є високий камяний зубчастий мур із внутрішніми ходами та з бійницями; є й склепи чи печери, що нема їм краю, є й намогильні плити, що вже повростали в землю, поміж величезними суховерхими дубами, може, ще самим титарем насадженими. Одно слово усе є, чого треба, щоб була повна картина романтична, звісно, під пером такого-ж Скотта Вальтера, або похожого на його автора-маляра природи. Я ж... з убожества моєї фантазії (по правді кажучи) за таке діло не беруся, та — признатись — не до того я й річ веду. Це я тілько так, аби бесіда повнійша була, забалакав про руїни памятника Самойловичевого.

Мені, щоб ви знали, київська археольогічна комісія припоручила навідатись до цього на-пів зруйнованого манастиря. Вже-ж пак за запомогою вельмиповажаного панотця Іллї, довідався я, що манастир збудовано коштом

і працею безталанного гетьмана Самойловича р. 1674, про що свідчить портрет його, яко титаря, намальованнй на стіні в середині головної церкви.

Довідавшись про все оце та змалювавши, як умів, головну чи святу браму та церкву Петра й Павла з пятьома банями, та ще трапезу й церкву, де поховано вічнопамятного князя Миколу Репніна, та ще зацілілу циклопічну братерську будівлю, — оце все зробивши, як умів, другого дня хотів був я покинути місто Прилуку й рушити до Лубен, щоб і там подивитися на манастир, збудований побожною матіррю Яреми Корибута Вишневецького. Я вже поскладав був усю свою мізерію у пакунок і хотів послати фактора Лейбу на почтову станцію по коней, аж ось мій господар до мене в світлицю увіходить та й каже:

— І не думайте й не гадайте! Ось гляньте лишень, що на дворі діється.

Я подивився у вікно. Справді, вздовж грязької вулиці тяглося дві карети — на чотири особи кожна, декілька колясок, бричок, хургонів усяких, нарешті, прості вози.

— Що це таке? — спитав я свого господаря.

— Бачте: один з нащадків славетнього прилуцького полковника, Мазепиного сучасника, завтра йменинник.

Господар мій, треба завважити, був за повітового вчителя російської історії і любив вихвалятися своїми знаннями, особливо перед нашим братом-ученим.

— Та не вже-ж увесь отсей транспорт тягнеться до йменинника?

— А вже-ж! Та це ще тілько початок! Ось подивитесь, що буде нàд-вечір: на місті буде тісно!

— Гаразд! Та мені-ж яке діло до вашого йменинника?

— А таке діло, що ми з вами наймемо троян добрих коній та й рушимо у досвіта аж у Д...

— У які це Д...?

— Та просто-ж до йменинника.

— Але-ж, я з ним не знайомий.

— Дак познайомитесь!...

Я замислився. А що справді: чи не чкурнуть би мені та по праву розшукувача давнини полюбуватися сільськими забавами? Це буде щось нове!

Добре! От на другий день ми й поїхали в гості.

Почати хиба з того, що ми зблудили не через те, що, коли ми виїхали з міста, дак було ще темно, а через те, що наш візник (справжній мій земляк), переїхавши удайську греблю, пустив віжки, та й почав собі про щось міркувати. Тим часом коні пішли собі любенько битим шляхом, звичайно по старій памяти. От ми й приїхали в село І... Питаємо першого стрічного чоловіка, як проїхати нам у Д...?

— Д...? — каже той чоловік. — А просто беріть на Прилуку.

— Як то на Прилуку? Ми-ж їдемо з Прилуки.

— Дак не треба було вам і їздити у Прилуку, — одповів чоловік зовсім байдужно.

— Та як же-ж нам тепер проїхати у Д..., щоб не вертатися в Прилуку, га? — спитав я.

— Трівайте! Десь отут недалечко є село С..., те-ж нащадка славетнього полковника. Чи не знає він часом цього села?

— А С..., земляче, знаєш? — спитав я селянина.

— Знаю, — відповів той.

— А Д...: від С... далеко?

— Ба, ні!

— Дак покажи нам шлях на С..., а там уже ми якось знайдемо й Д...

— Ходім за мною, — промовив чоловік та й пішов вздовж вулиці перед нашої завзятої тройки.

Він повів нас повз стару деревляну церкву з однією банею та рубленою дзвіницею на чотири вугли. Дивлячись на неї, згадав я картину мого незабутнього Штерн-

берга »Свячення пасок«, і мені стало сумно. Імя Штернберга дуже-дуже багато нагадало мені.

— Отсе вам буде шлях просто на С... — мовив чоловік та й показав рукою на ледві примітну доріжку, що блищала поміж густою зеленою пшеницею.

Дуже цікаво, що підвідчик наш мовчав увесь час подорожжі від Прилуки до І... і розмови з селянином, та вже побачивши поза темною смугою лісу, укриту залізом баню, тілько й промовив: »Отсе вам і С...!« — Та й знов замовк.

Це загальна риса вдачі моїх земляків. Земляк мій, коли що й до ладу зробить, дак не розбалакається про своє завзяття; коли-ж, борони Боже, вскочить у гущу, дак стане справді, наче та риба.

У С... ми розпитали шлях на Д... та й поїхали собі з Богом між зеленими пшеницями та житами.

Здається, моєму товаришеві не зовсім до вподоби була така подорож, особливо через те, що він любив чепуритись (а треба вам знати, що ми були убрані зовсім як на баль). Він теж мовчав як і підвідчик, навіть не промовив »От вам і С...«, так він був роздратований курявою та иншими пригодами подорожі. Я-ж, не вважаючи на фрак та инші причандали, був зовсім спокійним, навіть щасливим, дивлячись на необсяжний обшир під житами та під пшеницями. Нігде правди діти; й до мене в серце залізла туга, але-ж ця туга зовсім иншого роду. Я думав і питався у Бога: »Господи, про кого це поле засіяно й зеленіє?« Хотів був попереду переказати своє сумне питання товаришеві, та, роздумавши, не сказав нічого. Як би не це кляте питання, що так не-до-речі прокинулося в моїй душі, я був би зовсім щасливим, купаючись, так сказати, у морі свіжого рясту, що так тихо-тихо хвилювався. Чим близче підїздили ми до того бенкету, тим сумнійш і сумнійш ставало мені, так що я ладен був повернути, мовляв, назад оглоблі. Дивлячись на обшарпаних селян, що часто-густо попа-

дались нам на зустріч, мені здавався цей бенкет якимись нелюдськими веселощами...

Чи так, чи сяк, а нарешті, вже перед заходом сонця допленталися ми до своєї мети.

Не списуватиму вам чудового гаю з велетнями-дубами, насадженими ще прадідами, освіченого косим сонячним промінням; не писатиму й про бельведер з банею величезного панського будинку, що високо підноситься серед того гаю; промовчу й про широку та величню алею що веде до будинку; мовчатиму й про величезне село, що було заставлене повозами, кіньми, слугами та кучерами. Не писатиму про все оте тому, що саме перед нашим виздом в алею стріла нас кавалькада амазонок та амазонів без кінця-краю й зовсім збила мене з пантелику... Товариш мій не злякався: він жваво вискочив з воза і хвацько почав кланятися до всієї кавалькади... Я з цього вивів, що він вдатний жартун. Минувши амазонок, амазонів, та нарешті грумів чи жокеїв, я те-ж ізліз з воза, заплатив нашому підвідчикові і, на його питання: »де-ж я ночуватиму?« відповів: »в зеленій дуброві, земляче!« — а він тоді посвистав та й подався на село. Ми помалу пішли вподовж величньої алеї до панського будинку. А щоб надати своїй тварі вид, хоч трошки похожий на джентельменський, зайшли ми до так званого »холостого флигеля«, що стояв на відшибі недалеко біля головної будівлі. Тут стріли нас джентельмени зовсім незвичайного змісту. Звичайно буває, що люди, після довгого обіду та добрячої випивки, швиденько чимчикують спати; у їх же все вийшло навпаки. Вони стрибали, галасували й витворяли ка-знащо, звісно, усі в шотландському убранню. Цинізм, щоб не сказати, гидота, та й більш нічого! Вергілій мій якось добув умивальник та миску і ми, повмивавшись та повитрушувавши з фраків куряву, рушили в сад, сподіваючись зустрінути господарів.

Надія не одурила нас. Поперед ми увійшли в бу-

дінок: перейшовши дві залі, опинилися на терасі, що вся була заставлена роскішними квітками. Зійшовши з тераси та перейшовши старанно присипаною піском стежкою через зелений майдан (що звався за-для патріотизму левадою), увійшли ми в сад. Навдивовижу мені то був не британський або французський сад, а звичайний дубовий гай, чи дуброва. Коли-б не блищали жовті стежечки поміж старими темними дубами, так я-б зовсім забув, що пробуваю в панському саду, а не в якійсь заповідній діброві. Вергілій мій повів мене до високого розлогого, величезного дуба і показав мені на його стовбурі невилику щілину, наче малесенько віконечко, промовивши: »Ось погляньте лишень в отсе віконце«. Я подивився і, вже-ж, нічого не побачив. »Та придивіться пильнійш!« Я подивився пильнійш і побачив неначе образ Пресвятої Матері. Це й справді був образ Іржавецької Божої Матері (так мені казав мій Вергілій). Образ той був вдовбаний в цього дуба, через рік після полтавської баталії славетним прилуцьким полковником.

Слухаючи пояснення оцієї історичної події, я й не спостеріг, як ми знов вийшли на леваду, де й стріли господаря та господиню. Навкруги їх була ціла юрба гостей, що приязно сміялись.

Вергілій мій доволі хвацько, як на повітового вчителя, вклонився господарю, а господар ласкаво простяг до його одну пучку ліпші, що була оздоблена коштовним перстенем. Вергілій мій лебезуючи ухопив тую пучку обіруч і рекомендував, яко свого друга і вченого побратима. Я й собі вклонився те-ж, по правді кажучи, доволі по вченому, це-б то, по ведмедячому, після чого юрба гостей побільшала двома нами.

Не описуватиму вам ані господині, ані господаря, бо під час нашої авдієнції на дворі було майже темно, через те й неможливо було роздивитись в подробицях. Адже якби прехорошо не була намальована картина взагалі, та коли маляр зневажав подробиці, дак картина

його буде тільки ескізом і справжній мистець та знавець подивиться та й покива тільки головою, та й відійде зітхаючи до патретів Зорянки чаруватися гербами, що з убийними подробицями намальовані на гудзиках якогось там »віц-мундира«.

Аби втекти »помаванія глави« мастака та знавця скінчених картин, обмежуся я тілько першим враженням, що є, на думку психольогів, найважнійша риса до обмалювання вдачі.

Перше враження, яке зробила на мене господиня, було найприємнійше враження, а господар — навпаки. Та це, може, пучка лівши, так ласкаво простягнена до мого приятеля, спричинилася неприємному враженню. Веселий натовп гостей повагом рушав до будинку, що вже був пишно освічений в середині, а на терасі між розкішними квітками та цитриновими деревами ще тільки розвішувано ріжнобарвнії ліхтарчики.

Скоро господар з господинею ступили на терасу, коли це оркестр крепаків гримнув славутний марш з »Вільгельма Телля«. Після маршу, не переводячи духу, зараз полонез, — і баль почався у всьому величчі.

Якийсь учений муж, здається, барон Бодє, поїхав з Тегерану до руїн Персеполісу й досить докладно описав свою подорож аж до самісінької долини Мардамт; побачивши-ж величні руїни Персеполісу, промовив: »Багато мандрівців списувало ції славутнії руїни, через те мені тут нема чого робити«. Те-ж можу сказати й я, дивлячись на провінціяльний баль, хоч моя подорож не мала на меті описання провінціяльного балю й не була сполучена з такими труднощами, як ота подорож з Тегерану до руїн Персеполісу, та й порівнання, по правді кажучи, роблю я зовсім надзвичайне; але... що маю діяти, — що під руку піймалося, те й смали.

Перечитайте любу повість сучасної російської белєтристики, усюди стрінете ви описання, як не столичнього, то вже доконечне провінціяльного балю і, певна

річ, з ріжними додатками, що до вбрання та манір і навіть самих фізіономій, наче натура на провінціяльних львів та львиць особливії форми робила. Дурниця! форми ті-ж самісінькі, і коли вже є між ними ріжниця, дак це тілько тая, що провінціяльні льві й львиці, нема що й казати, зручнійші від столичних. Цього, скілько мені відомо, списувачі провінціяльних балів не спостерегли. Значить, списано всі балі, починаючи від балю на »Фрегаті Надежда« до російської »пирушки« на німецький зразок, де устсисольські »ребята« трошки попустували. І що до провінціяльного балю, я можу сказати сміливо, що мені цілком нічого робити, хіба тілько любуватися свіжими, здоровими личеньками провінціяльних красунь.

Одно мене трохи здивувало на цьому балі: саме те, що не видно було ані одного мундіра, не дивлячись на те, що в прилуцькому повіті стояв стрілецький батальон. Не розуміючи цієї причини, звернувся я до свого Вергілія; Вергілій мій саме тієї хвилі виробляв в кадрилі »па« найкласичнійшим робом. Терпляче дожидав я кінця останньої фігури кадриля, а тим часом розгадував це питання ріжними вгадками. »Може, міркував я, вони тее?...« »Але-ж ні, ця річ належить білш гусарам і взагалі кавалєрії, вони-ж — піхота, та ще й з ученим кантом. Ні, тут щось та не тее...«

Цієї хвилини кадриль скінчився: спотілий мій Вергілій підійшов до мене:

— А що, як витанцьовуєм? — промовив він, утираючись.

— Нічого, добре, — відповів я.

— А от що, — промовив я до його майже нишком: — чому це немає на балі військових?

— Та їх нігде не приймають, тим паче у такій господі, як господа нашого Амфітріона.

»Чудно«, подумав я і, подумавши, спитав:

— А панночки нічого?

— Зовсім нічого!

Саме тоді заграли вальса, і ментор мій завертівся з якоюсь вабливою брюнеткою. А я, пропхавшись якось поміж глядячами, це-б то слугами, що стояли юрбою біля розчинених дверей, вийшов на терасу та й думав про те, як

„Мы подвигаемся замѣтно...“

. . . . . .

Бал завершено найрозкішнійшою вечерею, і не покропили її, не запили, а справді залили шампанським усіх назвищ. Мене аж вжахнула така пиха.

По вечері Амфітріон запросив до »грос-фатера«, що й приняли гості з превеликою радістю. »Грос-фатер« почався й тягся з сільською простотою аж до схід сонця.

Красуні, особливо красуні на манір героїнь небіжчика Бальзака, це-б то, красуні не першої свіжости, не раджу вам танцювати до схід сонця! Влада, яку маєте ви над нашим бідним серцем при сяєві свічок, зникає при сяєві сонця і вабливість, що навіваєте ви за час ночі, заміняється якимсь гірко-неприязним чуттям, похожим на пересит. Але ви, роздратовані зажерливостю глитати наші бідні серця, не спостерігаєте, як наближається день, і ваше могутнє панування зникає, наче той прозорий туман, що розстиляється над болотом.

Так міркував я, лишаючи веселий, простий »грос-фатер« і продираючись поміж дубами до нашого табору (гості мали помешкання не в будинках; кінець саду напиналось декілька шатрів, що й значило табор, або краще — циганський табор). Наближаючись до шатрів, що вилискувались на темному рясті, почув я, на превелике диво, в одному шатрі пісні й регіт. То були друзяки-чаркуни, що проміняли світову суєту на самітність, скажеш — повну вже самітність. Якось пропхався я до свого шатра, перемінив на швидку руку фрак на блюзу та й сховався в кущах ліщини. Я не знав, що сумежно

з садом був ставок то мені здалось чудним, коли густе темне гілля ліщини почало визначатися на білому полі. Вийшов я на поляну й побачив озеро у всій його красі; з берегів посхилялись до його старі берести та мальовничі верби. Чудова картина! Вода не колихнеться, — суще дзеркало, і верби красуні ніби поцідходили до його купками налюбуватися з свого розкішного широкого гілля. Довго стояв я на одному місці, причарований цією дивною картиною. Мені здавалося гріхом зрушити хоч малесеньким рухом цю урочисту тишу святої красавиці природи.

Поміркувавши, я зважився таки на цей гріх. Мені прийшло на думку, що не погано-б було впірнути разів зо два або зо три у цьому чарівному озері. Зараз я цє й зробив.

Після купання мені стало так легко та радісно, що я двічі почув красу пейзажу й наважився раювати з його до сходу. За-для цього сів я під розлогим берестом та й віддався солодкому оглядуванню чарівної природи.

Не довго тяглось одначе моє оглядуваня. Я притулився до береста та й заснув супокійно. І наснилася мені та-ж таки радісна картина з додатком болю, і тільки чудно — замість звичайного вальса, ввижався мені відомий малюнок Гольбайна: »Танок смерти«.

Видіння мої були порвані голосним жіночим реготом. Розплющивши очі, побачив я жваву зграю німф, що хлюпалися й цокотіли в воді, і мені, рад-не-рад, довелося грати ролю цікавого Антіона-пастуха. Я одначе незабаром опамятався й сховався в кущах ліщини.

Об одинайцятій годині ранку дзвоном оповістили нежонатих гостей, що чай готовий (жонаті гості втішалися ним по своїх нумерах). На цей радістний благовіст гості сипнули з своїх самотних притулків до пишної тераси, що була оздоблена столами з чайними приборами й кількома пузатими самоварами та кофейницями. Не встиг я скінчити другу чашку ясно-брудастого

сиропу з сметанкою, коли це гримнув вальс і крізь відчинені двері побачив я кілька пар, що вертілись по залі. »Ну, й коли вони накрутяться«? подумав я і, сходячи з тераси, стрів свого Проспера; він сказав мені нищечком, що сьогодняшній вечір почнеться концертом; цьому зрадів я не мало, хоч, по правді кажучи, багато й не сподівався я від того. Одначе, я помилився.

Небавом після вечірньої прогулки гості зібралися, хто в чім попало, це-б-то, хто в сіртуці, хто в пальті, а хто тримався »гарного тону« або корчив з себе англомана, ті прийшли у фраках; про вбрання-ж жіноцтва нема що й казати. Це вже цілий всесвіт відає, що ні одна жінка, яка-б красуня вона не була, не задумається разів з двайцять на день перемінити своє убрання, коли має на думці зустрінути юрбу, хоч навіть потороч, аби не своєї породи. Прошу не гніватися, мої любі читательки, це не є вигадка, а певний факт.

Гості зібралися й посідали, певна річ, з де-яким розбором: що більше, висунулось на перед, а дрібнота (у тому числі й ми, Господи, покрий нас) примостилась по кіосках, у темряві, поміж колонами. Скоро все впорядкувалось; з'явився на підмостках, на манір кону, вільноодпущений капельмейстер, досить грубий з постаті і з самою лакейською пикою.

— Ученик славетнього Шпора! — шепнув хтось біля мене.

Ще мить, — і гримнула »Буря« Мендельсона, по правді казати, гримнула й греміла досить гарно. Мене не на жарт зачепила віольончеля. Віольончелист сидів ближче инших музиків до авансцени, неначе на показ (що дійсно й було так). Це була молода людина, бліда та сухорлява, — усе, що я міг забачити з-по-за віольончелі. Соля свої він справив з таким чуттям та мистецтвом, що хоч би й самому Серве, так не сором. Мене здивувало одно — чом йому нема оплесків. Починати-ж самому мені — не личило. Який з мене суддя, та й

що за гість з мене? Бог зна-що, Бог зна й відкіль. Що скажуть гості першого розбору.

Тим часом »Буря« скінчилась, і я почув промовлену впів голосу хвалу артистови: »От так Тарас! От так молодець! Не дурно побував аж в Італії!«

Поки оркестра ладналася, встиг я довідатися від сусіди де-що про цікавого мені артиста. Почалася увертюра з »Преціози« Вебера, і я, на вдивовижу побачив віольончеліста з скрипкою в руках майже рядом з капельмейстром, і тепер можна було його краще роздивитися.

Це була молода людина трохи більш двадцати років, струнка та граціозна, з чорними живими очима, з тонкими губами, що ледві осміхалися, з високим блідим чолом, — одним словом, це був джентельмен першої породи і, треба додати, найсимпатичнійшої породи.

Коли він скінчив арію »Преціози«, я не втерпів, — закричав »браво!«, і що сили було, став плескати в долоні. Всі подивилися на мене, певна річ, наче на божевільного. Про те-ж я не злякався і все ляскав та кричав »браво!«, поки нарешті волові очи самого господаря не примусили мене схаменутися.

Оркестра знов ладналася, та я, не сподіваючись почути щось кращого, вийшов із залі в сад. Тиха та супокійна була місячна ніч. Вештався я біля будинку недалеко і до мене долітали з хаосу згуків чудові тони віольончелі або скрипки. Постать смутного артиста, з мелянхолійною усмішкою, носилася, ніби жива, перед мною. Де я бачив його? Де я його стрічав? — питав я сам себе і, після довгого напруження памяти, згадав, що бачив його під годину обіду, за стільцем самого господаря з рукою, що була обгорнена серветкою.

Трохи не зомлів я з такого відкриття.

Музика затихла, і я пішов стежкою через леваду до старосвіцьких таємних дубів. Трохи пройшовши, почув я за собою тихий шелест ступнів; озирнувшись,

пізнав я віольончелиста, що слідкував за мною. Я звернувся був до його з питанням, але він попередив мене, ухопив мої руки і притис їх із слізми на очах до своїх губ.

— Що це ви? що ви? Що з вами скоїлося? — питав я його, силкуючись визволити руки.

— Дякую вам, дякую! — казав він нишком. — Ви, ви одна, єдина людина, що слухала мене й розуміла мене.

Сльози не дали йому говорити далі. Я мовчки взяв його під плече й довів до лавки з дерну, що була змайстрована навкруги вікового розлогого дуба.

Довго сиділи ми мовчки, нарешті він промовив:

— Ви дуже до мене ласкаві!

В цю мить роздався голос, що гукав на його.

— Ходіть до виноградної альтанки, — промовив він, устаючи. Цієї-ж митті я прийду до вас.

І він швидко пішов геть.

Дивлячись у слід його, я думав: ось натхненний мінезінгер XII віку. Одначе, як недалеко відійшли ми від благородних лицарів, розбишак того плачливого часу. А просвіта йде собі уперед широкими ступнями...

Я підвівся з лавки й пішов стежкою, що вела до виноградної альтанки. Не скажу через що, але я не сподівався почути від нього його безрадісне оповідання, як це звичайно бува, і, дяка Богові, я не зовсім помилився. Правда, він сказав мені, може, більш, ніж сам хотів; але-ж мова, якою заговорив він зо мною, була не наша звичайна бідна мова, — ні, то були божественні згуки: в їх лунав стогін змученого непорочного серця.

Він прийшов до мене в альтанку з басом і, не промовивши слова, почав ладнати струмента; пробуючи, ніби жартуючи, програв він славутную каватіну з »Норми«. Дух мені забило при ціх згуках. Не одводячи смичка від струн, заграв він одну з сердешних мазурок натхненого Шопена. Скінчавши мазурку, він ледві ви-

разно промовив: »От у нас і свій баль«. Програв він ще декілька мазурок, одну кращу за другу, одну сердешнійшу за другу.

На самім кінці останньої мазурки примітив я крізь виноградне листя мовчазні тварі багатьох слухачів: то були все слуги приїзжих панів. Вони покидали вікна, крізь які дивилися на німецькі танці вимуштрованих панів та паній своїх, і прийшли послухати, як грає Тарас.

Орфей мій, трошки спочивши та наладнавши свою ліру, повагом повів смичком по струнах — і полилася повна сердешного смутку солодкого моя рідна мелодія на слова:

Котилися вози з гори
Та в долині стали.

Програвши тему, він варійовав її на тисячу ладів, та так варійовав, що я з-роду нічого похожого не чув, та здається, й не чутиму ніколи. Слухачі, що стояли коло альтанки, за цілий час гри не ворухнулися і, коли він скінчив свої чудовні варіяції, слухачі ще довго слухали, переводячи дух, нарешті разом зітхнули та й знов замовкли.

Я мовчки взяв його за руки й дав знак вийти з альтанки. Ми вийшли й довго мовчки ходили по доріжці, наче боялися забалакати. Нарешті я переміг себе й поспитав:

— Де ви вчилися?

— З початку дома.

— А потім?

— А потім пан з панею їздили за границю й мене з собою брали, і, поки вони жили в Берлині, ходив я кілько разів до Шпора й більш нігде не вчився.

— Адже Шпор грає на скрипці?

— Я й учився в його на скрипці: скрипка є мій справжній струмент, а віольончеля — це вже так.

— Що-ж ви маєте тепер із собою діяти? Ви-ж справжній, великий артист.

— А що мені з собою діяти? На шибеницю — більш нічого.

Казати по правді я й сам не спроможен був віщувати йому щось кращого.

— Торік у літку, забалакав він, — приїздив до нас з Качанівки Глинка, слухав мою гру на скрипці та віольончелі, хвалив мене й просив пана, щоб той випустив мене на волю. Вони обіцяли йому, та на тому, здається, й скінчилось.

— Не сумуйте, моліться Богові! Дасть Бог, все буде гоже...

— Я не сумую. Михайло Йванович, здається, такий добрий. На його можна сподіватися.

— Справді, можна, коли він тілько не забув про вас. Напишіть ви до його листа.

— Написати лишень — я напишу та як же я зашлю його? Коли-ж я адреси не знаю.

— Я знаю, і ви дайте листа мені. Напишіть листа сьогодня, а завтра я буду в місті й подам його на почту.

Ми саме підійшли до альтанки, й він поспитав мене, схилившись до віольончелі:

— Чи не заграти вам ще чого?

— Дуже вдячний. Ви втомилися, спочиньте трохи й приготуйте листа на завтра.

І ми розійшлися.

Після вечері вже перед сходом сонця, розкланявшися з господарями, я, не заходячи до табору, помандрував на село наїняти коня та воза, щоб доїхати до міста, або хоч до почтової станції. Овва! На цілому величезному селі не надибав я ні коняки, ні воза. Нема чого казати, — заможні селяни! Пяниці, я певен, та лінтюги переважно, а то як би таки не знайти хоч однієї коняки з возом!... Дивовижний народ — наші селяни! Не налякай його, так нічого й не буде... Отже-ж

вас, мабуть, занадто налякано, — подумав я, дивлячись на оголіле село.

Нема чого робити, звернувся я до жида-шинкаря й найняв у його, звісно, за жидівську ціну шкапу на пять верстов до якоїсь »ферми«. А там запевняв мене жид, хоч четверню можно найняти до самої Прилуки.

За запомогою ввічливого Тараса Федоровича (віольончелиста) упакували ми аби як свою мизерію та й виїхали з села на прилуцький шлях.

— Скажіть, будь ласка, що воно за »ферма«, до якої він тепер нас везе? — спитав я свого напівсонного ментора.

— Ферма, — це хутір Антона Карловича. Чудесні люди, це-б-то, він та Варвара Яковівна! Чудесні люди! Заїдьмо, конче заїдьмо. Я вже давненько їх не бачив.

— Сількісь, заїдемо. Мені вже тепер за-одно гуляти, аж поки не випхаюсь на почтовий шлях.

— Не жалкуватимете. Антон Карлович — прецікава людина... Він, бачте, бо, почав і скінчив свою службу за лікаря у флоті, разів зо два їздив кругом світа, покинув службу та й одержує собі повну пенсію. Та тепер приватно лікарює в нашого Амфітріона; цей же подарував йому, як додаток, ще й хутір. Чого-ж іще? Живи та Бога хвали.

— А давно вже він тут живе?

— Та, мабуть, буде трохи більш, як десять років.

— А що, мають вони сімю?

— Ні, тілько вдвох. Правда, під їх безпосереднім доглядом виховуються дві доньки дідича — гарненькі діти — і вони, можна сказати, стали їм за рідних дітей. Одній, мабуть, буде вже років із шість, а друга на рік молодша.

— Чом же це їх не видно було на балі? Адже-ж, я певен, вони качучу танцюють. А самі гаразд знаєте, яка це оздоба балю.

— Ні. Я певен, що вони не танцюють качучі і,

розумієте, мати хоче виховати їх у дійсній самоті, а потім випустити в світ зовсім невинних, неначе двох пташенят з під крильця. Мені, знаєте, ця ідея дуже подобається: морально-фільософічна і, можна сказати, поетична ідея. А на вашу думку як?

— Справді, поетична ідея та ніяк не більш. Я й не гадав, одначе, щоб у Софії Самійлівни були діти. Вона ще така свіжа!...

— Та прекрасна, додайте!

— Справді, прекрасна.

Тоді саме стрів нас селянин і, знявши свого соломяного бриля, поклонився. І, коли вже ми проїхали повз його, він все ще стояв без шапки та дивився на наш екіпаж, мабуть, міркуючи: »Чорт його зна, що воно таке, — чи воно пани, чи воно жиди?« Пани, що з балю повертаються...

Певне, ви бачили лубочний малюнок, як жиди на шабаш поспішають. Багато було загального між цим малюнком та нашим екіпажем, а то й пасажирами. Якже тут було селянинові не зупинитися та не полюбоватися таким величнім поїздом? А треба вам сказати, що курява не ховала нашого величчя, бо ми рушали ходою і тільки наші особи стирчали з глибокої жидівської брички, а сам господар ішов пішки, поганяючи свою змарнілу шкапу.

Декілька разів долітали до мене якісь жидівські слова, що з зітханням промовляв їх наш хурман, і так гостро промовляв він ту-ж саму фразу, що я мимохіть завчив її і просив його перекласти. Але він довго не згоджувався, запевняючи мене, що то були негарні слова:

— Такі погані, — додав він, — що про їх і думати не личить, а не те, щоб їх ще говорити.

Але-ж я пообіцяв йому гривню міді на горілку і, він, подивившись на мене неймовірно, промовив:

— »Уні хушавке мес« — по вашому значитиме, що жива людина без грошей однаково, що й мертва.

Суща жидівська приказка!

От ми й їдемо собі повагом доріжкою поміж роскішним рястом, що був освічений ранішнім сонцем. Роса вже трохи підсохла й коники починали по зелених житах свос цокання, таке тихе, таке мельодійне цокання, що як би була не вкусила мене муха за ніс, я-б, певне, заснув. Зігнавши кляту муху, я мимохіть глянув уперед. Боже мій! та відкіля-ж все отсе взялося?

На рівній зеленій поверхні, можна сказати, перед самим носом визирнули верховини тополь, потім показалися зелені маківки верб, потім попід горою розіслався цілий гай, а за ним на цілу долину розляглося, ніби біла скатерть, тихе, прозоре озеро. Чудова, для душі радісна, картина.

Я розштовхав свого товариша й показав йому рукою на величній краєвид.

— Це хутір Антона Карловича. Ми встанемо отут та й підемо гайком пішки, а він хай стане біля шинку під горою.

Наставивши так жида, пішли ми просто на гайок, але-ж ми потрапили в гайок не так легко, як думали, бо він був окопаний досить широким ровом, а супротилежний бік рову був обсаджений агрусом.

Узявшись з приятелем попід руки (чого я між иншим не можу терпіти), пішли ми вздовж огорожжі, що була обсаджена високими тополями. Зза тополь де-не-де просвічувалися молоді березнячки, або темнів тонкий молодий дубняк, або відразу стрункий ряд тополь перериався старим дубом, що сів над самісіньким ровом та й простяг своє мальовниче гілля далеко за рів аж на шлях.

Пройшовши доброї пів верстви, дійшли ми аж до повороту огорожжі та й повернули ліворуч на стежку, що йшла з гори рівнобіжно з ровом. На цьому повороті одкрилося нам у всій своїй красі тихе світле озеро, облямоване густим зеленим очеретом та величезними роз-

логими вербами. Мені так хотілося, підійшовши до озера, впірнути разів зо два у його прозору воду. Але мій поводатар завважав, досить достаточно, що це зовсім не личить, бо ми саме тоді підійшли до воріт парку, біля яких росло дві старі верби. Ми легко відчинили ворота й увійшли в парк. Довга тіниста доріжка вела до будинку, що оддалеки білів крізь гілля. Не доходячи до будинку побачили ми осторонь недалеко від доріжки людину в білій полотняній блузі, у простому соломяному брилі та з цигарою в зубах.

— Антоне Карловичу, добридень вам! — загукав мій поводатор.

Постать у блузі зняла бриля й вийнявши цигару з рота промовила:

— Позвольте, будьте ласкаві!

Ми підійшли одно до другого близче. Це був сам господар парку чи хутора, свіжий коренастий дід з самою німецькою фізіономією. Поводатор мій рекомендував мене з усіма епітетами, а Антон Карлович з добросердешною усмішкою простяг до мене руку й промовив:

— Дуже радий!

Я теж з свого боку промовив якусь лаконичну ввічливість, і ми знов вийшли на доріжку. Не встигли ми зробити кілька ступнів, коли це з-за куща пахучої черемухи в квітках вибігли до нас дві прекрасні біляві дівчинки років по пять, або по шість та й кинулися до Антона Карловича, гукаючи: »А що, злякали, злякали!« Антон Карлович мовчки показав їм рукою на нас, і дівчатка покинули його та й сховалися за кущ черемухи.

Тим часом вийшли ми на зелений лужок, що прилягав з одного боку до озера, а з другого до ганку чистенького біленького будиночка, що кругом був обсаджений кущами бузку.

Дивне враження зробила на мене ця тиха граціозна картина...

Слідком за ними вибігли дівчатка на лужок, а з будинку на ганок вийшла молода, вродлива жінка з книгою та з парасолькою в руці, та й пішла до дітей. То була, як я потім довідався, гувернантка Француженка. Ми зійшли на ганок, і господар запросив нас відпочити в холодку, а сам пішов у будинок.

На дозвіллі я любувався дітьми, що гралися на зеленому лужку, та, казати правду, струнокою, величньою постаттю вродливої гувернантки, і так я залюбувався, що аж не примітив, як на ганок вийшла до нас сама господиня. Уклонившися, я прохав вибачення за свою байдужність.

— Нічого, нічого, любуйтеся! У нас, дяка Богові, є з чого любуватись.

І вона, лукаво всміхнувшись, звернулася до мого товарпша. Той почав був мене рекомендувати, але-ж вона промовила до його нецеремонно:

— Не турбуйтесь лишень, мені вже Антон Карлович рекомендував. Роскажіть лишень краще, як ви там веселилися на балі?

Мій приятель почав описувати їй баль, а я тим часом став роздивлятися нецеремонну панію.

Це була гарна брюнетка, принаймні років тридцяти пяти, з великими виразними карими очима, з досить свіжим, як на її вік, румянцем на повних щоках, з трохи кирпатим носом, з прегарними білими, чималими зубами та ледві одвислим підборіддям. А взагалі вона була сущим типом Українки. Навіть голос її, та особливо вимова, нагадували мені мою землячку, яку »чиновницю« середньої руки, або високої руки протопопшу, не дивлячись на те, що убрана вона була, як справжня пані.

— А, нуте вас з вашим бальом! — проказала вона скоромовкою, стала на дверях та й зацокотіла:

— Прошу найпокорнійше до покоїв! Ви хоч і з балю сьогодня та, певне, ще не пили чаю. По правді кажучи, й ми тільки що встали.

Я пішов слідком за господинею, а товариш мій, як людина знайома з місцевостю, пішов одшукувати жида та клопотатися про мешкання.

В першій світлиці, досить великій, стрів нас Антон Карлович вже не в полотняній блузі, а в сірому пальті з літнього тріка, і просив мене сідати без церемонії.

— А ви, Маряно Якимівно, пошліть свою Оришку, хай кличе до снідання Адольфіну Францівну з дітьми.

Господиня покликала слугу, скромну й миловиду дівчину в сільскому вбранні, загадала їй щось чистою українською мовою, і та вийшла з світлиці.

Через кілька хвилин увійшла до світлиці гувернантка з обома дівчатами, а за нею й мій товариш. І всі ми сіли круг столу: на столі пишався вже здоровенний самовар. Як-би я не знав, чиї то були діти, дак я б подумав, що Маряна Якимівна була їх дійсна мати: так любо, так, як матінка любо, поводилася вона з ними. І, на перевелике диво, вона, звертаючись до гувернантки, розмовляла з нею по-французьки... От тобі й »чиновниця« середньої руки! От тобі й протопопша вищої руки! — подумав я. Маряна Якимівна просто вчарувала мене, і як-би вона зверталася була до своєї Оришки на російському діалєкті, дак я-б подумав, що маю щастя бачити перед собою, принаймні, графиню, або хоч просто даму вищого польоту. Така вже сила упередження проти своєї рідної мови!...

За часом нагодою довідався я про ймення двох дівчаток. Одну, здається, старшу (вони були однакові на зріст) звали Лізою, а другу Наталею. І так вони скидалися одна на одну, що, коли-б пересадили їх з місця на місце, я-б не знав, котра з їх Ліза, а котра Наталя. А обидві вони занадто скидалися на свою любу матусю.

Господиня, між иншим, звернулася до мене й поспитала, чи сподобався мені концерт у Д...?

— Вже, певне, там не обійшлося без концерту? — додала вона.

Я потвердив.

— А який віольончелист? Хіба не правда — прекрасний?

— Прехороший! відповів я.

— Це наш великий приятель і окрім того, що він прегарний артист, треба знати, що він людина найніжнійшого, найблагороднійшого серця. Та що маєш діяти? — додала вона з зітханням. Ліза й Наталя плачуть, коли не бачать його днів зо два, а про Адольфіну Францівну нема чого й казати, — промовила вона жартуючи й цмокнула гувернантку в щоку, що аж запалала, з чого я примітив, що вона розуміє по російськи.

Мені було дуже приємно чути таке про людину, яку полюбив я з одного разу, як щось близьке до мого серця.

Після чаю Антон Карлович звернувся до нас і запросив до своєї хати.

— Це я до їх тілько в гості приходжу, а хата моя в саду. І він узявся за свій бриль. Ми зробили теж.

Біла, укрита соломою хата, до якої привів нас Антон Карлович, стояла між садовим деревом і разом була й за кабінет Антона Карловича й за сторожку. Чисто німецька вигадка.

Хата Антона Карловича, як взагалі українські хати, була перегороджена сіньми на дві половини: властиво на хату з кімнатою та на, так звану, комору. У коморі, куди світ проходив через одно вікно, була в його аптека та бібліотека, а в сінях лабораторія. Це можна було думати тому, що на широкій грубі стояв алембік, ретorta та скляні й глиняні банки (каламарі). Стіни світлиці, чи кабінету, були оздоблені луками, стрілами, томагавками та иньшою зброєю хижаків, а це свідчило про круго-світню подорож Антона Карловича. Попід стінами стояло дві козетки, поміж ними біля стіни простий дубовий стіл, а на йому електрична машина.

— Чи не спочинете ви лишень з дороги, а я тим

часом навідаюсь у Д... я-ж їхній домашній лікар. До побачення!

І він зоставив нас у своєму кабінеті повними господарями.

— От не гадав я, рушаючи на баль, попасти в кабінет ученого подорожника, а до того — подорожника скромного! — в голос подумав я, коли ми лишилися вдвох.

— Та що це! — промовив до мене товариш: — ви зазирніть у кімнату, от де рідкости!

І справді рідкости!... Вподовж усієї кімнати під стіною, широкий дубовий стіл, заставлений найріжноманітнішими та перегарними ракушками тропічних морів і посеред столу, саме проти вікна, плоська скринька, завдовжки й завширшки з аршин із шкляним віком: в скриньці нумізматичні рідкости Антона Карловича.

Поміж монетами ріжної великости й форми побачив я австрійський талар XVII віку, на йому глибоко було видавлене тавро з московським гербом.

— Чи не правда, цікава монета? — промовив до мене товариш, показуючи на таляр: — або, краще мовити, цікаве тавро.

— Але-ж що воно значить це тавро? — поспитав я.

— А от бачте що. Як ходив року 1664 чи 65 наказний гетьман Іван Золотаренко з українськими полками, дак наші козаки не схотіли брати платні московською монетою, от їм і дано австрийськими талярами, положивши на кожний таляр московське тавро.

Націкавившись з рідкостей Антона Карловича, я вийшов у сад, лишивши свого товариша помріяти на самоті, це б то, трішечки поспати. Я обійшов увесь сад, чи, краще мовити, парк і не міг досить налюбуватися красою дерев та чистотою доріжок і, взагалі щиронімецькою охайністю, з якою все отсе ведеться. Наприклад, у кого ви побачите, окрім Німця, щоб поміж садовиною були посаджені кавуни, дині й навіть кіяхи? В Германії це річ зрозуміла, але-ж у нас це неможливо

просто... З саду вийшов я на греблю, обсаджену вербами. Налюбувавшись чистеньким, чепурненьким млином на одно колесо та пройшовши гатку, опинився я на селі.

Село, може, всього-на-всього хат з двайцяток. Але як ото все хороше! Що не хата, то й картина!

От, подумав я, й не велике село та веселе. Наважився я поспитати стрічного селянина, чи не можна буде в їх найняти коней до Прилуки.

— Можна, чому не можна, хоч пару, хоч дві пари, дак можна!

— От і добре. Дак я зайду опісля, поторгуюся.

— Добре, поторгуйтесь.

За селом побачив я панську стодолу, а коло неї скирти усякого збіжжя. Підходячи до стодоли, стрів я токового й він показав мені підлеглий йому тік чи гумно. Я, бо не агроном, дивився на все позверховне та й розпитував те-ж позверховне, та все-ж з того, що побачив та почув, вивів я, що не пошкодило мабуть би й завзятим агрономам повчитися де чому від Антона Карловича, або хоч від його токового.

Питав я в токового й про винницю, через що, мовляв, Антон Карлович, маючи стілько хліба, не спорудив собі й досі хоч невеличкої винниці, і одержав відповідь:

— Бог їх святий знає! Я й сам казав їм, щоб спорудити хоч невеличку. »На що? кажуть: щоб пяниць голісіньких пускати по світу? Не треба!« Вони в нас такі чудні і, боронь Боже, як вони тієї проклятущої горілки не люблять.

— Справді чудна людина! Ну, а пяниці в вас є на селі?

— Ні однісінького!

— Добре. Куди-ж ви збуваєте своє зерно?

— Куди збуваємо? Нікуди більше, як у Д... Бачте, пани бенкетують, а мужики голодують. Та ще мало цього: на селі, окрім коршми, — що вулиця, то й шинок,

а в кожному шинку на принаду катеринка виграва. От бідний мужик і пропиває під німецьку музику останню нитку. Скажемо: мужик — дурень.

— За те пани примудрилися! О, філантропія! — подумав я й попрощався з токовим.

Підходячи до греблі, мимохіть став я, щоб полюбуватися старими вербами, що поспускали свої довгі зелені віти у світлу прозору воду. А з-за того роскішного гілля, з супротилежного боку ставка, визирає з темного рясту біленька хатка Антона Карловича, що так любо всміхалася і, наче красуня тая любується своєю вродою перед дзеркалом, так вона любується собою, у прозорому тихому озері.

— Благодать! — подумав я й пішов через греблю до чепурненької хатки.

Тим часом Антон Карлович повернув од своїх пацієнтів і, на превелику радість, привіз з собою любого мого віртуоза. Ми стрілися з ним на вході в сад і приязно привіталися, наче найдавнійші знайомі.

До нас вийшла Маряна Якимівна й, нецеремонно узявши мене за руку, промовила:

— Ви мусите бути щира душа, коли полюбили нашого любого Тараса Федоровича. Від щирої душі вам дякую.

Я мовчки поцілував її в руку. Тим часом підходив до нас Антон Карлович.

— Ось глянь, глянь, що наш гість виробляє! — промовила вона до чоловіка.

— Нічого, нічого, — говорив Антон Карлович усміхаючись. — А чи не краще буде, коли ми підемо та побалакаємо з борщем. Як на вашу думку, Маряно Якимівно?

— А й справді краще! Прошу покірно, панове! — промовила вона до нас, і ми пішли обідати.

А чи багато з вас є, панове, таких, щоб, маючи хоч

одну кріпацьку душу, посадовили попліч себе кріпака, хоч би той кріпак був найбільший геній на світі? Певен я, що не знайдеться ні одного, окрім щиро-благородного Антона Карловича.

Тарас Федорович сидів між пустотливими Лізою та Наталею, і вони не давали йому бідному спокою за ввесь час обіду. Чудова, благородна рівність! От як би треба людям жити поміж собою! Та що маєш діяти? Не можна! Між иншим почув я декілька французьких виразів, що висловили їх Тарас Федорович та гувернантка. Отсим до останку заполонив мене мій любий віртуоз.

По обіді ми, це-б то, мужчини, рушили до Антона Карловича в хату покурити.

А що я не курив, і віртуоз мій — теж, дак ми й пішли собі гуляти по саду, аж поки не вийшли на невеличку прогалину, де стояв добрий стіжок свіжого сіна. Не встояв я проти такої могутньої спокуси. Скинувши хустку з шиї та сюртук, ліг на пахуче сіно, а за мною, розуміється, й мій товариш теж. Щоб не подужала дрімота, повів я здалека розмову про двох дівчаток, що жили ніби за годованок у поважаного Антона Карловича.

— Які любі, прехороші діти! — промовив я.

— І, додайте, щасливі діти. Не тямлю я, щоб з їх і було, коли-б біля нашого роскішного села не було отсього хутора й цих добрих людий!

— А роскажіть мені, справді, що то воно за оригінальна мати, що виховує своїх дітей таким робом? Мені здається, що для дітий такого віку ніхто не спроможеться заступити матір.

— Отже Маряна Якимівна спромоглася. Ось що. Софія Самійлівна, мати їхня по назвищу, великосвіцька пані, а головна річ — красуня... Красуня соромиться, коли її запитає хто про здоровля її дітей. Це їй однаково, що сказати: як ви змарніли, Софіє Самійлівно. А до того, яко свіцька пані, вона після кожного балю (а

їх у нас на рік буває три, переступного — й чотири) мусить віддавати візити своїм гостям. А гостей, ви самі бачили, скільки понаїздило. А от 17 вересня двічи стільки наїде, не вважаючи ні на яку погоду через те, що тоді вона саме буває йменинницею. Поки повіддає візити, зирк — другий баль готується, далі третій... От так рік і минає. А далі, коли вибереться час, треба й до Петербурга поїхати: »а то, каже, між цими хохлами зовсім зачерствієш. Самі міркуйте, чи до дітей їй при такому житті? І на мою думку, вона нічого кращого й видумати-б не змогла, як оддати їх до рук Маряні Якимівні?

— Я з вами згоден, що вони зробили розумно, але чи гарно, це инша річ.

— Певне, тут серце матері заховано під себелюбством свіцької красуні. Проте-ж отсе якось не що давно я чув, згадувала вона про їх. Років через два хоче вона випровадити їх до Смольного інституту: »В полтавському, каже, поробляться вони ‚хохлачками'«.

— І то правда. Як же вона не побоялася віддати їх Маряні Якимівні? Чи їй здавалося, що можна лиху запобігти, коли будуть з ними француженка-гувернантка та слуга-Німкеня.

— Де там! Німкеня сама незабаром зробиться »хохлачкою«, а про гувернантку нема чого й казати. Ось слухайте, що я вам скажу. Адольфіна Францівна забажала вчитися російської мови. От Маряна Якимівна її й учить; але-ж замість російської мови, вивчила її української. Софія Самійлівна трохи не посварилася через отсе з Маряною Якимівною. І знаєте, що ще: вона чудово співає де які наші пісні. Проситимем її, хай заспіває нам хоч однієї.

— Неодмінно!

— Ось вони! ось вони! — почули ми недалечко дитячі голоси, і ледві встигли ми одягти сурдути, як підбігли до нас Ліза й Наталя та, вхопившися за поли сур-

дута Тараса Федоровича, потягли його в сад, примовляючи:

— Ходімо, ходімо! Неня просить вас грати.

Пройшовши кілька ступнів за артистом, побачив я Адольфіну Франціївну, що прихилилася до дерева, і, підійшовши до неї, промовив якийсь комплімент по вкраїнськи; вона, трохи всміхаючись, зовсім не соромливо одповіла мені: »Спасибі!« Ми пішли слідком за дітьми розмовляючи, наче близькі знайомі. Між иньшим, як доказ свого знання української мови, гувернантка прочитала мені два рядки:

Катерино, серце моє,
Лишенько з тобою.

І так любо, так виразно прочитала вона ці вірші, що, коли-б я не знав був, що вона Француженка, дак, не вагаючись, мав би її за мою щиру землячку.

Упадаючи біля m-lle Адольфіни по »хахлацьки« на французький лад, ми трохи відстали від дітей та арештованого артиста, а коли надійшли до будинку, наш артист на ганку грав уже українську пісню до танців, а Ліза та Наталя перед ганком з попідійманими рученятами, наче плещучи, танцювали, примовляючи:

Гоп-чук гречаники,
Гоп-чук печеній...

Антон Карлович, сидячи на ганку, сердешно всміхався, а Маряна Якимівна брала раз-по-раз дітей на руки й цілувала з найщиріїшою ніжностю матері. Віддалеки стояла Німкеня-прислужниця й, розворушена жвавим мотивом пісні, ляскала пучками в такт. Тілько простодушні щасливці можуть виявляти з себе таку картину!

В саду, окрім хати Антона Карловича, була ще й невеличка хатка з піддашшям і замість присьби стояли навкруги гратчаті деревляні ослони, а перед хаткою стара липа; округ неї теж був ослін, тілько не деревляний,

а дерновий. Хатка ця була майстерською, чи робочою Маряни Якимівни. Тут сушила вона садовину, варила варення й готувала ріжні настійки та чудові наливки. А під липою відпочивала Маряна Якимівна.

В отсю хатку на ціле літо виносили фортепян, бо Маряна Якимівна, дарма, що мала вже прозаїчний вік і піклувалась про наїдки та напитки, в душі була артисткою й любила на дозвіллі забувати своє прозаїчне істнування насушне й носитись в згуках, в небесних краях божественної фантазії.

Часто й довго сидячи під липою, добрий Антон Карлович слухав холодні поетові практичні думи, курячи свою цигарку. Ніби сніг після проміння весняного сонця, німецька фантазія оживала, тухла в роті цигара, й старий молодів.

В отсю завітню хатку просила Маряна Якимівна своїх гостей чаю пити.

Після чаю засвітили в хатці свічки. M-elle Адольфіна, не відмагаючись як те звичайно була з гарними паннами, сіла за фортепян, а Тарас Федорович узявся за віольончелю, й після кількох акордів, тихо, гарно, наче з неба, розтялася одна з божественних сонат божественного Бетховена.

Ми зостались під липою й, за ввесь час сонати, сиділи, притаївши духа; навіть жваві діти — й тії пригорнулись до Маряни Якимівни, затихли й тілько всміхаючись позирали одно на одного. — Після сонати Бетховена програли з однаковим хистом ще дві сонаті Моцартові, потім де-які місця з славутнього »Реквієм« і нарешті зовсім несподівано:

»Ходить гарбуз по городу...«

Діти біля Маряни Якимівни закричали, а Антон Карлович пішов у хатку запалити цигарку. Тарас Федорович виробляв такі варіяції на цей поспів напів веселий, на-пів сумний, що діти знов притулилися мовчки

до колін Маряни Якимівни, а у Антона Карловича знов цигара погасла.

Чи багато людей, що мають долю блискучу й роскішну, провадять свої довгі вечорі так нецеремонно, просто й разом так прекрасно, як ми, люди прості, сливе бідні, провели цей вечір незабутній? Певен я, що не багато. А виходить, що справді прекрасне й величне духовне не вимагає ніяких прикрас позлотистих, або й золотих.

Скінчивши варіяції, артистки наші повиходили з хатки до Маряни Якимівни, щоб вона заграла їм що. Вона одмагалася. Ми й собі пристали до їх, але-ж ніщо не помагало.

— Нехай, — каже, — я вам завтра заграю, а то сьогодня це значитиме: після меду — хрін. Ходімо краще гуляти. Он гляньте, вже й місяченько з-за дерев визирає.

І з цими словами вона увійшла в хатку, погасила свічки, причинила й замкнула двері, і всі ми, весело балакаючи, пішли любоватись, як визирає повний місяць з-за млинів та старої верби й вилискується у темній прозорій воді. Я зовсім був зачарований і декораціями й ціми простими, добрими людьми. Довго ще гуляли ми по саду вдвох з Тарасом Федоровичем, що прямо причарував мене до себе. Він, як це звичайно було з ймовірними людьми, розповів мені історію свого сумного дитячого віку, без ніякого з мого боку домагання, як це теж звичайно бува з письменною братією. Він через те розповів мені, що я з увагою, або, краще мовити, з спочуттям його слухав.

— Батька, — казав він, — я не памятаю й моя мати ніколи мені нічого про його не говорила. Хáти в нас теж своєї не було, й ми, як у нас кажуть, жили в сусідах, це-б то, переходили від одного чоловіка до другого, аж поки я не почав ходити. Тоді вона, бо стала вже вільнійшою, хотіла була найнятися до кого на рік,

але-ж ніхто не хотів наймати її, не знаю через що: може через мене, або, що вона була такою худою, та блідою... Дак от, обійшовши марно всі села, найнялася вона, нарешті, до жида-шинкаря. Не можу вам сказати, скільки саме років служила вона в жида, знаю тільки, що я вже був чималий хлопець, як вона вмерла. А вмерла-ж вона, скільки я згадаю, з сухотки. І, як тепер памятаю, за кілька день до смерти прийшла вона до своєї хижки, або, краще мовити, стайні з худобою, лягла, та вже більш відтіля й не виходила. За кілька хвилин до смерти приніс я їй води. Та вже їй не можна було пити й балакати теж... Вона тільки поманила до себе рукою і, коли я нахилився до неї, ледві-ледві доторкнулась рукою до моєї голови, поцілувала мене, й дві сльози викотились з її померклих очий. Потім вона тихо зітхнула й умерла.

Соцький поховав її за того карбованця, що жид не додав їй за роботу. А я швендяв по селу, аж поки не пристав до валки старців. Між старцями був сліпий козак, чи бандурист, йому мене й нараяли, як скромного хлопця. От він і взяв мене замість попереднього поводаторя свого. А, знаєте, мені до вподоби було моє нове становище через те, що я мав хоч де-який, а все-ж таки притулок. А ще більш до вподоби був мені сліпець, що я водив. Це був ще молодий чоловік і, памятаю, сухорлявий та з довгими пальцями. Особливо-ж мені подобалось, коли він сам собі, перебіраючи повагом на бандурі струни, тихенько співав:

„На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє..."

Щось надзвичайне з'являлось моїй дитячій уяві у згуках та словах цієї сумовитої пісні.

От такий самий, як тепер, був у Д. баль, з тією тільки ріжницею, що тоді й старцям готували страву, а тепер вже не готують. От і ми з валками старців при-

йшли на обід. Сидимо ми ото собі під деревом і, ждучи обіду, наладнав кобзу й заграв мій кобзар. Народ так і оточив нас навкруги. От він вигравае, а я дивлюсь на бік, та й бачу — до нас пани з паннами. Народ, звісно, зараз розступився перед панами, і сама Софія Самійлівна підійшла до мене. Вона похльоскала мене по щоці й промовила: »Який гарненький!« А, завернувшись до панів, проказала: »Я неодмінно візьму його за пажа до себе!«

Так і сталося! Другого дня я був уже між челяддю. Та коли-ж виявилося, не знаю через що, що я невдатний на пажа, дак мене почали вчити співати; я мав успіх. А потім стали вчити й грати, попереду на скрипці, а потім і на віольончелі. — От вам моя проста історія, — додав він, та й замовк.

— Сумна, по правді кажучи, історія.

— Щож діяти? Минуле моє справді сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що коли-б не ці щирі люди, то я-б не знав, що з собою й робити.

— Не зневіряйтесь, мій друже, кохайтесь у своїй прекрасній штуці, і Господь заспокоїть вашу душу страждену й пошле вашому терпінню щасливий кінець.

— Не знаю, чи знайде мій лист Михайла Івановича в Петербурзі?

— О, певне, він нікуди не поїхав: це було-б відомо.

— Та чи й можна-ж сподіватись, що лист мій щонебудь вдіє?

— Запевне. Я дуже добре знайомий з Михайлом Івановичем. Це предобра, найщирійша людина! Одно слово, це дуже мягкосердний артист. Ще ось що. Завтра я розлучуся з вами надовго, а може й на завжди; але ви й отсі добрі люди й отсі години, що провів я вкупі з вами, такі дорогі моєму серцю, що для мене були-б найкращим дарунком вашим, хоч коротесенькі, листи. Прошу вас, оповіщайте мене хоч де-коли. А про наслідки

вашого листу до Михайла Івановича неодмінно оповістіть мене. Завтра я дам вам свою адресу.

І він обіцяв мені вести свої записки й засилати їх що місяця до мене замість листів.

— Мені так приємно, — відповів він, — викладати вам свою душу, і ви з такою увагою слухаєте мене, що я й тоді уявлятиму, наче оповідаю вам особисто про мої враження.

У хаті Антона Карловича горіло ще світло, коли ми підійшли до неї, але руху вже не було ніякого. Вергілій мій так пильно хропів, що було чутно аж за хатою. Небавом і ми почали йому підтакувати.

Другого дня вранці я пішов був на хутір найняти коней з возом, щоб їхати з товаришем до Прилуки, коли це Антон Карлович доганяє мене вже на греблі й повертає до дому, кажучи, що люди чемні так не роблять, а Маряна Якимівна не хоче й слухати, щоб ви ранійш трьох днів покинули нашу оселю. Діти — й ті навіть заплакали — почувши про такий ваш неделікатний вчинок.

Від Маряни Якимівни вислухав я ще докладнішу рацію. »І не думайте, й не гадайте, казала вона. Як на світі живу, то ще не бачила, щоб люди звичайні другого-ж дня з гостей їхали, навіть і на мужицьких конях! Цього не тільки в нас, а мабуть і в Німців не водиться. Чи так, Антоне Карловичу, ти-ж Німець? га?«

— Такий я Німець, як ти Німкиня, — промовив Антон Карлович та й засміявся.

— Ось і Тарас Федорович останеться в нас, — додала Маряна Якимівна.

— Тепер йому після балю зовсім нема чого там робити. А Адольфіна обіцяє нам сьогодня співати вкраїнські пісні; діти-ж обіцяють вам танцювати хоч цілісінький день »гречаники«.

— І метелицю, матусю, — разом промовили обидві дівчинки.

Не було сили змагатися, й я згодився. Вергілій мій забалакав був про службу, про обовязки та про попечителя.

— Вже хоч би ви мовчали! Носиться з своїм попечителем... їй Богу, правда! А ще старий знайомий. Ходім лишень краще до моєї хати чай пити, а то з вами не збалакаєш.

Переглянулись ми з Вергілієм та й пішли мовчки за Маряною Якимівною.

Ще два дні гостювали ми в цих людей щирих і за сей час намалював я олівцем де-кілька краєвидів щасливого хутора й сливе одними рисами усю нашу компанію; на першому плані помістив я Наталю та Лізу, що танцують »гречаники«. Все отсе ледві-ледві накидано. Та ось уже двайцятий рік минає, як любувався я цією живою картиною, а дивлячись на цей ескиз, я ніби знов любуюся нею, і навіть чую скрипку та ляскання пучками Німкені-прислужниці.

Мені здається, ніяке геніяльне описання особи та місцевости не може так оживити давно минулого, як кілька смуг, вдатньо проведених оливцем. Принаймні, це так впливає на мене.

Четвертого дня нашого перебування на благодатньому хуторі, так о годині десятій ранку, проводили нас, наче найближчих своїх друзів, привітні та щасливі мешканці хутора цілою родиною. Навіть Наталю та Лізу узяли з собою. І провадили нас не тілько через греблю, навіть через село, аж до самої клуні. Тут сіли ми на супокійну найтичанку Антона Карловича, запряжену парою добрих коней, та й рушили.

Довго стояли друзі наші на одному місці й махали нам хустками. А одна дівчинка, щоб краще було видко її хустинку, скочила до Антона Карловича на плече й пильно махала нам хустиною... Найтичанка покотилася швидче й швидче, й купка друзів наших ледві була примітна на обрії. Ще чверть верстви, маленька

долинка — й друзі наші зникли за круговидом. Ще раз зирнув я назад, виїхавши на горку — овва! Окрім клуні та скирдів, нічого не було навкруги видко. Сумно стало мені, так сумно, наче я прощався з своїми кревними на час довгий, необмежений. Воно так і сталося.

За ввесь час подорожжі приятель мій мовчав; я був дуже радий цьому, бо не почував у собі хисту розмовляти про найзвичайнійші речі. Небавом на обрії показалося наше місто Прилука, а трохи ближче з-за темного гаю визирали бані, білим залізом вкриті, соборної церкви Густинського манастира. Коли проїздив я повз цей замок-манастир, що потроху оновлявся, дуже неприємно вразила мене нова башта на чотири вугли, ще не побілена, з плоскою покрівлею, наче каланча.

— Що воно за диво стирчить ото? — запитав я свого приятеля.

— Це дзвіниця оновленої домашньої церкви настоятельської, що над малою брамою.

— Певне вже, якийсь мастак костромський мужичок спорудив таку будівлю!

— Ні, вибачайте, не мужичок, а справжній майстер патентованний.

Та й мистецьки-ж підробив він византийський стиль!

— Не глузуйте лишень, будьте ласкаві, з нашого майстра! Його ганять, і грошей не дають. А ось як поїдете з Прилуки на Ніжин, дак побачите в селі дідички N. справдішній »храм царя«, цим таки майстром споруджений. Вже на що наш посвячений знавець та покровитель штуки, можна мовити меценат нашого часу, NN., а й той глянув, та тілько рота роззявив; про непросвіченого-ж нема чого й казати.

— Честь та слава майстрові вашому!

Тим часом вїхали ми в місто, а через годину прощався вже я з шановним педагогом, просячи його записувати на користь науки все, що дотикається археольогії й взагалі народньої вдачі, це-б то: прислівя, при-

казки, пісні, перекази й таке иньше. А найпаче просив я його оповіщати мене іноді про наших друзів добрих на хуторі. Він обіцяв мені виконати все, коли стане сили. І ми розлучилися, і розлучились на довго.

Частина друга.

Розлучаючись з моїм проводарем, я й не гадав тоді, що ми на довго-предовго розлучаємось; я гадав тоді, що та ж київська комісія археографична й на той рік припоручить мені поїхати по Вкраїні, — я буду в Чернигові, а звідтіль поїду через Ніжин на Прилуку і по дорозі гляну на хвалений той »храм«, споруджений коштом дідички К., а в Прилуці погостюю в мого Вергілія день-два, та, коли буде можна, навідаємось до Антона Карловича та до Маряни Якимівни і налюбуємося їх прегарним хутором.

Так гадав я тоді, та... не так склалося, як ждалося. Вийшло те, що я цілих 20 років (після мого виїзду з Прилуки) Київа, Чернигова, Ніжина й Прилуки й мого Автомедона, хутора й усього, що бачив я там прекрасного, не тілько не бачив, але навіть цілих двадцять літ не бачив моєї України любої й згука рідного не чув. От що доля иноді з нами діє! Після 20-літньої мандрівки по чужині повернув я на Вкраїну. Переїздячи через смиренне місто Прилуку, згадав сірéнький будинок на розі двох грязьких вулиць і сказав фурманови зупинитись біля того мизерного будиночку. Злів я з воза, увіходжу у двір, мене зустрічають два хлопчики; я питаю, чи тут живе Іван Максимович С.

— Тут! — відповідають разом обидва хлопці.

— Чи він у господі?

— Нема! Вони в школі.

— А чи нема у вас дома кого старшого од вас?

— Є мати дома, та тільки вже відпочивають; ось ми її розбудимо.

— Не треба, не будіть. Я потім зайду.

І я поїхав на почтову станцію.

День був прехороший. Вже вечоріло. Поскладавши свої пакунки та торбинку на ганку станційного будинку і віддаючи подорожню доглядачеви, прохав я його не запрягати коней.

А далі сів я на своїй мізерії, на пакунку-б то, й почав малювати мурована церкву, прехороше освічену вечірнім сонцем. Церква та якась незграбна, але досить оригінальна на штиб. Збудовано її коштом Прилуцького полковника Ігната Г. Це той самий Г., що перший покинув Мазепу й пристав до царя Петра; за це після смерти полковника Носа дано йому прилуцьке полковництво й обдаровано великими маєтностями в тому-ж таки полку. Поки змалював я цей памятник знаменитого полковника, сонце стояло вже на вечірньому прузі і юрба школярів показалася на вулиці, а трохи згодом рушила по вулиці сухорлява, дужковата постать, з парасолем замість ціпка в руці. Це був мій Вергілій, і я трохи чи не тюпки побіг до нього на зустріч. Довго стояли ми серед вулиці один проти одного й нарешті, після довгих згадок, він простяг до мене руку й промовив:

— Антикварій! Антикварій! Дак отсе ви?... А я вже зовсім був поховав вас!... Та як же ви перемінились! Зовсім був не пізнав вас...

— Спасибі ще, що хоч згадали.

— Та я вас завжди згадував, тільки по виду не пізнав. Прошу-ж вас, будьте ласкаві одвідати мене в моїй убогій келії.

І розмовляючи підійшли ми повагом до брами сіренького, давно мені знайомого, будинку. Біля брами, як це звичайно буває по маленьких містах, стояла лавка,

що вже в землю вросла. Ми мовчки глянули на неї й сіли.

— Еге, дак от ви й помандрували, — сумно промовив Іван Максимович. — І світу Божого побачили, певне й за границею не раз побували... А я, як заліз у цей темний куток, дак і на світ Божий не показуюсь: сиджу собі, можна сказати, без жадного руху!...

І довго ми балакали, згадуючи своє минуле. Між иньшим він розповів мені, що небавом після нашої розлуки він одружився з благородною й гарно вихованою, хоч і убогою, дівчиною.

— Думав, каже, я з нею свій вік звікувати в щастю та в любові, але Бог судив мені коротати свій вік самотою!... — І старий заплакав.

— Братіку! — озвався жіночий голос з-за брами — ходіть лишень до хати, час вечеряти, діти хочуть спати.

— Нагодуйте їх, сестричко, та й покладіть, а ми ще трошки посидимо отут. Сестро! З нами сьогодня гість вечерятиме, дак ви-б там чого-небудь додали, хоч карасики засмажили, чи то послали Векlу, знаєте, за тим...

— Добре, братіку, пошлю.

— Еге... Дак от на третьому році раювання нашого, — казав він повагом далі, — вона й покинула мене на віки. Правда, ще не зовсім я сиротина: вона лишила мені дитину свою малу; для неї, можна сказати, я й живу. Того-ж таки року у сестри моєї нагло вмер чоловік і покинув її теж з малою сиріткою. От ми й зійшлися до одного кутка, та й ділимо своє горе, як нам Бог допомогає. Отсе, думаю, коли Бог дасть, дітей до гімназії... а тоді...

— Братіку, — знов озвався з-за брами жіночий голос: — ходіть бо в світлицю. На дворі роса й холодно, а на вас тілько фрак.

— Зараз, зараз, сестрице! Ходімо до нашої хати, а то й справді коли-б нам не застудитися. Бо нам з

вами не можна хвалитися молодостю, що цвіте здоровям. Ходімо!

Ми повставали з лавки і мовчки увійшли в хату.

Світличка, де назад тому років з 20 провів я кілька день бурлацьким звичаєм, була таж, та не та. Біднота таж, та тілько біднота ця була вмита й причепурена жіночою рукою. На чистенькому помості чистенькі килимки, по вікнах білі занавіски, на вікнах бальзаминки та геранії у горшках; стіл, дощана канапа, таборетки липові — тіж, та якось инакше дивились. Що то значить жіноча рука в домашньому побуті мущини, навіть чепурного!

В побуті мущин цивільних це не так ще кидається в вічі, як у військових. Зайдіть, на приклад, до хати нежонатого офіцера: хата, як хата; та з неї люлькою та тютюном так і пре. А в жонатого офіцера теж хата, та в цій хаті скриня, — на ній в нежонатого спить слуга-салдат із собакою, — заслана килимком і заступає канапу. На дощаному столику, замість тютюнниці та протички до люльки, рябенька ярославська серветочка, зеркальце, або яка жіноча робота. Одно слово, в життю родинному, навіть при убожестві, якась свіжа привабливість матеріяльна, а вже про моральну привабливість — я й не кажу!

З другої світлички вийшла до нас бабуся в чорному шалі та в білому чепчику; така люба бабуся та чистенька, що рідко коли стрівав я таких на своєму віку.

— Рекомендую вам: моя сестриця, Марія Максимівна!

Я привітався.

— А це, сестрице, мій старий, добрий знайомий NN.

Я привітався вдруге, а вона промовила:

— Сідайте, будьте ласкаві!

Я сів, а Іван Максимович зирнув у другу світлицю й, звертаючись до мене, промовив:

— Яка добра, розумна та догадлива в мене сестра!

Знаєте, мені й не в тямці привітати вас з дороги чаєм, це-ж бо так приємно! Я живу в неї просто, як у Бога за дверима! Ну, почастуйте-ж нас, моя кохана, моя безцінна господине! А діти так лягли вже спати, сестрице?

— Вже лягли, братіку, — відповіла бабуся, становлячи на стіл склянки з чаєм.

— Ну, добре, я вам завтра їх покажу. А который вже рік пішов їм, сестрице? Вони в нас, знаєте, ровесники, — додав він, звертаючись до мене.

— Та ось на Петра й Павла мине по 12!

— Вже по 12! Боже світе! Як то швидко минають наші літа старії! — промовив він, неначе сам до себе.

— Дванайцять, дванайцять!... еге!... — майже крикнув він, ударивши себе долонею по лбу: — трохи трохи не забув! В мене є лист до вас; одержав я його ще до мого шлюбу. Та й лежить нерозпечатаний... І знаєте, від кого?

— Ні, не знаю, — відповів я.

— Від нашого славного Тараса Федоровича, памятаєте віольончелиста, що був у Антона Карловича на хуторі?

— Боже світе, як не памятати? Я тільки хотів був спитати вас про його.

— Все роскажу, дайте часу. Є багато жалісного в життю цієї людини і такого навіть, що стає за науку. В мене навіть записано деякі пригоди його життя; я й сам, знаєте, на старости літ хотів був узятись за літературу, та як прочитав Марлинського, так мені й руки поопускались. Який блискучий, який геніяльний стиль!... Сестриченько, потурбуйтесь витягти з нижньої шухлядки пакунок паперу, що перевязаний мотузочком.

Бабуся незабаром принесла добрий оберемок паперів, мотузком перевязаний і, віддаючи їх братові, спитала:

— Чи отсе вони, братіку?

— Вони, вони, сестрице, спасибі вам! — ось мовив він, звертаючись до мене: — ось скілько попсовано паперу, а все отсе література винна.

Розвязавши папери, став він їх перегортати та, зупинившись на шматку синього паперу, мовив:

— Чи памятаєте, ви прохали мене тоді записувати все, що я почую, що дотикається поезії та фільософії нашого простого народу, памятаєте?

— Памятаю, — кажу.

— От я так і зробив. Тут знайдете ви багато премудрости... Та деж він, той лист? Чи не згубив я його часом? Ні, ні, ось він. Я засилав його аж у Київ на вашу адресу, та мені повернули його назад. вас тоді вже не було в Київі. Він подав мені чималий пакет, кажучи:

— Знаєте що? Сьогодня в нас середа... Погостюйте в нас до неділі, а в неділю рушимо з вами в подорож, памятаєте, як колись; тілько не на баль, а просто на хутір. Там ви побачите особисто автора отсього листу. А до неділі я розберу отсе шпаргалля й може де що вам прочитаю.

Я згодився. Довго брат і сестриця прохали мене, щоб ночував у них, але я взяв листа й пішов на почтову станцію. Чи траплялось вам читати листа, що одержали ви років через 15 після того, як його написав ваш друзяка щирий? Хто не читав такого листа, тому шкода й розказувати й описувати враження, яке зробив на мене лист мого найдостойнійшого друга Тараса Федоровича, — враження, невимовне, враження, яке може зрозуміти тілько той, кому траплялось читати такого листа.

Головний ефект такого листа той, що ви наче отсе тілько що попрощались, і ось читаєте рядки, учора тілько написані, а 15 років здадуться вам якимсь сном недовгим.

От що писав до мене мій безцінний друг:

»Я трохи не вмер, чи, краще мовити, не збожеволів був, коли ми приїхали до Петербуррга і я довідався, що Михайло Іванович вже другий рік за границею. От через що мій лист, що ви йому надіслали, лишився без наслідків. О, як гірко, як невимовно гірко, коли наші прекрасні блискучі надії розбиває молот невблаганої долі!

»Я обіцявся написати до вас зараз, як тільки довідаюсь про який-небудь результат з мого листу до Михайла Івановича, і от вже третій рік минає, коли я зібрався з духом написати про свої надії знівечені без жалю!

Після того балю, або, краще мовити, після того концерту, де ви мене так щиро-сердешно оплескували, концерту, через який я полюбив вас, наче рідного брата мого, так ото після того балю, тижнів через два у нашої Софії Самійлівни прикинувся на лівій щоці прищик; вони його й дряпнула; з того прищика зробився чиряк, а з чиряка к серпню-місяцю зробилась така рана, що вона ледві її рукою затулювала. От ви подумайте, яково то їй: красуня, — а не минуло й місяца, як на неї не можна було й дивитися! Красуня, уважайте, така, що знехтувала обовязок матері, аби зберегти свою вроду... Здається, отой великий музика Бетховен не так мордувався, як оглух, або великий ваш Боунаротті, коли осліп, — як вона, горопашна, мордувалася.

Умовилися в половині серпня їхати в Петербург. До квартету й мене призначили. Радість мою тільки вам можна зрозуміти. Я думав: ось то коли прийшов край лиха мого! А лихо тільки ще починалося... Поїхали ми. На дорозі й сам він занедужав та, не доїздячи до Великих Лук, на станції Бируті, вмер. Я певен, що це вона збавила йому віку своїми витребеньками. Сказати по правді: нічого нема жахливійшого на світі, як знагла знівечена красуня. Гієна, просто гієна — одна! Вже-ж пак, що, після приїзду до Петербурга, не до гостей було і не до квартетів, а мій обовязок лакейський

невеликий був: приберу вранці світлиці та й геть собі на цілий день, куди очі.

Ой, краще-б мені було ніколи не бачити світу Божого, ніж бачити його, почувати й не насмілюватись, ані почувати, ані дивитись на його!

З того дня, коли довідався я, що Михайло Іванович за границею, я занедужав спершу на пропасницю, а потім через місяць бачу, що я в Петрівському шпиталі, на »Питерській« стороні.

Що середи й суботи стали мене одвідувати товариші мої лакеї-віртуози, і »во єдину от субот« переказали мені, що наша Софія Самійлівна під ножем якогось славетього хірурга Богу душу віддала... От таке то. Оспротіли.

Помалу я видужував, так помалу, що навіть було сам головний доктор Кох, проходячи повз моє ліжко, не зупинявся. На весні, одначе, мені можна було вже гуляти по довгому та широкому коридорі, а в маю-місяцю, опівдня, мене вже і в сад пускали годин на дві.

Треба вам сказати, що в Петрівському шпиталі є й жіночий шпиталь на третій посаді, і жіноцтво, що видужує, те-ж випускають опівдні погуляти в саду. Одного разу сиджу я на лавці, коли це надходить до мене хвора у тиковому халаті, у білому очіпку чи »колпаку«, який був і на мені. Ми мовчки просиділи, аж доки слуга не загнав нас до палат. Другого дня була добра година: нас знов о півдні послали гуляти. Попоходивши трохи, сів я на ослін. Учорашня дама знов приходить і сідає біля мене. Якось невмисне глянув я на її вид і побачив, що вона красуня, та тільки така змарніла, така смутна, що у мене аж серце заболіло, дивлячись на неї. Я не витерпів і спитав у неї:

— Чого ви так сумуєте?

— Того, мабуть, чого й ви: через здоровля.

Відповідь її не задовольнила мене. Трохи помовчавши, я знов до неї:

— Здоровля ваше оновиться, та про здоровля так і не сумують, як ви сумуєте.

— Та це правда, — відповіла вона й затулила очі рукою.

Слуга знов загнав нас до палат. Кілька день під ряд ішов дощ, і я сумував, не бачучи моєї знайомої-незнайомої. Нарешті, дощик перестав, нас знов випустили в сад. Я просто пішов до лавки і, на вдивовижу, на лавці вже сиділа моя знайома; смутна вона була. Я вклонився їй, вона мені те-ж з ледві примітною, та такою смутною усмішкою, що я трохи не заплакав.

— Ви, мабуть, дуже нещасливі, — промовив я до неї, сідаючи на лавці.

— А ви щасливі? — спитала вона, поглянувши на мене так пильно, що я аж затремтів і, опамятавшись, глянув на неї, а вона все ще дивилась на мене тим пильним поглядом:

— Придивіться до мене, — мовила вона.

Я силкувався дивитись на неї; та не можна було витрімати погляду її глибоко-запалих великих очей чорних, що були встромлені в мене.

— Невже ви не пізнаєте мене? — спитала вона дуже тихим голосом.

— Не пізнаю, — відповів я.

Мабуть я так дуже перемінилась? — І, трохи згодом, мовила:

— Так згадайте-ж Кленівку й 23 Квітня року 18... А що? згадали?...

— Боже світе! Не вже це ви, m-lle Тарасевичівна?

— Я, — ледві вимовила вона й залилась слізьми гіркими.

Другого дня знов стрілись ми з нею біля тієї самої лавки. Вона росповіла мені свою сумну історію. Не майстер я списувати, чи висловлювати свої думки на папері, а вже як би почав збочувати та заходити

в фільософію, так би листу моєму й краю не було! Одначе, чудна історія, яку розповіла мені про себе бідолашна Тарасевичівна, повинна примусити й німого говорити й глухого слухати. Як би вмів я писати, я-б написав величезну книгу про ті гидоти, які діються в Кленівці.

Не памятаю, в якій властиво книзі, вичитав я таку думку: що коли ми бачимо падлюку й не вказуєм на його пальцем, так ми майже однакові з ним падлюки. Чи правда це? Мені здається, що правда.

Через те я й оповідаю вам історію Тарасевичівни та кленівського пана, а ви з нею, що хочете, те й робіть, а як надрукуєте, так це буде найкраще, тілько перепишіть її по своєму, бо в мене нема ні складу, ні ладу.

Була у нас у прилуцькому повіті багата дідичка: тисяч з чотири кріпаків було в неї. Удова-бабуся бездітна, добра така, побожна, та Бог зна, що їй прийшло: раз ото поїхала вона в Київ на прощу та й одружилась з молодим чоловіком, вродливим паном кленівським. Може, вона, горопашна, не благословенна на дітей, сподівалася на нащадок, — не скажу. Сказано: людина з глузду з'їхала; передала увесь свій маєток, вкупі з собою, до рук молодого вродливого чоловіка, а він собі, не в тімя гвіздком битий, повернув усе по своєму. І то правда: не з бабою-ж він брався, а з її добром. Крім ріжних поліпшень у господарстві, з яких мужики аж крехтали, він завів у себе оркестру, попереду з наймитів, а потім з кріпаків, збудував роскішний театр, виписав артистів, завів театральну школу, вже-ж пак, з кріпаків. Банкетам не було кінця-краю. Попереду бабуся була рада-радісенька, що в неї такий молодий чоловік. Коли-ж власні актриси підросли й почали грати ролі коханок та одалісок, дак він, дивлячись на вік та на вроду, зробив з їх гарем на взір турецького султана. Певна річ, такий гарем не сховався в тайні, тілько чуд-

но, що остання про його довідалася бабуся-жінка, а довідавшись про все це, занедужала, бідна, з заздрости і небавом Богові душу віддала. На смертному ліжку вона простила свого зрадливого чоловіка і плачучи просила сповнити її остатню волю, це-б то покласти до банку капітал і на проценти його виховувати трьох дівчат сиріт в полтавському інституті. Він, певна річ, заприсягся сповнити її волю. І він її сповнив, та тільки по своєму. По смерти дружини обрали його предводителем, яко людину варту й добромисну. Він тут-же, в себе в повіті, знайшов не трьох, а пятьох сиріток і завів у себе на селі благородний пансіон, найняв учителя, якогось одставного поручика, та гувернантку без свідоцтва, а головний догляд за моральностю годованок припоручив сестрі своїй, бридкій та червононосій бабі. Коли сирітки стали підростати, так їх, окрім російської грамоти, почали вчити й красному мистецтву, це б-то співам, музиці (грі на гітарі), танцям і сценичній грі. І всьому отсьому, певна річ, навчали свої кріпостні вчителі та вчительки. До гурту отсих безталанних годованок попала й Тарасевичівна. Коли годованки вже доволі попідростали, то тих, що були більш вродливі, з поради головної доглядачки, побрано, яко окрасу, гарему, але-ж не яко рабинь, а як благородних султанш. Тарасевичівна, хоч була й краща за всіх і розумніша й щирійша, та була тендітна, і через те не звернула на себе ласкавого ока султанського. Не завидувала вона своїм щасливим подругам, що вони й на балях бували й танцювали, а на театрі являлись перед багатьома гістьми, певна річ, з кріпостними, артистами, бо не виховувати-ж справді для їх сиріток хлопчиків панського кодла — візьме ото собі потихеньку який роман з бібліотеки, та й сховається де в саду, читає його та й плаче. Отак перечитала вона всі романи, які були в бібліотеці. І вийшло те, що вона не тямила, що й діяти з собою; ще гірше змарніла; так і думали всі, що вмре.

Вже й на ліжко лягла, на ладан, як кажуть, дихала, вже й хрест намогильний зробили, вже й труну хотіли робити та боялись, щоб не вийшла короткою, бо, кажуть, люди витягаються, як умруть. А хреста дубового зробили сажнів в 2 заввижки... Викрасив його свій маляр зеленими фарбами, з одного боку намалював Розпяття, а з другого — скорбящу Божу Матір; знизу прибив залізну табличку і написав: »Здѣсь покоится раба Божія Марія Тарасевичъ, воспитанница Г. Кленовскаго, скончавшаяся года 18..., мѣс... числа«. Тілько трапилось так, що вона видужала, а вмерла кохана покоївка сестри Кленівського і вмерла, кажуть, не своєю смертю. Вранці вона гладила праскою сукню своїй пані на неділю та трохи запізнилась: вже у всі дзвони продзвонили, а вона ще не виготовила сукні; от пані розсердилась, вихопила в неї з рук праску, та й трісь її невмисне по голові так, що та бідна тут і ноги простягла. Чи правда, чи ні, напевне не скажу, а хреста своїми власними очима бачив і напис читав. І знаєте, такий хрест, а, так сказати, картина, особливо на вбогому гробовищі сільському, де все Бог зна які хрестики: ті похилились, ті зовсім упали, а на де яких могилах і зовсім нема хрестів. А тут ось така фигура, та ще яка фигура! Я певен, що пан кленівський сам сподівався цього ефекту; дивіться лишень, як ото ми ховаєм наших годованок! А вийшло, що поховали не годованку, а покоївку... Ну, та це, однаковісінько, аби хрест дурно не пропав...

— Світлиця, де вчилися музиці, була в одному крилі з нашим пансіоном, — оповідала недужа далі: — коли я стала видужувати й тямити, то мені надзвичайно було до вподоби слухати, як вони грають; моїй недужій фантазії здавався якийсь незвичайно чудовий світ, особливо, коли цілий оркестр наче гай або море, гуде віддалеки і з цього неясного гамору відріжняється який один струмент-скрипка або флейта, тоді я почувала себе найщасливійшою! Згуки ці здавались мені найчистійшою,

радіснок молитвою, що виходила з глибини скорботної душі.

— О, навіщо я видужала, чом на віки не лишилася в тому недужому, але блаженному становищі!

— В господі був прегарний фортепян, і коли мені вже можна було виходити, то я пішла просто до нашого капельмейстра й просила, щоб він навчив мене читати ноти й показував початок фортепянної гри. Він... О, я давно прокляла його за його науку! Нащо відкрив він мені тайну єднання згуків, нащо одкрив він мені ту божественну гармонію, що згубила мене...

— Я швидко вчила свої перші лекції, бо не встигло ще в мене на вершок одрости волосся (я нездужала на тиф), а я вже швидче, ніж він, читала ноти й виробляла свої пучки на сухих етюдах Ліста.

— Але-ж не самі згуки годували моє недуже серце... Мені подобалась сцена. Я прочитала все, що було в нашій бібліотеці драматичного (репертуар нашого домашнього театру мені не подобався), починаючи з »Синеуса й Трувора« Сумарокова аж до »Гамлета« Висковатова. Я в день, в ночі марила про Офелію, а нічого не вдієш; на цей перший дебют мусіла я вчити ролю доньки Льва Гурьича Синичкина. Успіх був повний, і я пропала на віки! Тоді, як ви бачили мене в Кленівці, я вже марила про петербургську сцену: домашня була для мене надто тісною. На безталання мені, того-ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Глинка; він збірав тоді по Вкраїні співаків до придворної капелі. Побачивши мене на сцені та почувши мій голос та гру на фортепяні, він зауважив, що я велика актриса. А я... о, горе моє, горе!... Я щиро-сердешна йому пойняла віру. Та й хто-б не пойняв віри на моєму місці? Чи не примітили ви тоді в нас молодого, дуже скромного чоловіка з великими баньковатими очима, з трохи кирпатим носом, та великим ротом? То був художник Штернберг. Він тоді пробув у нас ціле літо. Тиха та щира людина!

— Раз якось я співала при гостях арію із ще не скінченої тоді Глинченої опери »Руслан і Людмила«, — памятаєте в палатах Чорномора співає Людмила. Супроводив мені сам Михайло Іванович. Скоро скінчила я співати, зараз посипались оплески, певна річ, не мені, а авторові. І, коли все замовкло, підходить до мене Штернберг, сльози в його на очах і мовчки цілує мої руки. Я теж заплакала й вийшла з залі. З того часу стали ми з ним другами. Я сумерком часто співала йому арію з »Преціози«, і він, слухаючи мене, що-разу плакав.

Через два роки після моїх успіхів у Кленівці, кленівський пан з своєю сестрицею почали збіратись до Петербурга на зіму. Я, певна, річ, почала проситися з ними. Вони довго не згоджувались. Та нарешті згодились з умовою, але з якою умовою! Ви розумієте мене? Еге, тямете!... І знаєте що? Я згодилась!... Нехай буду я проклята, проклята, проклята! Я все забула за-для мистецтва та столиці, усе, все жертвувала! І от добутки моєї великої жертви! Злидарка, в шпиталі й до того під назвищем його кріпачки!...

Вона не спроможна була говорити за слізьми! Другого дня почув я від неї такі подробиці... Ех! Такі вони огидливі, що гидко про їх говорити.

Роскажу вам коротенько кінець її скорботної історії. Приїхала вона до Петербургу вже вагітною і через кілька місяців, не виходячи з господи, привела на світ мертву дитину, опісля-ж занедужала на тиф. А. п. кленівському треба було їхати назад в свою Кленівку: от він її віддав до петрівського шпиталю, як свою кріпачку. От вам і вся річ.

Ще два тижні перебув я в шпиталі і що-дня звичайної доби виходив у сад, сідав на завітний ослін і дожидав нещасну хвору.

Який же справді гидкий егоїст-чоловік взагалі, а я особливо! Мені полекшало на душі. Я, видимо, став

видужувати після її сповіди... Це, значить, я був задовольнений, що є нещаснійше за мене.

Що-дня питав я знайомого слугу з жіночого шпиталю: »А що? як ся має оттака-то?« і він зовсім байдужно відмовляв мині: »Лежить!« За день до моєї виписки з шпиталю спитав я в слуги: »А що така-то?« — »В мертвецькій, — відповів він мені, та й пішов за своїм ділом, може, за довгим кошем, на взірець труни, щоб винести ще й другого до покійницької.

Другого дня, випісавшись з шпиталю, просив я дозволу поховати небіжку, назвавши її оттакою. І мені не заборонено. Я запросив своїх товаришів. Ви памятаєте, що нас четверо приїхало у Петербург (це-б-то квартет), і ми винесли її на Смоленське гробовище, а після панихиди проспівали: »Со святими упокой«, та кинули по жмені землі на її вічну оселю — та й більш нічого! Скоро після того надіслав нам управитель маєтка паспорти, і ми зостались ще на рік у Петербурзі. І знаєте, що ми зробили? Прикинулись Німцями та й ходили по вулицях, потішаючи добрих людий своєю музикою. І знаєте. добре було, — що-дня майже по карбованцю приносили до дому.

Коли не брати харчів та кватири, я що-неділі мав карбованця і був що-тижня двічі, або тричі в театрі (певна річ, на галереї). Я відкладав що тижня коповика про всяк случай, це-б-то для Серве, щоб придбати кілька його етюдів, послухати його самого.

По часописях вже давно публікують, що він безпремінно буде на великий піст в Петербурзі. Дай Боже! Мені якось страшно стає, як подумаю, що я слухатиму Серве. Невже слава така могутня?...

Наближається зіма, й нашим вуличним концертам доведеться сказати »годі«. Що нам діяти? Товариство моє хоче залишити мистецтво та йти в лакеї. А мені-б хотілось одхилити їх від цієї спокуси, та як одхилити?

З цією доброю думкою пішов я якось на Крестов-

ський острів до німецького ресторану, побалакав з господарем, що так і так... є мов, у мене квартет богемців; чи не можна їм часом прийти в неділю попробувати щастя у вас? Згода! І ми першої-ж неділі потішали шановну публіку, як щирі Чехи, і потішали не без користи. За один день добули ми собі грошей на цілий тиждень. Товариство моє підбадьорилось. На другу неділю заробили ми ще більше, а на ту неділю заробіток наш став ще кращий, бо вже почалася справжня зіма.

Тут же в ресторані стали нас запрошувати через господаря на вечорниці, весілля та инше. Товариство обрало мене за впорядчика та скарбника, і ми прожили зіму, як у Бога за дверима.

З Пісок переїхали ми до Миколи Морського. Квартирою була нам вже не маленька світлиця, а дві великі з прихожою. За зіму, вільним часом, простудіював я всього Ромберга та Серве, що можна було добути.

До Великого театру навідувався я двічі або тричі на тиждень, і хоч вряди годи, а бачив і чув усе, що було найкращого тієї зими в столиці.

Минули нарешті й несамовиті мясниця, минув і перший тиждень великого посту... О, незабутня афіша!...

Треба вам сказати, що я часто робив круг, аби пройти повз якийсь театр, а властиво на те, щоб перечитати афіші.

У неділю був я на соборній анафемі в Казанському соборі. Вийшов з церкви, переходжу »Невський проспект« і здалеку бачу, ніби щось біліє за дротяною граткою біля підїзду Енгельгардтового будинку... Я надав ходи. Дохожу до підїзду чи, краще, до дротяного ящика, і мені здалось, що я бачу самого Серве, Вьєтана. А то були тільки літери. Довго читав я ці завітні літери, поки добрався до справдішнього їх змісту. А зміст був такий, що от Серве дає сьогодня концерт. Початок о 7-ій годині в вечері. Я зараз же купив білет. І цілісенький день ходив я по »Невському проспекту«, заходячи иноді до Александринського та Михайлівського театру

перечитати афішу. О 6-ій годині вечора я вже був у залі. Заля вже була напів освічена, і я ввійшов першим. Швейцар, впускаючи мене до залі, попереду пильно оглядів мене з голови до пят, мабуть, тим, що я зовсім не був похожий на людину, якій пять карбованців нічого не значить. Ну, та Бог з ним: хай собі думає, що хоче!

Публіка почала вже збіратись і о половині сьомої заля була вже повна. Мене аж дріжки напали. А як хтось біля мене промовив: »Вже сьома година«, я затремтів, а серце так і охололо: наче в один мент не стало в йому теплої крови, а замість крови потекла холодна вода.

Увертюра, якої я не слухав, скінчилась. Оркестр відпочив, наладнався — і, через кілько хвилин, з'явивсь Серве, а за ним Вьєтан.

Боже світе! Я не чув, та й не почую ніколи нічого кращого!

Ліст перед Серве — фанфарон, простий механік, ремісник перед артистом, та й більш нічого! Я ледве памятаю, як вийшов я з залі і як прийшов до дому.

Памятаю тілько, що товариші одняли в мене віольончелю і сховали.

З того вечора я вже не беру віольончелі в руки і згуків її чути не можу: це для мене однаково, що ножем по серцю. Впродовш посту я читав афіші й раз був у »Великому театрі«, як давали ораторію Гайдна »Створіння миру«. Це справді створіння всесвіту. Тілько для »Великого театру« надто голосне: трудно слухати. Тут потрібний принаймні Михайлівський маніж.

Ще давали концерт в »Патріотичному Інституті«, де брав участь між иньшими знаменитостями і граф Вельгорський. Чого-б я не оддав, аби його послухати! Та ба! світ цей не про всіх одинаковий.

Саме в велику суботу покликано нас усіх чотирьох у поліцію й сказано, що пан каже нам вернутись на село, й щоб ми наладнались на ту середу йти в похід з

севастопольською партією. До середи ми зовсім приготувалися. Рано-вранці в середу вийшли за юрбою колодників з брами Литовського замку (тюрми) з струментами за плечима, і сумно, мовчки потяглись до московської рогатки.

Не описуватиму вам нашої подорожі, бо вона нестерпуче-одноманітна й огидлива.

На третій місяць нашої подорожі з юрбою злочинців добились ми нарешті до Прилуки. — Чудне й страшне почуття обхопило мене, як глянув на рідні місця.

Довго я вагався, чи посилати з тюрми до нашого доброго Івана Максимовича. Нарешті через велику силу поборов напевний сором та острах і послав за ним тюряжника. Через пів години прийшов Іван Максимович і взяв мене на поруки. Цілу ніч ми не заплющали очей, оповідаючи один одному все про себе, наче рідні брати після довгої розлуки. Між иншими новинами росповів він мені, що небіщик Г., наш пан, сплюндрував і процвиндрив свій маєток, і що купив його на виплат п. Кленівський; він хотів був забрати до себе на виховання й Лізу та Наталю, але-ж Антон Карлович віддав тілько Лізу, а Наталю лишив у себе дома; m-lle Адольфіна теж покинула їх вкупі з Лізою. Другого дня я покинув Прилуку й ночував на хуторі. На хуторі все, як було й ранійше, тілько Лізу та m-lle Адольфіни не було, а господарі, здається, ще помолодшали й погладшали.

Сонце було вже на вечірньому прузі, як я підходив до хутора. Селяни, що стрічали мене біля села, вітаючи мене добри-вечером, позирали на мене й, поскидавши шапки, хрестилися. Мене це чимало дивувало: що воно значить, що вони хрестяться? — питав я сам себе. Як я входив у село, діти, побачивши мене, геть залишили свої іграшки і, ставши біля хати, мовчки поглядали на мене, а котрі були старійші, ті хрестилися. Я хотів був підійти до них, щоб довідатись про причину поваги до моєї особи, та діти розбіглися. Я пішов далі,

і вже на греблі стрілась мені бабуся і, перехрестившись, зупинила й спитала в мене:

— Куди це ви домовинку несете? У Д... панотець помер, поховати нікому буде, бо нового ще не прислано.

Тут тільки догадався я, що вони приймали мою скриньку з скрипки за дитинячу труну.

Підійшовши до самої брами саду, я зупинився, вагаючись, чи заходити мені до їх, чи прийти пізніше, і тільки наважився був вчинити останнє, як почувся дитячий голос у саду. То був голос Наталі. Я відчинив браму, але ввійти в сад все ще боявся. Тільки Наталя, побачивши мене, гукнула: »Мамо! мамо! старець прийшов!« (Маряну Якимівну вона звала мамою).

— Де ти бачиш старця? — спитала Маряна Якимівна, виходячи з-за дерева.

— Он де — за брамою!

І вони підійшли до мене на кілька ступнів. Наталя кинулась до мене, гукаючи:

— Мамо! мамо! це не старець: це наш Тарас Федорович!

Мене й справді не трудно було прийняти за старця: обшарпаний, увесь у куряві, з ціпком у руці і з скринькою за плечима. Маряна Якимівна підійшла до мене, подивилась на мене, взяла мене за руку, промовивши: »Увіходьте!« — і заплакала. У мене ноги затрусилися, і я впав на землю й заридав, наче мала дитина. Наталя побігла по Антона Карловича, і через кілька хвилин ми вже всі троє йшли до будинку і всі троє плакали. Наталя теж плакала, певна річ несвідомо. Про те їй уже 12-ий рік. А що то за дитина, коли-б ви подивились! Це така врода, така дитяча краса, якої не доводилося навіть на картинах бачити.

Підходячи до будинку, Антон Карлович майже вирвав мене з рук Маряни Якимівни і повів до своєї хати. »Почекайте мене тут«, — мовив він мені, садовлячи ме-

не на дзиглику в своїй хаті. »Я зараз же«, — додав він вже за дверима. .

В хаті було все, як і попереду, навіть повітря було таке-ж, і мені здавалось, ніби я вчора тільки вийшов з цієї світлиці. Через хвилину увійшов хлопець з умивальником та рушником, а за ним і сам Антон Карлович, несучи в руках своє сіреньке пальто, та инші належности до туалєту.

— А чоботи знайдете в отій світлиці, — мовив він, показуючи на двері з боку. — А як скінчете, приходьте чай пити. Ми вас ждемо! — додав він, виходячи з хати.

Перебравшись, я пішов до господи. На ганку стріла мене Наталя й, ухопивши за руку, закричала:

— Мамо! мамо! подивіться, я його й не пізнала!

І з сими словами увела мене в хату і, сажаючи мене на дзиглик біля столу, додала:

— Сідайте отут, саме проти мами й проти мене. Ми на вас дивитимемось: бо ми вас давно не бачили!

Я озирнувся навкруги й сів. З хвилину сиділи мовчки. Маряна Якимівна, мовчки дивлячись на мене, заплакала й промовила:

— Тепер нас тілько троє, а памятаєте — було пятеро.

І, наливаючи чай, розповіла відому вже мені історію з додатками, що m-lle Адольфіні дуже не хотілось розлучатись з ними і що вони на силу вмовили її перейти до п. Кленівського, що вона там буде потрібна Лізі, бо Ліза така жвава!... — Але Наталя проти Лізи? Це просто янгол у мене а не дитина, — додала вона, цілуючи Наталю.

Маряна Якимівна почала була розпитувати мене про свої мандрівки, та Антон Карлович перебив їй, кажучи, що на те буде завтрішній день, а що сьогодня треба спитати в гостя, чи не хоче він їсти й спати.

Після вечері пішов я в хату, де вже була послана мені постеля. Боже Світе! — подумав я. — За що ці добрі люди так полюбили мене? Чи зустрічали батько та мати свого сина після довгої розлуки з такою любовю, як вони мене стріли? Добрі, щирі люди! Другого дня в ранці Антон Карлович з'їздив у Д... і випросив мені дозвіл в управителя зупинитись на хуторі через хоробу.

Цілий місяць серпень прожив я в отсих добрих людей зовсім, як син у батька та неньки, і зовсім забув про мій сумний побут в Петербурзі і про мою гірку подорож, не вважаючи на те, що я що-дня росказував про те.

Ледві чи раюють так праведники в раю, як я тепер раюю.

Наталя від мене прямо не відходить, просить мене, щоб я вчив її на фортепіяні, хоч вона сама не згірше грає. Просить мене вчити її по французькому балакати, а сама мене поправляє. А коли в-вечері оповідаю я про свої пригоди по етапах, вона плаче гірше самої Якимівни.

Четвертий раз беруся за отсей лист та не знаю, чи доведеться хоч тепер скінчити. Прямо не маю вільної хвилини. Представте собі, що ми иноді сидимо цілісінькі ночи у захистній хатці Маряни Якимівни: вона за фортепіяном, а я із скрипкою.

Віольончелю я думаю зовсім покинути, бо й справді, чи стане духу грати на ній, почувши Серве!?

Моє раювання наближається до краю; на цім тижні я покину хутір і явлюсь до нового мого властителя. На далі не почуваю для себе нічого доброго, а проте — все в руках Божих.

Листа цього я так довго писав, що нарешті звик до його і мені стало сумно, коли я його скінчив. Думкою я ніколи не розлучався з вами, а ціми часами я з вами прямо жив і розповідав вам всі мої думки й почування. Тепер, як подумаю про своє прийдешнє життя, а в йому я вбачаю наперед багато за-для себе сумного, і

сумне те нікому буде переказувати, так мені вже тепер тяжко.

Напишіть до мене хоч троє слів, напишіть тільки, що ви одержали мого листа, і я буду щасливим.

Прощайте, друже мій незабутній, не забувайте щирого до вас та безталанного музики Н.

Хутір:
Року Божого..... Серпня.... дня.

Прочитавши цього листа, я думав був трохи заснути після дороги, та ба! Передо мною стояв, наче живий, музика мій горопашний, дивлячись на мене, скорботно всміхався, і так, що я хотів був засвітити світло і знов прочитати його тяжливе »посланіє«, коли дивлюсь — у вікнах уже біліє. Я накинув на себе шинелю й вийшов на рундучок. Не минуло й хвилини, коли підходить до мене Іван Максимович і, після обопільних вітань, нарікає, що йому теж цілу ніч не спалося і що він давно вже ходить, виглядаючи, чи не вийду я.

— Не скажу, чому мені здавалось, — сказав він, — що й вам теж не спиться. Я хоч і не читав листа Тараса Федоровича, та знав, що він невеселий; чи не так?

— Так! — відповів я, навіть дуже невеселий.

— І цей лист, певне, не дав вам заснути?

— Справді так.

— Я так і думав. Але-ж це все нічого, а ось ви послухайте, що з ним було потім!... Краще я вам прочитаю в вечері. Я, знаєте, на старості літ теж пустився в літературу. А що, думаю, не святі-ж горшки ліплять. Річ же вельми цікава, і коли обробити, дак це вийде прямо роман. От я й узявся... А сестриця, я певен, давно вже дожидає нас з самоваром. Їй, бідолашній, теж чогось не спалось цю ніч. Проте, це з нею

часто буває. Ходім лишень, це буде краще, ніж література.

І справді, старенька дожидала нас з чаєм, та тілько не в хаті, а в садку, де був літній кабинет братіка. В садку було декільки миршавих дерев, тут же стояла дощата хижа, приткнута до сусідського баркану. Оце й був літній кабінет Івана Максимовича.

Проте-ж, не дивлячись на убожество цього садка, було в йому так любо та супокійно, що я мимохіть позавидував бідному Івану Максимовичу.

Напившись чаю під кущем бузини, що саме цвіла, Іван Максимович повів мене до свого кабінету, посадив на дощатій голій канапі й, виймаючи з шухляди папери, промовив:

— Тепер на самоті ми візьмемося за літературу. От отсі папери, — мовив він, відкладаючи на бік кілька дрібно писаних аркушів: — це ваші папери. Памятаєте, ви просили мене колись збірати за-для вас усе, що дотикається історії, фільософії та поезії нашого народу. От тут є потрохи всього. Історичні звістки, що дотикаються властиво міста Прилуки, розповів мені небіжчик панотець Ілля Бодянський, а иньші я записував, де трапилось. А отсе вже чиста література, — казав він, розбіраючи другі папери.

— Я описую все, що скоїлося з нашим горопашним музикою з того дня, як він виїхав до Петербурга, з його власних слів: иноді тілько прикрашую складню на зразок Марлинського. Божественний письменник! Навіть і назвище даю на взірець незабутнього Марлинського, це б то, *Музика, або дві сирітки.* Памятаєте Лізу та Наталю? Вони теж грають чималу ролю.

— Дак з чого-ж нам почати? Мабуть він вам в своєму листі описав все, хоч коротенько, аж до дня свого прибуття до рідного села.

— Справді все, окрім своєї подорожі назад із столиці.

— Це-б то, простування по етапах. Я так і думав,

бо й чимало таки доложив праці, доки випитав у його деякі подробиці цієї, можна мовити, мальовничої подорожі.

І Іван Максимович усміхнувся на своє гостре слово.

— Дак я почну вам саме з подорожі: »Вже вечірній сонця промінь позолотив величне та широке ложе річки Луги (так почав читати Йван Максимович), і коли ми переїшли довгий, безкраїй і ріжними вавилонами на палях збудований міст через Лугу, що ледві визирала з очерету, то Феб світодайний вже сховався за обрієм у обіймп Фетиди. Позаяк же в полярних країнах літні ночі бувають досить ясні, то ми ще за-видна вступили в місто Лугу. Нас, певна річ, відпровадили в тюрягу...«

— Але-ж тут, знаєте, картина не цікава, казав Іван Максимович, через те я її не списую. На мою думку белєтристика не повинна торкатись до картин брудних, хоч це тепер, на превеликий жаль, річ звичайна. Та я все таки тримаюсь класичного стилю, та й де вже нам, старим, переробляти себе!...

Дак от вони (я вам оповідатиму самі події, а що до поезії, то вже прочитано)... дак от вони другого дня випросили в етапного командира дозвіл, бо в їх була »днівка«, а до того й день святочний... випросили дозвіл (певна річ, давши йому частину заробітку) пройтися по вулицях із струментами й дати кілька концертів.

Вигадка їх (не дивлячись на те, що місто Луга, можна мовити, »нарочито« не велике), досягла повного успіху, так що, не дивлячись на те, що вони виділили чималу частку командирови етапу, їм стало грошей аж до самого Порхова. Біля Порхова я описую (з його оповідання) довгу, тонку повишенність на подобу цикльопічного валу, по якому тягнеться почтовий шлях майже до Порхова, потім самий Порхів та величню Шелоню: на її лівому березі стоять стародавні руїни замку. На їх щастя прийшли вони до Порхова саме на Зелені свята. Другого-ж дня пішли по вулицях з музикою, як і в Лузі

це робили. Та Порхів — не Луга: тут їх закидали гривениками. Один приказчик якогось миловарного заводу Жукова разом викинув три карбованці. Їм так пощастило в Порхові, що вони вже наймали на кожному етапі конячку з возом за-для своїх струментів аж до Великих Лук, а звідси у їх була вже й своя конячка, не показна, правда, та все-ж своя. Вони наближались до країни, що раз-у-раз голодує, це б то, до Білої Русі, через те, окрім струментів, везли за ними й добрий запас печеного хліба. Сумні картини доводилось йому бачити в цій убогій країні. Знаєте, голод, злидарство, розпуста й скороботні сопутники її — все отсе описую я в тоні научання. От на приклад, коли вони проходили, здається, через Усвяти, дак замість того, щоб арештантам подати милостиню, натовп хлопців з товстими дрючками кинувсь на арештантів і став просити хліба, а як побачили, що їм давано хліба, за хлопцями кинулись і дорослі, й старі. Голод не зна сорому. Пройшовши країну горя та плачу, вони прийшли нарешті на нашу любу Вкраїну, а потім і в нашу скромну Прилуку. В вечері вже пили ми чай з нашим любим музикою і по приятельски балакали в отсій самій альтанці. А тепер я вам ось що скажу... Вибачайте мені: я людина, знаєте, на службі...

— Будьте ласкаві, робіть, як вам краще! — відповів я.

— Я от що зроблю, казав він. Я піду не надовго до школи, а ви тим часом читайте мій рукопис. Тут ви стрінете декілька оригінальних листів Тараса Федоровича, де він малює переважно становище душі своєї та инші домашні обставини. Та знаєте ще що. Я забіжу на станцію та скажу, щоб принесли сюди ваші пакунки, і ми з вами так і проночуємо до неділі, а в неділю вкупі на хутір. Bene? — додав він стискаючи мою руку.

— Benissime, — відповів я, й ми розійшлись.

Рукопис, по правді кажу, лякав мене, за те листи,

що містилися в ній, надто мене цікавили, а через те я й узявся до неї. Листи повклеювано в рукопис, а через те мені не трудно було їх знайти. І перший лист був такого змісту:

»Я обіцяв вам, незабутній мій Іване Максимовичу, оповіщати вас інколи як про себе самого, так і про те, що мене оточає. І от вже небавом настане третій рік, як я лежу в ногах мого нового пана, а тілько тепер згадав про обіцянку, яку вам дав. Моє горе таке, що само себе годує й не любить розваги. Простіть мене, ласкавий Іване Максимовичу, за такий вираз, та що діяти? — це правда. Тепер мені краще, остільки краще, що мені можна балакати з вами. Що це ви до нас ніколи й не зазирнете? От набалакались би! Приїздіть лишень та й дружину вашу привезіть. У нас 23 квітня свято. Ви-ж бо попереду так любили гулянки! Дякуючи тій любові, я спізнався й з антикварієм, памятаєте? Де то він тепер, бідолаха! Напишіть до мене, коли одержите про його яку звістку. Учора повернувся з хутора, гостював там аж три дні, опроче я там ніколи менш двох днів не гостюю. Отсе моє одно, єдине щастя! І по правді, велике щастя! Від створіння всесвіту, я певен, ні одному бідоласі не доводилось так загоювати свої сердешні рани, як я їх загоюю між отсими щирими людьми. А Наталя так мене полюбила, що, коли я виїзджу, вона гірко ридає. І що то за дівчина, що за чудова дівчина! В такому зрості (їй чотирнайцятий рік) скілько глибокого чуття й не дитячого розуму! Вона закохалася в музиці, та так закохалася, що цілісінькі дні сидить за фортепіяном, і, представте собі, вона й досі не відає, що вона — сиротина. Правда, при Маряні Якимівні трудно про це й довідатись їй, бо вона для неї більше, як рідна мати. За теж і Наталя віддячує їй найщирійшою дитячою любовю. А Антон Карлович прямо не тямить, де й посадовити свою Наталю. Представте собі, він за-для неї цілий день не

виходить із своєї лабораторії, аби в-вечері потішити Наталю якоюсь там надзвичайною іграшкою. Я вам оповідаю те, що ви самі недавно бачили. Мені казали, що ви самі недавно з дружиною своєю гостювали в них. Яка шкода, що я не знав, а то-б безпремінно одпросився. Чудне, одначе, психольогичне завдання! На приклад, Ліза, як дві краплі води, похожа на Наталю, і я її що дня бачу, та не можу любоватися нею так, як любуюся Наталею. Вона здається надто`жвава, більш похожа на хлопця, ні до чого не горнеться, вчиться без охоти й музики не любить. Що це значить? їх дитячий вік був зовсім однаковий, а тепер така ріжниця! Як вам відомо, m-lle Адольфіні того-ж року відмовив Кленівський. І знаєте за що? Гидкий сластолюбник! Він не спромігся звести її до погибелі тай вигнав із дому, назвавши при всіх розпустницею. Господь відає, де вона тепер? Добра, непорочна людина! Ви знаєте, що, дякуючи їй, я розумію французьку мову й тепер тілько довідався про справжню її ціну. В нашій бібліотеці сливе самі французькі книжки, хоч, по правді кажучи, переважно романи, та все-ж краще це, як нічого. Так! m-lle Адольфіна була конечно потрібною для Лізи. Безталанна дитина! Чому вона навчиться, що достане гарного від своєї вихователькн — темної, старої, гидкої дівки? Це — вельми шановна сеструня п. Кленівського. Вона відділила її від товариства пансіонерок і перевела до себе, — і все отсе, я певен, на приказ братіка. Огидливі люди! Ліза надзвичайно швидко росте. П. Кленівський пише, щоб цього року сподівались його зза границі. Він ще торік виїхав брати купелі через якусь застарілу хоробу. А знаєте лишень що! Приїздіть 26 Серпня на хутір. Ви знаєте — тоді Наталя іменинниця... Запевняю вас, буде весело. Приїздіть, я хоч подивлюсь на вас. На цей день я зберу кілька квартетів, це-б то я з товаришами моєї мандрівки. Тілько не пробалакайтесь, коли приїдете попереду нас. Я хочу вчинити це, як сюрприз.

Антон Карлович готує для неї ще ілюмінацію та раштру з її вензелем. Раштра буде поставлена поміж кущами, а за раштрою примоститься наш квартет. Чи не правда, добре вигадано? Ще я виготовив для Наталі сюрприз, не знаю тілько, чи вподобається їй. За ноти я не боюсь: ноти я прямо друкую, а от фронтопис мене турбує. Бачте бо, я переписав на веліновому папері, як умів, Шубертову серенаду й оздобив заголовний аркуш власними творами; я їх, правду кажучи, списав з якогось нікчемного романсу, та це нічого.

Приїздіть 26 Серпня, ради Бога, приїздіть! Та тілько безпремінно вкупі з дружиною«.

Ледви скінчив я цього третього листа, як увіходить до мене, захекавшись, Іван Максимович.

— Хай йому... так утомився! Майже цілу дорогу біг: боюсь, чи не скучали ви. Е, та ви читаєте, прочитуєте! А що, яково, га? По старечи, правда! Складня, складня головна річ, а иньше само собою прийде. Чи не так?

— Складня в вас чудова!

— За стара вже трохи, чи що? Ми й самі вже старі, чи не так хіба?

Я хитнув головою на знак, що згоджуюсь, а він, глянувши на рукопис, мовив:

— Дак ви пак на тому листі зупинились?... Читайте, читайте далі.

— Та я вже скінчив листа.

— Скінчили? — І, трохи помовчавши, мовив:

— Еге, воно кінчається запросинами мене на йменини Наталії з моєю незабутньою! — І він замовк і одвернувся.

— Музика... ілюмінація... Наталя! — приходячи до себе, говорив він повагом.

— Еге, прегарно, урочисто, гарно було. Ні, ми краще прочитаємо: ця гулянка в мене урочистим стилем описана.

— Братіку! Будьте ласкаві — до обіду! — почувся голос сестриці.

— А й справді, ходім краще пообідаймо, а вже потім прийдемо тай прочитаємо.

І ми пішли обідати. Не скажу, чи то такий апетит, чи щире вітання, чи може, прямо борщ із сухими карасями (його так геніяльно варять мої земляки), не скажу, що саме спричинилось, — знаю тільки, що я наївся аж надто, та ще й добре заснув по обіді. Пакунки мої принесено з почтової станції, й я оселився до неділі в альтанці привітного господаря. За час його небутности прочитував простосердечні листи мого непорочного музики.

Другий лист, який додаю тут, був писаний більш як через два роки після першого.

»Шан. Доб. Іване Максимовичу.

В останньому своєму листі ви знов просите, щоб я записав з уст нашого народу все, як ви кажете, що дотикається його фільософії, поезії та історії. Дякую вам, що нагадуєте мені про це. Це значить, що ваше горе на половину поменшало, коли ви нарешті згадали й нашого антикваря й мене, вашого щирого друга. Антикваря нашого й я добре памятаю, тільки Бог його відає, де він тепер перебуває, а я для його, чи, однаково, для вас записав цими днями чудову пісню.

Йду отсе я самою великою улицею по селу і, по правді кажучи, йду до коршми, щоб посидіти з добрими людьми на призьбі: чи не почую часом чого путящого? Дак ото йду й бачу — посеред самої улиці теліпається пяна баба, і, видно, не бідна. Іде й на все горло виспівує, поглядаючи на хати:

»Упилася я,
Не за ваше я:
В мене курка неслася —
Я за яйца впилася!...«

Хіба-ж отсе не фільософія? Хіба-ж отсе не поезія? Мені хотілося зробити варіації на цю тему — та ба! Музика не зможе виявити цього великого сарказму...

Ви тепер, як знати з вашого листа, трохи заспокоїлися після вашої безцінної згуби. Бийте лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву, та приїздіть у неділю на хутір. А я приїду туди з віольончелею й гратиму вам цілий день і все саме ваші кохані вкраїнські пісні.

Я, здається, ще не писав до вас про віольончелю? Чудовий, дивний струмент! І я не розумію, де він його добув за таку невеличку ціну! Торік наш Кленівський, вже відужавши, вернувся з-за границі й між иньшими дивовижними іграшками привіз і віольончелю. Боже світе! що то за іграшка! Тілько одній душі людській можна так плакати й так радіти, як співає та плаче цей дивовижний струмент!

Майстер, що зробив його, був ніхто инший, як сам Прометей. Я спати лягаю й кладу його біля себе. Це моя коханка, моє життя, моє »я«. І коли-б я був двічи рабом, то за цей струмент я б запродав себе в третє. О, я зовсім тепер забув Серве. А як би ви бачили, що діється з Наталею, коли я заграю на цім божественнім струменті! Вона умліває — й більш нічого.

А Маряна Якимівна запевняє мене, що на скрипці я краще граю, ніж на віольончелі. Та це вона тілько так говорить: вона сама байдужа, не може слухати віольончелі.

Розносився одначе я з своєю віольончелею, наче дурень з писаною торбою, а про головне трохи не забув. Передчуття мої справдилися. Кленівський, що ледві ожив, вже залицяється до Лізи власною персоною. Видима річ, пильнування любої сеструні пішло марно!...

Ліза й знати нічого не хоче. Бігає по залях, бє горщики з квітками, ламає дзиглики — суща дитина! А дитині цій майже 17 років. Одно тілько мене роз-

важає: коли не помиляюсь, мені здається, що коли Кленівському й пощастить, дак це йому недешево стане. Мені, принаймні, не доводилось ще зустрічати дівчину такого віку з такими пишними формами. Це справжня женщина! Сеструня Кленівського не зна, що й казати проти її вихваток. Що-ж, як би хоч яку небудь освіту цій дівчині? Це-б була суща Семіраміда, або Клеопатра. Сидять вони раз, місяць тому назад, усі троє за обідом мовчки й тільки позирають одно на одного з-під лоба. Страву давали тілько для форми, ніхто до неї й не доторкався. А я знечевя, стоячи за стільцем Лізи, став приглядатись до лиця Кленівського. Руїна! Зовсім руїна! Він не старий ще, та випередив навіть спорохнілих. Одвислі губи, що ледві стуляються, на-пів розплющені безбарвні очі, жовто-зелене лице й до того сиве ріденьке волосся та глухота роблять з його щось огидливе, щось на слимака похоже.

Пообідали. Ліза, виходячи з-за столу, заплакала й, звертаючись до п. Кленівського, мовила:

— Скажіть коней запрягти, а не то пішки піду до Антона Карловича.

Буде лихо! подумав я й не помилився. Через кілька днів челядь нишком загомоніла про шлюб пана з Лисаветою Федорівною, а ще через кілька днів почали балакати вже й про подробиді. Тим часом з Прилук приїхав адвокат п. Кленівського, І. П. Ермолин, пробув у них два дні й виїхав так, що його майже ніхто й не бачив.

Це теж щось та значить.

Не минуло й місяця після цієї події, коли це сеструня Кленівського заметушилась, забігала, всю челядь збаламутила й загадала своїм благородним годованкам приготувати найкращу пєсу на весілля.

На весілля? Подумав я. Це-б то між Лізою та Кленівським — це річ можлива. Чудно! Я другого-ж дня

їздив на хутір і росказав про все, що бачив та чув. Антон Карлович мовив: »добре«, а Маряна Якимівна тільки головою хитнула.

Весілля відбулося тихо, гостей багато не зібралось; були тільки найближчі сусіди. В театрі теж не були. Хотіли були дати концерт, та теж одложили до завтрього. Минуло й завтра без усяких пригод, а після завтра Кленівський звелів лаштувати екіпаж, людей та коней на подорож до Київа. Вся отся подія здається вам неймовірною, фантастичною, як і самому мені вона здалась. Та згадайте, що Ліза виросла під безпосереднім доглядом старої розпустної дівки... Згадайте отсе, й незвичайний шлюб Лізи робиться найзвичайнійшим. Сумно тільки дивитись на цю любу дівчину, так не по людському морально зопсовану: у неї не знати й тіні тієї янгольскої вабливости, що так личить її віку. Вихователька одначе помилилась в своїх рахунках. Вона мала на меті попсувати Лізу так, щоб вона згодилась одружитись з її огидливим братіком, це їй пощастило. Але головна річ — їй остогид братік із своїм самовольством і їй треба було знівечити цю власть, вона й знівечила: це-б то вона зробила Лізу повною, незалежною дідичкою цілого маєтку, що належав ранійш Кленівському. На те й приїздив адвокат з Прилуки. Річ в тім, що Ліза, зробившись дідичкою, не поділилась з своєю вчителькою ні владою, ні добром, а зробила її в себе клюшницею.

Отак оборудовавши із своєю любою вихователькою, вона дала управителеви повну власть над господою й усім маєтком, потім взяла свого спорохнілого чоловіка та й поїхала до Київа, ніби то лічитися мінеральними водами. В господі все було так, як і попереду. Господиня обіцяла провести зіму в маєтках, а до зіми, таким робом, мені не було що робити в господі: і я, користуючись, з цієї доброї нагоди, одпросився в управителя місяців на два в Д., це-б то на хутір. І от уже третій

день граю я Моцартові сонати в хатці Маряни Якимівни на своїй віольончелі.

Як мені тепло, як гарно з цими любими моїми другами! Наталя що дня стає кращою та милійшою. Що за розумниця, що за скромниця!

Вона, знаєте, хоче бути зо мною на етикеті, поводитися, як личить дорослій дівчині, та ніяк не може: пишається, пишається, потім раптом схопить з мене бриля, побіжить та й сховається в кущах. Я шукаю її, а вона перебігає від куща до куща, поки втомиться, а потім піде скаржитись до Маряни Якимівни, ніби я не даю їй спокою ніби їй на мого соломяного бриля не можна без реготу й дивитись. Люба, прекрасна дівчина! Дивлячись на неї, я почуваю себе иноді вищим над людину, такою щасливою без краю істотою, якою людина ніколи бути не може... З деякого часу я помічаю, що вона починає замислюватись і майже плаче, як граю її улюблену Шубертову серенаду.

Маряна Якимівна каже, щоб Антон Карлович поїхав з Наталею на зіму до Київа. Та Антон Карлович уперто мовчить, тілько головою хитає. От якось Маряна Якимівна мовила: »Ну, коли не до Київа, дак хочу у Кленівку, до Лізи«. Та він так на неї подивився, що з того часу й не згадують про Лізу. Я зовсім розумію й оправдую думку Маряни Якимівни, та ніяк не зможу байдужно уявити собі Наталю поміж чужими людьми; мені стає за неї страшно. Вона така жвава, перейнятлива, і вже їй сімнайцять років. Великі небезпечности можуть спіткати її в будуччині.

От ще що мене чимало здивувало. Як я розповідав з подробицями про весілля Лізи, Наталя байдужно дослухала моє оповідання й промовила:

— Безталанна вона! — й залилась слізьми.

Невже вона в такім віці так глибоко заглянула й зрозуміла, де воно те щастя?

Я завтра поїду в Кленівку за партитурою Мендель-

соновою »Сон на Івана Купала«. Наталя ще не чула її. Я положу для неї цю чудову сімфонію на фортепян та на бас.

Приїздіть коли в свято, й ви послухаєте: а тим часом напишіть про себе хоч два слова, з нашим посланим, напишіть хоч те тілько, що ви одержали моє »посланіє«.

Прихильний до Вас ваш — »Музика«.

Од листа зосталось пів аркуша чистого паперу; на йому рукою Івана Максимовича додано було: »29 червня, на Петра й Павла, їздив я в гості на хутір і гостював два дні з великою радістю. Віольончеля та фортепьян — це така божественна гармонія, що вік би слухав і не наслухався, особливо, коли вони в-двох грають цю чудову серенаду. Про те я думаю, й не без основи, що окрім гармонії згуків, між ними істнує найвища гармонія найніжнійших почувань. Мені навіть про це сама Маряна Якимівна натякнула, як вони грали серенаду. Вона звернулась до мене, показуючи очима на музиків і шепнула: »Чи не правда, парочка? Якої ви думки?« Певна річ, я хитнув головою, що згоджуюсь.

У друге, як ми гуляли в саду, і вони в-довх ішли поперед нас та про щось тихо розмовляли, Антон Карлович, дивлячись на їх, промовив, наче сам до себе:

— Що-б там не було, а я добуду йому волю.

— Благородне чуття! подумав я. Це значить, що людина стоїть вище всяких забобонів... Час би всім так думати й почувати. Овва! гордощі опанували нами. А які-б вони були щасливі! Я-б що дня їздив на хутір, аби полюбоватись їх щастям. Я не бачу тут нічого неможливого: все залежатиме від Антона Карловича, а сумніватись в щирому спочутті цієї благородної людини — те саме, що не вірити в Бога. Почекаємо! Побачимо!«

За листом слідує оповідання власного твору Івана Максимовича, де йдуть балачки в тому-ж таки філантро-

пійному тоні, та тілько тут складня, величня, оброблена, така складня, що я ледві-ледві прочитав пів аркуша. Сущий Марлинський. Земля йому пером!

Перегорнувши кілька аркушів красномовного рукопису, знайшов я ще один лист музики, що був написаний через рік після попереднього. Лист починався так:

Незабутній Іване Максимовичу!

Я такий щасливий, такий без краю щасливий, що ледви чи зможу писати до вас, а писати треба, бо щастя задушить мене, коли я не висловлюся. Але відки-ж вам почати? Дайте опамятатися. Та почну з того, що торішньої осени повернувся з Київа Кленівський зовсім хорий і без дружини. Лисавета Федорівна покинула його в Київі, на сестрицин догляд, а сама помандрувала з якимсь гусаром на маневри до Вознесенського, та й не верталась. Вже з заграниці (здається з Відня) написала до управителя листа, аби той всю челядь та музиків пустив »на оброк« — хто бажає, а решту повернув до хліборобства; благородним вихованкам дав би по тисячі карбованців та й те-ж пустив, а двірських дівчат повидавав би заміж хоч би за салдатів, наділивши кожну по сотні карбованців на придане: п. Кленівському-ж та сестрі його видавав би по сотні карбованців що місяця, та й більш нічого! Шкода й заразом гидко було дивитись на того знівеченого розпустника, як він дивився на збори в дорогу своїх вихованок і не міг спинити ціх зборів. Йому не хотілось попрощатися з своїми жертвами, й він плакав знесилений. Він пішов був до їх у »флигель« попрощатися з ними, та вони замкнули в його перед носом двері. Гарна подяка! Лисавета Федорівна може й не свідомо, але зовсім справедливо й достойно скарала його. В душі я їй вдячний. За одну бідолашню Тарасевичівну слід би його зробити каторжним. Як коли совість його прокинеться, вона замордує його гірше усякаго ката. Тілько я не йму віри, щоб у його зіпсованому сердці була совість.

ших річей, сідала на кушетку й плакала, одно слово, вона скидалась на найніжнійшу коханку. За ті дні я тільки й чув від неї, та й то вона говорила, наче сама до себе:

— Ну, чи чувано-ж на світі таке лихо? Поїхати так далеко й не промовити до жінки ані слова? Ой я безталанна!

Не скоро минали дні, а вечорі тяглися аж надто, і 26 серпня швидко наближалось. Попереду я думав про сюрпризи для Наталі, та після цього случаю я так збентежився, що зовсім про все забув.

Ще раз їздив я в Кленівку і хотів був поїхати аж у Прилуку до повіренного Лисавети Федорівни, та мені сказали в Кленівці, що й він поїхав укупі з ними.

От уже й 25 серпня, а на хуторі наче нічого й не бувало: а ніякого руху; про завтрішне свято нема й згадки.

Я згадав про місячну рожу в Д. в оранжереї, яку я вже давно випросив у садівника на день Наталиного янгола, і, ні до кого не промовивши слова, пішки почемчикував я в Д. Вертався я з квіткою на хутір вже в вечері. І уявіть собі мої радощі: Антон Карлович сидів за столом поміж Маряною Якимівною та Наталею й, своїм звичаєм, всміхався, пючи чай.

— А, й ви прийшли! — мовив він, побачивши мене. Сідайте лишень, я вам розповім, що бачив я в Полтаві.

Я сів — і кілька хвилин тяглось мовчання.

— Ну, кажи, ледащо, — промовила Маряна Якимівна, — що ти бачив у своїй нудній Полтаві.

— А що я там бачив? грязюка та й більш нічого!

— А що-ж ти там мав робити стілько часу?

— Те-ж нічого!

— На віщо-ж ти їздив туди, вітрогоне ти старий?

— Так, прогулятися!

— Так, прогулятись? Чи чуєте, люди добрі: так

Оркестр наш сливе ввесь пущено »на оброк«, й він помандрував у Київ. Обрали були мене за капельмейстра, та я на-одруб одмовився й випросив собі в управителя місце лісника в Д. Служба ця саме прийшлась мені до смаку: вештаюсь собі цілісенький день по гаю, наче роблю діло, а ввечері — на хутор. Віольончеля зосталась при мині. Слухачі мої — найщирійші слухачі, і я прямо раюю. Як би ще до цього колишня жвавість та безтурботність Наталі, так я був би зовсім щасливий. А то вона чогось така сумна ходить, що я не розумію, що й діяти.

Маряна Якимівна те-ж наче змінилась, те-ж чогось замислюється иноді й сумує. Сам тільки Антон Карлович, як і попереду, мовчить та добросердно всміхається. Що до мене, так вони всі, як і попереду, ласкаві, тільки ніби щось ховають.

Мене-ж це мучить, й я иноді цілі дні ходжу по гаю та плачу, сам не знаю з чого...

Назад тому кілька днів Антон Карлович їздив до нашого управителя й вернувся незвичайно веселим, таким веселим, що примусив мене з Наталею грати »Горлицю«, а сам трохи не пішов у танець. Тим часом ні до кого ані слова, через що він так радіє...

Через тиждень після цієї радости Антон Карлович, не кажучи нікому ані слова, знов поїхав до управителя, а над вечір того-ж таки дня прислав записку, щоб його не сподівалися вечеряти, бо він з управителем поїхав у Полтаву. Ми, певна річ, здивувалися й хвилин з пять не могли промовити ані слова, тілько дивились одно на одного; нарешті першою озвалася Маряна Якимівна.

— Що-ж отсе він зо мною зробив? От уже трийцять літ, слава Богові, ми з ним не розлучалися ані на єдиний день, а тут... узяв та й поїхав, хоч би-ж був слово промовив. От до чого я дожила, безталанна! — І, трохи помовчавши, вона тихо заплакала, Наталя те-ж, і, взявшись за руки, вони пішли до покоїв.

Я, наче вкопаний, лишився на місці й довго-б так простояв, як би Наталя не покликала мене до покоїв.

Після довгих розмов та гадок, на що та до чого, можна мовити, крадькома поїхав Антон Карлович у Полтаву, я наважився зараз-же поїхати в Кленівку й довідатись добре про все на місці, а щоб їм не було страшно без мущини, я сходив до млина й попросив старого мірошника на хутір, як сторожа та оповідача. (Наталя дуже любила слухати його старі казки та приказки). До світа вернувся я на хутір з Кленівки, ні про що не довідавшись. Конторські писарі, користуючись з відсутности управителя, понапивались горілки, й на моє питання відповідали: »Виїхали в Полтаву!« та й більш нічого. Наталя заснула, а Маряна Якимівна ждала мого повороту біля садових воріт і, заздрівши мене, підбігла до мене з питаням: »Що?« Я, хоч і гірко мені було, відповів їй, що в Кленівці ніхто нічого не відає.

— Ходіть же в його хату та відпочиньте з дороги, — мовила вона до мене й, затуливши руками свій вид, так пішла до будинку.

»Бідолашня молодице! подумав я, дивлячись їй у слід; невже так міцно здружилася ти з ним, що не можна тобі й одного дня прожити без його? Щаслива, завидна твоя доля, і багато-багато жінок мають право завидувати тобі. А тобі ще більше, щасливий старий, мусять завидовати чоловіки-бідолахи!«

Минув день, другий, нарешті й третій, а про Антона Карловича ані слуху, ні духу. На хуторі все так затихло й занудилось, що я боявся й подумати про музику.

Маряна Якимівна всі дні ходила взад та вперед однією доріжкою і тільки мовчки зітхала, а за нею й Наталя...

Здавалось, що ми вже на віки попрощались з нашим Антоном Карловичем. В день Маряна Якимівна часто заходила в його хатку, чого ранійш ніколи не було, змітала хусткою порох з електричної машини та инь-

прогулятися! Ах, ти сива, стара голово! І це тобі не сором так мордувати мене на старости-літах!

І Маряна Якимівна поцілувала його так ніжно, так просто, сердешно, як цілує найніжнійша мати свою любу дитину.

Вечір минув тихо та весело.

Другого дня всі прокинулись рано, а Антон Карлович ранійш за всіх. Розбудивши мене, він мовив:

— А що, приготував ти що для їменинниці?

— Приготував, — відповів я.

— Ну, дак уставай лишень, убірайся, та підем поздоровляти: вона вже бігає по саду.

Я вимився на швидку руку, вбрався і, взявши свою рожу, пішов до будинку слідком за Антоном Карловичем. Наталя, побачивши нас, побігла до покоїв. Ми ввійшли слідком за нею, а вона вже сиділа за чайним столом, наче нічого не відаючи, біля Маряни Якимівни, й просила сухаря до чаю.

Я поздоровив її й підніс свій скромний дарунок. Антон Карлович те-ж поздоровив і, витягши з бокової кишені на четверо зложений папір, подав його Наталі, промовивши:

— Отсе тобі гостинець з Полтави.

Промовивши це, він, усміхаючись, сів біля неї. Наталя довго мовчки читала той папір і, не дочитавши, упустила його з рук і кинулась плачучи обнімати та цілувати Антона Карловича, а ми з Маряною Якимівною, дивуючись, поглядали одно на одного. Нарешті, я підняв папір, подивився на його, — то була моя »отпускная«!...

Все, що казав би я вам про свої чуття в цю величню хвилину, все-б отсе й трохи не було похоже на те, що я почував.

— Віольончеля те-ж наша! — мовив усміхаючись Антон Карлович.

Я впав перед ним навколішки й цілував його руки, обливаючись сльозами.

— Ну, Наталка, тепер твоя черга, — кажи! — мовив Антон Карлович, звертаючись до Наталі. — Візьми отсей папер та віддай нашому другові й скажи: »отсе тобі моє придане«. А ми з Маряною Якимівною скажемо: »Боже вас благослови!«

Всі четверо кинулись ми одно до другого й облилися слізьми.

І от більше тижня, як моє щастя не дає мені спати. І знаєте, хто все отсе вчинив? Наталя моя люба, моя безцінна Наталя! Вона зреклася знатних та багатих, а обрала мене, кріпака-музику... і, признавшись по правді своїм щирим добродіям, просила їх діяти з нею, що хочуть. А добрий, мовчазний Антон Карлович, не довго думаючи й не кажучи нікому ні слова, зробив по своєму, за одним заходом. Він заплатив за мою волю з вільончелею 2500 карбованців. Як би Кленівський був моїм паном, цього-б ніколи не сталося! Спасибі тобі, Лисавето Федорівно! Тобі й не сниться, що ти невинна причина мого теперішнього раювання...

Саме тепер Антон Карлович хлопоче, аби віддати мене до канцелярії предводителя дворянства — це вже я й сам не знаю нащо, — а коли це станеться, тоді ми з вами бачитимемось, принаймні, тричі на тиждень. А поки що, приїздіть у неділю на хутір і полюбуйте з людей, зовсім щасливих.

Прихильний до вас — Музика.

Дочитавши цього листа, що написало його саме щастя, мене огорнула якась хоровита задума. Боже світе! Невже то були заздрощі? Ні, я не завидував нікому в світі! То було гірке, невиразно гірке чуття самотности. Я трохи не заплакав з внутрішнього болю.

Тим часом, коли я зібрався рюмсати, увійшов до мене Іван Максимович і спитав:

— А що, чи далеко вже прочитали моє немудре оповідання?

— Все прочитав, — відповів я.

— Й описання весілля?

— Ні, не читав.

— То прочитайте, безпремінно прочитайте, бо я, можна мовити, найбільше сподіваюсь на ефект цього величнього малюнку.

— А скажіть, Іване Максимовичу, чи старі ще живі?

— Здоровісенькі, а про щастя нема чого й казати! А як би ви бачили, що то за внуку дав їм Бог! Сущий янгол Божий!

Я знов замислився.

— А знаєте лишень що, Іване Максимовичу? — спитав я його через хвилину.

— А що?

— Пустіть мене завтра самого на хутір, а ви в неділю приїздіть.

— Ні за що! А коли вже вам так схотілось, дак і я з вами завтра поїду. Та чого це вам так раптом?...

— Така вже в мене вдача: я дуже люблю дивитись на щасливих людей і, на мою думку, нема нічого кращого, любійшого, як постать щасливої людини.

— Це суща правда.

Другого дня ми були на хуторі, і я бачив і був щасливий щастям цих простосердих, щирих людей. Бачив і свідчу правду цього неложного оповідання.

15 Січня, року Божого 1857.

ВАРНАК

В нашому величезному православному російському царстві є невеличка країна благодатна; така невеличка, що на її помістилось би чотири німецьких держави, та ще в додачу зосталося б місце і про Францію. Живуть по цій країні ріжні народи і поміж ними народ великоруський — православний. Отсей народ не оре, не сіє нічого, опріч динь та кавунів, а хліб їсть білий, пшеничний, що по своєму називає »калачи«, і виспівує свою річку славетну, вславляючи її дбахою, золотим дном із срібними берегами.

Коли на землі убогій, мало родючій, де чоловік бється, бореться з невдячним грунтом і часом падає, знемігшись від тяжкої праці та злиднів, бачиш бруд і убожество, то й тоді бере тебе сум бачити бруд і злидні. Сумно, не вимовити, як сумно. А яково-ж то, коли бачиш оті огидливі злидні в такому краю, що, мовляв, тече по йому мед та молоко, — от, як приміром і по нашій країні!? Гидко, та ще гидче, коли між отими лінивими злиднями зустрінеш і заміжність, і з нею велику силу гидкого бруду та темноти.

А от по отій благословенній країні зустрічаєш все оте часто-густо. З якої-ж причини такі злидні в краю, що тече медом і молоком? Еге!... Це дуже важне питання політично-економічне; нехай колись гуляючи я напишу на цю тему історичний роман на чотири томи, та пильнуватиму змалювати там з мікроскопійними подробицями норови, звичаї і історію цього православного на-

роду. А поки доспіє в моїй голові той знаменитий роман, я роскажу вам ось що.

В отій благодатній державі є, та ще й не глибоко під землею, величезний шар соли, а на тому шару стоїть невеличка фортеця; народ зове її »Соляною Защитою«.

Раз випала така пригода, що примусила мене одвідати ту »Соляну Защиту«.

В першу неділю мого перебування там я помітив у церкві старого, зовсім сивого діда, ще досить свіжого; твар його була незвичайно виразна й благородна. Він правив в церкві за дяка; становив свічки перед образами, здіймав нагорілі гноти, тушив свічки, при кінці служби ходив з карнавкою, замісць титара. Мене зумила його величава постать: височезний ростом; сива, довга хвиляста борода; біле густе волосся, що повилося кучерями; чорні густі брови, твар зграбна, чиста, щоки злегенька червоні, наче в молодого парубка, — одно слово: його можна-б взяти за модель на Мойсея Боговидця, або на Гомерового Нестора.

Симпатична, стариківська краса цього діда так мене причарувала, що, виходячи з церкви, я спитався у кулявого інваліда: хто такий отой дід? Інвалід відповів мені досить ляконічно: »Та то, добродію, колишній варнак, а тепер перебуває тут на поселенні. Що за доброї душі людина, і не сказати«. Тоді я зупинився біля церкви й очима провів того дідуся. Чим більш я на його дивився, тим менш здавався він мені похожим на варнака. Але-ж інвалід не сказав би такого слова безбач!...

Я пригадав собі, що колись тут одкопували засланці сіль і що чимало з них, відбувши свою тяжку кару, мусіли тут же й оселитися. Але-ж хіба така благородна твар могла бути у злочинця?... Я став на тому, щоб довідатися про подробиці з минулого життя отого поважного діда.

За тиждень я вже довідався, що він справді тутеш-

ній поселенець і суще чесна людина; чоловік хоч і незаміжній, одначе-ж і не злидар, живе власною господою; хатина у його хоч невеличка, але живе він так, що дай Боже, аби і по великих будинках люди жили з такими достатками, так чепурно й чесно.

Було при йому чоловіка десять робітників; хоч вони й Кіргізи, та дай Боже, щоб і Великороси так робили, як оті напів-хижі Кіргізи! Ще довідався я, що на той рік неодмінно його за його чесноти виберуть на титара і т. ін. Я став на тому, щоб спізнатися з ним, та за доброї нагоди довідатися певнійше про його минуле життя; коли буде там що такого, що має вагу про моральне напучування, так запишу й надрукую.

Чи вам коли траплялося зустрічати діда такого поважного й шляхетного, що мимо волі здіймеш перед ним шапку й вклонишся? Мені таке траплялося.

Раз якось зустрів я того діда, коли він ішов з вечерні; я мимо волі поклонився йому. Він одповів ввічливим поклоном і спитався:

— Здається, ви не тутешній? Щось мені не доводилося вас тут зустрічати.

— Ваша правда; справді я не що давно прибув на вашу »Защиту«.

— Здалека?

Я одповів.

Дід простяг до мене руку; я трохи-трохи не поцілував її.

— Ви земляк мій, — мовив він журливо. — Чи давно ви покинули нашу прекрасну Україну?

— Не більш року, — відповів я.

— Щасливі ви. Ви так недавно ще бачили наш Богом благословенний край. А от я більш вже тринайцяти літ не бачив його... Що там тепер діється?

У діда навернулися сльози.

— Коли матимете час, — мовив він, не погордуйте

провідати й мене; нехай хоч подивлюся я на земляка. Будьте-ж ласкаві, зайдіть до мене!

Вже-ж пак, я зрадів такому зазиву. За кілька хвилин ми прийшли до невеличкої, біленької, хатинки під соломяною крівлею. Хата нагадала мені Україну. Біля воріт зустріла нас пристаркувата молодиця в українському вбранню і повітала нас, промовивши:

— Добрий вечір!

— Добрий вечір, Мотре! Прошу вас сердечно до нашої хати, — мовив дід до мене. — От, бачте, недалечко живуть наші земляки Харківляни та Куряни, так я і взяв до себе землячку за наймичку. Воно все таки своє якось ліпше.

Кажучи отсе дід привів мене в хату. В середині хата, як і з окола, нагадувала Україну: стіни вимазані білою, а долівка жовтою глиною; по долівці натрушено пахучої трави, округ попід стінами широкі, дубові лавки, чисті такі; перед образом Скорбящої Божої Матері горіла лампадка і стояв аналой, вкритий чистим білим рушником з широкими торочками; на аналої лежала книжка, видом ніби псалтир in quarto.

— Сідайте, прошу вас, дорогий мій гостю! — мовив дід.

Я сів і почав уважно розглядатися по хаті, певнійше мовити, я любувався нею. Скрізь і на всьому знати лад доброго господаря і піклування господині; усе чепурне, чисте, принадливе. Довга вузка грубка, замість перегородки, ділила хату на дві половини; груба оздоблена візерунками, виліпленими домашнім художником. (Такі грубки можна бачити по Волині й на Поділлю). На покуті перед образами стояв стіл, засланий бухарським килимом, а поверх його білий настільник; на столі лежить житній хліб, прикритий до половини білим тонким рушником, гаптованим ріжнобарвними шовками; біля хліба стоїть порцелянова солянка, з білою, немов той цукор, сіллю. На другому кінці столу книжка, ніби

»Четь-Минеї« в червоних сапянових палітурках, з золотими візерунками, але вони від часу вже потемніли. Потім я довідався, що то була Біблія, прегарного київського видання року 1743, з високо промовистим присвяченням гетьманові Розумовському; видання дуже рідке. На стіні між вікнами висів у визолоченій рамі естамп, гравірований Мілєром з малюнка Домінікана Цантвері »Іван Богослов«. У кутку біля дверей стояла палиця з степового дерева джигилу, а біля неї на гвіздку висіли кайдани. Дід тим часом хазяйнував десь на дворі й вернувся до хати тоді саме, як я роздивляв ці кайдани.

— Що, земляче, любуєшся моїм трофеєм? Тяжкий трофей! Я придбав його довголітнім злочинством і приніс його сюди на ногах, аж із самісінького Житомиру, і тут носив його двайцять років. І тепер ще караюся їм і каратимуся й сповідатиму йому свої гріхи до самої могили.

Все отсе дід промовив таким голосом, що всю душу збентежує, і я не міг вимовити ніже єдиного слова утіхи недужому дідови; я сидів мовчки, доки він не озвався.

— Вибач мені, старому грішникови, земляче! Своїми нечистими споминками я зхвилював твою душу. Що діяти! Проти волі рветься язик.... Я держу у себе отсю трекляту ознаку людського приниження; держу на кару власної душі... Але покиньмо минуле, ліпше побалакаймо про що небудь инше. Роскажи мені, друже мій, що небудь про нашу любу Волинь та про Поділля.

Але-ж я цілком не спроможен був нічого говорити; я швидче попрощався і пішов. Дід не змагався, прохав тільки провідувати його, коли матиму час.

Час у мене був, і я трохи що не що дня навідувався до діда. Часто ми з ним балакали за північ і кожен раз спостерегав я за дідом нові честноти: він був освічений, наче любий аристократ того часу, з тією ріжницею, що любив читати переважно італіянських поетів Бокачіо,

Аріосто, Тасса, а »Божественну комедію« він читав по памяті.

— Давно вже я нічого не читаю, — мовив він раз якось, опріч оцієї »Божественної комедії«. Та й на що тепер читати? Було колись і я читав, і впивався чудовими оповіданнями прекрасного мистецва. Тепер годі вже; зостарівся, одеревянів і вже нічому не можу спочувати так, як колись. Та правду сказавши, яка вийшла користь з того читання? Що я зробив з свого чистого, молодого спочуття!? Певнійше мовити: що люди з його зробили?.... Гріх та горе без краю. Коли-б я нічого не читав, та коли-б був не манувся ні до чого, не тим би я був! Був би з мене простий хлібороб, добрий чоловік, а тепереньки, що я?

Що вечера ми з ним ставали все щирійшими та щирійшими. Раз якось я направив його на думку, щоб він повірив мені своє горе, щоб росказав мені про свій молодий вік. Він довго буцім не хотів мене розуміти; йому прикро, гірко було споминати свою минувшину. А потім раз якось і каже він до мене:

— Друже мій! Ти хочеш почути мою сповідь? Ти бажаєш знати моє минуле безталанне життя? Тяжко тобі буде слухати, мій добрий друже, бо моє життя минуле — повне гріха, та беззаконня, а сучасне сам бачиш: немощ та самотність на чужині, далеко від моєї любої Волині. Я знаю, що мою сердечну сповідь ти слухатимеш спочуваючи, і тобі, чужому, та й то гірко буде слухати її... Ну, слухай же, мій щирий друже, слухай моє сумне правдиве оповідання. Нехай останнім разом, перед смертю, моє життя минуле воскресне і перейде перед мене день за день. Тоді тямитимеш, в чому я спровинився, а в чому люди. Сам себе я давно вже осудив за все.

Він зітхнув, перехрестився і став розповідати, почавши з самого малку свого дитячого віку.

Отам на гранітних берегах прекрасної річки Случі,

там, де вона, верстов з девять вгору за Новгородок-Волинський, звившись наче та гадюка, витворила кільце, верстов на дві впоперек, так отам, в осередку того кільця, лежать, оточені дубровою, останки величезного мурованого будинку. Колись там жила одна значна польська родина, а тепер там живуть сови та кажани.

Ото-ж справа нічиїх більш, як моїх клятих рук! Я напустив туди гадюк, та птаства нічного. Ох, Господи! Прости мені цей мій невольний гріх, великий гріх!

На косогорі, спускаючись до самої річки, роскинулось, закутавшись в садки, велике село з деревляною на три бані церквою, що з старости аж почорніла. Поляки такі церкви називають у нас козацькими, через те либонь, що більшу частину таких церков побудовали Козаки на швидку, підчас унії. От в тому селі я родився, родився на гріх, на страждання! Батька свого я не знаю, а матінку наче в сні бачу; бачу, як її положили в домовину й понесли на марах на гробовище... Ледве памятаю, як піп над її тілом прочитав молитву, надруковану на білому аркуші червоними та чорними літерами, та прочитавши й закрив неніне лице тією молитвою... Тоді труну забили, спустили її в яму, піп запечатав яму заступом хрест-на-хрест, сказав мені кинути жменю землі на труну моєї матінки... Я кинув і пішов за людьми в село.

Приґадую ще, як в нашій хаті зібралося багацько людей; усі обідали, та тілько не гомоніли, а так тихо, тихо: знати, що вдова не лишила достатків на поминки. Отоді, як усі обідали, я грався з дітьми на дворі, а коли по обіді усі розійшлися, так мене й діти покинули: я лишився самотою з моєю занузданою ліскою-конякою. Війшов я в хату; тут сусідка наша, теж вдова бідолашна, перемивала посуду. Вона дала мені шматок пирога, я з'їв і заснув на неніній постелі. Сусідка, поприбіравши в хаті, замкнула її на засувку, а сама пішла до господи. Цілу ніч я спав самітний; прокинувшись в-ранці, чогось

злякався і заплакав. Плакав не довго; небавом прийшла та сусідка, принесла мені повну миску угорських слив і забавила мене. Бабуся та посипала курям пшоно, нагодувала сірого кота й рябого собаку, взяла мене й повела до своєї господи. У тієї удови-сусідки була доня, старійша за мене на кілька років: вона мене приголубила, нагодувала яблуками, грушами та иншими ласощами. А коли я йшов до дому, вона мене проводила; коли, не знаходячи в хаті матері, я починав плакати, вона забавляла мене, кажучи, що мати поїхала десь на ярмарок і привезе гостинця »медяного москаля«. Вже-ж так мене те і втішало. Отак трохи-потрохи і став я забувати свою велику страту... Вдовівна запомогла тому. Я привик до неї, наче до рідної сестри. І справді вона заступила мені рідну сестру. Потім я гадав собі матіррю її назвати, та Господь не призволив благословити мої думки. Часто провідував я нашу опустілу хату. А скажіть: чи є що сумнійше, як пустка? Я й досі не забув того страшенно-сумного вражіння, яке тоді обгорнуло мене! На страстному тиждні великого посту піп, обходячи своїх парахвіян з молитвою, зайшов і до моєї бідолашної добродійки; побачивши тут мене, взяв мене до себе, обіцяючи вивести в люди. У попа був син Ясь, мій ровесник. Не тямлю, з якої речі, він з першого разу не сподобався мені. Мене почали вчити вкупі з Ясем. Це було дуже мені не до смаку, а про те я вчився добре, а Ясь був тупий. От же Яся хвалили, а про мене казали, що я лінтюга й тупиця. Прикро мені було з такої несправедливости, і я почав утікати від попа до своєї добродійки. Звідси мене знов приводили до попа, а піп жостоко карав мене за втікання.

Раз якось утік я від попа до своїх приятелів, але боявся ввійти до їх в хату й цілісенький день сидів у буряні під плетнем, та все ждав: чи не вийде сестра з хати. (Я звав вдовівну сестрою). Нарешті вона вий-

шла; я обізвався до неї і попрохав хліба. Вона винесла великий окраєць хліба й шматок сала. Я, плачучи, поцілував її і сховався в густому сливняку.

Вгамувавши голод, я заходився дбати про нічліг. До попа піду — битимуть; до вдови піду — вона одведе до попа і всетаки вибють мене! Піти хиба в свою пустку? — боязко. Мізкуючи собі, — я вийшов за царину. Тут на полі стояли полукіпки жита. Не міркуючи довго, я просто до полукіпків, примостився під першим і заснув сном непорочности. В ночі прокинувся, чую — десь далеко вовки виють. І досі не забув я того неприємного чуття! Не був то острах за життя, а якась мішанина остраху й огидливости. Потроху вовче голосіння почало затихати; я, скарлючившись з холоду, вкрився снопом і знов заснув.

Рано в-ранці розбудив мене лановий, оперезавши гарапником.

— Ти що тут робиш? — спитав грізно у мене.

— Сплю, — відповів я.

— Я тобі дам »сплю«! Нема йому другого місця спати! Хиба в тебе хати нема?

— Є, дядечку, та тільки пустка, — одповів я скрізь сльози.

— Ну, а батько-мати у тебе є?

— Нема, дядечку! Я сирота.

— Ге! Коли сирота, то йди за мною.

Він повернув коня на шлях, ударив його злегенька гарапником і поїхав, а я йшов босоніж по колючій стерні; у мене все тіло тремтіло з холоду та з остраху.

— Чи не поведе він мене, думав я собі, крий Боже, до попа? З такої думки я хотів утікати від його в село і сховатися де небудь в буряні, але-ж він раз-пораз озирався на мене і правив свого коня в бік супротилежний з селом; нарешті привів мене до панського двору і оддав мене до рук управителя, розповівши йому, де він мене взяв.

Управителем був добрий і старенький панок — Кошулька; він звелів пошити мені з домодільної пійстрі куртку й штани, і я лишився жити у його за покоєвого козачка. Прожив я у його осінь і зиму; не вельми ліпш було мені у пана Кошульки, ніж у попа; ріжниця тілько та, що мене не вчили письму, а бив і щіпав мене кожен, хто хотів. Раз, на весні, побачила мене на дворі стара графиня (управитель жив з нею в однім дворі тілько на одшибі, у флігелі). Покликала вона мене до себе, спитала, як моє наймення і пішла собі до покоїв, а на другий день кравець зняв з мене мірку і пошив одежу, та вже не пійстрову, а сукняну, з тонкого, коштовного сукна; справили чоботи й шапку, а перше я й так ходив. Нарешті дали мені чисту сорочку. Потім мене умили, розчесали, причепурили в нову одежу, і тоді пан Кошулька одягся в новий синій фрак з мідними гудзиками й повів мене до графині. Черговий гайдук доложив їй про нас. Графиня казала покликати нас до приємового покою; тут ми її довго чекали, і пан Кошулька увесь час стояв. Мені дивно було, що в покої така сила стільців, а він не сідає, стоїть. Нарешті графиня вийшла; повітала управителя, кивнувши до його злегенька головою, і веліла покликати панну Магдалину. Через хвилинку з бокових дверей вийшла панна Магдалина. Чарівне, незабутне видіння! От наче зараз її бачу: молода, стрійна, прегарна! Задумані виразні її голубі очи дивилися на мене; її спритний погляд вразив мене. Вона була донею одного пана, що процвиндрив своє добро. Магдалина була добре вихована й через те графиня приняла її до себе за компаніонку собі, і до малого свого синка за гувернантку.

— Отсе, люба моя Магдалино, — мовила графиня: — рекомендую тобі компаніона і лакея моєму горопашному Болеславові; візьміть його до себе, нехай вони, за вільної години, бавляться у-купі.

З тим і пішла, а Магдалина взяла мене за руку й

повела до свого покою. Тут зустрів мене хлопчик трьохліток, худорлявий та зеленкуватий. Це був граф Болеслав, графинин одинчик. Він доволі нахабно спитав мене:

— Як тебе звати?

Я тихенько відповів: — Кирилом.

— Фе!! Яке хлопське наймення. Та це дарма, я зватиму тебе Яном. А що, Яне! умієш ти грати в коників?

— Ні, не вмію.

— Так я тебе вивчу.

І зараз же взявся вчити мене. Я цю науку розумів не згірш за його, одначе я не хотів бути з ним щирим. Другого дня в-ранці, коли граф Болеслав ще спав, панна Магдалина нагодувала мене булкою з теплим молоком і, ніби сестра та, спитала в мене, хто були мої батьки й де вони? Я розповів їй усе з такими подробицями, що вона поцілувала мене й заплакала. З того часу вона що дня поїла мене теплим молоком і годувала солодкими булочками.

— Ну, Ясю (усі вже стали звати мене Ясем), хочеш ти вчитися письму? — спитала в мене панна Магдалина.

— Я вже вчився у попа, а коли ви учитимете мене, так я знов учитимуся; коли-ж не ви, так і не хочу, щоб мене вчили.

Вона всміхнулася і мовила:

— Я сама тебе вчитиму! — і показала мені французського букваря. — Глянь, чи знаєш ти отсі літери?

— Ні, у попа мене вчили не по такій книжці.

— Ну, я вчитиму тебе по цій; з цієї лекше, — і стала проказувати мені нові для мене літери.

На дивовижу їй і на радість, я швидко вивчив усі літери французької мови, а коли почав добре читати по-французському, вона заходилася вчити мене по італіянському; це була тоді модна мова: Магдалина любила її. І тут я показав себе вдатним і незабаром догнав Бо-

леслава. Панна Магдалина невимовно раділа з моїх успіхів.

Земля тобі пером, прекрасна, добра душе! До віку не забуду я твоєї привітної, ласкавої бесіди, твого сердечного спочуття до моєї гіркої долі!... Панна Магдалина полюбила мене так, як тілько мати може полюбити свою дитину-одиничку. Час ішов, я зростав, учився пильно й з успіхом.

З графом Болеславом ми цілком не могли дружитися: у його була якась пиха не дитяча, завчасна, було щось таке, що відбивало мене від його. Інколи він був приязним до мене за те, що коли він напустує вже через край, так я усю вину прийму на себе... А вже-ж за це мене не гладили по голівці. Через пустоти Болеслава стали мене вважати трохи що не за розбишаку. Сама тілько панна Магдалина тямила про моє великодушіє і за те наділяла мене незвичайними своїми ласками.

Графиня була людина світська, колишнє панування на ниві сальонного життя збалувало її: вона любила бенкети, де була першою між провінціялками; читала французські та італіянські оповідання і більш нічого не робила. Син її, хоч і зростав під одним дахом з нею, але вона його бачила раз, або двічі на день, та й то мимохіть. Раз спостерегла вона, що Болеслав — хлопчина вже здоровенного росту, і що треба покликати до його вчителів, бо вона хоче підготовити його до університету.

Покликали вчителів. Почалася наука. Як слуга і я був на лекціях і стежив усе, що читали, чому вчили графа. Я майже що завжди готовив графа до іспиту, бо він, чи не хотів нічого памятувати, чи не спроможен був тямити те, чому його вчено.

Панна Магдалина, як і спершу, лащила мене, любила й розмовляла зо мною тілько по італіянському. У-вечері отсе розпитає мене, чи тямлю я те, що чув на лекціях, що читали графові, та тоді вчить мене грати

на роялі. Сама вона була суща артистка на цьому струменті; часто було за-північ сидить вона та виграє чудові твори Бетховена. Вона більш за всіх любила Бетховена: він тоді саме тілько що виступив у музичному світі. А я було сижу в куточку і не поворохнуся, та все слухаю, аж доки не заплачу, не тямлячи, з якої речі. Музику я полюбив загарливо й за те мушу дякувати Магдалині. За рік з чимсь там — ми вже грали з нею на чотири руки де-котрі сонати Моцарта й Бетховена. Раз графиня застала нас саме, як ми грали; вона за те рем-ствувала й натякнула, зовсім правдиво, панні Магдалині, що я народився не для музики, а до плуга та до рала. Панна Магдалина почула всю вагу цього натякання, обняла мене й гірко заридала. За нею і я заплакав; хоч і не зовсім добре зрозумів графинене натякання, одначе я тямив, що з того натякання панні Магдалині — прикро.

Граф зростав швидко, а вчився вельми повагом і тупо. Не скажеш, що у його зовсім не було хисту: ні, дещиця була у його, але й вона заглухла через недбалість необачної матері. Графиня раз-у-раз раділа з успіхів свого любого синка Болеслава, а всі успіхи його не йшли далі гармонічного белькотання по італіянськи; вона була у восхиті і нічого більш не вимагала від свого любого Болеслава, хоч і готовила його до університету. Учителі справно брали платню і робили своє діло, як наймити, або як це велика половина учителів робить: що дня читали свої лекції, або, за вільної години, балакали про полювання з хортами і т. і. Одна панна Магдалина, немов та мати вражлива, пікловалася про його моральне виховання; але-ж і їй перешкожали оті графиніні восхити, що були зовсім не до речі. Тим часом Болеслав вже добре тямив (а може й учителі напутили його тямити), що він граф, та ще й пребагатий, і що йому не треба жадних знань та чесноти. Часто своїми грубіянськими вчинками він доводив до сліз нашу Магда-

лину. Тяжко було мені дивитися на ту шляхетну, прекрасну панну; в душі я ненавидів Болеслава; коли-б не вона, я давно скрутив би йому вязи; так же — от як він було її жостоко образить, а вона горопаха приголубить мене й промовить святі слова: »Любіте й ненавидящих вас!«

Еге! от забув я повідати вам, друже мій добрий, що графиня була, як кажуть, ні вдова, ні за-мужем: чоловік її покинув і перебував завжди в Італії, цвиндрячи там свої подільські маєтности. Графиня з сином жила на Волині й займалася, як сама вона казала, »едукацією« свого одинчика. От тепер і скажіть мені: якого доброго приводу морального можна було набратися хлопцеві з життя своїх батьків? Перше було він часто-густо питається у своєї ніжної нені: »Чи скоро татусь прийде?« А мати йому на те відповідає, що його татусь ледащо, і коли він приїде, так вона його й на поріг не пустить. Чи добре-ж було синові чути з уст нені отакі речі?!

А про те поміж людей заміжних отакі родинні сварки так часто-густо, що немов звичайна річ і на молодого графа великого вражіння не робили. Ото-ж виховання його дома скінчилося; треба було вибрати школу відповідну його породі. З цієї речи спорудили великий бенкет, а по бенкеті покликали гостей на раду: куди вирядити графа задля освіти? Перебрали усі ліцеї, усі університети, починаючи з Гетінгенського, і нарешті прирадили вирядити його до Вільни і виготовити з його політика-економа. Через місяць графиня справила другий великий бенкет, де молодий граф визначався мазуркою. За кілька день після того бенкету граф у величезному доріжньому берлині рушив до Вільни. Я почув, що мені стало вільнійше, бо він стояв перепоною поміж мною і панною Магдалиною. При йому мені не можна було промовити до неї простого слова без того, щоб той лихий хлопець не почав з неї бідолашної глумитися. Нарешті він поїхав. Ми лишилися самі: дійсне самі, бо

в цілому домі не було ніже єдиної людини, щоб з нею можна було побалакати так сердечно, так щиро, як ми з нею розмовляли. Стара графиня ледве помічала присутність панни Магдалини у неї в домі; така грубіянська неуважність тревожила панну, і кілька разів вона захожувалася покинути графиню. Але-ж де-б горопашна захистила свою одиноку голову? Вона готова була побратися з яким небудь неотесею-посесором, аби тілько спекатися графині; так же неотеси посесори не беруться з убогими дівчатами, а у бідної Магдалини нічогісінько не було, опріч чистого, благородного серця.

Повіряючи мені свої задушевні думки, вона казала, що житиме у графині тілько доти, доки я не виросту й не дійду до спромоги сам собою орудовати: тоді вона переберется у Варшаву, або у Вильну й піде в черниці-кармелитки. Царство небесне твоїй добрій, твоїй праведній душі! Тужливо було мені чути її щиру сповідь, її непорочні гадки. Було отсе геть за північ просидимо, наговоримося, наплачемося і розійдемося до другого вечора майже щасливими. Часто свої сумні-журливі гадки вона кінчала симфонією Севастяна Баха, що грала на домашньому органі. Це була свята Цецилія, а я було, духа затаївши, слухаю її, молюся до неї. То були найчистійші, найщасливійші години мого сумного життя! Незабаром мене засадили писати в панській конторі. Отут то й почув я свою гірку неволю! Тут вперше почув я слово: крепак! Гірке, кляте слово! І клятий той день, коли я його в-перше почув! Та нічого було робити, треба було коритися долі. Настав тяжкий для мене час. Одна тілько незабутня панна Магдалина спроможна була втихомирити й заспокоїти мене. Одній їй дяка за те, що я не наложив на себе грішних рук... А може-б воно й ліпше було?... Та ні! Вже, хоч яке сумне та тяжке наше життя, але ми не маємо права укорочувати його. Нехай Той його відбире у нас, Хто наділив нам його.

Так ото й пишу я собі в конторі, а по вечорах навідуюся до панни Магдалини. Про що тілько ми з нею не балакали! Про що ми не марили! І всі наші гадки, всі мрії розвіялися, немов дим той по ясному небу. Вона давала мені книжки доброго змісту, які можна було здобути в графиненій книгівні. Книгівня ця була трохи чи не вся з французських романів та італіянських новель двоїстого змісту.

Писарі в конторі глумилися з мене, звали мене паничем, білоручкою, та Німцем, за те, бачте, що я читав не московські й не польські книжки... Раз ото у жнива наказали мені з лановим переписати на лану й женців і копи пшениці. Іду я повз жниць: бачу, одна молодиця буцім знайома мені; біля неї поміж снопів спить дівчинка, років зо три їй; прикрите воно холодком зеленим і заквітчане польовими квітками; біля неї глек з водою і торба з хлібом. Я довго любувався прекрасним личеньком сонної дитини, та налюбувавшись і питаю у молодиці, як її наймення, щоб завести до реєстру жниць. Вона відповіла. Наймення і голос здалися мені занадто знайомими. Я спитав, чи вона часом не Домаха, доня такої й такої вдови?

— А вже-ж, вона і є, — відповіла вона.

— А ота дитинка — твоя?

— Моя.

Я розпитався у неї про її життя, нагадав їй, як вона мені, голодному утікачеві, дала шматок хліба. Вона нагадала й собі, пізнала мене, зраділа, наче братові рідному, й прохала провідати її в її старій материнській хаті.

На другу неділю, після служби, зайшов я до неї в знайому мені хату. Вона розповіла мені, що стара її мати, моя добродійка, давно вже вмерла, а вона по смерти матері вийшла замуж; небавом чоловік її утік на Бесарабію, покинувши її самітню з малою дитиною. Вона прохала мене пообідати в неї, чим Бог послав; я зго-

дився; вона, горопаха, трохи не плакала, що не було в неї навіть пятака на чвертку горілки. Безталанна!... Скрізь по хаті у неї знати було злидні; але все було охайно й чисто; хата була вимазана, хоч і жовтою глиною; білу глину, бачте, треба купити, або виміняти на хліб, а за жовтою тілько піти на берег Случі. Усе хатнє добро було до ладу, в чистоті. Сорочка на їй і на доні були чисті, білі. Усе в неї було в такій охайности, що й самі злидні здалися мені не такими огидливими, якими досі здавалися. Попрощавшись з нею, я пішов до дому, обіцявши їй провідувати її що неділі. По дорозі зазирнув я до своєї старої пустки. Сумно: вікна вибиті, двері поламані, доріжки заросли буряном, піч розвалилася, і в руїні тій сова звила собі гніздо. Подивився я на цю руїну — мені сумно стало... Я глибоко почув свою самітність. І прийшла мені в голову думка: оселитися в своїй пустці. Але що-ж я в їй робитиму? Одружитися хиба? Так з ким же? З кріпачкою? Як же я житиму з нею? Поміркував і став на тому, щоб оновити свою пустку, та поселити там мою нову — стару знайому, виховати по своєму її доню та тоді й побратися з нею. Подумав-погадав і рушив до своєї контори. По дорозі розігралася моя молода фантазія і перед мною стало все щастя, усе раювання мого родинного життя. У вечері я поділився думками з панною Магдалиною. Вона зраділа, аж заплакала; цілувала мої руки, назвала мене своїм сином, своїм братом рідним, казала, що я чиню добре християнське діло, захищаючи від злиднів і горя удову з сиротою; нарешті приобіцяла запомагати мені в усьому: і радою і грішми, вивчити мою будущу дружину і грамоти й музики і господарства. Другого дня заходився я коло цього діла: випрохав собі на кілька день волі, наняв майстрів, і почалася направа мого дитячого житла. До хати, замісць комори, приставив я світличку, сад обгородив новим частоколом, біля хати лишив місце під квітки, не забув і про хлів

для корови і иншої животини, — одним словом, злаштував усе потрібне в хрестьянському побуті. Коли усе вже було готове, пішов я прохати свою сусідку на вхідчини. Заплакала вона, горопашна, коли я повідав, що все те збудував для неї та для маленької її Марисі.

У неділю по обіді пішов я з панною Магдалиною одвідати її. Як же вона раділа, що й панна не погордувала нею. Хата моя стояла недалеко біля панського двору, через що ми з панною Магдалиною що-дня одвідували нашу годованку. Минуло їй пять літ; ми стали вчити її: панна Магдалина по-польськи, а я по-російськи.

Швидко летіли мої молоді літа, швидко зростала Марися. Зросла, стала красунею, сущою волинською красунею. Господи! було дивлюся на неї і не надивлюся. А коли було у-вечері в саду вона під гітару заспіває яку нашу журливо-мельодійну пісню, так я тілько плачу та молюся Богові... Яка-ж вона була розумна, дотепна! Панна Магдалина так було не надивується, не налюбується її вдатностю. Я був щасливий. Вона мене кохала, — значить теж була щасливою. Щоденні справи мої теж рушали наперед: з простого писаря зробили мене конторщиком, а як помер пан Кошулька, став я за управителя у графині.

Умовилися ми, щоб після Різдва звінчатися нам з Марисею. Я упрохав панну Магдалину за весільну матір, а за батька шановного сусіду, нашого титаря... Усе було на поготові, та не судилося...

Молодий граф, скінчивши університет, не скажу на якому відділі, Бог його вже знає, на якому, рушив у чужі краї доповняти свою освіту. Їдучи, не завернув навіть до матері, тілько написав до неї. Графиня раювала, що син її так рветься до науки: вона справно посилала йому гроші і кожен раз прохала, щоб він швидче доповнив свою освіту й вертав домів, бо вона вже стара, їй недалеко вже й до могили, так хоч би подивитися на його перед смертю. Але добрий син не вважав на

неньчині благання, а вона все плакала. Вона, бачте, любила його й не тямила, чим привабити його до себе. Я бачив, що вона раз-у-раз тужить, і справді недалеко її до могили, от я порадив їй, та на власну мою погибель порадив, щоб вона не посилала синові грошей — тоді він мусить приїхати. Графиня так і вчинила. За кілька місяців син вернувся до матері, а вона вже вмірала.

З-заграниці він привіз Француза камердинера і двох бульдогів, а любій нені привіз мусянжову браслетку та згадку про те, як на поєдинку у Фльоренції він убив свого рідного батька, вже-ж пак не відаючи, що то його батько. За те стара мати обсипала його поцілунками. Було це у вересні; мені треба було з'їздити до подільских маєтностей графині, щоб звідтіль вислати до Одеси пшеницю та й слід за нею і самому туди їхати, продавати її. З Балти до Одеси я поїхав почтовими кіньми. Минувши дві станції, за Балтою мене постигла ніч, та степова, ясна з місяцем, тиха, чарівна ніч! По степу ніщо ніде не ворухнеться, жадного гомону, жадного руху нема, тілько коли їдеш повз могилу, так тирса на могилі буцім ворушиться, і на тебе ніби острах чогось находить. Ох, могили, могили, високі могили! Скільки перепливало через мою душу високих прекрасних ідей, коли я дивився на вас; темні споминки німі минулої слави народньої, і слави й неслави! І під оті години смутного міркування чуєш було в ночі десь далеко-далеко в степу, як чабан виграє на сопілці свою одноголосу журливу мельодію!

Лишенько мені, що не можна мені перебратися на ту чудову країну та на старости літ послухати рідної смутної пісні!

Було отсе зупиню я почтаря-погонича і слухаю чабана, слухаю і не наслухаюся. Бідолашний почтар аж дріжить, пониже його роса нічна й нудно йому стояти серед дороги, а я сижу собі на возі та поти слухаю

слухаю, аж доки не заплачу. »Поганяй швидче! поганяй, почтарю! от тобі карбованець на пиво!« Почтар трухне віжками, махне гарапником, коні летять, дзвоник виє-голосить, і ось знов серед степу землянка: то почтова станція! Мені наче полекшає; одначе, ночувати не хочеться; беру коней і їду далі... Далі теж саме: широкий степ та темні могили; той же чабан, та-ж сумна пісня і той же чудовий повний місяць!

Приїхав я до Одеси, діждався своїх чумаків, спродав пшеницю і з торбою дукатів вернувся до-дому.

Лихо моє, гірке лихо дожидало мене дома. Тепер, друже мій, тепер, на старості літ, після довгого бідування і то не спроможен я байдуже згадати про все те!... Віддаючи графині гроші за пшеницю і рахунок про мою поїздку в Одессу, помітив я, що в другій світлиці мигнула Марися, та вже не в нашому народньому убранню, яке вона звичайно носила, а в німецькій голубій сукні. Мене вкололо в саме серце. Побіг я швидче до господи; Марисина мати зустріла мене уся в сльозах.

— Що сталося? — питаю я.

— Ох, Боже мій! Боже милостивий!

— Та що таке сталося?

— Доле моя! Клята моя доле!

Я довго стояв, не тямлючи нічого, а вона все плакала, кляла свою долю та цілувала мої ноги.

Коли вона прийшла до памяти, я спитався, що сталося?

Вона крізь сльози промовила: — графиня твою Марисю взяла в покоївки.

— Так що-ж! Великого лиха тут ще нема: я випрошу у графині, щоб вернула її назад до-дому.

— Велике... превелике лихо, — простогнала вона. Молодий... молодий граф... Будь він проклятий з усім його родом і кодлом!...

— Та що таке? Що граф?

— Не питай! не говори зо мною! Іди до його! Нехай він сам тобі усе розповідає.

Вона знов почала плакати, рвати на собі волосся і, стогнучи, промовляти наймення Марисі. Нарешті я зрозумів, що моя сердешна Марися пішла на жертву гидкому, роспустному ласунови. Господи мій великий! Чом тоді не вбив мене твій грім! яка-б тоді сила гріхів обминула мою грішну душу! Еге! Його »судьби несповідимі«... Інакше мені судилося!

Немов стерявшись, кинувся я прожогом до двору; увійшов у кабінет до графа і тут побачив, що у ніг його плаче моя Марися. Я кинувся на його; коли-б не схопили мене двоє гаремних гайдуків, не втік би він од смерти. Мене звязали, винесли до льоху й приставили вартових. Не пямятаю, чи довго я був звязаний. Коли отямився, так спостеріг, що лежу на соломі в сирому і темному льоху, біля мене відро з водою і шматок хліба. По всьому тілу я чув несилу... минуле здавалося мені якимсь страшним сном. Через кілька день сили мої зміцніли. Добра моя панна Магдалина нишком присилала мені чаю і булок, а провідати мене не відважилася. Брався я кілька разів виломити двері й втікти, але вартові погрожали верйовкою. Верйовка не страшна мені, але двері були залізні й силоміць нічого з ними не можна було вдіяти. Просидів я в льоху, аж доки граф, укравши у матері грошей, знов поїхав до чужих країв. З льоху випустили мене в ночі. Немов звір той хижий кинувся я за браму. Це було зімою, і я без шапки побіг безбач. Небавом помітив в полі огонь; я до його. То була коршма. Я чув, що змерз, і побіг до неї.

Вхожу, бачу: в коршмі за столом два широкоплечих чоловіка, а перед ними мідна кварта з горілкою. Я привітався; вони мовчки кивнули головами. Я сів до столу й казав всипати собі кварту горілки. Жид пізнав мене і, подаючи горілки, вказав мені очима якось з острахом на моїх сусідів.

Я випив шклянку горілки, потім другу; почастував сусідів, і вони випили. Зняв я з ними бесіду, спитав, що вони за люди? Кажуть, були в Одесі на заробітках, а отсе вертають до господи.

Я почув хміль в голові, почув, як від його солодко, і казав всипати другу кварту горілки, а сусіди мої взяли собі дві кварти. Небавом стали вони брати мене на жарти, кажучи, що я не випив ще й двох кварт горілки, а вже впився. Спершу я собі жартував, а далі пішов з ними на щирість і росповів їм про все своє життя з самого малку, та й заплакав. Один з них сміється і каже до мене:

— Еге-ге, земляче, бий лихом об землю, отак, як швець об лаву мокрою халявою!... Слізьми, земляче, нічого не вдієш. Ми теж, сам бачиш, люди убогі, покривджені, пограбованні, а проте, хвала Богові милосердному, пануємо. Ти тілько глянь, та подивись. Вдар лихом об землю! Ходи з нами, з вольними козаками; далебі не каятимешся. Ми живемо на волі, весело. Будинком нашим — зелена діброва; майдани наші — степ широкий та дозвільний. У день спимо в своєму зеленому палаці, а в ночі гуляємо та топчемо ногами оксамити та золото. Що-ж, товаришу, по рукам, чи що?

— Трівай! дай трохи подумаю! — відповів я.

— А як на мене, земляче, так тут і думати ні про що: нехай вже жиди та пани думають, куди їм свої дукати ліпше ховати, що понакрадали в убогих мужиків. Не думай, а ліпше випий ось оцієї думи.

Він налив мені шклянку горілки. Я випив і подав йому руку.

— Отсе так! Отсе по нашому, а то думать... нічого не видумаєш! Далебі нічо-чого! Просто чарки горілки не видумаєш.

— Гей, ти, свиняче вухо! — гукнув другий: давай вина, давай меду, давай пива! Горілки не хочу! Та

слухай-но, ти, свине, щоб було порося смажене. Индика, півня не люблю! Чуєш? Живо!

Бідний жидок затремтів і пішов з ліхтарем до льоху.

Ми просиділи за північ. За щирість і вони віддячили мені щиростю: з оповідання їх я довідався, що один з них був утікач, батько моєї Марисі, а другий теж волоцюга з крепаків, і промишляють вони честним промислом лицарським, цеб то розбишацтвом.

Перед світом вони пішли спати до стодоли, а мене сон не брав, хоч я і був пяний: осоружний граф не давав мені очей звести. Я тихесенько встав, вийшов з стодоли й пішов на село. Прийшовши до своєї хати, обійшов її навкруги. Гірко було мені дивитися на хату. Машинально викресав я огню і заткнув його в стріху. Через хвилину криша палала. Я зупинився на вулиці, подивився, як горить моє добро, і пішов назад в коршму до своїх нових товаришів. Почало займатися на світ, коли я прийшов до коршми й побудив товаришів. Вони були зовсім тверезі, я був теж майже тверезий. Вони випили ще кварту горілки, — я вже не спроможен був пити; взяли торбу, злаштовану жидом, з смаженими курми та гусьми й мовчки рушили полем до діброви. І я йшов за ними. Довго я озирався на своє рідне село, його вже й не видно було, тілько чути було якесь гудіння та видко було полумя з моєї убогої хати.

Ми прийшли на хутір: там старенька бабуся топила піч. Товариші мої спитали у неї:

— Не було Марка?

— Ні, не було, — відповіла вона.

— Вари-ж, бабо, обідати, а ти, товаришу, ляж та спочинь!

Я ліг та заснув. Мені наснився розбишацький табор; з переляку я прокинувся і побачив, що я у розбишацькому таборі.

Минув місяць, тілько один місяць, і я став справдішним розбишакою. Правда, я нікого не вбивав, за те

без милосердя грабував жидів-багатирів і шляхту, та й усякого, хто проїздив у коштовному екіпажі. Начитавшись романів про великодушні вчинки лицарів розбишак, я загадався і собі так чинити, це-б то забірати у багатирів і роздавати злидарям. Так я і робив.

Минув ще місяць. Мене в один голос товариші обібрали за отамана. Ватага моя швидко більшала: за чотири місяці у мене було вже більш сотні завзятців. З такою силою я одважувався вже вочевидь нападати на панські двори: успіх був добрий, бо селяне зраджували своїх гнобителів. По Волині й Подоллі селяне любили мене за мої лицарські вчинки. Слава про моє безкористя шпарко просталася між людьми, а ватага моя ще шпарчійше зростала: за півроку я лічив вже трохи не три сотні товаришів. На одному місці я ніколи свого війська не держав, бо трудно було його прохарчувати, та ще й поліції треба було затуманити памороки, щоб не тямила вона, де я суще перебуваю. Правда, що поліції я не вельми лякався, бо селяне мене любили і, коли-б треба було, так би приховали.

Часом я скупляв свою армію на одно місце, не на те, щоб зробити напад на неприятеля, ні, а не те, щоб у купі побенкетувати тиждень, а то й другий. Про це у мене були по гаях льохи, або давні печери. Про їх знали тілько осаули мої та де хто з певних моїх товаришів. В льохах ми ховали вино, харчі, зброю, оливо, порох і гроші. Такий льох був у мене один біля Звенигородки в братерському лісі. Люди переказують, що того льоха викопали гайдамаки р. 1768. Другий такий льох був між Заславом та Острогом; здається, і він гайдамацької роботи. Третій, найбільший, під Київом за мурами китаївського манастира, теж в лісі. Це були величезні печери, викопані, здається, ще за Андрія Боголюбського. На горі, де викопано ті печери, знати й досі сліди земляних валів: може це була огорожа його заміського терему. От по тих печерах бенкетував я з

товариством по кілька день на очах китаївського манастира, а святим ченцям і думка про те не приходила. Світив я в печерах білими восковими свічками, що виливають у тому-ж манастирі для київської Лаври. Застиляв я ті суворі печери коштовними килимами, шалями та оксамитами. Гучно було й весело. Я иноді й тепер перелечу думкою до того краю, згадаю колишнє й помолодію!... Ох, ох, Господи, прости мої гріхи!

Дід побожно перехрестився.

Побенкетуємо, було, кілька день та тоді й розпущу свою ватагу на всі вітри! До кожного відділу призначу було осаула й накажу, щоб усі осаули називалися моїм найменням і моїм прізвищем, а сам я перебирався в мужичу, чи в панську одежу і йшов до Київа, чи до другого якого міста. Одно слово я поводився, наче той знаменитий Рінальдо-Рінальдіні.

Траплялося мені часто-густо бувати на берегах Случі, біля мого рідного села, але зайти в село я боявся. Мене не лякала зрада селян, я усіх їх понаділяв — кого грішми, кого волами, кіньми чи инчим чим — кажу: я їх не боявся. Мені страшно було зустріти Марисю, або панну Магдалину. Отсе було цілісіньку ніч висижу на березі моєї любої Случі, дивлюся, як гаснуть огні по вбогих хатах моїх братів-крепаків, спокійно-покірливих своїй долі. Було плачу і каюся, та ба! Я зайшов вже так далеко, що годі було вертати назад без запомоги щирого друга. Я кілька разів захожувався провідати панну Магдалину, та все передумував: і соромно й боязко було побачитися з нею. Отак чортяка боїться зустріти чистого янгола. Тоді я був наймізернійшою і найбезталаннійшою людиною! Повештавшись коло села, полюбовавшися ясною водою Случі, я потяг до лісу, наче той сіроманець, боячись спіткати чоловіка. В лісі знаходив я свою ватагу: на широкому гіллю столітнього дуба розвішував коштовні килими та оксаміт і починав пити-гуляти з своїм злочинним товариством. Я

думав затопити своє брудне сумління в дорогому вині. Де там! Випливало воно з вина і, буцім кіт скажений, впивалося до мене в серце. Під отакі страшенні години, немов на яву, ввижалася мені панна Магдалина і моя прекрасна, украдена в мене, моя наречена! Вони ввижалися мені наче два янголи, розмовляли зо мною так тихо, солодко, любо, що я отямлювався і ставав зовсім щасливою людиною.

Раз якось одважився я написати лист і прохав, щоб вони побачилися зо мною на самоті: на це побачення я призначив пусту хату в саду у нашого титаря, що колись, гадав я, батькуватиме у мене на весіллі. Я став на тому, щоб кинути своє кляте ремесло й готов був зробитися хоч каторжним, аби тілько обмити бруд із свого сумління.

Я пильно ховався від товаришів з своїми замірами, та й до чого-б довела щирість?! До грубого глуму хиба, а більш ні-до-чого. Тремтів я, дожидаючи дня, призначеного мною панні Магдалині на побачення: в той час вештався я з своєю любою ватагою біля Луцька. Раз помітили ми з лісу, що почтовим шляхом котиться великий дорожній берлин. Я гукнув на своїх завзятців. »З яру на долину!« — це-б то: виходьте на шлях, та спиніть берлин. Сказано — зроблено! Берлин спинили. Ще з віддалі здалося мені, що берлин той мені впознаку, і доки я добіг до його, щоб запевнитися, чи не помиляюся, хлопці мої вже впоралися: паки від берлина повідрізували, а пан роздягнений, як мати народила, трусився за свою душу.

Кого-ж я пізнав в отому роздягненому чоловіку? Вже-ж нікого більш, як мого найлютійшого ворога, розпустного графа Болеслава. Признаться, мені було й смішно й боляче дивитися на його: він теж пізнав мене. Усе тіло у його тремтіло. Я одвернувся від його, звелів паки знов попривязувати до берлина, одягти графа і його камердинера, Француза, дав почтареві червінця

на горілку та й пустив їх з Богом, не зайнявши ні волосини їх. Граф з переляку не проможен був слова вимовити, а Француз, сівши на берлин, ввічливо зняв капелюха й промовив до мене »Мегсі, monsieur!«

Після отсього вчинку здавалося мені, що я сміливо можу йти на побачення з панною Магдалиною. Я мрів уже про тиху її солодку розмову, про її прекрасний погляд милосердний. Ввижалося мені, що я вже покаянний, покірний німий трудовник, де-небудь в глухому манастирі, або де на засланню, а сумління моє вже чисте... Я був тоді щасливим, але Божа воля була, щоб я ще провадив свої злочинства. На дорозі я вельми дуже занепав. Товариші привезли мене на хутір в гаю біля Дубна до старої ворожки та там і лишили мене. Баба-шептуха годувала мене і гоїла, як зуміла.

Отаманування своє я передав товаришу Прохорові Кичатому, чоловікові з великою силою і з серцем не розбишацьким.

Пролежав я майже нерухомо з жовтня аж до квітня; під кінець квітня стало мені спроможно підвестися на ноги й перейти в другий куток хати. На проводах я вже сидів під хатою і любовався тихою, мелянхолійною красою природи, що на весні оживала.

Хутір той був самітний: здається, опріч моєї лікарки та її чоловіка ніхто й не гадав, що той хутір є на світі. Лікарка моя дозволила мені що-дня виходити з хати посидіти кілька годин на дворі. Сиджу було та любуюсь невеличким прозорим ставком, заквічаним зеленим очеретом, греблею, обсадженою з обох боків старими вербами, що розгорнули своє віття на прозору воду. Низше греблі млин на одно колесо, такий старий, як і господар його!... тут і лотоки, що привітно дзюркочуть. По ставу плавають гуси й качки; здалека здається, що й на воді качка й у воді качка. На бе́резі біля греблі маленький човник, перекинений до гори дном; на піддашшю старого млина розвішані рибальські сіт-

ки; округ хутора непрохідний дубовий ліс; тільки в одному місці наче прогалина, немов навмисне прорубана, на те, щоб доповнити пейзаж. У ту прогалину, далеко на обрію синіють, наче величезні вали — вітки карпатських гір. Я оживав, дивлячись на оту чудову, чарівну природу.

Инколи провідував мене Прохор Кичатий; завжди привозив він моїй лікарці гостинця, а мені різної лагомини, казав мені, що товариство без мене нудиться, що нема жадних заробітків, що він трохи-трохи не вскочив був у руки поліції у Кременці і що товариство жде мене, наче самого Бога з неба.

А в мене не те було на думці. Я гадав, коли-б тільки зібратися на силу, так зараз просто до Почаєва помолитися Святій заступниці Почаївській, а потім пробратися на берег Случі та побачитися з панною Магдалиною. Тоді вже — куди Господь мене поверне, тільки не до товариства.

Під кінець мая спроможно стало мені з палицею рушити в дорогу. Одягся я в стару мужичу одежу, взяв на плечі торбу, в руки палицю, за пазуху пістоль, подякував, чим спромога була, господарів моїх добрих, помолився й поплентався. Дід провів мене на кременецький шлях, і я, попрощавшись з старим ще раз, рушив шляхом на Кременець. Думка була, — спершу зайду до Почаєва, а тоді вже до панни Магдалини.

Вертаючись з Почаєва, завернув я до Кременця подивитися на королеву Бону та на палац, що будовали тоді під Кременецький лицей. Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив спокій і освіту! Ти любив чоловіка так, як любити заповідав нам Христос. З Кременця через село Верби рушив я до Дубна, а з відсіль на Острог та Корець до Новгородка на берег моєї рідної, моєї прекрасної Случі.

Тут я перепочив та другого дня у вечері був уже під нашим селом. Думка була переночувати в діброві,

а вранці подати звістку панні Магдалині, що я тут. Але-ж яким робом подати звістку їй? У мене не було ні паперу, ні пера, ні чорнила. Поміркувавши, я пішов до знайомої коршми, щоб там написати до панни Магдалини й послати через жида. Та таки і їсти мені вельми хотілося.

Жид і виду не подав, що пізнав мене. Я взяв чвертку горілки, шматок хліба й тараню. Угамувавши трохи голод, взяв у жида паперу, написав цидулочку й послав з нею жида до панського двору, а сам, доки що, приліг на лавці спочити; став вже дрімати, як ось відчинилися двері, і в коршму влетів граф з натовпом озброєних мужиків.

— Держіть його! Вяжіть його! — гукав він.

Я скочив з лавки, досяг пістоля і, не прицілюючись ні на кого, вистрілив. Граф повалився на долівку. Прости мені, Господи милосердний, отсей гріх мій невольний! Я не бажав його смерти: він був у мене в руках, і я відпустив його. Сам сатана навів мою руку, і я зробився невільним душогубом! Це було перше й останнє душогубство з моїх рук. Але це не виправдує мене: чи сяк, чи так, а я був розбишакою і грабіжником чужого добра.

Мужики, знаючи мене особисто, відаючи про мою розбишацьку славу, — була й гутірка, що я характерник, — не хотіли мене вязати. Я шпурнув пістолем в голову жиду зрадникові і в супроводі мужиків пішов на панський двір. Тут графиня звеліла звязати мене й закинути в знайомий уже льох. Тепер вже не дали мені ні хліба, ні води, і панна Магдалина не присилала вже, як було перше, ні булок, ні чого иншого. І вона, думав я тоді, і вона, моя єдина, моя добра, і вона відцуралася мене. Три доби пролежав я звязаним в льоху; кажу три доби, бо тричі показувався дняний світ через душник. Мені не давали ні хліба, ні води, та й не треба було мені їх; годувало мене горе сердешне, поїли

мене сльози, сумління мордувало мене. Я почував усі свої злочинства: я був злодій, грабіжник і.... душогуб! О, моє горе за ті три ночі було без міри велике. Усі мої злочинства ввижалися мені так живо, так страшенно виразно, що я затуляв очі руками. Иноді, та й то не на довго, картина перемінялася, і мені ввижався мій дитячий вік: пустка, ніч на полі, вовче голосіння, лановий, пан Кошулька, моя благородна панна Магдалина, а за нею, наче божий янгол ясний, прекрасна, непорочна Марися... Боже мій, Боже мій! »Вскую мя оставилъ єси!« Знов перемінялася картина: я бачив ворога, що погубив мене; навкруги усе палало огнем, я скаженів, гукав, плакав і гриз мурована підлогу в льоху.

Страшенно тяжкі були мої мордування: молитви й всякі інші добрі думки покинули мене на поталу лютим демонам. Що години нападав на мене каз.

Раз, отямившись, я почув згагу, підліз до дверей (ходити мені не можна було, бо руки й ноги були в мене звязані) і став кричати, просячи води. Ніхто не обзивався, а згага душила мене. Я рванув верьовки — вони подалися, я вдруге — верьовки ще більш послабшали. Сяк та так визволив я руки, а потім і ноги, перейшов помацки по своїй тюрмі, і мені наче полекшало. Підходжу до думника, дивлюся, світу не видко, повинно — ніч була. Тепер усі сплять, чи вже-ж і вартові мої не заснули? Підходжу до дверей, стукаюся, кричу — ніхто не обзивається. Прислухаюся — чую: на дворі легенька буча, гомін людський — мабуть почули мене. Знов гукаю, — ніхто не обзивається, а буча все більшає та більшає. Озирнувся я, аж через душник пробивається до льоху червоний світ і чую голоси: »Пожежа! Пожежа!« Тоді вже я згубив усяку надію випрохати води: хто тепер мене вчує! А згага більш та більш душить мене; я став лизати вохкі стіни моєї тюрми, але не полекшало. Я знав, що в льоху є вино, але воно за другими залізними дверима. З страждання я

звірем вив! Голодна смерть стояла перед мене і жахала мене... Слухаю: двері одмикають і кличуть мене; я кинувся до дверей, двері одчинилися, — бачу своїх товаришів! Першим словом моїм було: води! Принесли, напився я, дивлюся округи, і, страшно вимовити, що я побачив! На дворі, при світлі товариші мої ріжуть, бють і живих в огонь кидають отих безталанних гостей, що поприїздили до графині. Ох, ліпше-б на світ не родитися, як бачити отакий жах та ще й спричинитися йому!

Поки держали мене в льоху, селяни дали знати товариству моєму, яка пригода постигла мене. Товариство прилетіло виручати... Страшенне було виручання!

До графині зібралася сила гостей з жінками, з дітьми, з'їхалися на похорони сина, та не судив йому Господь в землі лежати: грішне тіло його згоріло вкупі з роскішним катафалком. Все вже було вилаштовано до похорону, вже ксьондзи почали правити, аж тут налетіли мої розбишаки — немов ті шуліки: запалили будинок, і почалася різанина... Немовляткам навіть не дали варвари пощадку!

А селяни збіглися на двір, немов на яку диковину дивитися; ніхто й пучкою не поведе, тілько регочуться, двилячись, як розбишаки з другого поверху кидають якого грубого пана, або паню. Безсердечні, жостокі люди! А про те, селяни спасли панну Магдалину за її добрість янгольську та за те, що вона по неділлям ходила до нашої церкви. І Марисю мою безталанну спасли за те, що вона була не панна. Я шукав їх по селу, щераз хотів я подивитися на їх, бідолашних, та селяни не показали мені їх захистку, боялися, щоб я не вбив поневолі злочинну Марисю. Бідні! Вони не йняли віри, що я щирим серцем простив її. Так і не довелося мені їх побачити!

При світлі пожежи товариство потягло мене за со-

бою до тієї коршми, де я вперше зустрівся з розбишаками і де заподіяв душогубство. Товариство напилося вина, запалило коршму, а жида-орандаря живцем кинуло в огонь... Тоді рушили ми ночувати в діброву.

На дивовижу мені я не помітив у розбишаків жадної добичі: виходить, що все те було заподіяне тільки ради мого визволу на волю! О, ти моя бідна воле! Душогубством і пожежою тебе куплено!

Не було вже моєї долі в справах злочинного братерства: я трохи що не завжди хорував, прежній недуг небавом знов до мене вернувся. Сталося це недалеко від мого рідного села, тим то я й прохав своїх товаришів перенести мене в село й положити в титаревій хаті в саду, а там вже, що Бог дасть! Довго вони не хотіли вволити мою волю, боялися, що поліція нападе, але я запевнив їх, що буде мені безпечно. Я знав, що титар не видасть мене, а коли-б і видав, так ні суду, ні кари мені не страшно було, бо я й без того що години карався. І не сказати, як остогидло мені розбишацьке життя, життя подібне звірячому.

В ночі перенесли мене товариші до титаревої хати, положили й дали звістку господареві, що у його є недужий гість. В-ранці прийшов до мене сам титар, приніс мені води, хліба й пареного молока з шалвією; розпитав, що в мене болить, напоїв мене гарячим молоком, потім приніс постіль, а в-вечері привів ворожбита. Чудова, благородна твар ворожбита, з білою широкою бородою надавала мені довірря до його, але ліки його не запомогли мені. Титар і ворожбит сиділи зо мною по цілим дням, але з жінок нікого я не бачив у себе в хаті, мабуть сторожкий титар не казав про мене своїй жінці, не покладаючись на її язик. Мені все гіршало та гіршало, так що я прохав покликати до мене попа.

В ночі прийшов піп. Я пізнав того самого отця Нечипора, що колись обіцявся зробити з мене чоловіка. Старим він став, посивів, але ще бадьорий. Здивовався

він, коли я нагадав йому про того бідолашного Кирила сироту, що він колись давно взяв був в убогої вдови Дорошихи.

Після сповіди й причастя я почув, що мені ліпше стає. Свята, велика річ — релігія для чоловіка, тим паче про такого грішника, як я! День за день лекшало мені. Добрий мій титар хоч як пильнував, щоб не довідалися, що я перебуваю у його в хаті, одначе-ж тайна виплила. Запізно у вечері сидів я під вікном і слухав, як витинав соловей в саду; я вдихав у себе пахощі квіту вишень та черешень. За дверми здалося мені щось чорне мигнуло: придивляюся пильнійше — людська постать тихо підходить до хати, ще близше; бачу — молодиця в чорній сукні, от вона підходить до самого вікна й кого-ж я бачу? Та була моя єдина, незабутня Магдалина! Вона тихесенько ввійшла в хату. Ми припали один до одного, поцілувалися і довго держали один одного за руки, не мовлячи ні слова. Потім, наче сестра, ніби найніжнійша коханка, вона обвила мене своїми руками й гірко, прегірко заридала. Не довго ми бачилися, бо я був єще слабий: вона це зрозуміла й небавом попрощалася зо мною, обіцяючися зайти до мене в-друге. Вона ради моєї Марисі лишилася жити з нею на селі, бо Марисі, як крепачці, не можна було йти за нею в манастир. Несподівано довідалася вона, що я перебуваю у титаря: вона шукала для себе кватири на селі; дияконіха порадила їй титареву хату, як дешеве й захистне пристановище. В день прийшла вона подивитися на ту хату; господарі були в полі на роботі, а то-б вони не пустили її в сад. Я тоді саме спав, як вона приходила в хатину. Вона бачила мене соннаго, пізнала, не будила мене, а прийшла у вечері. Після того ми бачилися що-дня, коли господарі виходили в поле на роботу. Боже мій, про що тілько ми з нею не розмовляли! Які високо-піднеслі, які благородні думки-чуття вона сповідала мені! Вона оповіла мені, що, одержавши

мій лист, вона ціле літо й осінь усе що вечора приходила до цієї самої хатини, щоб побачитися зо мною і часом дожидала мене до самого світу. Які вона чисті християнські заходи примірковувала тоді, щоб повернути мене на добру стежку! Ми сповідалися один одному, балакали про все, що було нам близьким, сердечним, але про Марисю не промовили ніже єдиного слова. Панна Магдалина неначе боялася згадати мені про Марисю, а я боявся почути її наймення з непорочних уст панни Магдалини.

Тимчасом моя безталанна Марися кожен раз приходила з панною Магдалиною і сиділа в саду, не одважуючися зайти до мене в хату. Раз якось зібрався я з духом і спитався:

— А що моя бідолашна Марися, чи жива вона?

— Жива, та не скажу, що здорова, — відповіла панна Магдалина.

— А щож з нею? — спитав я з острахом.

— Вона, у неї недуг — на серце.

— Можна мені з нею побачитися? Приведіть її до мене, нехай я хоч гляну на неї.

Панна Магдалина вийшла з хати й через хвилину вернулася, ведучи за собою Марисю. Я не пізнав її, так вельми вона перемінилася: бліда, худорлява, очи блищать лиском пропасниці. Довго вона стояла, мов скаменіла, нарешті ледве чутно промовила:

— Прости, прости мене! — й, ридаючи, упала мені в ноги.

Я був занадто збентежений, не було спромоги слова до неї промовити. Побачення наше без розмови швидко скінчилося, панна Магдалина вивела її ледве живу з хати... я не відважився спинити їх.

У панни Магдалини була надо мною безмежна власть моральна: я корився їй, наче мала дитина матері.

Марися у-купі з панною Магдалиною що-дня одвідували мене. Марися розповіла мені свою сумну при-

году з того дня, як я поїхав до Одеси продавати пшеницю.

Не переказуватиму тобі, друже мій, того тяжкого оповідання! Воно невимовно гидке! Та на лихо, на нашій бідній країні такі речі занадто звичайні!

Безталанна Марися стала матіррю і в злиднях зрощувала свого бідолашного сина. Графиня не хотіла дати жадної запомоги злиденній матері свого внука... Бачте, їй страшно було фальшивого сорому! Ох, ви, графині, горопахи ви й душі у вас дрібні!

День за день мені ліпшало. Ми стали на тому: скоро можна буде мені ходити, піду не в далекий манастир глухий, як перше я приміркував, а піду в Житомир до губернатора, признаюся в усіх своїх злочинствах і положуся на Божу ласку та на людське правосуддя. Так і вчинив.

У-ночі попрощався з моїм тихим та гостинним господарем і вийшов з села, так, що ніхто мене й не бачив.

В гаю на березі Случі ждала мене, панна Магдалина з Марисею. Так ми ще в день умовилися. Перед світом вони провели мене на житомирський шлях, і ми розійшлися... на віки розійшлися.

Цілуючись в останнє, панна Магдалина поблагословила мене оцією от святою книгою...

Дід указав мені на Біблію, що я вже згадував. Далі він мовив:

— Свята, божественна книга! Вона в мене — єдине пристановище, покрова моя і упования.

Дід замислився, сплакнув і крізь сльози мовив, наче сам до себе:

— Отся єдина річ тільки й зацілила від пожежі.

Помовчавши хвилину, дід мовив:

— Друже мій! Коли приведе тебе Господь в наш край, навідайся ти в наше убоге село на березі Случі:

як що ще вони живі, — поцілуй їх за мене, а коли преставилися, так одправ панихиду по їх мученичих душах.

Я прийшов у Житомир, пішов до губернатора, чистосердечно розповів йому своє страшенне життя... Мене взяли в арешт.

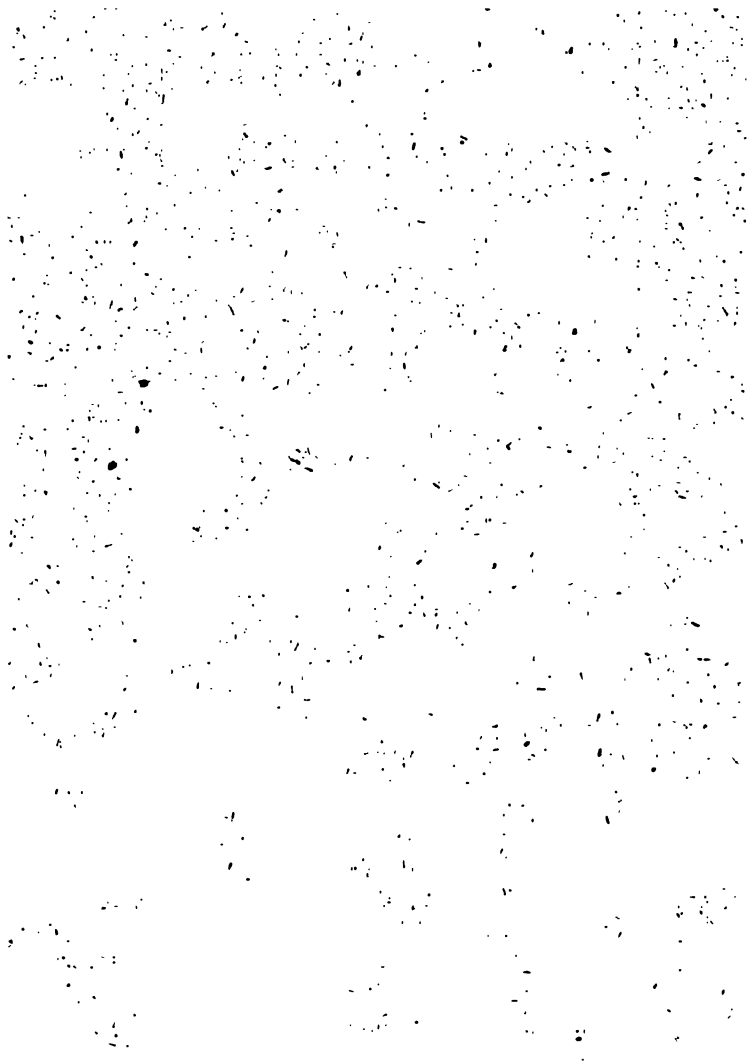
Мене судили, як душогуба й осудили милостиво й чоловіколюбно.

От тобі й усе моє грішне оповідання, мій друже і любий мій земляче!

А про останнє нехай тобі розкажуть до кінця мої кайдани і мої завчасно посивілі коси!

Київ, 1845 р.

БЛИЗНЯТА

Що понеділок день критичний, або, кажучи попросту, — важкий день, так це відомо й превідомо усім освіченим людям, і кожна більш, чи менш освічена людина в понеділок не роспічне нічого важного, хоч би діло, як кажуть, само лізло в руки; чоловік краще пролежить цілий день і пучкою не кивне. Да воно й справді, коли добре поміркувати, дак що з нами буде, як ми із-за якогось там сріблянника почнемо глумитися над святими звичаями старини. Вийде з нас який-небудь Француз, або, крий Боже, куций Німець, а вже про тип, або, так мовити, про фізіономію національну — тоді й спомину не буде. А на мою думку, коли у нації нема риси власної, що самій тільки їй належить і її характеризує, дак вона скидається тоді на кисіль, да ще на кисіль найнесмачнійший.

На жаль не всі такої думки. От хоч би й наш військовий стан на дорозі освіти далеко відстав від сучасників, напр., зовсім нехтує понеділок і отсей святий заповіт наших батьків і дідів легковажить, називаючи бабячими забобонами! Боже мій, батьку! От до чого ми дожили. А попрохав би я отсей вусатий народ зазирнуть, напр., в »Письмовник« знаменитого Курганова: там саме й сказано, що ще старосвіцькі маги халдейські та звіздочоти, а вслід їх і поклонники Зороастрової науки притьмом мали віру, що понеділок — день важкий. Так отож піди ти, поговори з голінною воєнщиною!

Всяка людина вповні військова — вона краще загне зайвий кут, або візьме в жида зайву пляшку самоділ-

кового рому, ніж купить яку-небудь розумну книжку. Ну от хоч-би чого й краще, як »Ключъ къ таинствамъ природы« з прегарними малюнками знаменитого Егорова! — так куди тобі! не хоче й чути!

Я отсе все до того веду річ, мій терпеливий читачу, що знехтувавши освячену довгими — предовгими літами віру наших предків, як-раз в понеділок, рано вранці, гусарський, чи уланський полк — добре не пригадую, який саме — памятаю, що до збору сурмили, а з цього й треба гадати, що полк був кінний (бо коли-б піхота, дак би в барабан били) — взяв та й рушив в поход з повітового міста П. губернії.

Коли полк приходить, чи виходить, дак для села, чи для міста це велика подія; найпаче ще коли полк простояв хоч кілька день: ой! тоді виход його поливають сльозами, і то ще часто густо сльозами найщирійшими. Я це кажу про жіноцтво... про чоловіків та про паробків я не кажу ні слова. Промовчу і про вихід отого полку з П., хиба тілько скажу, чимало городянок проводило полк, не вважаючи на те, що проводам не спріяла погода, падав дощ затяжний, чи, як небіжчик Гребінка називав його, єхидний, тоб то дрібний та довгочасний. От же й дощ — байдуже був про богатьох городянок; вони проводили своїх усачів хто до села N, хто до місточка Баришполя, а инчі, найщирійші, аж до Київської межі, цеб то до переправи на Дніпрі. Коли-ж полк переправився в доброму гаразді, дак і вони, трошки поплакавши, переправилися і собі через Дніпр та й розвіялись по великому місту Київу, заховавши свої злочинства й сором у глухих закутках усякої розпусти.

Такі вже добутки довгого постою військового, хоч би й найкраще вихованого полку.

Нерано, в вечері, в той понеділок, одна молода молодиця верталась київським шляхом до міста П. Верстов зо чотири до міста, саме проти »Трьох братніх« могил, вона збочила з шляху й зникла в зеленому житі. Пе-

ред світом вийшла з жита на шлях: на руках у неї було щось загорнене в сиву свитину. Перейшовши кілька гоней шляхом, молодиця спинилася на поворотці, трохи подумала собі, потім виразно кивнула головою, ніби вона приміркувала щось важне, і швидко рушила по вузенькій доріжці, порослій споришем. Доріжка та вела на хутір до сотника Сокири.

Рано вранці другого дня, це-б то у вівторок пані Параска Тарасівна Сокириха вийшла погодувать усяку дробину, це-б то цісарок, гусей, курей і т. ин. Голубів годуватиме сам пан сотник Нечипор Федорович Сокира.

От же подумайте, який взяв її жах, коли вона, вийшовши на ганок, побачила біля його сиву свитину, котра ворушилася, ніби що живе. З переляку їй здавалося, що свитка плаче, немов дитина та. Довго вона дивилася на ту свитку, слухала, як вона плаче, не тямила, що діяти. Нарешті кликнула Нечипора Федоровича. Він вийшов, як кажуть: »в неглиже«, хоча все-ж таки на йому були широкі, полотняні, червоні шаровари.

— Глянь, глянь, мій голубе, що отсе у нас діється, промовила перелякана Сокириха.

— Та що-ж тут таке у нас діється! Я нічого не бачу, — відповів Сокира.

— А он свита — хиба не бачиш?

— Свиту — бачу.

— А хиба не бачиш, що вона ворушиться, ніби жива?

— Бачу, дак щож... нехай собі ворушиться, Господь з нею.

— Не чоловік ти, а каменюка; чи вже-ж таки не треба подивитися, чому вона ворушиться! Га?...

— То й подивись, коли тобі цікаво.

— А ти не хочеш? не цікаво?

— Ні!

— Так одже піди ти перший подивися, а тоді я.

— Добре.

З цім словом Сокира підійшов до свитки, розгорнув

її обережно і... о! який жах! Сокира не спроможен був слова промовити, тілько виразно вказував пучкою на розгорнену свитку. Простоявши так з хвилину, він, прийшовши в себе, скрикнув: »Параско!« — Стара кинулась до його, глянула на розгорнену свитку, зумилася і стояла, підвівши руки в гору. Перегодом вона промовила:

— Святий великомучениче Йване Воїне! що ти з нами дієш? а далі, повернувшись до свого чоловіка, сказала:

— От бачиш: не дурно мені снилося двоє телят. Я казала, що неминуче що-небудь да станеться.

Вона перехрестилась і мовила: »Ну, дякуємо Тобі, наш Боже милосердний«! і обережно взяла вкупі з свитою двох червоних немовлятюк. »Не оставив ти нас, Господи, на старості літ.«

— Неси-ж ти їх, Параєко, в хату, а я тим часом пошлю до міста за Притулихою, нехай вона їх по своєму в травах викупає та скаже, що ще треба їм зробити.

— Ох справді! глянь! у них і пупки перевязано зеленою соломинкою.

— Дак неси-ж їх, неси, а я пошлю Клима за Притулихою, — промовив не зовсім спокійно Сокира й пішов.

Треба вам знати, що в отсих старих та добрих супругів, що в гаразді та спокою прожили довгі літа, не було ні одної дитини. Довго та щиро вони благали в Бога дітей, все сподівались, аж нарешті й сподіватись покинули. Вони, сердешні, все міркували, щоб хоч чужу дитину вигодувати за свою. Так щож ти вдієш! Хоч і є убогі сироти, так добрі люде розбірають, а Сокирам не дають, через те, бачите, що вони пани, а з панича, кажуть, добра не сподівайся. Ще торік на весні їздив Нечипор Федорович в місточко Березань, прочувши, що там після убогої вдови зісталося двоє сиріток: хлопчик і дівчинка; так щож!... забрав їх баришовський титар, удовець, чоловік бездітний, багатир, а сотник наш так

і вернувся ні з чим. А тепер — ось бачте! Несподівано Господь послав їм велику свою благодать за їх праведне, та добродійне життя!

На радощах, на невимовно великих радощах минув вівторок, а в середу перед вечером приїхав до Сокир аптекар з П, Карло Йосипович Гирт. Поцілувавши в руку своїм звичаєм Сокириху й привітавшись з сотником, Гирт дістав з кишені тавлинку, що подарував йому на спомин приятель його, Йосип Карлович Шварц, теж аптекар з Аккермана, чи з Дубосарів; понюхавши табаки, він сів на лавці проти ганку і, майже зовсім по росийськи, мовив:

— У нашім місті новина-новину доганяє. Сьогодні Андрія Івановича кликали на огляд жіночого тіла, знайденого в Альті біля вашого хутора, а ви мабуть нічого й не відаєте?

Після такого запитання Гирт знов відчинив тавлинку і ткнув у неї дві пучки. Господарі мовчки уважно глянули одно на одного, а Гирт мовив:

— Еге, коли ото був я ще студентом в Дорпаті, дак там тоді тоже стояла кінниця, а як виступила з Дорпату, дак те-ж три, чи чотири жіночих трупи принесли з поліції до нас в трупарню. Поліції все одно: вона не тямить, що за-для нашої науки тіло мужчини зручнійш, ніж жіноче; на жіночому багато жиру, до мускулів і не доберешся...

— Ось слухайте, перебила йому Сокириха: у мене до вас просьба — чи не підете до нас кумовати? Нам Господь діточок послав.

— Як це так? скрикнув здивований аптекар.

— Так, просто! Учора біля ганку знайшли двох божих янголяток.

— Дивне діло, знов скрикнув аптекар і засунув руку в кишеню за тавлинкою.

— Та ще проситиму Кулину Охрімовну — вона те-ж німкеня; от ви й покумитесь.

— Ні, вона зовсім не німкеня, вона тільки з Митави, та це байдуже... я дуже — предуже радий отакій нагоді.

Карло Йосипович, зрадівши таким запросинам, не спроможен був просидіти цілий вечір з своїми щирими приятелями, небавом попрощався і поїхав до міста, щоб звістити Кулину Охрімовну про сподівані христини. А старі Сокири, лишившись сам-на-сам, довго-довго дивилися мовчки одно на одного, нарешті озвалася Параска Тарасівна:

— А якої ти думки, Нечипоре, про те, щоб нам на ту суботу відправити панахиду за утопленницю? Вона, мабуть, була матіррю отсих діток.

— І я так думаю, що вона; тілько треба підождати до клечальної суботи, а то Господь її знає, може вона сама на себе руки наложила, то ще коли-б нам не согрішити.

— Добре, підождемо: зелена неділя вже не далеко. А подпвись, якого завтра святого? Як ми наречемо своїх дітей? Вони обидва хлопчики.

Сокира взяв київський »Канонникъ«, надів окуляри й почав перекидати книжку, шукаючи місяця червня. Найшовши день, він радісно перехрестивсь і мовив:

— Параско! Завтра святих соловецьких чудотворців Зосима й Савватія.

— А чи нема ще инших яких?

— Та на що-ж тобі ще инші? Аж це святі заступники, покровителі пчільництва.

Він ще раз перехрестився, замкнув книжку й поклав її під образи.

Треба вам сказати, що Сокира був завзятий пасічник, та ще добре тямущий. Тим то жінка його й не сміла змагатися, що ті йменння їй не до смаку.

Небавом після цього старенькі повечеряли собі, помолилися Богу й розійшлися спати: Нечипор в комору,

а Параска в свою світлицю, куди, звісно, помістили й близнят.

Отаким то важним за-для добрих стариків вчинком лишив по собі память вихід кінного полку з міста П.

Щоб коротче розповісти всю отсю історію, не треба-б було описувати з усіма подробицями ні хутора, ні його спокійних хуторян, тим паче, що історія моя, так мовити, мимохідь чепляється до них. Алеж сущі герої мої тілько вчора побачили світ Божий, дак спитаю я вас: що можна сказати про їх сьогодні? Тим-то, поміркувавши собі гарненько, я й став на тому, щоб списати і про хутор і про його тихих хуторян, а з цього мої терпеливі читачі добре знатимуть, з ким і за якими обставинами перейшов дитячий вік моїх героїв. Приказка правду каже: »який з малку, такий і до останку«. От ми й будемо бачити, чи так воно справді. Кажуть-говорять ще, що живі враження дитячого віку — такі живучі, що помірають тілько разом з нами і що вихованням нічого не вдієш вже на віку парубоцькому, коли вік дитячий оточили такі недобрі декорації і такі-ж актори. Кажуть, що вік дитячий, проведений на лоні Божої природи, на лоні ніжної прекрасної нені й християнина батька сложує такі прекрасні враження, що наче той мур неприступний стають округ людини й захищають її від усякої негоди коловоротного світу.

Будемо бачити о скілько можна йняти віри в отсю непохитну істину.

Щоб уникнути тієї оригинальности, з якою люблять виставлятися молоді повістярі нашого часу, що всім серцем і всіми думками так закохалися в недотепних французьких оповіданнях та в простоті свого молодого і вже трохи пошматованого серця, ймуть віри, що вони оригинальні більш за свого божка А. Дюма, я — Хома невірний — почну своє оповідання старосвіцьким звичаєм так: перш за все спишу місце, цеб то пейзаж; по-

тім дієвих людей, їх вдачу, побут, звичаї, вади й доброчинности, нарешті спишу драму, цеб то саму подію. Це метода не нова, зате вона гарна, а що добре, те, кажуть, не старіє, опріч гарненьких к о к е т о к, котрі... овва! завчасно вянуть. Почнемо-ж так:

На правому березі хоч мізерної, але знаменитої річки Алти стояв хутір старого сотника Сокири, верстов за чотири від П. — саме проти того місця, де забісований честолюбець Святополк Окаянний зарізав свого рідного брата Бориса праведного. На цьому-ж місці, як каже Кониський, справлено р. 1630 кріваву Тарасову ніч. Так от проти цього самого місця стояв хутір сотника Сокири. З виду хутір не дуже мальовничий, через те, що чепурність його доведено до педантизму, за те околиці потонули в чисто Рюіздалівському пейзажі. Береги Алти застеляє зелений очерет, такий великий, що за ним і річки не видко, хиба тільки проти Сокириного хутора. Широкий обшир густого очерету перерізують купи широко розлогих верб та старих осокорів. На лівому березі Алти із-за зелених верб визирає невеличка, біленька церковка, збудована коштом христолюбивих горожан міста П. над тим самим слупом, що вказував місце, де убито неповинного Бориса. Від церкви до самого міста стелеться рівнина, засіяна житом, пшеницею та густими історичними могилами. Чим близше до міста, тим могили густійшають і висшають, через що валу мійського зовсім не видко, і здається, що місто стоїть на могилах. Саме місто П., як і взагалі міста, здалека повите туманом, але з туману над містом вирізується восьмикутня біла башта, завершена готицькою зеленою банею з золотою голівкою. Це собор прекрасного штибу на-пів рококо, на-пів византійського, збудований знаменитим »анафемою« Іваном Мазепою року 1690. Друга башта темна деревляна з восьмикутнім дахом, ледве, ледве відрізняється з сивого фону: це Успенська церква, прославлена р. 1654 присягою цареві Олексію гетьт-

мана Богдана Хмельницького з козаками. Геть за містом синіють високі придніпрянські гори.

Геральдичне дерево роду Сокир не йде до легендарної вишини; посажено його в темній шляхетській дуброві дідом Нечипора Федоровича, Карпом Сокирою, голштинцем, що прибув сюди з Петербургу після смерти царя Петра III. Прибув не голим, голодним, як велика більшість голштинців, а з повним мішком голландських червінців, прибув ротмистром гвардії і стовбовим дворянином. Вернувшись до свого рідного П., він побрався з донею тодішнього П-ського полковника, цигана Гвалера, взяв за нею хутір і силу силенну земель по берегах Алти. За рік, чи за два він покинув і молоду жінку й синка-годовика, записався »портупей« майором в себулдинці і рушив з полком за межі України. Небавом себулдинців почали повертати на регулярне військо. Майор Сокира чимало таки в гурті з иншими спротивлявся цьому повертанню. За це його і його однодумників покарано в один день в чотирьох містах, на чотирьох майданах; одначе дворянське право лишили його малому синові. Отак трагично скінчив свою карієру голштинець Карпо Сокира, що першим посадив геральдичного дуба роду Сокир.

Молодий Федір Сокира лишився єдиним наступником батьківщини і єдиним сином чадолюбної нені. З його вийшов добрий хлопець; він навчився читати й по церковному й по гражданському, писати й співати церковні пісні. Всьому отсьому навчив його соборний дяк Степан Перепелиця.

Того щасливого часу »дворяне«, хоч і не добачали потреби в просвіті, певнійш мовити, їм не наказували просвіщатися, але молодий Сокира несвідомо почував, що просвіта діло добре, і невідступно благав неню, щоб одвезла його в Київ і віддала в науку до бурси.

Неня довго змагалася, нарешті згодилася і, одвізши до бурси, віддала його під догляд тодішньому інспекторові

бурси, чи академії, отцю Денису Куниці, старику суворому й богобоязливому. Під такий догляд вона віддала його на те, щоб мала дитина не навчилася часом красти й розбишацтвовати. Чи на лавці в бурсі, чи на базарі на Подолі молодий Сокира сприятелювався з знаменитим опісля Іваном Левандою, Григорієм Гречкою і з филозофом Григорієм Сковородою. Нічим більше не визначалося Сокирине життя в бурсі. Учився він добре, а скінчив на тому, що пристав до запорожців. Якось приїхали запорожці на своє подвірря, щоб товариша свого Єрему Кичку провести в Мижигорський манастир і спорудили йому пращання як слід. Закупили на Подолі горілку, розлили її в цебри і з цеховими музиками з учтою рушили в Мижигірря, частуючи горілкою з михайлика, усякого, кого стрівали по дорозі... Ідуть вони, а Кичка витинає собі танець поперед музиків. Така чудова картина спокусила Федора Сокиру; не довго думаючи, він сплигнув з високого мура брацького манастира, бо брама під той час була на замку, і рушив з запорожцями.

Після цього слід Сокири показався на Великім Лузі; він був заступником запорожців і вкупі з Головатим ставився перед царицею Катериною. Був і на обіді у Текелія, а коли Москалі зруйновали Січу, Сокира вернувся в Переяслав капитаном і »стовбовим дворянином«.

Одправивши панихиду по матері, Сокира почав собі жити добрим семянином на своєму хуторі, а перегодом і оженився. Того саме щасливого часу він поновив знайомість з соборним протопопом Григорієм Гречкою, а через його і з знаменитими тоді вже проповідником Іваном Левандою і филозофом Григорієм Сковородою. Тим часом зростав первородний син його Нечипор, а батько, розводячи балачку з филозофом мистиком, усе міркував, яку найкраще прибрати освіту за-для сина, але-ж, не довівши своїх думок до краю, взяв та й помер, а молодий Нечипор лишився, як кажуть, у дурнях.

Але Господь Бог не схотів, щоб прекрасний, безрідний парубок був темним, і Він послав Сокирі певного учителя і керманича в особі отця Григорія Гречки, переяславського протопопа.

В Писанії сказано: коли не можеш про свого ближнього казати доброго, так не говори й лихого. Овва! в життю нашому, повному гріха та покліну, не раз-по-раз виконують люде отсе правило й мені, як ревному поклонникові правди, неминуче сказати кілька слів про матір молодого Сокири, да таких слів, що не хотів би їх промовляти. Добра слава за-для нас, а тим паче за-для жіноцтва — святощі. На жаль про Сокириху не було доброї слави на цілу переяславську околицю. Сокира викрав її з дому батьків і повінчався з нею за границею, це-б-то за Дніпром у Трахтемирові. Значить побралися вони пориваючись, а такі парування, як це усім відомо, не бувають щасливими. Так може бути, що »кумасі« і не все клепали, може була дещиця й правди... Вже як там воно було, а отець Григорій примірkував, що краще буде взяти »дитину« на свої руки. На мою думку він зробив і добре й розумно, бо я мало йму віри в добре виховання дітей матірками, та ще коли в матері одна єдина дитина.

Малому Сокирі наближалося сьоме літо. Одного хмарного ранку от. Григорій проказав йому молитву перед наукою і розгорнув перед ним буквар. Як же він здивувався, коли хлопчик, не спиняючись, прочитав усю азбуку! Добра прикмета! подумав от. Григорій і проказав йому б у-к и-а з-б а і т. д. Спостерігши у хлопця хист і добру вдачу, він почав його вчити, опріч славянської мови, ще трьох инших: жидівської, грецької і латинської. Мабудь він гадав зробити з його доктора филозофії. Хлопець не догадувався про великі гадки свого великого вчителя. На десятому році свого віку він бігцем читав Давида, Гомера й Горація, а на одинацятому поздоровив свого начальника з новим роком на

всіх чотирьох мовах, віршами написаними в київській духовній академії на пошанування Київського митрополіта Серапіона чотирма мовами. Учитель радісно й гаряче обнявши ученика, промовив: »Зерно упало на добрий грунт!« Одначе-ж гадка зробити з Сокири филозофа усіх наук не справдилась.

На 15-тім році свого віку Сокира почав учитися у свого учителя музиці. От. Григорій, тямив, що музика потрібна, щоб' краще поблагородити серце чоловіка, і вдався з листом до свого приятеля Сковороди, просячи його проказати його любленнику первісні основи музики. Сковорода не загаявся прибути до П. з своїма нерозлучними приятелями: флейтою, та собакою, і наука музики пішла з таким поспіхом, що ще не минув рік, як учитель укупі з учеником співав ріжні канти й дуети, а на іменини от. Григорія після вечері вони порадували гостей його, проспівавши в супроводі гуслів Сковородину сатиричну пісню:

»Всякому городу свій нрав і права,
Всяка іміє свій ум голова«...

Сокира справді добре поспівав у музиці, коли взяти на увагу — суще филозофську недбалість учителя. Мистик-филозоф надіне було сиву свитину да соломяний бриль, візьме флейту і піде собі світ за очі! Піде було верстов за 30 в село Берéзань; по дорозі зайде на високу стародавню могилу Виблу, зайде на те єдине, щоб набрати там властивого єдине богам дару — натхнення і, набравши його, поспішає поділити його з Якимом Лукашевичем в Березані. Проживає тут тиждень, другий і рушає далі до другого свого приятеля, потім до третього і т. д., а за міс.ць, чи що, він вже в Київі — сидить на лавці під брамою з своїм приятелем Іваном Левандою і читає йому імпровізацію про звязок душі людської з світилами небесними. А знаменитий витія і дисертацію ту слухає і компонує в голові проповідь на неділю.

Поживши в Київі, филозоф наш рушить в Стайки, звідціль на Трахтемирів, а за день і в Переяславі. Повчивши трохи музикі свого годованця, він знов подорожує, але вже на Сяготин, Полтаву й далі.

Гречка міркував уже: чи не написати до свого товариша Бортнянського, бо в Сокирі він спостерегав певного генія музики й архангельский голос; але доля повернула справою зовсім инакше.

Підходив багатий на події рік 1812. Молодому Сокирі скінчалося 19 літ.

Нарешті зайнялася Москва і по всьому царству залунав поклик, щоб старе й мале виходило заливати московську пожежу ворожою кровію. Докотився цей поклик і до нашої спокійної України, і заворушилася вона, моя рідна неня. Заворушилися українські охочекомонці й охочепіхотинці. Не витерпів і Сокира: покинув і псалтир і гуслу, подався в Пирятин і там записався до полку полковника Миколи Свічки.

Провідавши про це все, Гречка прохав листом свого приятеля — отого Свічку не покидати його годованця. Свічка послухався, дав Сокирі в своєму полку перший уряд і рушив із славного міста Пирятина на ворожого Галла і »двадесять языкъ«.

Коли Свіччин полк переходив через Переяслав, то от. Григорій на чолі духовенства зустрів його за міськими мурами, поблагословив хрестом і окропив свяченою водою, а підійшовши до свого годованця, він скинув »горє« свої повні сліз очи й промовив: »Господи! заступи тебе і сохрани тебе!«

Ото-ж — кріваві події прийшли до бажанного краю: зубатого звіра французського загнали в англійську конуру; тоді й наше військо розійшлось по хуторах та по селах, поховало свою зброю військову і взялося за плуги та за рала.

В половині року 1815 Сокира вернувся сотником до свого рідного Переяслава та на превеликий жаль —

от. Григорій спочивав уже в могилі! Знайшов тілько Сокира у міській ратуші заповіт небіжчика, котрим Сокирин добродій відписав на його частину своєї бібліотеки, що складалася з дорогих видань стародавніх класиків; була жидівська біблія, французська енціклопедія і рукописна літопись Конїського; на першому аркуші власною рукою цього єпископа було написано: »юному моему другу и собрату Григорію Гречці, доктору богословія і другихъ наукъ, на память посылаетъ смиренный Г. Коніський«. Опріч бібліотеки Гречка відписав Сокирі дорогу скрипку й любленну свою гуслу, де в середині були намальовані двоє пастушан з палицями й пастух, що біля ручія під липою грає на флейті.

Сокира відправив панахиду за праведну душу свого добродія і, перевізши на хутір коштовну спадщину, почав заводити добрий лад на своїй батьківщині. Мати його теж померла. Улаштовавши, що можна було, на швидку руку, покликав попів і собором освятив своє оновленє житло, потім собором відправив панахиду по батьках, по кревняках і по своєму добродію Гречці. Нарешті предківським звичаєм він нагодував більш тисячі чоловік ріжних простих людей.

Нудно стало йому одинокому на хуторі, і довго нудився він, не тямлячи, що чинити з собою. Раз якось у вечері прийшли йому на память святі слова: »недобро бити чоловіку єдину«. Другого дня він, осідлавши коня, подався ранком в Сулимівку. Там тоді ще, як не ходив на війну, росло у його на прикметі мале дівча, доня небагатого панка. Знехтувавши предківські звичаї, він без сватів перебалакав з батьком, ненею і донею, та, не кажучи лихого слова, після Різдва й повінчався.

Не можна було з такого швидкого весілля сподіватись родинного щастя, от же вийшло добре, просто благодать, та ще яка благодать! Молода Сокириха раз — була красуня, та ще яка! а друге — серце у неї було чисте, непорочне, а вдача рахманна, покірлива, одно

слово: і над нею і в ній самій було благословення Боже. Одно, що можна було сказати про неї, не те щоб не добре, а трохи смішне: торішнім літом довелося їй гостювати цілий місяць у своїх багатих кревнячок у містечку Оглаві. Кревнячки ті тільки що вернулися з Київа, де вони вчилися у якомусь пансіоні і там набралися занадто великої освіти. Отут Сокириха спіткнулася. Од них вона довідалася, що читати вчать не для самого тілько молитовника, а щоб читати й дещо инше і що найвисше раювання панночці — носити ліфа яко мога високо та чарувати кавалерів. А яких тілько чарівливих пісень вона перейняла від них! Перейняла »Какъ стонетъ голубокъ«, »Какъ дубъ тотъ при долинѣ, какъ рекрутъ на часахъ«, або »Какъ пастушка купается въ прозрачныхъ струяхъ«. До всього того вона вміла ще й на гитарі грати. Це кинулося в вічі молодому її чоловікові, але він розкинув собі головою, що найкраще буде на це все не вважати; попоспіває, та й вгамується, коли нікому буде слухати її модних пісень. А часом, коли траплявся такий день, що вона не співала, він ще й глузував злегенька:

— А чого це ти, Парасю, сьогодні вседенички мовчиш? Ти-б заспівала якої-небудь чужоземної пісні.

— Яку ти там вигадав чужоземну?

— Та от хоч би ту, як »Пастушка полоскалася въ струяхъ«.

— Не хочу! сам співай.

— Добре, я заспіваю.

Сокира повагом брав гуслу й під тихий супровід з глибоким почуттям співав своїм чарівливим голосом:

»Ой не ходи Грицю на ті вечерниці«.

Коли-ж він кінчав пісню жінка припадала йому до лона й, обіймаючи його, заливалася гіркими сльозами, а він, цілуючи її, говорив: »от, отсе дак суще модна пісня«. Отак трохи-потрохи він одвернув її від сучас-

ної »освіти«. А про багатих, та освічених кревнячок, та про їх модні пісні з того часу й згадки не було. Жартами та ласками Сокира навернув свою жінку до того, що вона й сама почала глузувати з стану ниточкою у переяславських панночок; довго поміркувавши, вона на радість своєму чоловікові одяглась у національне вбрання. І Господи! яка-ж вона гарна-прегарна була в національній одежі! Така-ж то хороша, що коли-б був я банкирем, принаймні таким, як от Ротшильд, дак иншого вбрання не носила-б моя баронеса!

Овва! не всім нам судилося зазнати таких радощів, якими смакував Сокира. І він надавав великої ціни оцій божій благодаті!

Любуючися своєю красунею Параскою, Сокира не забував і про господарство. Огледівши свою дідівщину, він, добре поміркувавши, прирадив собі, щоб пашенну зелень повіддавати з половини сулимовським козакам. На хуторі у його крепаків не було; на крепаків він дивився, як сущий філантроп. Прибережжя річки Алти він не оддавав нікому, дбаючи про власну худобу. Розкішні луги свої косив толокою, а в липовому гайку і в леваді, що була під самим хутором, він прирадив собі розвести пасіку. Це стало його мрією. Да правду сказати: з усіх наших промислів — хиба є який, щоб був краще за пасіку? Сокира, не гаючи часу, написав у Стародуб, щоб на весні прислали йому пасічника. Тоді ще не було славетного пасічника Прокоповича, тим то мусіли хазяїни брати пасічниками самоуків.

Ото-ж завів він пасіку, пасічником взяв якогось старовіра з Еленки. Пасіка множилася, росла і за 5 років виросла аж на 5000 пнів. Господь благословив це діло, і тепер Сокира був паном на всю губу. Пасіка дала йому спромогу цуратися в стосунках з людьми усього користолюбного, значить і всього поганого й лихого.

Щасливий, сто раз щасливий чоловік, що вміє цу-

ратися того, що не личить гідності чоловіка й вдовольняється тільки тим, що заробить власною працею.

Таким щасливим був Сокира.

Перебуваючи в Німеччині, він звертав увагу на побут сільського люду і тепер припасовував його й до свого хутора: там чистота, лад. Правда, нашого брата художника Сокирин хутор не вабив би своїм видом, яко лишнім, але не художникові він подобається своїм ладом.

Зо всіх Славянок мої землячки чорноброві зажили собі зовсім справедливо слави чепурних господинь. Але Сокирпха довела цю справу до високого ступня. Було спить вона й у сні бачить, що підлога не вимита, долівка в пекарні не вимазана глиною. Так, щоб отся турбота не турбувала її, вона що-дня загадувала Марині підлогу мити, та ще й шарувати, а потім посипати київським піском, таким піском, якого ледви чи можна знайти і в канцелярії губернатора. Вона сама привозила той пісок що року з Київа, їздячи туди на день 16 Серпня.

Карло Йосипович каже — було — говорить кожному, що коли він бачив рай на землі, дак це в домі Сокирпхи, а більш нігде.

Такий же лад і чистота панували і в пасіці. І як до речі були тут Виргилієві »Георгики!« Сокира любив читати їх, лежачи під соломяним наметом. Ніхто в цілому Переяславі не знав, що старий пасічник (так прозвали Сокиру за його рахманність та за тиху ходу) читає в оригпналах Виргилія, Гомера й Давида. Я й сам, будучи його приятелем, гостював у його по кілька день, але опріч літописі Кониського не бачив в домі у його навіть бердичівського календаря. Бачив тілько дубову шафу та й більш нічого. Літопись Кониського була розкішно оправлена, я бачив її завжди на столі і розгорненою. Нечипор Федорович кілька разів перечитував її, але до краю ні разу не дочитав. Усе, усю польську погань, війну шведську, Бирнового брата, що в

стародубських матірок одбірав грудних дітей, а натомість загадував, щоб вони з грудей годовали щенят з його псарні — все отсе прочитував Сокира, але як дочитається було до голштинського полковника Крижановського, зараз плюне, загорне книжку й ще раз плюне.

Раз якось я приїхав до Сокири з книжкою »Украинскаго Вѣстника«, де були надруковані Гулаком-Артемовським дві Горацієві оди (геніальні пародії!). Прочитавши оди до Пархома, ми з Сокирою реготали з усього серця, а Сокира, відчинивши дубову шафу, взяв звідтіль книжку в палітурках з собачої шкури й мовив: »а ну прирівняймо до оригиналу, чи воно вірно!« Отоді тілько побачив я єллиниста, латинця і гебраїста і повну шафу книжок, де було письменство усього стародавнього світу. Сокира, перечитавши в голос оригинал, загорнув книжку, положив її в шафу на своє місце й почав ходити по світлиці, читаючи про себе:

»Пархоме! в щасті не брикай!...«

— Чудесно! і зовсім вірно з оригиналом! — примовив він у голос.

Я й до того завжди шановав Сокиру всіма сторонами за його високо-благородну вдачу, а тепер я благоговійно зникав перед його лицарською скромностію.

— Що-ж отсе всі ми немов води в рот понабірали! — промовила Сокириха: хоч би повечеряти поки ще світле.

— Чи вечерять, то й вечерять, я й не від того, мовив Сокира.

Вечеряти сіли на ганку. Під кінець вечері з-за темного Переяслава виплив місяць — красюк. Усі ми троє замовкли, тілько очима кинули одно на одного. Картина була така захватна, що, лишень благоговійно німуючи, можна було оглядати її. Сокира покликав мене ночувати в пасіку; я охоче згодився на те.

На віку моєму не було, та певно й не буде вже такої другої ночи. Довго ми балакали про всячину, на-

решті зачепили слабку струну мою: наші пісні народні. Жаден професор письменства не висловлював свого відчиту про значіння і вагу народніх пісень так, як почув я від Сокири. Із яким глибоким замилуванням він стежив слова й мотиви наших прекрасних, задушевних пісень!

— Ну, от, говорив він: після простої, сердешної краси наших пісень, чого-ж варті нікчемні твори сучасних романсів? Опріч неморальности в останніх нема нічого, — незвичайно делікатно зачепив він пісні свого учителя-небіжчика Сковороди й мовив:

— »Це був Діоген нашого часу; краще-б було, коли-б він був не компонував своїх ріжноманірних пісень, а то, бачте, зараз знайшлись люде, що стали услідовати йому, от хоч би князь Шаховськой, або хоч і Котляревський в своїй оді до Куракина; це-ж хиба не теж, що у Сковороди? ріжниця та тілько, що Сковорода, як сущий филозоф, нікому не віршував. Котляревського Енеїда тоді ще не була надрукована.

Я, яко збірач народніх пісень, багацько записав від Сокири і варіянтів і цілих пісень, таких, що доти нігде ще не чув.

До всіх прекрасних елементів Сокириної вдачі треба додати найпрекраснійший той, що він до високого ступня був чоловік релігійний. Більш за все любив він читати »Новий Завіт«. Усім серцем своїм, усіма думками своїми він глибоко почував і був свідомий святих евангельских істин. Що неділі і що свята він з жінкою їздив до служби божої в соборну церкву Благовіщення. Разом з прекрасним гармонійним стилем церкви впливали на його й співи семінаристів. Але-ж скоро в тій церкві постановили новий іконостас — гармонія будівнича пропала, і Сокира почав їздити до служби в Успенську церкву, ту саму, де р. 1654 Богдан Хмельницький з старшиною склав присягу на вірність царю московському. Коли-ж і в цій історичній церкві зроби-

ли оновлення і з шести бань — пять зруйновали, лишивши одну тілько, Сокира почав їздити до Покровської церкви, що збудував Переяславський полковник Мировичъ, Мазепин приятель на спомин добутку Азова. В цій церкві є прикметна історична картина, роботи, можна гадати, Матвієва, коли не якого іноземного художника. Картина з двох частин: вгорі Покрови Пречистої Богородиці, а внизу Петро І з Катериною І; біля них усі знамениті Петрові співробітники, між ними й Мазепа, титар церкви в усіх своїх регаліях.

Прослухавши службу Божу, Сокира підходив до образа Покрови, довго дивився на його й розповідав своїй жінці — що то за люде намальовані на образі. Інколи він розповідав про Меншикова й про зруйнування Батурина такі подробиці, що Параска Трохимовна простосердо питалась у його: »за що-ж Мати Божа покриває того Меншикова?«

Хоч би яка була повна чаша щастя, а завжди знайдеться у їй місце на краплю отрути. Чого-б ще здавалося треба Сокирі за-для повного щастя? Овва! Не ставало йому найвисшої радости в життю: дітей не було в його.

Вже літ шість минуло з того часу, як на хуторі старого сотника Сокири, Нечипор Федорович, взявши скрипку й невважаючи, що при тому був отець протопоп і инчі люде з духовенства, заграв, приспівуючи:

»Ой хто до кого, а я до Параски...«

Параска Тарасівна плюнула й вийшла з світлиці, а Карло Йосипович з Кулиною Юрєвною, не говорячи ні слова, взялися за руки, та й ну — танцювати.

»O, mein lieber Augenstern...«

А друга пара — кум з кумою — їдучи того-ж вечера до дому від Сокири, тихенько співала:

»Одна гора високая,
А другая близька...«

Тієї ночи отця протопопа з братією поклали спати в коморі, бо, бачте, ніч була бурлива, так, борони Боже, коли-б чого не сталося. А Карло Йосипович натанцювавшись до схочу з своєю Кулиною Юрєвною, подякував господарям і, сказавши їм: gute Nacht, сів у свою бідку тай рушив до господи, розмовляючи всю дорогу по німецьки тихенько з Кулиною Юрєвною.

То був великий і радісний день за-для бездітних Сокир: в той день вони ввели в віру й усиновили двох близнят — покидьків, гучно-бучно справили хрестини, так бучно, що пупорізна баба довго після того говорила: як родилась, і прожилась — не бачила, й умру а не побачу вже таких хрестин, які справив старий сотник.

Після оцієї великої події минуло шість років. Раз якось Сокири сиділи на ганку з своїм певним на віки другом Карлом Йосиповичем; перед ними на темнозеленому лужку, що доходив до самої Алти, бігало двоє дітей в червоних сорочках; вони, немов ті червоні метелики, мигали в темній зелені. На їх любувалися усі троє з ганку, здавалося, що в усіх їх не тілько очі, але й думки прилипли до дітей.

Якийсь час усі мовчали. Першою озвалася Сокириха:

— А ну те, голубочку Карло Йосиповичу! порадьте нас, що нам діяти? Я кажу, що діти ще малі, а Нечипор каже: це дарма, що малі, а вчити треба. Скажіть же Христа ради: де тут правда? Ну, нехай би ще хоч годочок підождав, а то, — слухайте, що він надумав: щоб зараз після Покрови й починать.

— А вже-ж так! відповів Карло Йосипович: давно час починати. Я про це давно міркую.

— Великомученице, свята Варваро! Чи ви, Карло Йосипович, боїтесь Бога?

— Боюсь і дуже боюсь, але повідаю вам, що коли мені було пять років, а я читав вже де-що з Шиллера з голови. Небіжчик Коцебу, почувши, як я прочитав йому по памяті один його вірш, сказав, що з мене вийде великий поет, а замісць того вийшов маленький фармацевт. От воно що, Параско Тарасівно! часом і великі люде помиляються.

— Це дарма! нехай собі помиляються; а от ви розберіть — зараз після Покрови...

— А вже-ж! чим швидше, тим краще.

— Ну, знала-ж я, до кого й удатися! подумала собі Сокириха, а Карло Йосипович, нюхнувши табаки, мовив:

— А вже-ж, треба вчити! наша приказка каже, що за одного вченого двох невчених дають, та й то не беруть.

— Ну-те, Карло Йосипович, ми слухалися вас, наче Бога, так підождіть, мої голубята, хоч до Пилипівки, а там дасть Бог, піст буде; доба тиха; от воно моїм рибонькам все таки легше буде.

— А якої ви думки, Карло Йосиповичу, — спитався Сокира: до Пилипівки можна повременити?

— Не можна! — відповів Карло Йосипович: великий Гете казав: »вік людський короткий, а наука безвічна«.

— Господи! чого я наробила! подумала Сокириха: і на що я йому говорила про дітей? — Тепер вже, бачу я, добра не буде, а далі промовила; »ну ви вже як там собі знаєте, а до Пилипівки я вам не дам дітей мучити«.

— Хоч ти їй що роби, а вона своє, промовив Сокира: скажи ти мені, жінко, у кого ти такої вдачі набралася?

— Та не в кого-ж більш, як не у вас: ви по моєму не хочете нічого зробити, дак і я по вашому нічого не хочу.

Тоді саме діти прибігли до ганку. Карло Йосипович, полащивши їх, спитав:

— А що, Зосю! чи хочеш ти вчитися грамоті!

Зося хвацько відповів: »Хочу«.

— А ти, Ватю, як? хочешь?

— А вже-ж хочу, відповів Ватя, трохи спинюючись.

— От бачте, Параско Тарасівно! а ви спиняєте дітей!

— Та ну вас к Богу, Карло Йосиповичу! годі вже! я не спиняю вас, треба тілько добре поміркувати, як краще зробити, — промовила Сокириха, обіймаючи й цілуючи дітей.

— Отсе правда! обізвався Сокира. Ви, Карло Йосиповичу, живете на місті, по своїй професії вам доводило стрівати різних людей, чи не трапиться вам часом який семинарист, хоч і не дуже вчений, аби не бойкий, дак будьте ласкаві, поєднайте його до наших дітей.

— З великою охотою і радо шукатиму такого чоловіка. Я маю одного знайомого семинариста, дуже охочого до химічних спроб. Ну такий сюди не підходить, а я у того розпитаюсь.

— Будьте ласкаві... От ми їх, моїх голубят, посадовимо за »тму, мну«.

Треба-б мені про отсих дітей, яко про героїв мого оповідання, більш побалакати, але я не тямлю, що особливого можна сказати про пятилітків? Діти вони були, як і всі діти: повненькі, краснощокі, наче не доспілі черешні ті, чепурненькі, от і все. Хиба тілько додати, що вони походили одно на одного, буцім дві черешеньки, що тілько що почали червоніти.

Побажавши — »на-добра-ніч«, Карло Йосипович сів на свою »бідку« й поїхав до міста. Сокира, поблагословивши дітей на ніч, рушив до своєї пасіки, а Сокириха, поклавши дітей спати, прочитала над ними молитви на сон грядущий, засвітила на ніч лампадку та й сама лягла спати.

Своїм звичаєм Сокириха поїхала на 15 серпня на

прощу в Київ. Вернувшись із прощі, вона навезла куплених у Київі іграшок дітям і ріжні святі речі; як от: шапочку Івана Многострадального, перстні великомученици Варвари й чимало ріжних образків, гарно оздоблених фольгою. Вона показала дітям іграшки, що привезла їм отсе вперше. На вид ті іграшки й не походили на іграшки; а просто дві дощечки, обгорнені шкурою; як же здивувалися діти, коли розгорнули ті дощечки й побачили грубі зелені аркуши паперу покражевані червоним і чорним чорнилом! Дивування і радощі їх були безкраї. Невинні створіння! не тямите ви, яке лихо сидить в отих ріжнобарвих краплинах!... Вони джерело ваших сліз, вони найбільший ворог вашої дитської солодкої волі... Одно слово — то був буквар.

Дожидаючи жовтня, Сокириха почала сама напучувати дітей — розуміти оті таємничі крапельки й за кажду вивчену літеру давала їм по солодкому київському бублику. На превелике її диво за тиждень діти читали по памяті усю азбуку, за те-ж і наволочка з бубликами спорожнилася; отсе й примусило Сокириху припинити свою науку, до того-ж, думала вона, от-от Покрова, нехай же вони, голубята мої, хоч отсей недовгий час погуляють на волі.

Ясний обрій молодої волі моїх героїв заступили хмари. Гроза находила бистро й нарешті саме на Покрову ударив грім: на своїй »біді« — ранком о годині 9 — прибув Карло Йосипович, а з ним — ой, який жах! приїхало щось в довгополому жупані і в старій куцій фризовій шинелі (пошитій, мабуть, на вирост). То був ніхто більш, як учитель, вкопаний Карлом Йосиповичем в брудних семинарських авдіторіях: Степан Мартинович Левицький, — особа, що спричинилася до цього оповідання; тим то не завадить і про його сказати слів кілька.

Він був один з багатьох синів найбіднійшого з усіх діяконів на світі — отця Мартина Левицького — не

піймаю гаразд, чи з Глемязова, чи з Ирклієва, а тілько знаю добре, що з Золотоношського повіту.

Дивні й незрозумілі події людської долі! От хоч би й така, наприклад, прямо сказати, дика подія: Нечипорові Федоровичеві, людині заможній, не послати за всі його молитви й жадного, як то кажуть, чада, — а бідному-пребідному дияконові натиснути їх силу і в без того тісну хату. Та ще, як на сміх — одно одного дурнійше, одно одного поганше. От, хоч би й наприклад, учитель, що стоїть тепер перед лицем Нечипора Федоровича: не в лад довга, худа постать з такими-ж самими незграбними кощавими руками; обличчя опойкового кольору з величезним носом, з довгим, загостренним підборіддям, що виткнулось наперед, з чималими обвислими вушами, та ще до того з розпухлою нижньою губою, так що обрису рота не можна було розглядіти; обрис очей теж було важко розглядіти, бо очі заплили від сну. Внутрінні достоїнства Степана Мартиновича цілком гармоніювали з околишніми. Ото, наприклад, спитав його раз на іспиті професор: »а ти, Степа, скажи, що памятаєш: я й цьому радий буду«. І Степа, подумавши чимало, сказав: »я памятаю, як була пожежа за Трубежем, та ще потім в Андрушах« — »Ну, добре, Степа, — з тебе і цього досить!« Він ніколи не одпрохувався на свята до дому, бо добре знав, що свята минають їх напів-зруйновану хату, а проводив святки в тих самих холодних, брудних класах, що й великий піст. Раз якось трапилось, що разом з ним і ще кілька товаришів зосталисъ на свята в семинарії і, як добрі діти, послали до батьків своїх в листах поздоровлення з святками, просячи на прикінці вітісватого посланія прислати їм то того, то сього де-щицю; за братією і Степа надумавсь рукосотворити своїм злиденним батькам посланіє словеси оттакими:

»Дражайшиї родителі!

При відсилі цього листа з північного міста, богоспасаємого Переяслава, я остаюсь ваш син...« а потім подумав і додав: »я поздоровляю вас з святами, що настали, і бажаю, щоб ви мені за-для Різдва Христового хоч ворочок пшона да сала шматок прислали, а з ласощів хоч би шкапові чоботи і...« Тут він знову замислився, а лукавий друг його Лука Несторовський закрався, вихопив нескінченого листа, показав його своєму товариству — і пішла потіха! З того часу инакше його й не звали, як »пожежа в шкапових чоботях«, а він хоч би тобі слово кому сказав, — так мовчки й перебуде.

Поки Карло Йосипович рекомендував свого protegé Нечипорові Федоровичеві, наймичка Марина тим часом пильно дивилась на нового чоловіка і, розглядівши його добре, смикнула тихенько Параску Тарасівну й пошепки спитала, показуючи очима на Степана Мартиновича:

— Чи воно живе?

— Живе, — відповіла та й вийшла з покою, а за нею слідом Марина.

— Ви вже переборщили, Карло Йосипович! я прохав вас порадити дітям нашим учителя, аби тілько не жвавого занадто, а ви привезли якогось діда.

— Та вже кращого нічого й бути не може для навчення алфавиту малих дітей, Нечипоре Федоровичу, — мовив Карло Йосипович. — Для цього потрібно автомата, аби тілько говорив, тай годі. А де ви знайдете, дозвольте вам сказати, кращого від цього екземпляра? Та це просто золото для вашої малечі.

— Нехай вже буде по вашому. Так ми сьогодні тілько поєднаємось, а вже з завтрішнього дня й почнемо з Богом.

— А чому-ж не сьогодні? — запитав Карло Йосипович.

— А тому — не в гнів вам будь сказано — що горбатаго хиба тілько могила виправить. Чого тілько не робп з вами, а ви, як прийшли на світ німцем, то так і в могилу підете таким самим німцем...

— А ви так, небійсь, підете в могилу турком, чи французом?

— Я — то инша річ. Я, хвала Богові, живу дома, а ви, Карло Йосиповичу, на чужій стороні, то виходить і не повинні ви забувати, що у нас сьогодні велике свято, а в нашому приході до того ще й храмове.

— То ви, виходить, їдете Богу молитись. Діло добре. А я й привезу вам його завтра в ранці. Що-ж до плати, то ми вже з ним договорились: карбованець на місяць грішми та два гарці пшона, а як скінчить азбуку, то халат хоч який небудь та чобіт пару. Згода?

— З дорогою душею.

І вони розійшлися.

Другого дня, це б-то 2-го жовтня, Степа вже сам прибув на хутір і, прочитавши звичайну молитву, узявся до діла і з того часу що Божого дня, хоч би яка погода стояла — чи дощ, чи сніг, — ні на що не вважаючи, чвалав наш педант з хутора і на хутір в ранці і в вечері, не прискорюючи і не дляючи ходи, неначе та машина, що її раз пущено. Навчення букваря, дякуватп понятливости дітей, прудко йшло наперед, і Нечипор Федорович, на велику утіху свою, на ділі побачив правду уваг Карла Йосиповича і багато дякував йому за машину. І дивне діло! Жвава дітвора, що її не тілько Параска Тарасівна, а й сам Нечипор Федорович иноді не міг утихомирити, скоро тілько приходив учитель у двір, ставала такою-ж безмовною та нерухомою, як і сам він, і поки тяглася наука, сиділа, наче зачарована, і не сміла навіть зігнати мухи з носа. А тим часом серед учення вони не чули від учителя й жадного стороннього слова, — та це, на мою думку, і було причиною їх зачарування.

До 1-го грудня, це-б то протягом двох місяців, букваря вивчено до останьої літери, навіть, і »иже хощет спастися«. Вислухавши останнє завдання від своїх учеників, Степа урочисто встав, взяв їх за руки і, підвівши до Нечипора Федоровича, мовив:

— Буквар закінчено; проекзаменуйте!

— Та й так, без усякого екзамена, вірю. Але що-ж ми далі робитимем, найдобрійший наш Степане Мартиновичу? Чи не взялися-б ви до свят проказати їм гражданську грамоту?

— Можу проказати; можна навіть почати хоч сьогодні, як є у вас азбучка.

— Ні, нехай сьогодні й завтра вони погуляють, а почнемо після завтра.

— Гаразд! — мовив Степа, взяв картуза й почвалав до міста. Щось, неначе самозадоволення, видно було у його на обличчі. Прийшовши в місто, він зайшов в аптеку і сказав повагом, побачивши Карла Йосиповича: »совершив!«

Карло Йосипович по дружньому стиснув його кощаву руку, дякуючи за послугу, прохав його остатися на обід, забувшися, що Степан Мартинович ніколи ні з ким разом не обідав; навіть в спільній їдальні він набірав собі звичайно галушок в миску й одходив у куток.

Попрощавшися з Карлом Йосиповичем, вийшов він на майдан, маючи в руці два карбованці, що одержав за свою працю (халата, чоботи та инше він взяв перше). Він ходив по базарі, иноді ставав і дивився навкруги, а потім знов починав ходить по базарі. Проминувши базар, він машинально почимчикував за Трубеж, обдивився навкруги, звернув на Золотоношську дорогу і, помалу переставляючи ноги, сховався за Богдановою могилою.

Дивувалися чимало на хуторі, коли визначеного дня учитель не прибув, і ніяк не могли додуматися, що це за знак. В вечері на хутор приїхав і Карло Йосипович.

Розпитували і в його (про учителя), але й він не міг сказати нічого певного. Він тільки здивувався такій несправности.

Карло Йосипович питався і в семинарії, але там вже забули, як його й наймення. Тілько школяр якийсь гукнув: та це, певно, »пожежа в шкапових чоботях«. Вся авдіторія голосно зареготала, і Карло Йосипович з тим певна річ і пішов.

Нарешті 6-го грудня рано в ранці прибув Степан Мартинович на хутір, просячи вибачити йому його одлучку.

— Де-ж ви були? — запитав Нечипор Федорович.

— Носив батькам в Глемязів гроші.

— Які гроші?

— А що у вас узяв. Батьки мої дякували вам за ласку.

Нечипор Федорович глянув зворушено на його незграбну постать. Він і перше ніколи не сміявся з його, а вже після подорожі його в Глемязів дивився на його з пошаною. Вчення пішло своїм ладом. До свят діти досить швидко читали гражданську печать і навіть вивчили на память вітальну віршу (це вже були вигадки). Настав нарешті і »Свят вечір«. Господарі попрохали й учителя разом з ним святої вечері попоїсти. Тут він не міг вже одмовитися, а перед тим, як сідали за стіл, покликав його Нечипор Федорович в свою світлицю, возложив на рамена його новий демикотоновий сюртук і дав йому до рук три карбованці. У Степи аж сльози забреніли на очах, але він незабаром переміг себе й сів за вечерю.

Ніч перед Різдвом — це дитяче свято у всіх християнських народів, та тілько святкується не однаковими обрядами: у німців — ялинкою, у москалів — теж; у нас же після празникової вечері посилають дітей з хлібом, рибою та взваром до найблизчих родичів; а діти, коли увійдуть в хату, промовляють: »святий вечір! При-

слали батько й мати до вас дядьку, й до вас, дядино, святу вечерю,« а після цього їх з церемоніями сажають за стіл, що застелений буває усякими пісними дасощами, і гостюють їх, неначе дорослих; потім обміняють їм хліб, рибу і взвар і теж з церемоніями виряжають. Діти йдуть до другого дядька, і як рідня велика, то вертаються до дому аж перед заутренею, певна річ, з гостинцем та з »шагами,« що завязані, неначе гудзики, в сорочку.

Мені дуже подобається цей прекрасний звичай. У нас рідня була велика. Посадять нас, було, на санки та й возять по гостях цілісіньку ніч.

Я намятаю один жалістний святий вечір на своїм віку. В осени ми поховали свою матір, а на святий вечір понесли вечерю до діда і проказавши: »святий вечір! Прислали до вас, діду, батько і..., всі в трьох заголосили: — нам не можна було сказати: »і мати«.

По вечері Нечипор Федорович і Параска Тарасівна попрохали Степана Мартиновича одвезти з дітьми вечерю до Карла Йосиповича. Він, певна річ, не одмовлявся, тим паче, що мав на собі демикотоновий сюртук. Повернувшися щасливо з дітьми з міста, запросили його їхати разом до заутрені. Одстоявши заутреню у Покрови, Степан Мартинович на обідню пішов в собор, де, певна річ, були й семінаристи, що позоставалися на святки; а щоб більше блиснути своїм сюртуком, він попрохав у паламаря дозволу утирати свічкам носа на обідні. Навіть і в Степані заворушилися пристрасті!

Коли після свят прибув Степа на хутір, його просто не пізнавали: він наче переродився, — став балакучий, чого про його ніхто не думав. Спитали його, як він на святках бавився? — Весело, — одказує. — Чи були у кого? Батьків, каже, одвідав. Він знову мандрував аж у Глемязів, щоб віддати три карбованці, що подарено йому на свята, та блиснути своїм новим сюртуком.

Потроху окрім букваря почали в йому виявлятися

ще й инші знання. Показалося, що чотирі дії аритметичні він знає, як своїх пять пальців, хоч не свідомо; російську граматику палить не згірш самого професора, тілько прикладати до ладу не вміє, — та це для путящого вчителя річ зовсім зайва.

Велика річ — охота! Самі лишень геніальні натури спроможні власними силами пробити грубу шкуру холодного людського егоизму і примусити людей звернути на себе зачудовані очі. Для звичайної-ж натури охота — то все одно, що для пашні дощ. Для натури кволої, приспаної, як от Степа, сама лишень увага, саме слово ласкаве освічує ніби огонь загаслу лампаду. Демикотоновий сюртук і ласкаве поведіння з ним Нечипора Федоровича збудили кволі, приспані духові сили в незакінченій организації Степана Мартиновича. В йому не тілько виявився хист звичайного вчителя, а ще й латинистом не аби-яким він показався. Хоч теж як автомат, але-ж досить таки виразно, читав він, лежачи в пасіці під липою, Ничипорові Федоровичеві Тита Лівія.

Нечипор Федорович попросив за його владику, і преосвященний Гедеон дав йому стихар і посаду дяка в церкві Св. Бориса та Гліба, що стояла проти хутора. З того часу Степан Мартинович зажив паном і до того дійшов, що, окрім юхтових, ніяких чобіт більше не носив; в домі-ж Нечипора Федоровича він зробився таким потрібним членом, що без його там неначе чогось не доставало. Правда, що гострости та жвавости в йому мало прибуло, але-ж вираз обличчя цілком одмінився: воно неначе посвіжіло, заспокоїлось і стало невимовно добрим, — таким добрим, що, дивлячись на це обличчя, не помічаєш дісгармонії ліній, а тілько милуєшся виразом. Велике діло зробив ти своїм сюртуком і трьома карбованцями, Нечипоре Федоровичу! З ідіота, з придурковатого ти зробив істоту, що хоч не високо мислить, та глибоко почуває.

А тим часом Зося і Ватя учились та підростали.

Росли вони, неначе ті багатирі, що в казках, не по дням, а по часам, та й училися теж по багатирськи. Та тут треба на увагу взяти ще й учителя. Степан Мартинович проказував їм не так, як розумів сам, а як в книзі надруковано; иноді й сам собі казав: »не я буду виноватий, не я його надрукував«. Коли їм минав тринайцятий, це були вже зовсім дорослі хлопці, що їм принаймній єсть уже пятнацять, і так один на одного похожі, що тілько одна Параска Тарасівна й могла розрізнити їх. Ця подоба не обмежовувалась одним тілько виглядом: вони всією істотою подобали один на одного: наприклад, коли Ватя бажав учитися, то й Зося — теж; коли Зося бажав гуляти, то не від того був і Ватя. Всі, хто одвідував хутір сотника Сокири, — про Карла Йосиповича вже й не згадую, — всі дуже раділи, дивлячись на дітей, а про Нечипора Федоровича і Параску Тарасівну то й говорити нічого.

Раз якось, у вечері, несподівано приїхав на хутір Карло Йосипович і застав, що господарі мало не билися.

— Ну, та нехай, нехай, нехай уже буде по твоєму, — говорив скороговоркою Нечипор Федорович, — вибірай, якого сама знаєш.

— Ні, вибірайте ви: я нічого не знаю, а їм я зовсім чужа.

Як раз саме увійшов у кімнату Карло Йосипович, і Параска Тарасівна звернулася до його.

— Да от нехай хоч вони нас поділять.

— Ви до цього часу не ділилися, — чим же, скажіть, надумали тепер ділитися? — мовив Карло Йосипович, ставлячи в кутку свою палицю й шапку.

— А ось чим, Карло Йосиповичу. Ми порішили вже, — оповідала Параска Тарасівна, — одного нашого сина віддати на службу до війська, а другого — в штатську, — так тепер не розділимо, кого куди.

— Обох в штатську, але перше треба їх чому-небудь повиучувати.

— Ото й я так кажу, — спокійно мовив Нечипор Федорович.

— Ото Господи! Виростуть, так і навчаться. Отець Лука й тепер не надивується їх знанням. Хутко вже їм і по чотирнацятому годочку піде, треба вже щось думать.

— Я думаю зробити з їх, поки що, путящих семинаристів.

— А я офицерів.

— Нехай буде по твоєму: роби собі офицера, а я тим часом семинариста. Тепер виходить, діло стало за тим, кому бути семинаристом, кому офицером. Нехай же порішить сама доля: кинемо жеребки, а ви свідком будьте, Карло Йосиповичу.

Кинули жеребок, і по жеребку випало Зосиму бути офицером, а Саватію — семинаристом.

З того вечора Параска Тарасівна почала давати перевагу Зосі перед Ватею, певна річ, в дрібницях. Але-ж ці дрібниці помітив Степан Мартинович і якось раз після читання Тита Лівія в пасіці говорив, що так робити не гаразд, що коли одної матері діти, то для їх повинно бути все однаково. Це говорив він неначе сам з собою, але чув це і Нечипор Федорович і тілько гірко всміхнувся.

За рік після оцієї події порішено було на спішній раді везти Зосю в Полтаву в кадетський корпус, а Ватю віддати до гімназії в Полтаві-ж таки. Сказано — зроблено.

Одного чудового ранку, цеб то о годині десятій, з хутора виїхала бричка, так сильно навантажена, що четверо дужих коней на-силу везло її. Позад брички їхав простий візок однокінь, теж навантажений і по чумацьки накритий з верху воловою шкурою. То були запасні харчі. Попереду-ж бігом поїхав на своїй біді

Карло Йосипович, щоб ввічливо зустріти дорогих гостей на порозі своєї хати. По заду-ж усього транспорта, ніби вартуючи його, чвалав Степан Мартинович і говорив сам до себе: »Шкода, ей же Богу — шкода! Краще-б у семинарію. І я міг би ще тоді у пригоді стати, бо за-для їх користи я радий би знову вступити до семинарії«.

Отак міркуючи, Степан Мартинович наткнувся на візок з харчами і тільки тоді доглядівся, що не один візок, а й бричка зупинилася перед оселею Карла Йосиповича. В келії у старого ще раз закусили чим Бог послав, а для апетиту Нечипор Федорович мусів випити чарку горілки з гофманськими краплями. Після закуски попрощалися і почали лагодитися в дорогу, а тим часом Карло Йосипович не забув сунути Зосі і Ваті в кешені по коробці мятних коржиків. Транспорт рушив і сховався на повороті. Карло Йосипович і Степан Мартинович теж розсталися. Карло Йосипович остався дома, бо ще треба було де-кому видати рецепти, а Степан Мартинович пішов на хутір, бо на хуторі тепер він повновластний володар. Але все господство своє, окрім ключів від комори, він з дорогою душею віддав би Марині і, ніби який февдальний дука во дні они, радий би пішки мандрувати, — не в Палестину, певна річ, а в Полтаву, щоб, коли не можна буде йому самому побувати на прийомному іспиті, то хоч стороною як небудь вплинути на це діло, що так близько зачіпало його благородне сердце. Вернувшись на хутір, він сказав Марині: »Благодушна Марино! Я піду в Андруші: приїхав преосвященний і присилав за мною, — діло єсть, — так ти вже не кидай хати, доглядай, а як може я там і заночую, то й це нічого, ти не бійся — все гаразд обійдеться«; потім, не давши навіть часу »благодушній Марині« заперечити проти цього, він додав: »бувайте здорові,« — і вийшов за ворота. Йдучи вже містом, він згадав, що з ним не було ні копійки грошей, тим то він

знову вернувся на хутір, взяв карбованець грошей і знову проказав Марині свій наказ, додавши, що коли він і другу ніч заночує в Андрушах, то щоб вона про це не турбувалася. Розказав і пішов.

Як що Нечипор Федорович думає, що його вірний Степа лежить тепер в пасіці під липою і в голос читає Тита Лівія, то він дуже помиляється. Усе на світі забув тепер Степан Мартинович, окрім вступного іспиту своїх вихованців. Подвійною ходою міряв він пирятинський шлях. В Яготині він підночував і, вставши світом, на пізню обідню уже поспів у Пирятин. Пообідавши шматком хліба й таранею і перепочивши трохи під церковною огорожею, він бадьоро рушив у дорогу і незабаром вистояв »вєнощноє бдєніе« в Лубеньскому манастирі перед ракою св. Афанасія, патріярха Александрійського. Переночувавши в страннопріїмній обителі, він тут почув від якогось перехожого прочанина сказаніе про те, що св. Афанасій опочив сидячи, та що дочці лютого Єреми Корибута-Вишневецького приснився сон, ніби вона була в раю і звідти її янголи вивели, кажучи, що, як вона збудує власним коштом церкву божу в нетрях своїх, поблизу міста Лубен, то вже на віки вічні оселиться в раю. Ото вона й побудовала церкву цю. Тут тільки оповідач помітив, що слухач його давно вже виграс на вальторні, і оповідач не загаявся підгравати слухачеві, взявши на цілу октаву низче, — дует вийшов пречудесний.

Рано в ранці мій путник вийшов за Сулу і подався через славетне урочище N просто на Богачку, води тільки напився в корчмі на Ромодановському шляху. Перепочивши в Богачці у страннопріїмної бабусі Марії Івановни, над вечір він уже спочивав під горою коло перевоза через Псьол, в містечку Білоцерківці. На поромі якийсь гострий на слово поромщик спитав його: »А що, певне з Ієрусалиму простуєте, странниче? Зайшли-б до нашої пані Базилевської та попросили-б на

ладан: вона богобоязна пані, — може ще й нагодує вас борщем та рибою з Псьола«. Степан Мартинович ніби й не чув сарказма поромщикового; спочивши па перевозі та помолившися Богу, рушив він у дорогу і опівночі опинився поблизу Решетилівки, та щоб не мали його за злодія, надумав спочити під вербою. Купивши на базарі за три шаги бубликів та скупавшися в річці, він знову рушив у дорогу, жуючи свої бублики, і вже не спочивав до самої Полтави.

А тим часом Нечипор Федорович, їдучи, як то кажуть, по хазяйськи, щоб ні себе, ні коней не поморити, другого дня, минувши Яготин, чи краще — Гришківську корчму, не доїздячи до Яготина, покинув у ліворуч пирятиньску дорогу і поїхав гетьманським шляхом через Ковалівку в Свіччине урочище. Він мав намір одвідати при нагоді свого приятеля і сина свого доброчинця, полковника Свічки, — Левка Миколаевича Свічку, чи, — як він сам кликав себе, — недогарок, бо свічка сгоріла на Київських контрактах. От що чув я від самого Левка Миколаєвича про ці славетні контракти. Небіжчикові батькові його (думати треба з великого перепою) прийшла в голову мудра думка накоїти такого, чого не творив навіть славетний пяниця К. Радзивил. Ото начинивши валізи ассигнаціями, поїхав він у Київ та перед зїздом на контракти скупив у цілому Київі увесь чисто шампан: коли почалися бенькети на контрактах — дивись! — ні одної пляшки шампана в льохах! Де подівся? — питають. — У полковника Свічки, — кажуть. Тоді до Свічки, — так він не продає. »Пийте так, — каже — хоч купайтеся у йому, а на продаж нема«. Знайшлися людці добрі — і так випили. Але після цієї штуки Свіччине городище та й инше добро навкруги Пирятина почало роставати, »аки воск от лица огня«. Тим то його спадкоємець правдиво звав себе недогарком.

Прогостивши деньків зо два в Городищі, вони на

третій рушили в дорогу і над вечір прибули в доброму благополуччі в Лубни. В Лубнах знайомих у їх не було, тим то найнявши в манастирі молебен угодникові Афанасію, вони поїхали далі. Хотілося Нечипору Федоровичеві їхати на Миргород, щоб поклонитися останкам славного козака — вельможі Трощинського, та Параска Тарасівна заперечила, а він не митець був змагатися. Так от вже, нікуди не завертаючи, за тиждень в доброму благополуччі прибули в Полтаву.

А тим часом наш дячок-педагог обробив усі справи критичні на користь своїх вихованців, хоч і сам про те не знав.

В той саме день, як прибув у Полтаву, він пішов у ґімназію; до кадетського корпусу і підійти близко боявся, кажучи: »все москалі, може ще й застрелять«. Дізнавшися від швейцара, де живе найстарший їх начальник (швейцар показав йому маленьку хатинку на горі проти собора, — »там, мовив, живе наш найстарший«), Степан Мартинович мовивши: »дякую за науку«, й попростував до тієї хатинки. Коло воріт зустрів його високий худорлявий дідок у білому полотняному халаті і в простому плетеному брилі й запитав його:

— Кого ви шукаете?

— Я шукаю попечителя.

— На що вам його?

— Та хочу його просити, що як буде Саватій Сокира держати екзамен в ґімназії, то щоб попечитель допоміг йому.

— А Саватій Сокира хиба рідня вам? — запитав усміхаючись дідок.

— Не рідня, а тілько ученик мій. Я для того і в Полтаву прийшов з П—а, щоб помогти йому екзамен скласти.

Таке піклування про свого ученика сподобалося автору перелицьованої »Енеіди«, бо це був не хто инший,

а сам Іван Петрович Котляревський. Автору славетної пародії, що любив усе благородне, яким би способом воно не виявлялося, дуже сподобався мій добрий чудасій. Він запросив Степана Мартиновича до себе в хату, але щоб не показати йому, що він то і єсть самий попечитель, завів його в пекарню і посадив на лаві, а на другій в кінці столу сам сів і мовчки милувався з боку обличчям Степана Мартиновича. А Степан Мартинович читав тим часом напис, що вирізаний був на сволоці церковними літерами: »дом сей сооружен рабом Божіим N, року Божого 1710«. Іван Петрович звелів своїй старій єдиній челядинці накривати обід тут же в пекарні. Обід подано. Він запросив Степана Мартиновича поділити з ним його убогу трапезу, і той зараз згодився без церемонії, тим паче, що після Решетилівських бубликів, що зїв учора, у його й макової росинки в роті не було.

Попоївши борщу з сушеними карасями, Степан Мартинович мовив: »хороший борщик«!

— Насип, Гапко, ще борщу! — мовив Іван Петрович, і Гапка так і зробила.

Степан Мартинович знову взявся до борщу і, довгенько промовчавши, мовив:

— Я хочу ще просити попечителя про другого мого ученика, теж Сокиру, тілько Зосима.

— Просіть, то й дасться вам, — мовив Іван Петрович.

— Зосим Сокира здаватиме іспит в кадетський корпус, то чи не поміг би попечитель йому, бідному?

— Я добре знаю, що поможе.

— Так попросіть його, будьте ласкаві.

— Попрошу, попрошу. Це діло таке, що зробить можна, а він хоч не дуже мудрий, та дуже не лукавий.

Степан Мартинович тим часом вивязав з крапчатої хусточки гроші, вибрав з дрібних сороківку і сунув в

руку Іванові Петровичеві, кажучи зтиха: »здасться на бублики«.

— Ні, спасибі вам, не турбуйтесь! — мовив попечитель.

Побачивши Степан Мартинович, що сороківки його не хотять, завязав її знову в хусточку, ще двічі проказав своє прохання; коли почув в десяте запевнення, що все буде зроблено, взяв свою патерицю і бриль, попрощався з Іваном Петровичем та Гапкою і вийшов з хати. Іван Петрович ще провів його і мовив:

— Чи не доведеться ще раз бути в наших місцях, то не цурайтеся нас.

— Добре, спасибі вам, — мовив Степан Мартинович і вигоном пішов до оселі Лукіановича, щоб звідти краще подивитися на манастир та помолившися Богу рушити в дорогу. Довго дивився він на манастир і його чудову околицю, потім глянув на сонце і, махнувши рукою, пішов стежкою в яр, бажаючи одвідати святу обитель. Але як стежок, що проводили до манастиря, було багато, то він, зійшовши за гору, замислився, яку-б із їх найблизшу вибрати, і вибрав, певна річ, саму найдальшу, хоча й широку. Звернувши у право-руч на обібраний путь, він небавом опинився на гладенько вбитій колесами нешерокій дорозі, що снувалася по зеленому лузі поміж старими вербами і теж провадила до манастиря. Ступивши ступнів кілька, він крізь темні гильки осокора побачив тиху блискучу затоку Ворскли. Стежка, обійшовши затоку, снувалася по горі й пропадала серед зелені. Навкруги було так тихо, так тихо, що герою моєму аж страшно стало. Коли це серед мертвої тиші ростявся гучний живий голос, і згуки його повні та мягкі неначе розстилялися по широкій затоці. Степан Мартинович став зачудований, а невидний чоловік тим часом не переставав співати. Степан Мартинович ступив ще кілька кроків і вже можна було розібрати слова чудової пісні:

Та яром, яром
За товаром;
Манівцями
За вівцями.

Прислухуючись до пісні, він і не помітив, як обійшов кругом затоку і, поминувши купу старих верб, опинився перед білою хаткою, напів закритою вербами. На одній вербі прибито було дощечку, а на їй намальовано білою фарбою пляшку й чарку; під тією-ж самою вербою, в холодку, лежав якийсь чоловік і співав далі:

Та до порога головами
Вставай рано за волами!

А коло співака стояла гранчаста фляха, що похожа була на російський штоф, а в ній горілки на денці; а на траві валялися зелені огірки. Співак доспівав пісні і, підводячись, промовив:

— А тепер, Овраме, випий по трудах, і, взявши фляху в руки, він глянув на світ, чи багато ще лишилося в ній »духа світа і духа разума«.

— Еге-ге, лиха година! Що-ж ми будемо робите, Овраме? Не повна, анаѳема! — промовив він і разом кисло глянув на хатку. Обличчя у його в один мент перемінилося. Він кинув штоф і гукнув: »пожежа в чоботях!« Степан Мартинович здрігнувся від цього вигуку і встав з призьби, де сів одпочити.

— Пожежа в чоботях! Пожежа в чоботях! — говорив співак, обіймаючи зачудованого Степана Мартиновича; потім відступив ступнів зо три, глянув на його і мовив рішучо:

— Ніхто инший, як він. Він — пожежа в чоботях, — і, тиснучи його руки, запитав:

— Куди-ж тебе отсе несе? Чи не до владики часом? Як що-так, то я тобі скажу, що без мене ти нічого

не зробиш; а купиш кварту горілки — гору переверну, не тільки владику.

Та й справді той, хто це казав, скидався на древнього Гориню: молодий, на зріст височезний, а на широких плечах, замість голови, сидів їжак; з пазухи теж визирало чорне пів-годове порося.

— Так? Кажи!

— Я не до владики, я так собі, — відповів Степан Мартинович ні в цих, ні в тих.

— Дурень, дурень: за кварту смердячої горілки не хоче висвятиться на диякона. Ей же Богу висвячу: я великою силою орудую у владики.

— Так як же я без харчі до П-ва дійду?

— Дійду, дійду, дурню! Та я тебе за один день по пошті домчу.

Степан Мартинович почав розвязувати хустку, а півчий (це й справді був архієрейський півчий) радістно гукнув:

— Анаѳема! Шинкарко, задріпанко, горілки! Кварту, дві, три... відро! Проклята утроба!

Степан Мартинович, смиренно подаючи сороківку, що вернув йому Іван Петрович, мовив, що це й тільки у його грошей. — Тссс! Я так тілько, щоб налякать її, анаѳему.

Під вербою з'явилася горілка, і приятелі розсілися коло мальованої пляшки. Півчий вихилив чарку й налив моєму героєві. Той почав був одрікатися, але-ж силенний бас так на його глянув, що він простягнув до чарки руку, що тремтіла з ляку.

— А ще й дяк! — промовив півчий і, взявши від Степана Мартиновича порожню чарку, налив знову і »посекундачився«, се-б-то вихилив другу, обтер рукавом свої товсті губи, а потім ревнув:

— Благослови, владико!

Степан Мартинович дивувався чистоті й величі його чудового голосу, а той, помітив це та й узяв ще низше.

— Миром Господу помолимся!...

— Тепер можна для гласу...

І він вихилив і третю чарку і, скривившись, мовчки показав пальцем на пляшку. Степан Мартинович, чудуючись, помітив, що пляшка була майже порожня, і похитав головою одмовляючись:

— Роби, як сам знаєш, а ми тим часом... — зауважив на це бас і, одкашлявшись, затягнув:

Ой, ішов чумак з Дону...

А коли заспівав:

Ой доле, моя доле,
Чом ти не такая,
Як инша, чужая? —

то з маленьких очей у Степана Мартиновича покотилися, як горох, сльози. Співак, помітивши це, щоб потішити зворушеного слухача, заспівав, цокаючи пальцяма:

У неділю рано вранці
Ішли наші новобранці,
А шинкарка на їх-морг:
Іду, братіки, на торг!

Скінчивши куплет, співак випив останню горілку, глянув на розмовника і виразно показав на шинк. Степан Мартинович мовчки взяв пляшку і пішов ще за квартою, а, увіходячи в шинк, промовив:

— І пошле-ж Бог так янгольський глас недостойному рабу своєму!

І поки шинкарка справлялась коло свого діла, він запитав її:

— Хто цей, з котрим возлежу?

— Та це бас з манастиря.

— Божеський бас, — промовив Степан Мартинович.

— Як би не бас, то-б свиней пас. Пяниця непросипуща, — завважила шинкарка.

— Та воно так, але, жінко, баси такії і повинні бути.

— А ви теж бас? — запитала шинкарка.

— Ні, я не володію ні єдиним гласом.

— То й добре робите, що не володієте.

За пів години знов прибув у шинк з порожнею пляшкою Степан Мартинович, і шинкарка, наливаючи її, мовила сама собі: »от пють, так пють!« Вернувшись під вербу, він поставив пляшку около баса, а сам ліг на траві до гори черевом, йдучи слідом за натхненним басом. А бас, тим часом і слова не промовивши, налив чарку горілки і вилив її в свою роззявлену пащеку, потім, помацав траву коло половинки огірка і підніс порожні пальці до рота, промимрив: »Да воскреснетъ Богъ!« а обернувшись до Степана Мартиновича, мовив майже наказуючи: — Дерзай!

І Степан Мартинович »дерзнув«; бас і собі »дерзнув« і вже не шукав закуски, а тілько цмокав язиком, розмовляючи сам до себе:

— Ех, як би тепер отець Методій! От бас, так бас! А все таки мене не перепе!

Випив півчий іще чарку. Пляшка знову спорожнилася. Він глянув на Степана Мартиновича і показав на шинк. Але Степан Мартинович аж забожився, що у його а-ні пів шеляга в кишені. Тоді бас кинувся на його і, схопивши за руку, гукнув:

— Брешеш, душогубе, волоцюго! Ти церкву свою покинув, не спитавши владики, і тепер блукаєш по нетрах, та добрих людей грабуєш! Давай кварту, а то тут тобі й амінь!

— Поставлю, поставлю, — пусти тілько хоч душу на покаяніе, — промовив запинаючись Степан Мартинович.

Бас, пускаючи його з своїх рук, ляконічно мовив:

— Іди й неси!

Степан Мартинович, ухопив пляшку, кинувся до шинку і трохи не з плачем удався до шинкарки:

— Благоліпная і благодушная жено! (він велику надію покладав на комплимент, та й на текст теж) — избави мя отъ устъ львовихъ и избави мя отъ рукъ грішника, — поборгуй хоч малу півкварту горілки.

— А дзус вам, пяниці, — мовила ляконічно шинкарка й зачинила двері.

От тобі й »поборгувала!« Виходить, що компліменти не однаково впливають на прекрасну стать! Притлумачений такою виходкою »благоліпної жени«, Степан Мартинович довго не міг прийти до тямку і, аж нарешті опамятавшись, довго ще стояв та думав, як йому тепер вирятуватися від »руки грішника«. Саме найкраще, що він думав, — упасти до ніг баса й покласти надію на його милосердіє. Так міркуючи, підступив він до верби і — о радість невимовна! — бас роскинувся під вербою на цілу свою постать і хріп так, що аж листя обсипалось з дерева, немов від посвисту славно-могутнього лицаря Соловья-розбишаки.

Побачивши такий благий кінець цієї драматургії, герой мій, не гаючись, »яхся бігу« . . . . . .

Він зайшов недалеко під гору, звернув із стежки в бік та й ліг спочити під густолистою липою і небавом захріп не згірше від усякого баса.

Задзвонили поблизу на вечерню і збудили мого героя. Прокинувшись, він довго не міг розібрати, де він. Почав він пригадувати події цілого дня, починаючи від дідка в білому халаті та брилі і поряду дійшов до трагічної сцени під вербою та доброго її кінця. Тоді, перехрестившись, він підвівся і вийшов на стежку, що привела його до самих манастирських мурів. Вечерня вже почалася, вже читач посеред церкви читав першу кафизму, а клир співав: »работайте Господеві зо страхом и радуйтесь тому съ трепетом«. Чимало здивувався він, ко-

ли серед клира, а саме на правому крилосі, угледів свого знайомого — силенного баса. Неначе нічого й не було з ним, ревів він собі, заховавши неголену бороду в не дуже тісно завязаний галстух.

На виході з церкви бас угледів свого protégé і подав йому рукою знак, щоб той ішов слідком за ним.

— А ну, коли, борони Боже, знов туди. Пропав я! — подумав Степан Мартинович і пішов слідом за басом, як ягня на заколеніе.

Алеж не так склалося, як він сподівався. Вони увійшли в величезну трапезу, де братія сідала вже трапезувати; півчі посідали за окремий стіл. Бас знайшов місце й для свого protégé! В трапезі було майже темно, і скоро засвітили світло та побачили серед себе мого героя, то цілий хор загукав: »пожежа в чоботях«! Всі знали його ще з семинарії.

По трапезі повели його в спільну келію і, дізнавшись, що завтра хоче він рушити назад в П., всі в один голос наділили йому одно місце в своєму фургоні, вияснивши йому, що завтра по обідні владика виїздить в Андруші, і що вони, півчі його, почтою їдуть туди-ж таки. Нічого було тут думати, тим паче, що в кишенях у мого бідного героя аж гуло!

Другого дня, о годині четвертій, після полудня фургон, начинений півчими, нісся, збиваючи куряву, по П—ському шляху і, підїхавши до корчми, що поблизу Абазиного хутора, став. Дишканти просили пити, а баси випити. Герою моєму теж забажалось вилізти з фургона разом з басами, коли це, — лишенько моє! — з вікна у корчмі визирала — хто-б ви подумали? — сама Параска Тарасівна. Він мерщій упав на дно фургона й благав дишкантів, щоб вони накрили його собою. Хлопята всі разом навалилися на його і так накрили, що він мало не задушився. Слава Богу, що хоч баси не довго в корчмі просиділи. Баси, давши лад і тишу в фургоні, звеліли почтарю рушати, а самі заспівали.

До них прилучили свої янгольські голоси й дишканти, і пісня вийшла не аби яка.

Так весело, та швидко їхали вони без жадних трагічних пригод, хиба те тілько, що в Яготині в корчмі баси гуртом побили першого баса, оборонця Степана Мартиновича, за буйні його вчинки, а попобивши, міцно звязали йому руки й ноги та отак і привезли в П—в.

Прибувши в П., Степан Мартинович подякував хорові за ласку і, попрощавшись з ними, заскочив до Карла Йосиповича і попрохав у його пів карбованця »на вельми потрібне діло«. Одержавши те, чого бажав, зайшов до кацапа в крамарню, купив зелену хустку з червоними берегами та й пішов на хутір, роздумуючи про свою подорож, що повна була таких, можна сказати, драматичних і навчаючих пригод.

Коли він підійшов до самих воріт хутора, то, чудуючись, почув жіночий голос, що співав:

За три шаги півника продала,
За копійку дудника наняла;
Заграй мені, дуднику, на дуду,
Нехай своє лишенько забуду.

— Це Марина, це вона, — подумав собі Степан Мартинович і увійшов у двір. Коли потихеньку вступив він у пекарню, то закамянів від спокуси та жаху. Марина, пяна як ніч, обіймала й цілувала шановного сивоусого пасічника Корнія. Степан Мартинович не спроможен був і слова вимовити, тілько охнув. А Марина одскочила від пасічника, ухопила його за поли й пустилась у танець, приспівуючи:

Ой мій чоловік
На Волощину втік,
А я ціп продала,
Та музики наняла.

— Марино, Марино! Розпустнице богомерзкая, рост-

лінная, що ти робиш? Схаменися! — умовляв Степан Мартинович. Та Марина не схаменулась і приспівувала далі:

Ой, заграйте мені,
Музиканти мої,
А я вам того дам,
Що ви зроду не бачили — і, гу!

та й заспівала знову:

Упилася я,
Не за ваші я:
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

— Цур тобі, одійди, сатано! — гукнув Степан Мартинович і, вирвавши поли з рук у веселої Марини, утік у пасіку. Знайшовши там усе в доброму гаразді, він ліг пид липою спочити від турбот та клопоту.

— А може вони, поки я подорожував, уже й побралися, а я зганьбив її блудницею непотрібною, — думав він і, каючись, заснув; приснилося йому, що Марина шлюб брала з Корнієм-пасічником і що у цього останього він був старшим боярином.

Уже й сонечко сіло, коли герой мій прокинувся. Як він прийшов на хутір, то ворота вже були зачинені, двері в пекарні навстіж, на підлозі спала Марина, а десь під лавою хріп на всі заставки Корній. Степан Мартинович подивився на їх, жалосливо похитав головою і, виходячи в сіни, мовив:

— А хустку вже-ж треба їй віддати, бо жінка вона богобоязна.

Другого дня Степан Мартинович віддав Марині хустку й попрохав, щоб вона нікому ніже слова одинокого не говорила, що його дома не було, а вона попрохала його, щоб він мовчав про її вчорашнє поведіння. І вони заприсяглись одно одному додержати тайну.

Минуло пять з половиною тижнів; на хутір щасливо повернулися Нечипор Федорович і Параска Тарасівна, що давно вже покинули домівку. Радісно одчиняв їм ворота Степан Мартинович, висадив з брички і повів у покої. Як уже біганина трохи втихомирилась, а на той час над'їхав ще й Карло Йосипович на своїй біді, то над вечір зібралися всі четверо на ганку, і почалося оповідання про таку довгу подорож. Перед вела Параска Тарасівна, а потім вже й Нечипор Федорович вступив до розмови. Параска Тарасівна почала так:

— Попрощались ото з вами, Карло Йосиповичу, в середу, а в четвер вранці ми були вже в Яготині; поки Нечипор Федорович снідали, я з дітьми зійшла з брички та й хожу собі по базарі. Тілько дивлюсь, а на базарі стоїть якийсь круглий будинок і круг його стовпи. Діти мене й питають: »матусю, а що воно таке?« Я й кажу: »Далебі, діточки, не знаю. Треба-б спитать кого«. Дивлюсь, на наше щастя, йде якась молодиця. Я й гукаю на неї: »молодице, а ходи-но, кажу, сюди«. Вона підійшла. »Скажи, голубко, що у вас там на базарі стоїть?« — »Церква«, одказує. »Церква, думаю собі: — та чи не дурить вона нас?« Тілько дивлюсь — і хрест на вершечку на круглій бані. »Ото, Господи — думаю собі, — та чи я-ж то церков у Київі не видала, а такої — думаю, — та хоч побожитись, певне і в Єрусалимі нема«. З Яготина заїхали ми в Городище. Дуже гарна людина Левко Миколаєвич! А які діти в його, — прямо янголята божі, а найпаче Наталя, та ще як заспіває — ну прямо чудо, — ще й пальчиками прицокує. Та так мого Зосю полюбили, що аж заплакали, як прийшов час прощатись. Були в манастирі в Лубнах, молебен св. Афанасію найняли. Так мов живий сидить, мій голубчик. От там церква, так церква, хоч би і нашим Благовіщенням в рівень поставити.

— Та тілько не став нашого нового іконостаса, — перепинив її Нечипор Федорович.

— Ну, та цього я вже там не знаю. — Потім в Хоролі ночували, та тільки я, признатися, і не бачила, який він — той Хорол: увесь проїзд проспала і прокинулась аж у Вишняках за Хоролом; там ото ми й ночували, аж в самому Хоролі. Село велике, та тільке таке убоге, що жаль живий і дивитись. Дідич, кажуть, пяниця непросипущий; живе десь, Бог його знає, в Москві, казали, чи в Петербурзі, а управитель що хоче, те й робить. Та як бо його, того дідича?... Нечипоре Федоровичу, чи ви не пригадаєте?

— Н., — мовив Нечипор Федорович, — Оболенський.

— Еге-ж, еге-ж Н., так і є — Н. А церква яка пребарна вимурована за селом, як-раз проти панського двору. Кажуть, якась генеральша Пламенчиха вимуровала над могилою свого чоловіка, — ото праведна душа! А то ще в Білоцерківці ночували і переїздили на пороні річку. Я страх як боялась: порон маленький, а бричка-ж наша — слава Богу! Білоцерківська пані, кажуть, страшенно багатюща, а їсть саму тілько тараню, та й то в скоромні дні, а з залізної скрині ніколи й не злазить, — так і спить на їй. Кажуть, що ото якось зайнялась у неї комора з усяким хатнім добром, — полотна одного, десятки, кажуть, возів на сто було, хоч половину можна-б вирятувати. Та що-ж бо ви думали? — не звеліла: розкрадуть, каже, нехай краще згорить. Тьху, яка мерзенна!... А в Решетилівці церков з десять, мабуть. буде, і живуть там усе козаки. Під самою Полтавою обідала в корчмі, і тілько що Нечипор Федорович ліг спочити, як приїздять архірейські півчі...

Степан Мартинович завертівся на стілці.

— Увіходять ото вони в корчму та один як ревне: »шинкарко! горілки!« — то я мало не померла з жаху: з-роду віку не чула такого страшного голосу. А сам височезний, здоровий, а волосся на голові, як щетина — так і стирчить. А про саму Полтаву, то я вже й сказати не вмію. Кажіть уже ви, Нечипоре Федоровичу!

Нечувана теж штука: щоб жінка зріклася говорити для чоловіка!

— Ну, добре, я вже все до краю докажу, а ви тим часом поклопочіться коло вареників. Карло Йосипович та Степан Мартинович, сподіваюсь, не відмовляться з нами повечеряти?

Обидва слухачі на знак згоди хитнули головами, а Параска Тарасівна підвелась і вийшла з кімнати.

— Еге-ж, — почав Нечипор Федорович, — благословення Боже не покинуло таки наших діток. Я, правду казавши, ніколи в Полтаві не бував та й знайомих там нікого не маю; чував тільки, що попечителем гимназіи наш славетний поет Котляревський! Ото я, дізнавшись про його кватиру, і пішов прямо до його. І чи сказали-б ви, що живе він в будинку в сто раз гіршому від нашого, — ну, прямо хата. А з челяді ото тільки й є, що одна наймичка Гапка та наймит Кирик. Сам він зустрів мене, почав розпитувати, яке моє діло до його. Я йому сказав та й прошу запомочи. Тілько він усміхнувся та й питає: »Як вам на прозвище?« Я сказав »Сокира«. — »Сокира, Сокира« — мовив він. — »У вас двоє дітей, Зосим і Саватій«...

Степан Мартинович сидів наче на голках, а Нечипор Федорович оповідав далі.

— Одного бажаєте ви оддати до гімназії, а другого до кадетського корпусу?

— А вже-ж так, — кажу, але спитать не смію, звідки він про все те дізнався.

— Ви, здається, дивуєтесь, — каже він, — що я знаю, як ваших дітей зовуть?

— Та таки дивуюсь, та й не трохи, — кажу.

— Слухайте-ж, каже — я оповім вам історію...

Степан Мартинович аж затремтів від жаху.

— Гуляю якось раз коло своїх воріт... — почав був він оповідати, та тілько саме тоді увійшов високий лакей і каже, що княгиня Р. просить його до себе на

чай. Він одказав, що прийде, а я, взявши шапку, хотів попрощатися та йти собі, коли він і каже мені: — Не гнівайтесь на мене та заходьте завтра з-рана, та приведіть і козаків своїх.

Степан Мартинович дихнув вільнійше.

— Та чого-ж так поспішати? Час терпить, — каже, — а історія в трьох словах. Так ото гуляю коло воріт, дивлюсь, — підходить до мене...

По цій мові Степан Мартинович упав у ноги Нечипорові Федоровичеві й заголосив:

— І помилуйте і пожалуйте мене, раба недостойного; я переступив святу вашу заповідь: я покинув хату вашу і слідом за вами утік в Полтаву.

Нечипор Федорович зрозумів, до чого це йде, і, цілуючи Степана Мартиновича, підняв його на ноги, посадив на стілець і, коли той заспокоївся, він розповів усю історію, як йому оповідав сам попечитель.

— Господи, прости мене окаянного! А я, що, не вартий й ременя від чобота його розвязати, осмілився мало того, що сісти з ним поруч, а ще й трапезу поділити, і паче ще, сороківку йому давав за протекцію моїх коханих учеників. О! прости, прости мене, Господи! з таким великим мужем, з попечителем самим — сидіти поруч, немов з своїм братом! Ох, аж страшно! завтра-ж, завтра йду в Полтаву, упаду йому в ноги й скажу«...

— Не ходіть завтра, — мовив Нечипор Федорович, а на те літо поїдемо разом.

— Ні, я не діжду, помру до того літа, помру без покаяння... О! Що це я наробив!

— А те наробили, що через вас дітей наших прийнято на казьонний кошт: одного в ґімназію, а другого в кадетський корпус. Вас так уподобав собі Іван Петрович, що мало того, що дітей наших через вас прийняв, а ще й посилає вам у дарунок свою »Енеїду« з власноручним написом. Та й мені, — дай Боже йому здо-

ровля, — теж подарував свою »Енеїду« і теж з власноручним написом. Ходімо-ж краще в хату: тут уже, темно, а в хаті я вам книгу до рук віддам, та й свою покажу.

Не описую вам великої радости Степана Мартиновича, скоро він на власні очі побачив книгу і прочитав: »уваженія достойному С. М. Левицькому на память І. Котляревський«.

— Навіть фамилію мою знає! О, муж великий! — і ридаючи він цілував напис.

По вечері Карло Йосипович поїхав в місто, а на хуторі всі заснули, окрім Степана Мартиновича. Взявши книгу свою, він на човні переїхав Алту, прибув у свою нетоплену школу і, засвітивши каганець, почав читати »Енеїду« і дочитав її аж до краю. Сонце вже височенько підбилося в гору, як увійшов до його в школу Нечипор Федорович, а каганець все горів, і Степан Мартинович сидів над книгою.

— Добрий день, друже мій, — мовив Нечипор Федорович, вступаючи в школу.

Степан Мартинович підвів голову і тоді тілько побачив, що каганець задарма горить.

— Добрий день, добрий день, Нечипоре Федоровичу! А я все читав книгу. Безцінна книга! Колись я вам її в пасіці в голос прочитаю. Чудова книга!

— Іменно чудова! Але ось про що буде моя з вами мова: що ми тепер, друже мій, робитимемо? Ми-ж тепер з вами одинокі! Вам учити нікого, а мені екзаменувати. Що-ж ми тепер робитимемо?

— Я й сам не знаю, — мовив помалу Степан Мартинович.

— А я ось що надумав. Візміть у мене наборг десять чи там двадцять пнів бджіл, заведіть собі пасіку, хоч тут коло своєї школи та й пасічникуйте, а я те-ж пасічникуватиму. А коли Господь милосердний благо-

словить ваше начинання, тоді вернете мені бджіл, а тим часом хоч в гості ходитимемо один до одного. Згода?

— Паче всякої згоди!

— А коли так, то прийміть від мене і жінки моєї цей невартий дарунок за вашу безкористливість та щиро християнську любов до наших діточок бідних.

І він дав йому до рук сувій гранатового сукна й мовив:

— За кравцем Берком я вже послав до міста, — пошийте собі к Покрові добрячий сюртук та й инше усе, як слід.

Степан Мартинович держав сукно в руках, дивився на його, та й слова не міг вимовити.

— На Покрову мине як раз шість років, як ви вперше завитали до мене в хату.

Степан Мартинович аж заплакав від радости та подяки, беручи дорогий дарунок, і вони вийшли з школи. На хуторі їх зустрів Берко кравець з трикутним аршином, знімаючи, не-раз мусів навшпиньки ставати, бо був не в міру малий на зріст, а Степан Мартинович не в лад високий. Знявши мірку, він тут почав і краяти, бо давати кравцям до дому такий коштовний матеріял цілком небезпечно: як-раз будеш без поли, або без рукава. Параска Тарасівна й собі вийшла подивитись, як на сюртук краятимуть, і теж винесла, ніби від дітей з Полтави, не дешеві дарунки і, даючи їх Степану Мартиновичу, казала:

— О-цю чорну хустку шовкову на шию вам Зося прислав, а це від Ваті теж шовкова коштовна матерія на жилетку вам к Покрові.

Принімаючи такі безцінні дарунки, Степан Мартинович, аж ридав від зворушення і ридаючи мовив:

— Что ті принесу, или что ті воздам?

Годиться запримітити, що Степан Мартинович говорив на трьох діялектах: чисто по російськи, а коли обставини того вимагали, а иноді й без жадних обставин,

чисто по українськи, а в надзвичайних випадках — церковною мовою і майже завжди текстами з Святого Письма.

Поки він проливав сльози подяки, Параска Тарасівна винесла з кімнати два сувої полотна і мовила:

— А це буде вам на сорочки. Це вже від мене прийняти не погордуйте; пошиє вам хоч би й наша Марина, а ми вже їй дамо за труд підсвинка-годовика.

Степан Мартинович опинився поверх усякого щастя. Затуливши руками обличчя, він німо вийшов на ганок, сів на сходні і ридав, як мала дитина. Небавом до його вийшов і Нечипор Федорович і, беручи його за руку, мовив:

— Ми бажали зробити вам добре, а ви плачете. Не ображайте-ж нас, старих посиротілих, Степане Мартиновичу!

— Я з радости постіль мою слізьми моїми омочу.

— Ну, так ходімо в пасіку. Ляжте там хоч на моїй постелі та й мочіть її, скілько хочете.

Степан Мартинович підвівся і пішов мовчки за Нечипором Федоровичем. Коли прийшли вони в пасіку, Нечипор Федорович дістав із кишені крейди і позначив літерою Л. десяток уликів, примовляючи: »Боже благослови ваше начинання«, а потім додав, показуючи на улики:

— Візьміть у власність, Степане Мартиновичу!

— Та дайте мені хоч дух перевести. Ви убєте мене усім тим добром, що мені зробили, — промовив Степан Мартинович.

Вони посідали під липою, і Нечипор Федорович зараз таки прочитав незгіршу лекцію про бжільництво і на прикінці мовив:

— Бжола-то найпрацьовитійша, Богові та людині наймилійша з тварів земнородних, а ходити за нею і користно та й Богові не супротивно. Ця праця невидно заступає вас од усякого нечистого спіткання з користли-

вими людьми й разом з тим заступпть вас і від злиднів, що пригнічують та принижають людину. Після довгого досвіду та спостережень дізнався я, що до бжоли потрібно не тілько чоловіка тямущого, а ще й кріпкого та праведного мужа. Ви-ж таки в собі маєте усі отсі чесноти і, — на Бога та святих його угодників Зосима та Саватія надія, — ваше починання буде благословенне та прибільшене.

Степан Мартинович мовчки побожно слухав. Нечипор Федорович казав далі:

— Сьогорішнє літо вже минає, — слава Богові, вересень на дворі; о-тим-то тепер вам нічого й думати, щоб зараз пасіку заводити. Почнете вже з весни, а тим часом виберіть місце для пасіки та обсадіть його яким-небудь деревом, ну хоч липою, наприклад, а як Бог дасть, покладу бжіл зімувати в темник, та й поїду тижнів на два, або три в Батурин. Поблизу Батурина живе десь наш пасічник великий Прокопович. Послухаю його науки та річей розумних, бо тепер думаю з однієї пасіки й жити.

Другого, чи третього дня після цієї розумної розмови в ранці рано ходив дуже задуманий Степан Мартинович коло своєї школи з »Енеїдою« в руках, — з нею він ніколи й не розлучався. Після довгої думи він помандрував на хутір і, побачивши Нечипора Федоровича, що теж роздумуючи і теж з »Енеїдою« в руках гуляв, повітавшись, мовив:

— А знаєте, що я надумав?

— Ні, не знаю, що ви надумали.

— А надумав я, за приводом других дяків завести школу, це-б-то, набрать дітей та й учити їх грамоти.

— Благословляю замір ваш і допомогатиму, скілько сил моїх стане, — мовив Нечипор Федорович, а потім, помовчавши, додав: — »а пасіки таки не кидайте«.

— На віщо-ж?... Пасіка пасікою, а школа школою.

Після такої бажаної ухвали своєму замірові Степан

Мартинович зараз, того-ж таки дня почав упадати коло своєї школи: укрив її новими куликами, покликав двох молодиць і наказав вимазати її в середині і з надвору білою глиною, а сам тим часом копав неподалеку школи, не доглядаючи симметрії, невеличкі ямки для дерев. Сусідки, дивлячись на всі отсі вигадки, не знали, що й подумати про свого дяка, і нарешті одностайно порішили, що дяк їх неодміно одружився, та ще коли на Покрову побачили його у суконному гранатовому сюртуці, то в один голос сказали: »з протопопшою«. Але як же вони дивувалися, коли після Покрови дяк їх пропав і пропадав тижднів зо три, а коли знайшовся, то не сам, а з чотирма хлопцями, літ від сіми до десяти. Для сусідок все це було непроникливою тайною, а діло тим часом було дуже просте. Степан Мартинович навідався до дому в Глемязів і привіз з собою двох братів невеличких та двох небожів, навчити їх грамоті на власний кошт. Підвалину школі заложено. Слава про велику педаґоґічну кебету Степана Мартиновича (певна річ, не без участи Карла Йосиповича) давно вже розійшлася і по П—ву і по околицях його і остаточно затвержена була, коли близнят Сокири приняли до ґімназії і корпуса. Завдяки таким добрим обставинам, до Пилипівки школа Степана Мартиновича була повна учеників і в край забезпечена усім, що для школи потрібно, а на хуторі (не Сокири, а якогось другого панка), що стояв недалечко, усі десять хат були повні малих кватирантів усякого стану. Для діяльності Степана Мартиновича розвернулося широке поле, і він був без краю щасливий.

Небавом, після Миколи, вернувся з Батурина від Прокоповича Нечипор Федорович і, не мало дивуючись, угледів недалеко школи чималий шматок землі, засажений садовою деревиною, і в кількох місцях купи хмизу та кілків. То понаносили, розщедрившись, батьки учеників Степана Мартиновича, Наумівські та Березанські козаки.

Почалася зіма. Закидало снігом і хутір Нечипора Федоровича і школу Степана Мартиновича, але між школою й хутором серед заметів снігу видно було спершу тілько форми величезної ноги Степана Мартиновича, а потім з цього утопталася і стежка. Що вечора після денної праці Степан Мартинович приходив на хутір, щоб, як сам казав, спочити від турбот денних. Йому завжде були раді, а найпаче Параска Тарасівна. Та й справді було чого радіти: в цілому світі не було другої людини, що з такою-б, коли не увагою, то принаймній терпучістю, слухав в сотий раз повість з однаковими за кожнім разом варіантами про подорож Параски Тарасівни в Полтаву й назад. До свого оповідання вона додавала иноді один епизод, про котрий оповідала пошепки, або голоснійше тілько тоді, коли бачила, що Нечипор Федорович що-небудь робить, чи просто читає літопись Кониського. Тоді вона майже оживлялася, оповідаючи, як вони, вертаючись з Полтави, приїхали на першу Пречисту в Лубни, в самий розгар ярмарки та в вечері ходили в театр і бачили там, як виставляли козака-віршотвора. Тут вона брала на тон низче й казала далі:

— Чудесно, ну прямо таки чудесно! Настоящий офіцер той козак-віршотвор, а Маруся — панночка та й годі. Не надивлюся, бувало, — та ще як заспіває:

„Ну-те, готовіте пляски, забави, —“

ну, панночка та й годі, неначе вчора з Москви приїхала, а як дійде до слів:

„Єму Маруся на встрічу біжить, —“

то й справді побіжить трохи й рученьки простягне, неначе-б то до офіцера... чи то до козака. Я не втерплю, бувало, да прямо таки й заголошу, — так гарно!

— А що це там таке гарне? — запитає було Нечипор Федорович, як почує.

— Та то я оповідаю, як ми в Лубнах...

— Знаю, знаю. Козака, чи офицера-віршотвора бачили. Плюньте на отсі оповідання, Степане Мартиновичу, да присовуйтесь краще близче до мене, — я вам прочитаю, як ходили наші козаки на Ладожський канал та на Орелю, — лінію висипати. А ви-б, Параско Тарасівно, краще зробили, як би звеліли зварити нам чого-небудь на вечерю.

Годиться зауважити, що Нечипорові Федоровичеві страшенно не сподобався козак-віршотвор. Звичайно, він говорив, що це нісенитниця на двох мовах, і я цілком згожуюсь з думкою Нечипора Федоровича. Цікаво знати, що-б він сказав, як би прочитав українську »Сафо«. Я гадаю, що він видумав би якесь нове слово, бо слово »нісенітниця« для неї занадто слабе. Мені здається, що ніхто так уважно не виучував недоладних творів фільозофа Сковороди, як кн. Ш. На українських творах шановного князя в усіх подробицях відбився Сковорода, а шановна публіка бачить в цих каліках справжніх українців. Бідні земляки мої!... Припустимо, — публіка — чоловік темний, їй і простити можна, але-ж великий граматик Н. І. Греч у своїй »Історі русской словесности« знайшов в них, окрім високої естетичної вартости, ще й історичний глузд. Він, не вагаючись, відносить істнування козака Климовського до часів Петра І. Глибоке знання нашої історії!...

Прочитавши епізод з літописі Кониського, приятелі повечеряли й розійшлись.

Так, або здебільшого так, минали довгі зімові вечорі. Иноді приїздив і Карло Йосипович, щоб нанюхатися табаки з своєї табакирки, що зроблена була з черепашок, і відїздив не вечерявши, хиба тілько часом чарчину »трохимівки« випє та закусить шматочком бубличка, а то й зовсім не закусує.

Йшло вже до свят. Степан Мартинович почав навіть розпускати своїх школярів по домах. Уже й кабана — одного й другого закололи на хуторі, а Параска

Тарасівна власноручно узялася до ковбас та за иншу начинку к святам. Скрізь і на всьому знати, що свято по вулиці ходить, а в хату ще боїться зазирнути.

От такого критичного вечора приїхав на хутір Карло Йосипович та привіз з почти листа; то був лист з Полтави від дітей та — як би ви думали, від кого ще? — Від І. П. Котляревського. Як почула Параска Тарасівна, що прийшов лист з Полтави, вбігла прожогом в кімнату, навіть і ковбасу забула покинуть в пекарні.

— А де-ж той лист? Голубчику, Карле Йосиповичу, де-ж лист? мерщій читайте мені, дайте мені, нехай я хоч поцілую його.

— Та однесіть перше ковбасу куди слід, а потім того й приходьте вже листа слухати, — мовив Нечипор Федорович, розгортуючи листа.

— Ах, я божевільна, і не схаменуся! — скрикнула вона й побігла за двері.

Небавом всі розсілися кругом стола, і почалося урочисте читання листа!

Починало вже смеркатись, і догадлива Марина без усякого загаду від господині принесла в кімнату свічку й поставила на столі. Нечипор Федорович розгорнув листа від Івана Петровича, поглянув на підпис, а потім почав читати:

»Ласкаві мої други, Нечипор Федорович, Парасковія Тарасівна та Степан Мартинович!

Всі мовчки ззирнулись проміж себе.

Позаяк листа написано було по українськи, і цієї мови не кожне зрозуміє, а инше хоч і зрозуміє, так же-ж уст своїх не схоче паскудить мужичими словами, то я перекажу тілько зміст листа, хоч від цього моя повість мізерна багато втеряє.

Після звичайних поздоровлень з святками, що саме наставали, Іван Петрович описує добру вдачу дітей їхніх і дивується їх надзвичайній подобі як фізичній, так і моральній, і каже, що він по мундірах тілько їх і

пізнає. »Я по їх, — каже, — посилаю що суботи. Неділю вони перебувають у мене, і я не натішуся ïми. І собі не бажав би мати кращих дітей, як ваші діти. Муза моя що-тиждень наповнюється описом їх дитячої прегарної вдачі«. Далі він писав, що краще було повести їх обох однією якою дорогою, — чи військовою, чи гражданською, а про те — нема лиха без добра, бо від неоднакового їх виховання вийде психологічний досвід, що має показати, яка ріжниця від виховання може бути про-між двох субєктів, що цілком однаково організовані. Потім він пише, що чимало здивувався, коли довідався, що вони добре читають по-німецьки, і ще краще — латину й питає, хто це їх навчив (тут мовчки зззирнулись проміж себе Карло Йосипович і Степан Мартинович). Потім пише, що Гапка їх теж полюбила і що неділі наділяє їх пиріжками та бубликами на цілий тиждень. »Раз Зося попрохав у мене сороківку на якусь кадетську потребу, та я не дав, бо з досвіду знаю, що не гаразд дітям давати гроші«.

— А може воно, бідненьке, учителю хотіло дати, щоб показував краще, — примовила Параска Тарасівна, але Нечипор Федорович глянув на неї по своєму, і вона замовкла.

І каже: »ви про їх не турбуйтеся: святами вони в мене перебудуть, а на святий вечір пошлю їх з вечерею до приятеля мого Н. У його теж є діти і вони там весело зустрінуть свято »Різдво Христове«. Далі ще пише, щоб не забували його, старого, та щоб на літо приїздили в Полтаву, що в Полтаві кватирі дуже дешеві, а що Гапка його варить чудесний борщ з сушених карасів. »Як це вона робить, каже, Бог її знає«.

»Оставайтесь здорові і не забувайте одинокого

І. Котляревського«.

»P. S. Поклоніться, як побачитесь, доброму моєму Степану Мартиновичу Левицькому«.

Коли листа докінчено, Карло Йосипович підвівся, понюхав табаки і мовив: »ессе homo!« Степан Мартинович теж підвівся і аж заплакав від зворушення: йому, дякові нікчемному, посилає поклон, — да ще хто? — Попечитель гімназії! І Параска Тарасівна встала і, обернувшись до образів та хрестячись, із слізьми, що бреніли на очах, говорила: »Дякую Тобі, Милосердний Господи, за Твою благодать святу! Послав Ти янгола-хранителя моїм сиротам малим на чужині!« І вона мовчки молилася, а Нечипор Федорович німо сидів, зпершись над листом. Потім згорнув листа, поцілував його, зітхнув глибоко, встав з-за стола й мовчки вийшов в другу кімнату. За пів години він вернувся і очі у його немов почервоніли. Параска Тарасівна звернулась до його, питаючи: — А чи єсть у його пасіка? Я й забула тоді, як була в Полтаві, про це розпитать у Гапки. Чи не послати-б йому хоч з бочку меду? До свят не встигнемо, то хоч к великому посту.

— Пошлемо дві, — мовив Нечипор Федорович і мовчки став ходити по кімнаті.

Гості попрощались і тихо пішли до дому, та чудувалися тому, що сталося.

Минули свята, і зіма вже минає, а весна надходить, ось за тиждень вже й Великдень. Степан Мартинович розпустив по домах батьківських учеників своїх, наказуючи, щоб прибували до школи не ранійш Вознесення Христового. За приводом семинарії і він теж зробив своїм школярам вакації. Після свят, давши добрий лад своїм дома, це-б-то, доручивши старшим братам — двом богословам та третьому филозофові, — щоб наглядали за школою та меньшими братами, та наказавши, щоб вільною годиною копали рів, та тілько не дуже глибоко, коло посаженої деревини, Степан Мартинович позичив у знайомого, міщанина »біду«, — певна річ, не так франтовану, як у Карла Йосиповича, а так-собі, простісеньку, у другого, теж знайомого міщанина найняв

коня з хомутом на двайцять днів та ночей, запріг коня в »біду« і одного чудового ранку, попрощавшись з хутором та школою, сів і підтюпцем поїхав у Полтаву.

Параска Тарасівна через його послала дітям своє хоч по-завічне материне благословення та торбину бубличків, якось особливо спечених, а Зосі своєму ще до того й пів карбованця грішми, що Степан Мартинович повинен був передати йому потай від Івана Петровича. Степан Мартинович обіцяв це все зробити, але не зробив. За пів карбованця він найняв молебен, а Зосі дуже сильно наказав, щоб він не смів прохати сороківок у Івана Петровича.

Нічого надзвичайного з ним в Полтаві не було, хіба те тілько, що він був у соборі, коли висвячувано на діякона його давнього знайомого баса, і що новий діякон закликав його до себе, упоїв і на додаток легенько побив. Із цього Степан Мартинович досвідчився, що його приятеля ніякий сан не виправить та що він, як був басом, так і останеться аж до могили.

Повернувшись без пригод з далекої подорожі до дому, він знайшов у школі усе в доброму гаразді: вдачливі брати його обкопали кругом новий »вертоград« та ще й лозою обгородили. Подякувавши їм звичайненько, це-б-то, купивши їм по парі юхтових чобіт та демикитону на жилєтки, він попрохав їх, щоб пособили попереносити з хутора бжіл на його пасіку; другого дня це й було зроблено. Тепер він, мало того, що дяк стихарний, а ще й учитель душ до трийцятка учеників, та до того ще й пасічник не аби який.

Непомітно минали дні, місяці й роки. Зося та Ватя росли душею й тілом у Полтаві, а Нечипор Федорович та Параска Тарасівна старілись собі потихеньку, без клопоту, на хуторі і кожних свят доставали від дітей листи з поздоровленнями. Потім листи приходили щомісяця, а далі й частійш і вже не простосерді, дитячі листи, а такі, що в їх почала вже відзначатися вдача

того, хто писав. От, наприклад, Зося писав завжде досить ляконічно, що він живе майже старцем поміж товаришами, та що по фронту він з найперших, а Ватя писав далеко більше. Він без величання писав про свої успіхи, про злидні свої не згадував і словечком, а про доброго, благородного ласкавця свого списував цілі сторінки. З листів його можна було довідатись про костюм, звички, діла — словом, про щоденний побут автора »Наталки Полтавки«, »Москаля-Чарівника« та »Перелицьованої Енеїди«.

В кінці четвертого року від дітей одержано листи оттакого змісту:

»Дрожайшії родителі!

Випускний екзамен я здав на диво гарно: по всім наукам маю добрі бали, а по фронту вийшов першим. Мене посилають до Петербургу в шляхетський полк, тим то й прошу прислати мені скілько спроможетесь на перший раз грошей на видатки, що можуть трапитися. Ваш покірний син З. Сокирин«.

— Сокирин, Сокирин, — недобрий знак! — тихо казав Нечипор Федорович і розгорнув другого листа.

»Мої ніжні та милі родителі!

Бог благословив ваші за мене турботи і мої посильні труди: я здав свій екзамен майже не погано на велику радість свою та нашого всіма любленного та поважаного добродія, що кланяється вам і дойстому Степанові Мартиновичу. По екзамену я удостоївся дорогоцінної для мене нагороди: мені прилюдно сам ректор дав до рук в прегарній оправі Вергилієву »Енеїду« на латинській мові і тут же таки прилюдно оголосив, що я удостоївся бути посланним в університет, який сам виберу, на казенний кошт по медичному факультету. І от тепер я прошу вашого батьківського благословення та поради, який саме вибрати мені університет: чи Харківський,

чи найближчий Київський. Я волів би останній, бо там професорі путящі — особливе на медичному факультеті, а ще більше тим, щоб близче бути до вас, мої безцінні, мої милі родителі. Жду вашого благословення та поради і цілую ваші батьківські руки. Остаюсь люблячий та вдячний син ваш С. Сокира.

P. S. Поцілуйте за мене незабутнього мого Степана Мартиновича. Вчора й сьогодні добродій наш скаржився на біль в ногах та крижах і от уже третій день, як з дому не виходить. Помоліться-ж разом зо мною за його дорогоцінне здоровля«.

Прочитавши листа, Нечипор Федорович мовив:

— Ну, слава тобі Господи, — хоч один на чоловіка похожий!

— Та ще й на якого чоловіка! додав Карло Йосипович. — От я наперед вам кажу, що з його вийде лікар, магістер, професор, та ще й не аби який, славетний професор медицини й хірургії, а в додаток ще й член багатьох наукових товариств. Запевняю вас, що так буде. Ну та й молодий ескуляп! — гукнув він, цокаючи по табакирці.

— А з Зосі хиба, гадаєте, не вийде нічого путнього? — запитала Параска Тарасівна Карла Йосиповича.

— Борони мене Боже, щоб я таке думав! З його може вийти офіцер добрий, полковник, генерал, та навіть і фельдмаршал. Це залежатиме від його самого.

— Толците и отверзется, просіте и дастся вам, — промовив півголосом Степан Мартинович.

— Що було, те бачили, а що буде — побачимо, — мовив сухо Нечипор Федорович і пішов до себе на пасіку.

Довго ходив він коло пасіки, зворушений якимсь мішаним, невиразним почуттям, що хиталося між радощами та тугою і, заспокоївши себе нарешті надією на всеблагий попуст Божий, повернув у хату, кажучи при-

мівку Богдана Хмельницького: »що буде, то те й буде, а буде те, що Бог нам дасть«.

Другого дня написав він самого щирого та вдячного листа до Івана Петровича, послав дітям по 25 карбованців грошей та прохав Івана Петровича, щоб він дав до рук дітям та превелику ласку для його зробив — повідомив його який вжиток зроблять діти з тих грошей, бо, — каже, — гроші в молодих руках — річ дуже небезпечна і йому, як батькові, можна пробачити таке прохання. Саватію він радив вибрати університет Київський, а що до Зосима, то прохав Івана Петровича дати йому таку пораду, яку Господь натхне його добродійному серцю.

За тиждень вони мали велике щастя — обіймати Ватю у себе на хуторі. Переїздом до Київа він підмовив своїх товаришів перебути день в П—ві, щоб йому можна було побачитись з родичами; товариші охоче згодилися, тим паче, що він і їх запросив на хутір.

Після перших привітань Ватя побіг до школи з замітною »Енеїдою« в руках та, заставши свого учителя в школі серед учеників, як матку серед бжіл, кинувся йому на високу шию. Після першого, другого та третього поцілунка він подав йому дорогоцінну книжку, промовляючи:

— Ви перший розкрили мені завісу латинскої мудрости — отже вам і належить отся наймудрійша й найдорогоціннійша для мене латинська книжка.

З радістю узяв Степан Мартинович книгу і аж поцілував її. Натішившись оправою, він розгорнув книжку і угляділ поміж листками червоний папірець. То були десять карбованців від вдячного Ваті.

— Ви гроші в книжці забули. Ось вони.

— Ні, — то вам через мене Іван Петрович посилає, щоб ви потурбовались оддати їх вашим батькам убогим (а дійсне — це були гроші, що зостались від 25 карбованців, посланих йому в Полтаву).

З радощів Степан Мартинович розпустив учеників гулять, а сам з Ватею пішов на хутір, держачи розгорнуту книжку в руках та деклямуючи вірші славетного поета. І коли-б Ватя так само уважно слухав, як Степан Мартинович читав, то обидва-б опинилися по коліна в калюжі, а то зазнав цього тілько педагог.

Перебувши на хуторі днів зо два — зо три, Ватя почав збіратись в дорогу, а тим часом товарищам його так догодила привітна Параска Тарасівна, що вони й не думали рушати, а через це чимало здивувалися, коли він почав прощатися з своїми так званими батьками. Нічого робити — мусіли й вони прощатися. А за кілька день, похожаючи по Шулявщині, готувалися до іспиту в університет.

Перебуваючи в університеті, Саватій кожних вакацій приїздив на хутір і обертався в пасічника. Тоді вже почали з'являтись по часописсях статті Прокоповича про бжільництво; він уважно їх перечитував і не без успіху прикладав до діла і цим надзвичайно тішив Нечипора Федоровича. Разом з Карлом Йосиповичем вони иноді робили химічні та фізичні спроби і навіть жабу по методі Меглянді. А вечорами збірались усі на ганку, і Саватій в голос читав »Енеїду« Котляревського, або й справжню Вергилієву »Енеїду«, а як він дуже любив музику, особливо свої рідні журливі співи, то з великими успіхами вчився у Нечипора Федоровича грати на гуслях і після десяти уроків співав уже, сам собі підграючи:

Стала хмара наступать,
Став дощик іти.

До Київа завжде він вертався з чимало набитою текою місцевої фльори й кількома скриньками з метеликами та всякими комахами.

Тимчасом Зося, перебуваючи в своєму шляхетському полку, справно що-місяця писав до дому листи — усі

майже однакового змісту. В де-яких, чи краще сказавши, в більшости своїх листів він перевертав на всі боки фразу: »Я хутко з ласки Божої прапорщик, а грошей у мене ні копійки нема«, а Нечипор Федорович на це звичайно одказував: »а стане офицером, то й гроші будуть«.

Раз якось написав йому Ватя, щоб він прислав літографованний естамп з малюнку »Останній день Помпеї«, і на цю потребу послав йому три карбованці грошей, та Зося разсудливо розміркував, що три карбованці — то гроші, а естамп — що таке? — аркушик замазаного паперу і більш нічого і, без сорома казка, відписав братові, що про такий малюнок в Петербурзі він і не чув, та що гроші він йому опісля верне, а як хоче, то на Невському проспекті багато всяких малюнків продають — можна буде купити з один та й переслати. Ватя написав йому, щоб він купив хоч якийнебудь естамп коли вже не можна достати — »Останнього дня Помпеї«. Він і купив йому московський літографованний утвір »Тінь Наполеона на острові св. Олени«, що чи й шага був вартий. Як одержав Ватя цей твір, не міг надивуватись естетичному почуттю рідного брата, і чудовий куншт полетів в »пещь огненную«.

Небавом після того, як спалено »Тінь Наполеона«, голосно з'явилися в світ »Мертві душі«. »Библіотека для чтенія«, а разом з нею і поважні добромисні люде зганьбили і книжку і автора, обзиваючи книжку брудною та непутящою, а автора її — просто сівачем »плевел« на грунті виховання благородного юнацтва. Одначе-ж, не вважаючи на одглядачів моральности та доглядачок російського слова, »Мертві душі« прудчійше від птахів небесних розлетілися по широкому російському царству. Кілька примірників прилетіло і в старий Київ і дебютували, певна річ, в університеті. Інспектор з великим невдоволенням і навіть з жахом помітив, що студенти збираються гуртками і щось регочучи читають. Спершу

він подумав: »мабудь якесь ледащо скомпонувало на мене пасквиль, але помітивши, що студенти читають надруковану книгу, почув, що йому трохи від серця відступило; яко людина, що мало слідковала за рухом питьомої літератури та ще до того й не належала до ватаги доглядачів моральности, дізнавшись, що книга титулується »Мертві души« і »повинна бути страшна«, махнув рукою, мовивши: »нехай собі читають, аби не піячили та на Христи вікон бить не ходили«. Саватій спершу уважно прослухав »Мертві души«, а потім ще уважнійше перечитав їх, а прочитавши, дуже зажадав, будьщо будь, а купити собі цю книжку, щоб вакаціями читати в голос на хуторі. Потягнувшись з останнього, ще й позичивши карбованця півтора, махнув він в »контору застрахованія жизни« — що була разом з тим і книгарнею. Приходить та й питає про »Мертві души«, а книгар і очі витріщив: йому здалося, що покупець питає за ті мертві души, що застрахували своє життя земне у його в конторі, і він, обернувшись до покупця, мовив, що есть тільки дві.

— Будьте ласкаві — мені один примірник, — мовив Саватій. Книгар знову отетерів. Саватій зауважив:

— Ви не так мене розумієте. Чи у вас есть книга, що зветься »Мертві души«, — твір М. Гоголя.

— Ні, ні, ще й оголошення не читали, — відповів тому.

— То виходить, нема й надії дістати її коли-небудь у вас, — мовив Саватій і вийшов на улицю. Хотів був зайти ще до Глусбера, та згадав, що там російських книг не продають, зайшов на хвилину до дому, написав до брата листа і, вклавши в його гроші, заніс на почту. Сердешний! Йому й на думку не прийшла »Тінь великого Наполеона!«

За місяць одержав він оповістку з почтової контори, що прийшла йому посилка на 6 карбованців срібних. Зрадівши дуже, побіг до інспектора, а від його

просто в почтову контору і питає за посилку. Йому дали; обмацав кругом — мягке. »Вона!« — промовив він, виходячи з контори. На вулиці зараз же перетяв мотузка ножиком, роспоров клейонку, розгорнув обкладку і жахнувшись прочитав: »Никлас — Ведмежа лапа«. Потемніло в очах у сердешного, і напів розгорнута посилка випала з його рук. Простоявши з хвилину, пішов він сумний, сам не тямлячи, куди, а посилка так і лишилась на вулиці, аж поки її не підняв якийсь старець; оглянувши її уважно, він пішов просто до шинку, і шинкар мав таке щастя, що за шкалик набув безцінний твір і, як людина писменна а до того ще цікава та допитлива, тепер на дозвіллі перечитує його, а иноді так навіть читає своїм запізнілим гостям. Листа коло посилки не було, а тілько вийнято лаконичну записку досить чудернацьку на зміст: »Мертві душі« заборонено; і цензор і автор сидять в кріпости, а посилаю тобі чудову книгу »Ведмежу лапу«. Твій брат отакий і отакий.

Не зважаючи на те, що і цензор і автор сиділи в кріпости, »Мертві душі« небавом з'явилися в »конторі застрахования життя«, і продавалися прилюдно. І Ватя, йдучи якось повз книгарню, углядів примірник, виставленний у вікні. Добре, що не читав всеї братової записки, а то-б, чого доброго, обізвав би брата безсовістним брехунцем. Прочитавши кілька разів обкладку й налюбовавши нею, Ватя рішив хоч би що, а купити велику книгу, тим паче, що вже й вакації наближалися. Після акта зараз же в той самий день заніс він річ, тепер уже зовсім йому непотрібну — мундір свій — до того, хто позичає ганебний метал за невеличкі проценти, і, купивши за виручені від цього гроші примірник великої книги, зазнавав несказаної втіхи, читаючи її в голос на хуторі — в вечері на ганку, а в день в пасіці під липою.

Мабуть вже в сотий раз майже на память читав він Парасці Тарасівні, що уважно його слухала, повість про капітана Копейкіна, коли це у двір вїхав на своїй біді

Карло Йосипович і ще здалека показав листа. Читання про Копейкіна, певна річ, припинилось, і читання листа розпочато самим Нечипором Федоровичем, певна річ, спершу тихенько. Прочитавши листа, він з пересердя кинув його на підлогу й мовив: »тілько й знає, що грошей просити. Триста карбованців — це не жарти!« і він пішов у горниці, а за ним і Карло Йосипович. Параска Тарасівна, піднявши обережненько листа, дала Ваті і просила прочитати (сама вона скорописі не читала, а тілько друковане), та не так тілько голосно, як про того капітана. І ватя прочитав потиху отсе:

»Дорогодні мої батьки!

З ласки Божої тепер я прапор лейбгвардії гренадьорського полку, і ви самі повинні знати, як муситъ себе держати гвардійський офицер; тут не Полтава, і не мизерний П—в, а, люди добрі кажуть, столиця; тим то треба мені для першого разу принаймні 300 карбованців на срібло. Потім того зостаюсь ваш син

З. Сокирін«.

Ватя, прочитавши листа, згорнув його й віддав Парасці Тарасівні.

— Та ти усе прочитай, та тоді й віддаси мені, а я сховаю.

— Та я все й прочитав.

Вона, бідолашна, не пойняла віри, розгорнула листа, перелічила стрічки і, запевнившись сама в гіркій правді, кинула листа того під стіл та, затуливши обличчя руками, гірко-прегірко заголосила. Сердешна ти, сердешна! Це ще квітки тілько, а отрутний овощ ще й не завязувався!

За кілька днів виблагала вона, плачучи, 300 карбованців від Нечипора Федоровича і, як він зрікся писати листа; а Ватя вже поїхав, то сама вона церковними літерами написала такого листа: »Зосю мій, орле мій! виплакала, вимолила я і посилаю тобі гроші, а Не-

чипор Федорович на тебе гнівається«. Загорнула в листа гроші і сама повезла на почту. Почтмейстер чимало здивувався, коли дали йому листа з грішми і без адреса на конверті. Поїхала вона до Карла Йосиповича, той написав адресу, і листа одіслано.

Діставши гроші, гвардійський прапорщик не звернув уваги на листа, чи, краще сказавши, на обгортку; та тільки вже другий теж гвардійський прапорщик підняв цю обгортку і, прочитавши, сховав у кишеню, а другого дня в екзерцисгаузі показав її полковій братії, — почалась потіха! Спершу не розумів Зосим, до чого воно йдеться, а коли зрозумів, то одного чудового ранку після муштри запросив честне товариство до Сен-Жоржа, справив бучний сніданок і нашіптяний розповів товариству що до лаконичного листа, що у його в Полтаві лишилась амика, це-б-то полюбовниця — багатюща і неписьменна купчиха; вона краде у чоловіка гроші і наділяє їми їх слугу повірного.

— Ура!... — заревла компанія. — За здоровля всіх неписьменних полюбовниць! — Тости тягнулись до самого вечора. Над вечір уся компанія вибралася дивитись на Тальоні, певна річ, — коштом щасливого полюбовника.

Не пройшло й пів року, як від щасливого полюбовника дістали на хуторі листа — отакого змісту:

»Через вас, ніжні, дбайливі батьки, мусів я покинути гвардію і прохати переводу в армію, бо я злидень, хоч у вас скрині трещять від золота.

Вдячний ваш син Сокирін«.

А причина, що спонукала його перейти в армію, була ось яка. Раз якось у Марцінкевича в танцкласі, — до його Зосим що пятниці навідувавсь неодмінно, ради якоїсь то зрадниці — ввязався він, пяний, в бійку з теж пяними черкесами. В справу замішалась поліція і окошилось тим, що черкесам, як азіятам, пробачили,

а його, як европейця, переведено в армію з тим самим чином. Після цього перевода незабаром стався другий, і тільки вже без всякого оповіщення від мого зайди-голови, бо він залишив усяку корресподенцію із скупердягами, як він казав, це-б-то, з своїми добродіями.

Для письменника, більш погідного ніж аз грішний, та більш знайомого з військовим побутом нашого дуже численного благородного юнацтва, розгортується тут розлоге поле, засіяне, таким гірким насінням, що коли їх плод достигне, то нащадкам нашим не треба буде купувати й сабура... Талановитий письменник, як здатний городник, міг би хоч по троху вирвати бурян з пшениці — і це було-б добре, але-ж талановиті письменники, що знають цей побут, свою допитливу увагу, звертають більш на салдатські прислівя та їх безпросвітні, хоч із виду і голінні, пісні.

Хоч-не хоч, а мушу я вияснити причину, що спріяла переводу мого героя з армії во внутрішню сторожу, цебто в астраханський залоговий баталіон. В місті Ніжині кватеровав армейський піхотний полк NN. В цей полк перевели мого приятеля, і він оселився в білій хатині за садочком і квітником, що стояла як раз проти грецького кладовища. Першого-ж дня угледів він у квітнику таку квітку, що у його слина покотилась. Цією квіткою чарівною була красуня саме на зорі свого життя і одно-єдине добро убогого старого вдівця міщанина Макухи. Як велася далі та як закінчилася ця повість, відомо вам, терпеливі мої читачі, тим то я не маю заміру утрудняти вас, переказуючи тисячу й першу, на превеликий жаль, не видуману історію чи поему такого сумовитого роду, починаючи від оди Барятинського і кінчаючи »Катериною« Ш. та »Сердешною Оксаною« Основяненка. Продовження і кінець тут зовсім таки однакові — ріжниця хиба та тільки, що мого приятеля мало не примушено зараз-же оженитися з міщанкою Якилиною, дочкою Макухи. Та за свого офіцера оступився

добрий дідок, командир полковий, але й він кращого не міг нічого видумати, як зараз же звеліти йому, щоб він прохав перевода знову, — та й по всій справі. Офіцер другого дня прохав перевода, а тим часом, навідуючись до Якилини, що ледве вже ходила, запевняв старого батька, що з кожною почтою він дожидає батьківського благословення. Прийшов перевод, і Зосим з радощів зайшов в так звану кондитерську Неминоя і, гарненько таки гульнувши перед виїздом, почав оповідати якомусь теж не тверезому та багатому Попандопуло свою лицарську пригоду з Якилиною і так чудово оповідав, що багатий грек не втерпів і зацідив йому всією пятернею в його благородний патрет, він — грека, грек знову його — і пішла потіха. Та як грек був на літа старійший і силами слабійший, то він і знемігся, а тут на той час наспів доглядач мира — городничий та й звелів борців взяти під арешт. Почалося діло. Багатого крамаря грека виправдали, а благородного убогого офицера оженили з міщанкою Якилиною і перевели в астраханський баталіон.

О, сердешна моя Якилино! Як би ти спроможна була наперед знати своє безталання, свою прийдешню гірку долю, то втікла-б ти у ліс, або втопилася-б в гнилому Острі, а не вінчалась з благородним офицером! Але-ж ти, простодушна міщанко, в глибині чистої душі пойняла віри пустій фразі, що ніжне кохання приборкає і звіря лютого. Та це тілько фрази, та й годі. А ти, дурненька, гадала, що воно й справді так. Сердешна, як же люто покарано тебе за твою простодушність! Ти загинула й від гіркої долі не вирятувало тебе ні ніжне кохання твоє до пяної почвари, ані навіть єдина твоя золота надія, твоє найперше прекрасне дитя. Обоє ви валялись по брудній астраханській улиці, аж поки не забрала вас та не поховала великодушна поліція.

Та не вважаючи на всі штуки, приятель мій наближався вже до чина капітанського, а брат його що йно

добував курси в університеті св. Володимира. По іспиті удостоївся Саватій невеличкого званнія лікарського з чином XII класу, а після акта йому оповіщено, що, з волі уряду, його, як вихованого на казенний кошт, настановлено в Оренбургський первокласний шпиталь. Діставши в канцелярії третину жалування, прогони та подорожню, Саватій другого дня без великого жалю покинув старий Київ, може, на все. Товариші збіралися провести його хоч до Рязанова, та певне заспали, бо Саватій перевізся через Дніпро до схід сонця, а в Броварі дістався саме в той час, як туркеня-смотрителька роздувала в сінях на кабиці вогонь для кофійника. Випивши за невеличку ціну шклянку кофе та взявши теж за невелику ціну пляшечку броварського лікеру (вигад тієї-ж туркені-смотрительші), він над вечір вже весело розповідав прихильним слухачам на ганку самітнього хутора про свій екзамен. Саватій рішив перебути на хуторі тижнів зо два, — може останні, серед самих наймилійших, самих найдорожчих його серцю людий. Не вважаючи на одноманітність селянського, а ще більше хуторянського життя, дні збігли неначе хвилинки. Так вони взагалі швидкі в радости й повільні в тузі. Як би на хуторі всі, зачисляючи сюди й Марину, бажали, скорого докінчення тим двом фатальним тижням, то вони протягнулись би принаймній з місяць, а як всі бажали віддалити страшний день розлуки, то він на досаду кожньому й наближався так хутко.

В переддень відїзду по обіді Нечипор Федорович взяв під руку Саватія і своїм звичаєм повів його на пасіку. Не доходячи ступнів кілька, він зупинився, показав на дві розкішні липи, що росли перед самим входом на пасіку, і мовив:

— Ці дві деревини привіз я з архиєрейського гаю, що в Андрушах, того самого року, як вас знайдено на моїм хуторі, та й посадив на спомин тієї великої радости. Глянь, які тепер вони широкі та високі, і який

дають розкішний цвіт. А от вас з братом не судив мені Господь на старости літ бачити такими однаково гарними, як ці липи. Брат твій занехаяв благородну природу людську. Він зганьбив усе святе на землі, коли зганьбив вашу найніжнійшу, хоч і не рідну матір, а мою вірну дружину. Мене ще міг він забути, — я людина сувора то й не люблю зайвих милощів з дітьми, але-ж вона, моя сердешна великомученица, — вона очей з його не зводила, і що-ж тепер з його?... пятий рік хоч би яку звісточку подав про себе, — ніби в воду впав; а вона бідна день і ніч за його молиться та плаче. Правда, я сам винен... Але-ж це її бажання, щоб бачити його офіцером, а не благородним чоловіком — от і збирай, що посіяла.

Вони повагом вступили на пасіку і сіли під липок. Нечипор Федорович казав далі:

— Важко, Ватю, дуже важко кінчати життя своє, не бачивши, що надії твої справдилися. Ти, Ватю, їдеш в таку далеку чужину, що про неї у нас і чутки не було. Пиши-ж нам із старою. Не лінуйся, — про все пиши, що побачиш і що станеться з тобою. Пиши. Для нас, старих, що майже оджили вже своє, все це буде й нове й навчаюче; а як може будуть тобі які нужди в далекій чужині, пиши до мене, як до ломбарду, де лежать твої власні гроші. У мене для тебе завжде знайдеться четверик — другий карбованців, а поки що, ось тобі 300 таких самих, які Зосі послала моя стара. Дорога далека, й вона грошики любить.

І він дав пачку асигнацій. Саватій не взяв грошей, кажучи, що на дорогу у його єсть прогони і третина содержання; що як на місці йому треба буде грошей, то тоді він і напише, а що в дорозі зайві гроші — зайва вага.

— Ну, як знаєш! Тебе вчити нічого. Кому гроші не потрібні, той багатий за багатого. Тепер я все тобі, Ватю, сказав, що було в мене на серці. Та ще раз про-

шу тебе, не забувай нас, старих, а найбільш її, бо вона, сердешна, зовсім убита мовчанкою Зосі.

Після цього старий пішов по своєму звичаю під повітку спочити, Саватій узяв »Енеїду« та півголосно прочитав кілька сторін, неначе-б то заколихуючи старого. Помітивши, що монотонне читання взяло своє, він згорнув книгу, встав, тихо вийшов із пасіки і до самого вечора ходив кругом хутора, не ясно роздумуючи про свою самотню будущину.

У вечері, коли всі зібралися на ганку, прийшов і Саватій та після кількох слів, сказаних майже навмані, ніби згадав щось важливе і, звернувшись до Нечипора Федоровича, промовив:

— Мені давно вже хотілось подивитися на вашу скрипку, та все забуваю, а ви якось казали, що скрипка коштовна.

— Та ще й дуже коштовна, і коштовнійша ще тим, що на їй грав добродій мій, небіжчик пан-отець Григорій, та й мені її в спадщину покинув по смерти...

— Дозвольте-ж мені хоч глянути на неї.

— Поглянь, як хочеш, — та що-ж ти на ній побачиш?

— А може що й побачу.

По цій мові Саватій пішов у кімнату Нечипора Федоровича, вийняв з скриньки скрипку, попробував струни, а потім увійшов в велику світлицю і заграв спершу мелодію, а потім варіації Липинського на відому галицько-українську пісню:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охрестилась.

Ефект був величезний. Хвилин зо дві сиділи слухачі мовчки, немов зачаровані. Перший схопився Нечипор Федорович, вбіг у світлицю, з слізьми обняв віртуоза і промовив:

— Син мій, радість моя, надія моя золота! Коли-ж

ти й де вивчився грати на скрипці отсю божественну пісню?

Саватій у відповідь йому розповів:

— Якось випадком зустрів я в Київі, правду мовивши, на Хрестах, старця-музику, котрий так грав, що в мене аж волосся до гори ставало. Я спізнався з ним, прохав його, щоб заходив до мене, та ото й вивчив мене він не тільки що грати на скрипці, а й почувати та тямити музику.

— Напиши-ж до Київа, щоб отой чоловік Божий прибув до мене. Я все йому віддам, навіть і пасіку свою.

— Та його нема вже на світі. Я сам на власних плечах виніс його на Скавику.

— Спасибі тобі, дитино моя ти єдина! скрикнув Нечипор Федорович, — спасибі тому, що покрив ти землею останки великого чоловіка. Ось що, — казав далі він повагом, — довго я думав, кому я покину, кому відпишу мою спадщину дорогу — мою скрипку, гуслі та книжки. Думав був, грішний, в домовину покласти з собою, бо не бачив кругом себе чоловіка, щоб вартий був тее добро посідати; а тепер я бачу вже такого чоловіка, і чоловік той — це ти, моя надія золота! Візьми-ж скрипку собі зараз, а книжки та гуслі наслідуй по мені разом з усім добром моїм, а тим часом нехай вони закрашують нашу самотнюю старість.

І він підійшов до гуслів, розкрив їх, попробував струни та, розправивши свою густу та широку бороду сріблясту (він три роки носить її), ніби Оссіян який, ударив по струнах — І віщії зарокотали.

Після прелюдії заспівав він своїм старечим дренькучим, але натхненним голосом. До його прилучив свій свіжий тенор Саватій, і вони заспівали:

У степу могила
З вітром говорила:

Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла.

На що вже Карло Йосипович був не тонкослізка, а й той не видержав і вийшов з світлиці, дістаючи хустку з кишені; а як заспівали вони:

Летить орел через море,
Ой, дай, море, пити!
Тяжко-важко сиротині
На чужині жити, —

то Карло Йосипович вже в світлицю і увійти не зміг, а так і лишився на ганку до того часу, аж поки не сів на свою біду та не поїхав у місто.

Другого дня на обід запросили покровське та благовіщенське духовенство. Перше сам протопоп вичитав акафист Пресвятій Богородиці, а Степан Мартинович з своїми школярами співав »О всепітая мати«; далі собором одправили молебен, а Степан Мартинович, убравшись в стихар, прочитав апостола. Одправивши молебен, проспівали гуртом тричі многоліття.

Духовні трапезували в світлиці, а школярам подали обід на дошках на дворі, а по обіді сама Параска Тарасівна роздала їм по книшу, по сцільнику та по пятаку грішми. Над вечір Саватій Нечипорович уже переміняв коней на першій стації і, не мало дивуючись, побачив, як перекладав речі, діжечку меду та торбину з яблуками.

В Полтаві зайшов він поклонитися хатині небіжчика Івана Петровича. Зустріли його молодий досить незграбний чоловік та сліпа Гапка. Одправивши в хатині панахиду за упокій душі свого добродія, сумний виїхав він з Полтави, благословляючи память доброго чоловіка.

Обїхавши собор та зїхавши з гори як-раз напроти темної деревляної з трьомя банями церкви, що збудував Мартин Пушкар, Саватій зупинив візника і довго ди-

вився на цей памятник XVII віку, та на супротилежний бік вулиці, на біленьку з зеленим садочком хатку. Прохожі думали, що він просив напитись, та довго води не виносять. Хатка здалася йому пусткою, і він хотів уже казати візнику: »рушай«, коли це крізь розбиту шибку в вікні хатки показалася молодиця з дитиною на руках. Він здрігнув, угледівши молодицю, і насилу мовив: »чи можна зайти?« — »Можна« — відказала молодиця, і він скочив з воза, переліз через перелаз і опинився в хатці:

— Здорово, Насте! Чи пізнала мене?

— Ні, — а сама аж спалахнула і здрігнулась.

Довго й сумовито дивився він на прегарну граціозно похилену на груди Настину голову. Вона теж мовчала і коли-б не складки білої сорочки, що ворушилася на грудях, то її можна-б приняти за закамянілу. Румянець в один мент замінився блідістю, і здавалося, що білява дитина грається на плечах мраморної Пенелопи. Саватій взяв її за руку і промовив:

— Так ти мене не пізнала, Насте?

— Пізнала, ще на дворі пізнала, та тілько сором було признатися, — відповіла Настя, і з карих прекрасних очей її покотилися буйні сльози, а дитина простягала свої ручéнята до Саватія і белькотала: »тату, тату!«

— Я їду далеко, Насте, і заїхав до тебе попрощатися.

— Спасибі вам! — прошепотіла вона.

— Прощай же, моя Настуню! — мовив Саватій і, поцілувавши її в щоку, швидко вийшов на вулицю, сів на віз і поїхав.

Довго ще стояла Настя на одному місці і тілько шепотіла: »прощайте, прощайте!« А потім глянула на дитину й тяжко, тяжко заридала.

Переїхавши міст на Ворсклі, Саватій обернувся лицем до Полтави і, здавалось, шукав очима біленької хатки, що давно вже сховалася серед зелені. »Вже й

не видно її«, — мовив він тихо й почав дивитися на хатку, що притулилася на горі коло собора, та на камяну башточку, Бог знає для чого поставлену проти завітної хатини по другий бік яра. Багато нагадала отся на-пів зруйнована башточка моєму сумному героєві. Дивлячись на неї згадав він ті часи, коли по неділям приходив з ґімназії і часто ховався там, коли грався в піжмурки з жвавою білявою онукою Лапчиною-Настусею, що тепер була матіррю такої гарної дитини, якою сама була колись.

Гарна, дуже гарна була тринацятилітня Настуся, особливо по неділям, коли приходила вона до своєї бабусі в гості на цілий день. Повяже, було, на голову червону бинду, за бинду натикає червоних квіток, а як достигнуть черешні, то й черешень — і світом біжить до бабусі, сяде собі, як доросла, під хатиною і загадається. Про що-ж могла гадати тринацятилітня дитина? А гадала вона про те, чи швидко паничі повстають і підуть до церкви, і вона піде з ними. А як вийдуть з церкви, та пообідають, то ми й почнемо в піжмурки гратися; я сховаюся в тій комірці, що на горі, а Ватя прибіжить, та й знайде мене, — думала Настя, і разом червоніла більш від своєї бинди, квіток та черешень та, забувшись, і скрикне, було, »ах!«

— Чого ти там ахаєш? — питала Гапка, висунувши голову в вікно.

— Жаба, бабо!

— Вона не кусає, тілько, як на ногу скочить, то бородавка буде. Іди в хату: ти змерзла.

— Ні, бабо, я не змерзла, — казала Настуся і оставалась під хатою та й знову загадувалась.

Ваті минуло вже шістнайцять, я Насті пятнайцять років, коли вони сховаються було від Зосі де-небудь в бурьяні, або втічуть аж за Ворсклу, назбірають усяких, усяких квіток і сядуть під дубом. Ватя з квіток виплете вінка, положить на Настусину голівку, та й дивиться

на неї цілий день до самого вечора. Потім поберуться за руки й прийдуть до-дому, і ніхто не спитає їх, де були, що робили, — хиба часом Зося скаже тілько: »бач, утікли від мене, не взяли з собою!«

Минув ще рік, і дитяче кохання набралося вже вдачі не дитячої. Настуся була вже струнка прекрасна шіснайцятилітня дівчина, а Ватя — сімнайцятилітний красунь — юнак. Він вже довго по ночам не міг заснути, та й Настуся теж. До півночі вона у себе в садочку під горою виспівувала:

Зійшла зоря із вечора
Не назорилася...

а він, стоячи на горі, до півночі слухав, як співала Настуся.

Небавом, почалось тремтюче стискання рук, поцілунки на швидку та довге вечірнє стояння під вербою. Правда, що ці зустрічі кінчались тілько довгим-довгим поцілунком. Що до цього, то Ватя був справдішній лицар, та сатана дужий... і Бог зна, чим би могло кінчитися стояння по ночі під вербою, коли-б Ватя не здав дуже гарно свого екзамена та нагло не виїхав до Київа.

То була його перша, та, можна сказати, що й остання любов.

Гуляючи, було, над вечір в Київі, в саду, по великій алеї, зустріне він яку красуню — то так морозом його й пройме, і він, як приголомшений, довго стоїть на однім місці, та дивиться на красуню, що миготить та й зникне в юрбі; опамятавшись, прошепоче було: »не пара« та й переведе свої очі на осіяну із заходу сонцем панораму старого Київа. Потім, сходив терасою в-низ на Хрещатик, приходив до дому, світив світло й сідав до якої-небудь енциклопедії, або разом з пером окунав в чорнило і світлий пламенник своєї самітної юности.

У Зосі так само рано прокинулись ці пристрасти до Олимпіяди Карловни, уже дорослої дівчини, дочки

інспектора, і так само перервані були наглим відїздом його в шляхетський полк. Та коли цей стрункий гарний юнак одягнувся в гвардійський мундир, він зразу почув у собі таємну силу тягунця для прекрасних очей і вже не спинявся в святому трем'тінні, коли бачив красу жіноцьку; його чудові очі покривались мутною вохкістю, або горіли вогнем несамовитого тигряти, і він — чи то була дівчина, чи заміжня жінка, — ніколи не питав себе: »для чого?« а просто починав залицятись і майже завжде свого добивався. Зося був справдішний Дон-Жуан з зародком, ще де-яких ганебних для чоловіка пристрастей.

Прибувши в Астрахань, небавом Зося поміж морських, та залогових офицерів набув собі репутації фата на всі руки, це-б-то пройдисвіта на всі-ж таки руки, але-ж у військовому словнику це тривіальне слово замінене словом »фат«.

Прибувши в Астрахань, він сховав свою Якилину разом із сином в брудному переулкові на Свистуні, а собі знайшов помешкання в місті і запевнив її, що служба того вимагає, а вона, простосердна, й віри поняла. Один тілько батальоновий командир, та ад'ютант його знали з формуляра, що він жонатий, та ще — та й то тілько догадувався — квартальний, бо в дорученому йому кварталі сиділа штабс-капитанша Сокиріна; решта-ж з Астраханської публіки й не догадувалась, а матірки так навіть дивились на Зосю, як на підхожу пару до своїх змарнілих Катеньок, та Сашеньок. Та він на все дивився крізь пальці й несамовито загинав на пе, ще несамовитійше пив чистий ром, а на чихпр і дивиться не хотів, обзиваючи його вірменським квасом. До того, він ще з надзвичайним успіхом виявляв свою, можна сказати, геніяльну кебету — позичати й не віддавати гроші; за це його не рідко величали — не Ноздревим, бо до астраханської освіченої верстви ще не дійшли »Мертві душі«, — а просто шахраєм і за це він ні трохи

не був в претензії. Щаслива вдача! Чи краще сказавши, до чого може себе довести людина в товаристві порядних людей!

По неділям та святам почав він запопадливо вчащати до вірменської церкви та на замійські вірменські гулянки, де небавом здобув собі не одно матаха, особливо, серед молодих синів багатих старих батьків, і де, після несчисленних кружлань, з'являлися карти й починалась потіха, що кінчалася майже завжде бійкою, так що Зося нерідко вертався до міста з попсованим портретом і тілько після цієї невдатної спекуляції навідувався до своєї бідної Якилини, запевняючи її, що хотів був купити їй туркменського румака, приведеного з Ново-Петровського укріплення, сів попробувати, та й ось що з того вийшло. Та, певна річ, йняла віри, а він собі рапортовався недужим та чекаючи, поки портрет загоїться, значив гулящим часом карти, чим теж чимало дивував Якилину. З полагодженим портретом та значеними картами він зникав і небавом з'являвся знову портрет лагодить, а як якого разу то ще й запевняв Якилину, що хотів був купити їй у купця NN вятську тройку, та ось що наробила клята тройка! Історія з портретом траплялась так часто, що навіть простодушна Якилина почала підзорювати, що тут криється щось негарне.

Зімою 1847 року не був він у Якилини місяців зо три з попсованим портретом. Вона ще місяць прождала — нема; ще місяць — нема й нема. Вона вже думала, що його, може, борони Боже, коні вже на смерть забили, коли одного чудового ранку прийшов до неї стійщик з головної гауптвахти і сказав їй:

— Його благородіє наказали вам, щоб ваше благородіє наділили їм семигривенника, або речами що-небудь!

— Яке благородіє? — скрикнула вона злякавшись.

— Та його благородіє, штабс-капітан Зосим Нечипорич.

— Де-ж він?

Стійщик спершу усміхнувся, та як він і сам був українець, то Якилина без великої мороки зрозуміла, до чого воно йде, на швидку причепурилась, взяла за руку Гриця і мовила стійщикові:

— Ходімо!

Сердешна! Ти поклала кінець і слідству й суду, сама того не знаючи. Твого Зосю держали на гауптвахті та судили за ріжні проступки, на слідстві майже не доведені, а ти своїм з'явленням все докінчила: перед усім караулом ти назвала його своїм чоловіком тоді, як всьому місту відомо було, що він зять вірменина NN, і всьому місту теж відомо й те, що гарненька вірменка дозволила викрасти себе та звінчатись з нею потай в Чорному Ярі, що він, немов справдішний герой романа, і зробив без суперечки, розпалившись не так гарними очами своєї любки, як червінчиками її шановного батька. Честелюбивий вірменин охоче її простив, але що до посагу, лаконично мовив: »чека«. »Не добре, — подумав мій лицар, — промахнувся я трохи, треба зайти з другого боку«, і, вернувшись до дому, почав спершу лаяти, а потім умовляти, та прохати свою вірменочку, щоб вона обікрала батька, запевняючи її, що це вона мусить зробити для свого власного щастя, що він, старий скупердяга, помре з голоду, а гроші вкраде куховарка. Та не вважаючи на всі докази того, що батька треба обікрасти, вірменочка рішуче мовила: »чека«. »Ну, а коли чека, та й чека! Я таки доберу способу«, мовив тоді Зося та й вигнав свою вірменочку з кватири, знявши з неї бурнус та коштовне намисто за втрати та шкоду, як він сам вимовився.

Після цієї катастрофи герой мій почав намножати усякі пакости над усяку міру й нарешті дійшов до того, що його на схованку на гауптвахту посадили. Поки доведено було законним способом, що він пройдисвіт всесвітній, а в додаток ще й двужон і поки був він у

схові, бідна Якилина на поденне наймалась воблу чистити і над вечір приносила своєму увязненному чоловікові зароблену сороківку.

Поки вийде вартна відплата моєму лицяреві, я перенесу своє немудре оповідання в несходимі степи Киргизські, але для цього попереду заґляньмо в наш благодатний хутір.

— Чого це так премудро, Господи Боже мій милостивий, зробив ти все на світі? Не передумаю, не перегадаю! Одного дня, та може навіть і години однієї, побачили вони світ животворящий, а тепер Зося вже в капитанському чині, а Ватю з школи тілько вчора випустили. І не передумаю, не перегадаю, як це воно так на світі божому діється?

Таке питання завдавала собі Параска Тарасівна того самого дня, як вирядила Ватю з П., і багато днів вона його собі завдавала; та, не знайшовши сама відповіді на свое мудре питання, надумала спершу удатися до Нечипора Федоровича та, поміркувавши, роздумала. »Хиба до Карла Йосиповича?« — і теж роздумала. Він німець, — думала вона, — то ще й бовкне щось непутне по своїй німецькій натурі. От хиба Степан Мартинович. Та ні, він не порадить мені. А може й порадить: то я вже дурна просто, а він і книги усякі читає, то може й вичитав там що-небудь; не знаю, чи прийде він до нас в вечері, чи ні. Хиба самій пійти до його, так ніби в пасіку подивитися.

Та, повязавши добру хустку на голову, а в другу завязавши з десяток бубликів, Параска Тарасівна поманд рувала за Алту.

Йдучи повз школу, вона зупинилася та послухала, як школярі вчаться, і, йдучи далі, мовила стиха:

— Бідні діти! Треба буде їм колись хоч обід справити.

Степан Мартинович, побачивши крізь вікно свою дорогу гостю, вибіг з школи без шапки, тілько в бі-

лому полотняному жупані, і за два ступні догнав її на сході в сад та на пасіку, мовивши: »витаю вас в нашій Палестині«...

— Ах! Як ви мене злякали!

— Смиренно прошу прощення моїх прогрішеній, — казав Степан Мартинович, одчиняючи хвіртку в сад.

— А я сижу сьогодні собі дома одна, як палець: Нечипор Федорович на пасіці, а Марина городину поле. Так ото я сижу та й думаю: а піду-но я подивлюся, який там сад і яка пасіка у Степана Мартиновича, та й його таки провідаю, бо він чогось нас цурається.

— Борони мене, Боже, й подумати такий гріх! Адже-ж я і вчора й позавчора та й кожнього таки вечора у вас сижу, — ну, то й сьогодні зайду, Бог дасть, як управлюся.

— А я, як не бачу вас цілий день, то вже мені здається, що цілий рік.

З цими словами Параска Тарасівна та Степан Мартинович увійшли в курінь, чи то під повітку, зроблену з гиляк та соломи. В курені, на землі на соломі, розстелено біле рядно та подушка — ото убоге ліжко Степана Мартиновича. Коло ліжка стояв глиняний глечик з водою і такий самий кухоль, а з-під подушки визирав, як звичайно, ріжок »Енеїди«. Параска Тарасівна з хвилинку дивилася на все з почуттям, а далі мовила:

— Гарно, усе гарно, та тілько ось що, — мовила вона, сідаючи на порожній улій, що лежав долі, — навіщо ви книжку кидаєте на пасіці? Ну, борони, Боже, лихого чоловіка: прийде то й украде, а книжка, самі тямите, дорога.

— Дорога, дорога книжка, Параско Тарасівно! Вона моє єдине напучення, — пошли, Боже, царство своє незлосливій душі нашого добродія, Івана Петровича!

— Ми думаємо з Нечипором Федоровичем, як дасть Бог діждать, після Семена, одправити панахиду по Іванові Петровичеві та й обід разом для старців справити,

— то чи не можна буде вам з вашими школярами »Со святими упокой« проспівати на панахиді?

— Можна і паче можна!

— Та як у вас хутко повиростало все! Гляньте, яка липа, — просто чудова!

— Еге-ж, височенька буде липа, та все-ж таки не буде така, яку бачив я за Дніпром коло самої брами Мошнинського-манастиря. На тій липі брат-воротар і ліжко собі спорудив на случай — від мух ховатися.

— Та я думаю, там за Дніпром усе такі липи?

— Ні, єсть і менші.

— А чи не начитували ви в якій-небудь книзі про таку притчу, що сталося тепер з нашими Зосею та Ватею? запитала зразу Степана Мартиновича Параска Тарасівна і, розповівши йому свої непорозуміння що до карєри Ваті й Зосі, додала:

— Я думаю, що Зося генералом буде, а Ватя сердешний і капитанського чину не опанує. Чого це так, не знаєте ви? Не начитували?

— Не знаю, не начитував, — подумавши за хвилину, мовив Степан Мартинович, а за хвилину ще додав:

— Думаю, що про це пространно єсть писано у Ефрема Сірина, або-ж у Іустина Филозофа, а у Тита Лівія — нема.

— Оставайтесь здорові, — мовила Параска Тарасівна, раптом підвівшись з улія. — Ось я вам гостинчика принесла та забалакалась з вами та й забула.

Кажучи це, вона хапаючись вивязувала з хустки бублички.

— Підождали-б хвилиночку, — я достав би вам сільничок свого медку.

— Дякую, — нехай вже иншим разом, — уже за хвірткою промовила Параска Тарасівна, а Степан Мартинович тілько що намірявся підвести праву ногу, щоб провести її хоч до Алти.

Поки отаке діялося на пасіці, школа ніби спустіла

і стояла собі, як кожна звичайна хата. В цей недовгий час школярі перемовлялись пошепки між собою про власні інтереси та коли вартовий школяр промовив: »двері пекла отверзаються« — це-б-то хвіртка з пасіки отчиняється, то за сим вигуком всі разом загули, неначе зляканий бжолиний рій. Параска Тарасівна, переходячи повз школи, вже не спинялась, а на ходу промовила: »Сердешні діти! Як гарно вони читають, а він, певне, ще й бє їх бідних, — настоящий вовкулака!«

— Як не довелось провести до Алти, то хоч човен подержу, поки вона сяде в його, та перепхаю на той бік, — мовив собі Степан Мартинович, виходячи з пасіки. Але-ж лишенько! його кавалерському замірові не судилося справдитися. Параска Тарасівна не сподівалась такої нечуваної ввічливости, стрибнула в човен, неначе справжній дніпровий рибалка, махнула веслом, і човен вперся вже в другий берег річки. Степан Мартинович встиг тілько ахнути, та й годі.

Коли Параска Тарасівна наближалась до дому, вона запримітила »біду« Карла Йосиповича і коня майже запіненого, а коли у такого доброго господаря, як Карло Йосиповича, да кінь спітніє, то значить — щось таки то не так. Тілько встигла вона це надумати, як побачила Нечипора Федоровича, що хутко йшов з пасіки — тілько бородою білою вітер маяв, — а за ним і Карло Йосипович в своєму синьому фракові з металичними без усякого малюнку гудзиками. Побачивши свою Параску, Нечипор Федорович скрикнув радіючи:

— Параско! — і коли він разом підняв праву руку, то вона виразно побачила у його в руці листа і теж скрикнула: — Від которого?

— Від Ваті, з самого Оренбургу.

Параска Тарасівна на хвилину ніби заніміла, а Карло Йосипович, привитавшись і не звертаючись власне ні до кого, промовив:

— А що, місяців зо два буде, як виїхав?

— На Пречисту буде сім неділь, — відповіла Параска Тарасівна.

— Хутенько, далебі, хутенько, — мовив він скороговіркою. — Я не сподівався так хутко. Добре, зовсім добре!

І всі вони вийшли на ганок.

Нечипор Федорович пішов до себе в кімнату за окулярами і зараз таки послав Марину по Степана Мартиновича, щоб ішов швидче листа читати. »Від Ваті, скажи, одержали«. Не встиг він протерти скла в окулярах, як Степан Мартинович перевозився вже через Алту. Дивна скорість!

Коли всі вже розсілися на своїх місцях, Нечипор Федорович узброїв свої старі очі окулярами, розпечатав листа, розгорнув його і, трохи одкашлявшись, почав читать:

»Мої незабутні, мої найдорожчі батьки!«

Голос у Нечипора Федоровича затремтів, і він почав ремствувати, що окуляри його зовсім попсувались, чи може просто пилом припали так, що й листа читать не можна. Тим то він передав листа Карлові Йосиповичі, просячи його читать новаком. Карло Йосипович в свою чергу узброївся окулярами і замість того, щоб кашлянуть, понюхав табаки й почав:

»Мої незабутні, мої найдорожчі батьки!«

Нечипор Федорович і дух запинив, а Параска Тарасівна вся обернулась в слух і навіть сліз не втирала. Карло Йосипович читав далі:

»Цілую позавічно ваші добродійні руки і благаю Бога Життєдавця, нехай продовжить Він ваш дорогоцінний для мене вік. Дорогою та й тут на місці я завжде користуюсь, хвалити Бога, добрим здоровлям, тілько все якось то чудно мені, — ні до кого й ні до чого ще не придивився. Ще й тиждня нема, як прибув я

сюди. Пробачте мені ласкаво, мої незабутні батьки, — хотів був написати до вас другого-ж таки дня, та за клопотом усяким ніяк не встиг: треба було піти до начальства, то це, то те — от тижден і проминув. Тепер же я, хвалити Бога, заспокоївся, знайшов маленьке, в дві хатини мешкання, як раз напроти шпиталя в Старій Слободці. Вчора я був черговим, а сьогодні день цілком вільний, то, щоб його марно не збавити, взявся я до пера і надумав списати вам коротко мою подорож, але як поміркував гарненько, то показалося, що й писать власне нічого, що увесь простір, що промайнув перед моїми очима, тепер так само мигає у мене в памяти й жадної риси не можу збагнути гаразд. Невиразно тільки пригадую те немиле враження, що справили на мене степи за Волгою.

Перевізшись через Волгу, я в Самарі тільки пообідав, та зараз і виїхав і тут після прегарних берегів Волжських перед мене розістлався степ, правдивий кимлицький степ. Перша станція від Самари була мені надто важка, друга лекша і очі мої почали звикати до безкраїх рівнин.

Першими трьомя переїздами де-не-де в степу видко було здалека неправильними рядками темні чагарники, що вилися берегами річки Самари. Та нарешті й вони зникли. Пусто скрізь, хоч запали! В трьох тільки місцях я бачив, що по-над великим шляхом будуються нові переселенці, а навколо їх вештаються в четверокутних червоних шапках, — таких, як от кучерські, — бридкі кимлички з малими немовлятками на плечах, — ну достоту циганки, тілько що не ворожать. Поминувши місто Бузулук, починають з'являтися на обрію в тумані плосковаті згірря Общого-Сирта; милуючись цим величним обрієм, я непомітно виїхав в Татищеву фортецу. Тут віддав я смотрителю подорожню, а сам перебув на вулиці, і поки перепрягали коней, я нагадував »Капитанську дочку«, і перед мене, неначе живий, стояв лютий

Пугачов в чорній баранячій шапці та в червоній киреї на білому коні верхи, — достоту наш старовинний кат. Сонце тільки що зайшло, як перевізся я через Самару і найперше, що побачив я здалека, був величезний, рожевого кольору будинок з мечеттю та на прочуд гарним мінаретом. Будинок цей зветься тут »Караван-сарай«; його недавно збудували по малюнку А. Брюлова. Поминувши караван-сарай, перед мене стало місто, це-б-то високий земляний окіп, обмурований червонастим камінем, і незграбна сакмарська брама, що нею я і вїхав в Оренбург.

Як на моє око, в обличчі Оренбурга єсть щось антипатичне, але-ж зверхність иноді буває обмильна, і я краще зроблю, коли не писатиму вам про його, аж поки не придивлюсь гаразд. Я надумав завести собі щоденник і посилатиму вам щотижня по аркушику, — от ви й бачитимете мене ніби на власні очі, перечитуючи моє писання.

А поки що простіть і вибачте мені, що не пишу про себе більше. Поклоніться Карлові Йосиповичеві та перекажіть Степанові Мартиновичеві, що я усім серцем та мислію люблю його велику душу. Цілую ваші благодатні руки, мої незабутні, мої безцінні батьки... Не забувайте сина свого Ватю, що по-вік вас любитиме«.

Перечитавши листа, Карло Йосипович обережно згорнув його і, подаючи Нечипорові Федоровичеві, мовив: »чудовий юнак!« А той мовчки взяв листа, поцілував його, вклав у літопись Конїського, що лежала на столі, і мовчки зійшов із ганку. Параска Тарасівна помолилася Богу й заплакала, а Степан Мартинович, зітхнувши глибоко, загадався; надумавшись досить, він підвівся з лавки і підморгнув Карлові Йосиповичеві, даючи ознаку, що надумав щось важливе, та, одвівши його в бік, мовив пошепки:

— На собі спробував, як мандрував в Полтаву, як то важко на чужині без грошей, а він тепер, я добре знаю,

що бізуч — дарма, що не просить. Торік продав я воску трохи та меду московським купцям. Школа мене годує, а гроші гниють, як талант, в землі закопаний. Пошлю я йому своє добро. Як ви скажете? Чи послати?

— Ні, заждіть трохи, — мовив теж стиха Карло Йосипович, — а як у вас є зайві гроші, то на їх можна знайти кращу дірочку.

Та з цим вони й розсталися.

Перевізшись через Алту, Степан Мартинович не пішов до школи, щоб школярі не перебили йому думати, яку там дірочку на його гроші знайшов Карло Йосипович. Думав він до самісінького вечора, лежачи й сидячи й стоячи на своїй пасіці, та все-ж не зміг надумати, що то за дірочка могла-б бути. А справа була така. Карло Йосипович одержав з Астрахані два листи в одному конверті: одного на своє імя, а другого — сотникові Сокирі, як що живий ще, або-ж Парасці Тарасовні. Зося в листі своєму до Карла Йосиповича загальними виразами описував своє сумовите становище і прохав, щоб, як старі ще живі та здорові, вибрав слушну годину та віддав до рук їм листа та сам ще постарався, щоб навернути їх на добрий лад до його, це-б-то попрохав для його грошей. Як же-ж одмовлять, то він просто в петлю полізе.

Карло Йосипович добре тямив, що лист Зосин не до вподоби буде Нечипорові Федоровичеві, тим то розмірковавши навіть й не показувати його, а прочитати самій лишень Парасці Тарасівні та Степанові Мартиновичеві, скластися та спільних грошей і послати для рятунку бідного Зосі. На отсю саме дірочку і натякав він недогадливому Степанові Мартиновичеві.

Небавом трапився й випадок, щоб перечитати листа Зосіного на самоті, коли Нечипор Федорович, по своєму звичаю, спочивав на пасіці по обіді. Лист був такого не хитрого змісту:

»Великодушні батьки мої!

Чотири роки пробув я бранцем у немилосердних горняків і аж нарешті з ласки добрих людей мене визволено; тепер я перебуваю в місті Астрахані, в надзвичайній скруті. З причини зіпсованого на службі здоровля я прошу тепер одставки, хоч з третиною содержання. А тим часом не покиньте свого покірного сина: пришліть хоч сто карбованців поки що, — за це по-вік вам буду вдячний. Остаюсь ваш син нещасний Зосім Сокирін. Карло Йосипович знає мою адресу«.

Параска Тарасівна не дослухала й листа, ахнула й бухнула до долу. Карло Йосипович заметушився коло неї, а педагог мій теж ахнув, цю трагедію побачивши, та так і лишився з роззявленим ротом, аж поки Параска Тарасівна не одійшла. Простак! Він зовсім ще не тямив про ці жіночі слабости.

Прочумавшись, Параска Тарасівна скрикнула:

— Зосю мій, дитино моя! — та й знову упала непритомна.

Педагог замахнувся був усміхнутися, але не встиг та так і лишився. Параска Тарасівна знову одійшла, попросила води, прошепотіла щось та й заголосила сердешна, неначе мала дитина. На цей час, спочивши на пасіці, прийшов у світлицю і Нечипор Федорович, щоб попросити у Параски Тарасівни напитися яблукового квасу, що на тому тижні вони тільки почали, але-ж, угледівши, що його Параска сидить долі та невтішно ридає, спитав у присутніх про причину такого гіркого голосіння. Карло Йосипович в кількох словах розповів і йому зміст усієї трагедії і віддав йому нещасного листа, а той, узброївшись окулярами, повагом уважно перечитав його, так само повагом згорнув і, віддаючи Карлові Йосиповичу, промовив: »бреше!« — але так тихо, щоб Параска Тарасівна не могла почути. Карло Йосипович був майже тієї самої думки, тим більш, що Зося в сво-

єму листі до його нічого не говорив про свій полон у горняків, та на цей раз не висловив своєї думки, а тільки почухав носа й понюхав табаки. Невже-ж він, донер-ветер, замірився учинити його, поважного діда, знарядам своєї огидливої брехні? — так чи майже так думала добра душа.

Тим часом Параска Тарасівна почала потроху затихать і вже не плакала, а тілько хлипала. Ті, що її оточали, як могли, потішали, а щоб зовсім її заспокоїти, Нечипор Федорович добув з своєї шкатули стокарбованну асигнацію і віддав її до рук своїй нерозважній Парасі, мовивши:

— На, пошли йому!

— Мій голубе сизий! — говорила Параска Тарасівна, приймаючи гроші, — напиши ти йому хоч одно слово, звесели його, безталанного.

— Пиши сама.

— Та як же я писатиму, коли я й писати не вмію?

— Як знаєш, а я писати не буду.

— Хиба ви, Карле Йосиповичу, напишете?

— Попросіть Степана Мартиновича, нехай вони напишуть: у мене письмо не гарне.

— Ви його учитель, Степане Мартиновичу, — напишіть же, голубчику, хоч одно словечко: день і ніч Бога за вас молитиму, і пистрі на жупан наберу, а то ви все в полотняному ходите.

Степан Мартинович згодився писати, й Нечипор Федорович добув з тієї самої шкатули перо, каламар і папір та поклавши все це на столі, вийшов з світлиці разом з Карлом Йосиповичем.

Лишившись в світлиці в-двох, Степан Мартинович сів за стіл, поклав перед себе папір, взяв перо в руку і набрав такої постаті, яку звичайно дають малярі письменникам, коли малюють їх безсмертні образи, отінені сапфировими крилами генія творчости. Набравши такої постати, він прохав проказувати. Параска Тарасівна

теж сіла за столом проти письменника й несвідомо собі самій набралась постати самої тужної матері.

— Пишіть так, — крізь сльози промовила вона, — Зосю мій, дитино моя єдина!

Степан Мартинович довго-довго думав і нарешті написав:

»Єдиний сину мій, шановний добродію
Зосиме Нечипоровичу«!

Він дуже добре тямив, що не гоже писати такі слова, які говоритиме неграмотна баба. Написавши титул, він запитав, що-ж далі писати.

— А далі пишіть так: »Орле мій, Зосю! Посилаю тобі сто карбованців«.

Певна річ, і цю і всі, що були за нею, фрази Степан Мартинович писав по своєму. Лист вийшов досить чудернацький і не можна сказать, щоб короткий, бо край йому прийшов тоді тільки, як обписано вже цілого аркуша кругом, а другого аркуша Параска Тарасівна побоялася прохати у Нечипора Федоровича.

Коли голосно та по-малу перечитав Степан Мартинович листа, то Параска Тарасівна подумала: »а я, дурна, мелю собі, що на язик попало, а воно ось як треба було говорить«, — і вона глянула на письменника побожно. Над вечір листа докінчено, гроші доручено Карлові Йосиповичу з проханням завтра подати на почту. Карло Йосипович, узявши на себе цю дорученність, попрощався з господарями і, сідаючи на свою »біду«, покликав до себе Степана Мартиновича і мовив йому на вухо:

— Ваші карбованці вільні: дірочку заткнуто! — а потім хлистнув свого буланого та й поїхав геть. А Степан Мартинович почвалав до своєї школи, не розуміючи, що то за дірочка така клята, що хитрий німець не хоче сказати просто.

Гроші прийшли в Астрахань саме тоді, коли їх найбільше треба було, бо нещасна Якилина занедужала на

пропасницю і лежала в мійській лікарні, а, значить і щоденне для мого героя урвалось. Коли це раптом неначе манна з неба впала. Йому, як рештантові, з тих грошей давали потроху, та все-ж таки почали до його потихеньку вчащати товариші й пророкали йому не хламиду ганебну, як перше, а цілковиту свободу й певне задоволення. Цього вже й він сам не тямив, що під словом »цілковита свобода« розумів він вовчий білет, що-ж до »повного задоволення«, то як не бився, не міг розжувати.

За місяць після цієї події хуторян моїх звеселив перший, тижневий аркушик, одержаний з Оренбургу. Ватя охрестив свій тижневик і що-денник, йдучи слідом за своїм добродієм Іваном Петровичем Котляревським, »Оренбургською мухою«.. Хуторяне мої теж так його називали, кажучи, наприклад: прилетіла до нас оренбурґська муха, або: сподіваємось оренбургської мухи.

Небіжчика Котляревського »Полтавська муха« була справдешня бжола, а це тілько невинне наслідування самого лишень назвища. Ця муха, ні на яку пошлость чи низкість людську не нападала, як от полтавська. Це був просто опис повсякденного життя честного та скромного юнака, але-ж для хуторян моїх це було вище над усяку поезію. Перечитуючи тижневе справоздання свого любого Ваті, вони любовно слідкували кожний його рух. Вони бачать його, як він іде по великій улиці, а на зустріч йому самі лишень еполети та каски, каски та еполети, козаки та салдати, салдати та козаки; навіть баби й ті ходять по вулиці в салдатських шенелях, чого не бачив він навіть на торгу в Київі. Або бачать його, як він сидить на горі й дивиться на Урал та на гай за Уралом, а за гаєм миняльний двір, а за двором — степ і степ, — хочь і не дивись, бо однак далі нічого не вгледиш, а він все дивиться до себе до дому, молиться Богу та лягає спати, а завтра в-ранці встає, надягає мундір та йде у шпиталь свою чергу відбувати. Усе, усе чисто

вони бачать, навіть і те бачать, як докоряє йому найстарший лікар, що у його на мундірі один гудзик розстебнувся. З цього приводу Параска Тарасівна говорила, що у цих найстарших хоч янголом будь, а все-ж без докорів не обійдеться. »Оренбургська муха« справно з'являлася що-тижня, і що далі, тим ще одноманітнішала. До того нарешті дійшло, що всі дні на тижню були, як дві краплі води схожі з понеділком, неділя тим тільки й відрізнялася від понеділка, що Ватя ходив до церкви, та то, як не його черга була у шпиталі. Старі, з утіхою читали »Муху«, не добачаючи ніяк її мертвотного одноманітного змісту, а Ватя дійшов до того вже, що отверто почав скаржитись на нудьгу та одноманітність. »Бажав би хоч на гауптвахті з раз посидіти задля ріжноманітности, — писав він, — а то й того нема«. На оренбургську громаду дивився він якось вороже, а пань вищої верстві називав просто безграмотними кокетками — словом, він починав хандрити. Вибіраючись в оренбургську сторону, він думав був на дозвіллі приготуватися до оборони диссертації на степінь доктора медицини та хирургії, та небавом його охопила така нудьга, що він ладен був забути й те навіть, що знав, а про побільшення знання то вже нічого було й думати.

Більш ніж півтора року тривав цей його моральний застій. Самий вид Оренбургу наганяв на його сон. Думав був прохати перевода, здавшись на клімат, та від самого заснування Оренбурга не було ще людини, що ремствувала-б на його пречудовий клімат, хоча цибуля та инша городина й не родить; та це, гадаю, більше тим, що все це добро, кому воно потрібно, мають з Уфи, а до Уфи, завважте, ні більш, та й не менш, як верстов 500. Якось раз Ватя з нудьги одвідав Каргалу. Все-ж, думав, село, то, певне, не без зелені. Та уявіть собі його розчарування: хати, брами та мечеті а зелені тілько й того, що кущики кропиви по-під парканом, а сморід такий, що не міг він і чаю напитися. От тобі й село!

Ну, та не диво: сказано — татарин: йому тільки-б капусту та шматок здохлої кобилятини — от він і щасливий. Поїдемо ще в другий бік. Поїхав він в Ніженку, — це вже по Орському шляху. Що-ж! І там хати та брами, тілько мечетей не видко, так жеж не видко і церков. Так був день липневий, душний, то він мимоволі мусів одмінити проєкт, плюнуть і вернутися назад. Постукав він у браму; йому відчинила молодиця не погана з себе, але на вдивовижу заспана, нечепурна, хоч була неділя.

— Чи не можна у вас спочити з пів години? — спитав він.

— Чому не можна! Можна! — мовила вона, протягуючи слова.

Він увійшов у двір і хотів був зайти в хату, та з дверей на його потягло такою тухлятиною, що він тільки носа затулив; розташуватися-ж на дворі зовсім не було де. Звелів своєму фурманові розстелить котомку під возом просто на вулиці й почав марити про роскоші сільського життя, поки перепочинуть коні. А тим часом до його вийшла та сама заспана нечепурна молодиця і, лузаючи гарбузове насіння, дивилась, чи, краще сказавше, ні на що не дивилась. Він розпочав з нею таку розмову:

— А як би ти мені, красуня моя, зготовила що перекусить.

— Хиба я куховарка, чи що?

— Ну, хоч би юшки, наприклад. Адже-ж Урал у вас під самим носом, — риби певне безліч?

— Немає, ми цим не промишляєм.

— А чим же ви промишляєте?

— Баштани садимо.

— Ну, то зірви мені з пару огірочків.

— Немає, ми тілько кавуни садимо.

— Ну, а ще що? Може хоч цибулю?

— Немає, ми цибулю з міста привозимо.

Отсе так! — подумав він, — село з міста городину має!

— Що-ж ви ще робити?

— Каліци варимо, квас робимо.

— Ну, а їсте що?

— Каліци з квасом, поки баштани достоять.

— А потім баштани?

— Баштани.

— Не багато-ж вам треба, — нічого сказати! — і він замовк, міркуючи про те, як мало потрібно за-для того, щоб зробити з людини мало не скотину. А тим часом яка земля тут благодатна! Які розкішні луки та плавні уральскі! І що з того? Селяне з міста цибулю беруть...

Та він не довів до краю своєї думки: фурман перепинав коні, мовивши:

— Коні, пане, спочили.

— От і гаразд! Запрягай, поїдемо!

І поки фурман затягав супоні, він сидів уже на возі. За вхилину тілько курява знялася і, стелючись по вулиці, закутала собою і браму й молодицю, що стояла коло брами.

Після своєї невдатної подорожжі на село, Ватя більш не виїздив з Оренбургу, аж поки йому одним чудовим квітневим ранком не оповістили, що йому приписано їхати з транспортом на Раїм.

О, як мальовниче описав він цей квітневий ранок в своєму щоденнику! Він живо змалював у йому і невиданий їм степ кіргізський, превподобивши його до Сахари, і патріярхальний побут тутешніх мешканців, і баранту, і злодійства, — словом, усе, що вичитав він у П. І. Вижигіна, навіть до чотирьох сторон світа, — чисто все пригадав.

Одіславши суботній в четверо більший аркушик на пошту, Ватя явився куди слід по службі, і другого вже дня вранці у Орської брами єфрейтор питав скорого-віркою:

— Дозвольте дізнатись про чин, та прізвище і куди маєте їхати.

З коміра шенелі досить нечемно вилетіли слова:

— Лікар Сокира в Орську фортецу.

І тройка понеслась по фортецтапу, повз ту церкву та дзвіницю, що на неї Пугачов витяг дві гармати, коли держав в облозі Оренбург.

Переїздом до станиці Островної він тілько милувався околицями Урала і заходив лишень у почтові станції, та й то, коли хотілося пити, але-ж підїздячи до Островної, замісць сірої, оголеної станиці він углядів село, покрите зеленню, і машинально спитав у фурмана:

— Тут теж оренбургські козаки сидять?

— Теж, ваше благородіє, та тілько хохли.

Він легенько зітхнув.

— А почтова станція тут?

— Ні, далі, в Озерній.

— А там теж хохли живуть?

— Ні, там наші — »русскіє«.

Наближаючись до села, йому справді здалося, що то українська слобода: такі самі верби зелені, такі-ж біленькі в садочках хатки і навіть дівчина в плахті та польових квітках гнала корову. Він аж заплакав, углядівши картину, що так живо нагадувала йому його прекрасну вітчину.

Він звелів стати коло першої-ж таки хати й запитав вусатого чоловіка, що сидів на призьбі, чи не можна йому переночувати у їх.

— Можна, чому не можна. Ми добрим людям раді.

Він одіслав фурмана й зостався ночувать.

Тут він, вперше в Оренбургській стороні, одвів собі душу рідною розмовою, а щоб більше підживити неговіркого, (які взагалі земляки мої) господаря, то він запитав, чи є у їх шинк?

— Шинку у нас, признатися, нема, а так люди добрі держать про случай.

Ватя послав по горілку, почастував господаря й господиню, а маленькому Івасеві дав грудочку цукру.

Господар зробився говіркійший, господиня хутчій заходилась коло печі з чаплією. Один тілько Івась стояв, заткнувши в рот разом з цукром і пальці, та скоса поглядав на гостя.

Небавом за хатою закиркали курчата і теж небавом вони були вже, разом з парою свіжопросольних огірків, до послуги гостеві. — Закушуйте, бутьте ласкаві, — казала господиня, становлячи на стіл курчата, — а я тим часом побіжу до Домахи, чи не позичу з десяток яєць, а то в нас, признатися, усі вийшли.

І вона живо побігла з хати.

Другого дня в-ранці господар знайшов Ваті пару коней до станції, а догадлива господиня піднесла йому в складні на дорогу пару курчат печених, десять яєць та кілька свіжопросольних огірків. Беручи все це, Ватя запитав, скілько він їм винен за все.

— Та, признатися, нам би нічого не треба, та думка така, що треба-б дитині чобітки купить.

Він дав їй пів карбованця.

— Господь з вами! Та йому й за сороківку Вакула пошиє.

— Ну, там собі як знаєш, — мовив Ватя, і попрощався з своїми привітними земляками.

Переночував він ще раз в Губерлі (передостання станція перед Орською фортецею) для того власне, щоб полюбоватися другого дня горами губерлинськими. Другого дня над вечір він побачив і саму Орську фортецу.

Ось як сам оповідає в своїй »Мусі« враження, що справив на його вигляд цієї фортеци.

»23 квітня. До 12 годин гуляв я в губерлинському гаї та милувався горами, що оточали його, чистою річечкою Губерлею, що прорізувала гай і вилася коло самих хаток козачих. Пообідавши остачою від подарунка моєї

догадливої землячки, я покинув мальовничу Губерлю. Кілька годин підіймався я покрученою дорогою на губерлинські гори. Коло памятника, що поставлено на дорозі в горах на спомин якоїсь траґічної події, я напився чудової води з джерела. Піднявся на гору і тут разом одкрилася плесковата пустеля одноманітна, а серед пустелі тільки й стирчить самітна будочка, а коло неї високий дручок, обгорнутий соломою. Це козачий пікет. Минувши пікет, почав я спускатися по похилій площині до станції Підгірної і, перепрягши тут коней, дві години підіймався на плесковату височинь, з якої знов одкрилася пустеля, що холодить душу. За хвилину, після важкого враження, я почав вдивлятися в сумовиту панораму й помітив по середині її біленьку плямку, навкруги обведену червонобурою биндою.

— А ото й Орська біліє, — мовив фурман, ніби сам до себе.

— Та отсе вона, ота славетная Орська фортеця, — майже в голос промовив я, і мені стало сумно, нестерпуче сумно, неначе мене, Бог знає, яке лихо мало спіткати в цій фортеці, а страшна пустеля, що оточала її, здалася мені розгорнутою могилою, що готова живим мене поглинути. — В Губерлі я був щасливий, згадував вас, незабутні мої, уявляв собі, як Степан Мартинович читає Тита Лівія під липою, а татко слухає його та робить иноді свої уваги про римського витіо-історика — і так раптом усе одмінилося! Невже так сильно впливає декорація на нашу уяву?.... А виходить, що так.

Наближаючись до фортеци, я думав (чудні думи!), чи співають пісень в цій фортеці і ладен був Бог знає на що закластись, що не співають. З такою декорацією можлива тільки мертва мовчанка, яку перепиняють иноді тільки важкі зітхання, а не гучні пісні. Рушаючи все далі та далі по широкому, ледві тронутому зеленню лугові, я вже виразно міг бачити фортецу і біла плямка — то була невеличка камяна церква на горі, а червоно-

бура бинда-то покрівлі казенних будинків, як от: казарм, цейхгаузів і т. п.

Переїхавши деревляний, на дуже тонких палях, місток, ми опинилися в середині фортеці. Це був великий майдан, з трьох боків окопаний ровом та відповідної вишини окопом, а з четвертого боку протікав Урал. Оце вам і фортеца. Не даром Киргизи називають її Яман Кала. По моєму так це найкраще про неї назвище. На місці оцієї Яман-Кали колисьто думали засновати областне місто. Гарне було-б місто, хоч, правду кажучи, і Оренбург що до місцевости не багато чим переважає. Перший план цієї сонної картини оживляло ось-що: юрба штемпованих вязнів лагодила дорогу за-для приїзда корпусного командира, а близше казарм по майдані муштровались салдати. Коли я по малу переїздив повз салдатів, мені виразно кинувся у вічі один із їх — високий, стрункий і — дивна игра природи — страшенно схожий з братом Зосею. Мене так дуже вразила ота схожість, що я цілу ніч не міг заснути, компонуючи самі найхимерніші історії про брата, до того ще татарська халупа смердюча, що її одвели мені на помешкання, до решти розігнала мій сон.

31 квітня. З слабою головою явився я сьогодні до коменданта, а від його пішов до співбрата по науці, — треба-ж було спізнатися з ним. Співбрат по науці здався мені чимсь таким, як от достигла жердель і після обопільних привитань сказав мені за комплімент, що я дуже схожий з одним нещасним, присланим недавно з Астрахані. Я запитав його, що то значить слово »нещасний«. Він мені розтлумачив, і я, попрощавшись з ним, пішов шукати полкової канцелярії. В канцелярії я запитав у писаря, чи нема в їх батальоні недавно присланого рядового Зосима Сокиріна. Писар відповів: »єсть«, — і глянувши на моє обличчє додав: »Зосим Нечипорович«.

— Чи можна мені прочитати його конфірмацію?

— Можна-с.

І я прочитав ось що: »по конфирмації військового суда за ріжні протизаконні та неморальні вчинки записано в окремий оренбургський корпус рядовим Зосима Сокиріна з вислугою.

— А чи не можна мені побачити того рядового? — запитав я писаря.

— Можна-с. Бутьте ласкаві, ходіть за мною, — відповів догодливий писар і повів мене в казарми.

Я не описуватиму того бруду та смороду, що зрушує хоч яку душу, — це скрізь однаково по всіх казармах. Не читайте, ради Бога, цього листа матусі! Вона сердешна не перенесе такого тяжкого удару. На полу в грубій брудній сорочці сидів Зося і, поклавши голову на коліна, як титан Флоксмана, співав якоїсь сороміцької московської пісні. Углядивши мене, він спершу був засоромився, та зараз же схаменувся й промовив:

— А, це ти, брате Ватю?

— Я.

— А це я, — мовив він, стаючи перед мене во фрунт.

Я аж здрігнувся від його неуданої байдужности. Відповідь його і рух приголомшили мене, і я довго не міг здобутись на слово. А він все стояв перед мене на витяжку, немов на глум мене підіймаючи. Нарешті зібрався я з духом і запитав його, чи йому не треба чогонебудь.

— Треба, — відповів він, — не одміняючи позиції.

— Чого-ж тобі треба?

— Грошей.

— Але-ж бо я багато не можу тобі дать.

— Та скілько можеш.

Дав йому білєт в десять карбованців.

— Спасибі, брате, — мовив він, беручи гроші, а потім додав: — ми їй продеремо очі.

Виходячи з казарм, я прохав його, щоб він заходив до мене гулящим часом, поки я вийду на степ.

Бувало иноді мені сумно, надто сумно, та такого

тяжкого суму я ще ніколи не зазнавав. Мені здавалося, що я бачив Зосю у сні, що справді не можлива така одміна в людині, таке змертвіння усього людського. Вернувшися до дому, я глянув в свій гаман та, не знайшовши 10 карбованців, переконався, що це дійсне був Зося. Боже-ж мій! Що-ж тебе так страшно покалічило? Не вже виховання? Та ні, виховання швидше нічого не зробить з чоловіка, або-ж тілько опошлить його, але-ж з людини зробити грубу скотину ніяке виховання не зможе.

Дав йому білєт в десять карбованців.

— Що-ж нарешті довело тебе до цього нікчемного становища, мій бідний Зосю? — питав я сам себе, та не спроможен був знайти відповіді.

За всі останні дні перебування Ватіного в Орській фортеці в щоденнику його не було записано нічого цікавого. Транспорт збірався в фортецу і до 12-го мая мав виступити в степ, значить, окрім башкирців, возів, верблюдів, козаків та салдат, він нічого більш не бачив, а те, що й бачив за ці дні, було нецікаве, а надто на папері. Брат навідався один лиш раз з якимсь пяним офіцером, що з ним був на ти, і попрохав у його грошей спершу 100 карбованців, потім 50, далі 25 і нарешті 10. Десять Ватя обіцяв дати йому завтра, коли він протверезиться. Зося присягався, що він і тепер зовсім тверезий, а товариш його навіть честю ручився, що в Зосима й крапельки в роті не було, а не то, щоб... Та бачучи, що з поруки славного хлопця нічого не виходить, Зося попрохав у брата карбованець на випивку, і Ватя вже йому разсудливо не одмовив, бо інакше міг би довести звіря до лютости, а там недалеко вже й до поліції, — одним словом докінчення одвідин могло-б вийти саме сценічне.

Взявши карбованця, Зося спритно цокнув пальцами і промовив: »живемо!« і, крутнувшись на-ліво кругом, вийшов з хати.

— Чудило, а про те славний хлопець! — мовив його товариш, прощаючись з Ватею.

Це була остання Ватіна зустріч з братом в Орській фортеці.

Через два дні після цієї сумної зустрічі Ватя одстояв за Орью молебен на дорогу, а за пів години величезною темною масою транспорт рушив у степ, здіймаючи сірими хмарами куряву. Ще за пів години почали вертатися в фортецу зза Орі ті, що провожали транспорт, та поміж ними не було видно »чудила, а про те славного хлопця«. Ватя без привіту зникав в хмарах пороху.

В останньому листі з Орської фортеци Ватя писав до своїх хуторян, щоб вони довго не сподівалися від його »мухи«, що він вибірається в степ, а в поході та ще з таким величезним транспортом, йому, може, й подумати ніколи буде про листування. »От коли вернуся з Раїма, — додав Ватя, — тоді, дасть Бог, спишу вам усе, що бачив, як найдокладнійше«. Але-ж трапилось так, що він мусів в Раїмському укріпленні перемінити лікаря N. і замісць його пробути в степу аж чотирі роки. Ось що писав він згодом:

»Мої милі, мої незабутні хуторяне!

Я обіцяв вам списати докладно свій похід, коли вернуся в Оренбург. Та вернутися туди швидко мені не судилось: я замінив тут товариша й пробуду в укріпленні, аж поки не трапиться кому-небудь перемінити чи замінити мене, а поки це станеться, обіцяю посилати вам, як і перше, мою вже »Раїмську муху« з кожною поштою; та як пошта прибуває сюди і відходить не в означений час, то ви не журіться, що »муха« моя прибуватиме на ваш благодатний хутір несправно. — 12 мая транспорт з 3000 возів та 1000 верблюдів виступив з Орської фортеци. На першому переході — мабуть від незвички, — я не спроможен був ні бачити, ні чути нічого, окрім хмари куряви, возів, башкирців, верблюдів та напів-ого-

лених киргизів, що вели верблюдів, — словом, перший перехід перейдено швидко й непомітно. Другого дня ми рушили з ісходом сонця. Ранок був тихий, ясний, чудовий; я з передовими уральськими козаками з півверсти попереду транспорта і цілком міг віддатися своєму смутковi тихому та оглядуванню природи, що була навкруги мене. Це був степ, — рівний, без хоч би найменшого з якого-небудь боку згірря та ніби білою скатертю, тирсою укритий, степ неозоримий. Чудова, та разом і сумна картина. Ні кущика, ні балки — нічого нема, опріч тирси, та й вона стоїть і не зворухнеться, ніби закам'яніла, ні шелесту коника, ні пташиного щебетання, ні навіть ящірка не заблисне перед очима своїм перістеньким граціозним хребтом: — все, опріч тирси, завмерло, немов усе й не живе; тільки позад тебе глухо стогне якесь велетенське страховище, — це рушає транспорт. Сонце підпливало все вище та вище; степ неначе починав здрігатися, ворушитись, ще кілька хвилин, і на обрію з'явилися білі сріблясті хвилі, і степ обернувся в океан-море, а бокові аван-пости почали рости, рости і разом обернулись в кораблі під вітрилами. Та чари тяглися недовго; за пів години степ знову набув свій безодрадний, монотоний вигляд, тільки бокові козаки по два в ряд рушалися, немов два величезних темних дерева. З-за обрію почала з'являтися біла хмарка. Я страшенно зрадів цьому з'явищу, — все таки різноманітність. Тільки почну милуватися з неї, а вона, лукава, зненацька й розпливеться в повітрі, та знову зненацька з'явиться з-за обрію.

— Бач, собаки, — що вигадали? — промовив один козак.

— А що таке, Дію Степановичу? — запитав у його другий.

— Хиба осліп, що не бачиш: — степ горить.

— А й справді горить; бач, собаки!

Я почав пильнійше вдивлятися в обрій і дійсне за-

місць хмарки побачив білі клубки диму, що хутко щезали в роспеченому повітрі. О півдні на зустріч нам подихнув тихий вітерець, і я вже почув легкий дух диму. Небавом з'явилась срібна бинда Орі і затока її, що видалася далеко на зустріч нам, вітер освіжив повітря; я дихнув вільнійше, і поки транспорт розташувався своїм велитеньским каре кругом затоки, я вже в їй і купався. Пожежа все ще була попереду нас, і ми бачили самий лишень дим, а полумя ще з'являлося зза обрію. Як сонце зайшло, обрій почав освічуватися блідим промінням; ніч підходила, проміння червоніло й наближалось до нас; зза темної наземної лінії, де-не-де ледве-ледве закрученої, почали з'являтися червоні струмки та язички. В транспорті все приникло, затихло, ніби сподівалось чогось надзвичайного. Та й справді невидана картина повстала перед моїми зачудованими очима: вся просторонь, що бачив я у день, ніби розрослася та облилася вогневими струмками, що йшли майже паралельно один з другим. Чудова, невимовно гарна картина! Цілу ніч просидів я під своєю джеломейкою та, любуючись вогневою картиною, згадував нашого поважного художника Павлова; він часто наказував мені: »учись, учись малюванню: ця наука ніякий науці не перешкоджатиме«. І справді, як би до речі була тепер ця прекрасна умілість!

Поблизу транспорта, на темній, ледве вигнутій лінії з'явився довгий ряд верблюдячих силуетів, що рушалися на вогневому тлі. Тут вже мені зовсім прикро стало, що я не тямлю малювання. Верблюди рушались один по одному по косогору й зникали в червонястій темряві, ніби китайські тіни. На одному з їх поміж горбами сидів голий кіргіз і імпровізував свою однотонну, як і степи його, пісню. Картина була цілком відповідня, і я, знемігшись, тутечки-ж таки під джеломейкою й заснув. У-ві сні знов бачив ту саму вогневу картину з додачею Содоми й Гоморри — Мартенса. Мене збудив стійщик; транспорт вже лагодився в дорогу, я встиг ще якось

випити склянку чаю, поки прибірали мою джеломейку, сів на коня й поїхав з передніми козаками.

Довго їхали ми обгорілим степом і от-тепер, дивлючись на цю чорну безмірну рівнину, я впевнився, що таки справдішню пожежу, а не у-ві сні, бачив я вчора. Опівдні знов підійшли ми до берегів Орі й стали на нічліг. Дальший перехід йшли ми поблизу Орі, і степ тут здався розмаїтнійшим; де-не-де випинались косогори, місцями берегами Орі навіть біліли кручі, иноді з'являвся комиш і навіть кущі саксаула. Перебравшись на другий бік Орі, транспорт знову роскидав своє велитенське каре.

Звичайно транспорт рушив, як зійшло сонце, тільки я не звичайно лишився в арріергарді. Ор осталася в право-руч, степ набірав знову свого одноманітного, нудного вигляду. В половині перехода я помітив, що люди почали відрізнятися від транспорта, хто конем, а хто й пішки, і всі простували в один бік. Я спитав за причину цього у башкирського тюря, що їхав поруч мене, і він мовив, показуючи нагайкою на темну крапку: »мана аульлашє« (там святе дерево). Це слово мене зачудувало: невже! в пустелі мертвій дерево? Та вже й справді, коли воно є, то повинно бути святе. За юрбою цікавих подався і я своїм вороним. Дійсне, верстов зо дві від шляху в низині зеленіло старе тополеве дерево. Я застав навкруги його чималу вже юрбу, що чудуючись і навіть (так мені здавалося) побожно дивилася на зелену гостю пустелі. Кругом дерева і на його гильках навішано побожними кірґізами клаптиків ріжнобарвних матерій, стрічок, пасми пофарбованого конячого волосся і сама найбагатша жертва — шкурка дикої кішки, міцно привязана до гильки. Дивлячись на все це, я почував повагу до цих дикунів за їх невинні жертвування. Я останнім поїхав від дерева і ще довго обертався, немов би віри не йняв чудові, що бачив на власні очі. Я обернувся ще раз і спинив коня, щоб в останнє полюбо-

ватися з обпаленного зеленого велетня пустелі, подихнув легенький вітерець, і велетень ласкаво хитнув мені своєю кучерявою головою; я, не стямившись, немов живій тварі, промовив: »прощай« і тихо поїхав за транспортом, що крився з очей серед куряви.

Ми зупинилися коло річки Кара-бутака, поблизу форта, що саме тоді там будувався. Тут ми переднювали і як з нами їхав священник, то другого дня одправили молебен і посвятили місце на форт. Мене разом з другими запросив будівничий форта розділить його походний обід в кибитці, і тут я спізнався з ним, єдиною людиною на всю безлюдну оренбурську країну. Після довгої, самої сердешної розмови ми розсталися з ним уже в ночі. На дорогу подарував він мені пляшку острогону та пару цитрин, — коштовний дарунок в такій пустелі, як Кара-кум, де я і оцінив цю дорогоцінність, як того вона варта.

Від Кара-бутака до Іргиза перейшли ми ще дві невеличкі річечки — Ямин-Кайрокли та Якили-Кайрокли. Вигляд степу такий самий безвідрадний, — ріжниця тільки та, що де-не-де на плесковатих зіррях, неначе маяки, чорніють киргизські »мазарки« (так звуть їх українські козаки), побудовані з каменю, або просто з комишу та усякої гнилизни; варто уваги й те, що весь цей простір усипаний кварцем. Чому не прийде нікому в голову пошукати по берегах отсих річечок золота? Може-б і в кірґізському степу повстав новий Сан-Франціско. Як знати!

Поминувши усипаний кварцом простір, ми перейшли в брід ріку Іргиз і пішли по її лівому, плесковатому березі. Здалека на самому обрію синіла гора, вінчана могилами батирів та яульл киризських, що зветься »мана мулл«, це-б-то — тут святий (лежить). Покинувши гору у-правій руці, ми стали на березі Іргиза поблизу могили батиря Дустана. Цей виліплений незграбно з глини па-

мятник нагадує загальною формою саркофаги давніх греків.

Ми зупинились як раз на тому самому місці, де вчора на транспорт, що йшов попереду нас, напала ватага хивинців і кілька чоловіка забрала в полон, а кількох убитих покинула; тут я вперше на віку побачив понівечені трупи, з поодтинаними головами, що валялися по степу, неначе падло яке. Старший в транспорті звелів закопати їх в землю, а священник одправив по убитих панахиду. Ще один переход — і ми в Уральському укріпленні.

По-вік не забуду того сумного враження, яке справив на мене вид цього укріплення.

Верстов за пятнайцять угляділи ми на згіррі якусь невиразну купку і, коли запитали у поводатаря, що воно таке, — він нам відповів: »Іргиз-кала«.

Ми наблизилися вже так, що можна було виразно розпізнавати предмети. Уявіть собі на сірому тлі купку сірих мазанок з камишевими покрівлями, обнесену земляним окопом. Це було перше, яке я бачив, степове укріплення, що так мило вразило мене сумним своїм виглядом; та й справді — здалека воно скидалося більш на загони, або на кошари, ніж на людські житла.

Поминувши чотири укріплення, ми двічі ставали коло озер, а на третій раз ночували й днювали коло річки Амалівни; за цією річкою гнилою починаються вже жахливі Кара-кум (чорні піски). День видався тихий та гарячий. Цілий день у нас тільки й розмови було, що про Кара-кум; бувальці розповідали усякі страхи, а ми, що там не бували, певна річ тілько слухали та жахались.

Ще до-світа почали мазати вози та вючити верблюдів, що паслися до того. Старший в транспорті приганяв, щоб як найранійше вирушити і до спеки пройти перехід; але-ж уявіть собі наше зачудування, — коли ми увійшли в пісчані кучугури, сонечко вже підбилося геть-

то височенько, а вару, спеки, що ми сподівалися, зовсім не було ніякої, і що вище сонце підбивалося, то північний вітер свистів дужче та робилося холоднійше, так що о-півдні ми мусіли узброїтися шенелями.

Зо три дні ми не скидали шенель і з оповідачів про страхи в Каракумах почали вже кепкувати, коли це врешті вітер швидко почав стихать і о-півдні затих зовсім; до криниць оставалося ще десять верстов, але-ж ці десять верстов видалися мені в десятеро довшими. Спека була нестерпуча. Ще ніколи на віку не почував я такої страшенної згаги і з роду я не пив ще такої огидливої води, як сьогодні. Загін, що послали попереду для вичищення криниць, чомусь не знайшов їх, і ми прийшли на гнилу солоногірко-кислу воду, а в додаток ще її і в рот не можна було взяти, не процідивши: вона аж пінилася від вошей та мікроскопичних пявок. О-тут тільки згадав я дарунок свого карабутацького приятеля і завдяки його догадливости, з цитриною випив шклянку чаю. Нічим так швидко не зібєш згаги, як гарячим чаєм в прикуску. Тілько той оцінить всю вартість цього китайського знадібку, кому хоч раз довелося пройти цю кірґізську Сахару.

Транспорт рушив до-світа, годин зо дві до світання. Як на мене, то в ночі найкраще переходити Кара-кум: в ночі не помічаєш одноманітности пісчаних кучугурів і не потребуєш далеченного обрію; та коні й верблюди про це інакше думають: в день вони, чи під вагою, чи на-волі, мусять відганяти свого ворога найлютійшого — овода, а по-ночі ворог затихає, і вони тішаться спокоєм.

Як сонце зійшло, нам одкрилася величезна бліДо-рожева рівнина; це висохле озеро, дно його покрилось тоненьким шаром білої, неначе рафінад, соли. Подібні рівнини і перш траплялись нам в Каракумах, также-ж не такі величезні, як ця, і не були освітлені сонцем, що саме зіходило. Довго не міг я очей одірвати від цієї

пісчаної білої скатертини, що ніби припала злегенька рожевою тінню.

Один з козаків помітив, що я пильно дивлюся на білу рівнину, і мовив: »не дивіться, ваше благородіє, осліпнете!« І справді я небавом почув легеньке тремтіння світа і, заплющивши очі, подався доганяти поводатаря, що виїхав далеко наперед. Так перебіг я всю рівнину, що сліпила очі. На супротилежному боці з високої кучугури любувався картиною, що ще з роду не бачив, хоч і сам був атомом цієї величезної картини. На всю білу рівнину чорною смугою ростягнувся наш транспорт, це-б-то, тілько половина його, а друга половина, неначе хвіст чорної змії, вилася, перебіраючись через пісчані кучугури. Дивна, жахлива картина! Та блискуче біле тло картини знову почало чинити шкоду моїм очам, і я сховався в пісчаних кучугурах.

В вечері багато з їх прийшло до мене за лікарською порадою; вони нічого не бачили, опріч сірого тумана, хоч на очах їх не було ніякого знака їх сліпоти; я позакривав їм другого дня очі чорними волосяними сітками, та й по всій справі.

Кучугури почали вирівнюватися, стали з'являтися широченькі таки рівнини. Вже третій день, як в праву руку від дороги бачимо синю гору, і вона, здається, ніби відходить від нас.

По-мірно з тим, як вирівнюються пісчані кучугури, позначилась широка біла стежка конячих та верблюдячих кістяків, простягнута вподовж Каракум.

Ще перехід, і ми на обрію побачили на півдні синю позелену лінію, що ледві-ледві мріяла здалека, — то було Аральське море. Журливий транспорт в мент ожив-ився, ніби почув свіжість в повітрі, відрадний подув морський.

Другого дня ми вже купалися в Сіригеганику (затока Аральского моря). Ще один день йшли ми берегами гнилих солених озер цієї-ж таки затоки і знову вийшли

на рівнину, покриту саксауловими чагарами. Цей і дальший перехід до озера Камишли-баша (затока Сир — Дарії) ми йшли в ночі, бо в день іти не було сили: спека така, що в холодку було 40° і в роспеченому піску за 5 хвилин пеклося яйце. Останній перехід ми пройшли теж в ночі. Як зійшло сонце, ми вже надійшли близенько до Раїмського укріплення. Вид на укріплення від степу ще сумнійший, ніж на Калу-Іргиз.

На рівній поземній лінії ледви підіймається над окопом довга, комишем крита казарма — ото й все. На зустріч нам вийшла майже всенька залога. Бліді, безвідрадні, ніби у рештантів обличчя! Мені зробилось страшно.

— Чи не лютує у вас яка-небудь пошесть? — запитав я у одного офіцера.

— Все гаразд, хвалити Бога, — відповів він мені.

Як підійти до самого укріплення, то стоя видно зелену широку смугу комиша, та де-не-де виглядає з темної зелені срібляста Сир-Дарія.

Нарешті я на Раїмі.

Поміж широких двох озер висовується високий ріг, де побудовано укріплення, що зветься Раїм від Аби, збудованної сто років назад над останками батиря Раїма, — остатки її увійшли в межу укріплення.

Докладнійший опис мойого теперішнього місцепроживання пришлю вам в дальшому листі, а тепер молюся Богові за ваше здоровля, мої любі, мої незабутні хуторяне, і прошу вас не забувайте мене в цій безвідрадній пустелі.

P. S. Степан Мартинович нехай докладно напише мені, як його школа та пасіка, а Карлові Йосиповичеві просто кланяюсь: йому, я знаю, писати ніколи!«

Років зо два після того, як цього листа одержано на хуторі, я з обовязків служби мусів прожити кілька місяців в Золотоноші та Переяславі. За часів перебування мого в Переяславі я майже що-дня одвідував хуто-

рян, яко давніх та близьких приятелів своїх і, певна річ, завжде брав участь в майже прилюдному читанні. »Раїмської мухи«. Кажу: в майже прилюдному читанні, бо Нечипор Федорович читав її усім, хто бував у його на хуторі. Спостерігаючи протягом зіми »муху«, я зауважив в їй якесь сумне, монотонне дзижчання, чого хуторяне, певна річ, і не добачали. Першим листам своїм з степу він ще надавав хоч трохи ріжнаманітности, описуючи, наприклад, побут напівголих кочових кірґізів і прирівнюючи їх до біблійних жидів, а аксаколів їхніх до патріарха Аврама. Иноді злегка торкався й побуту мешканців самого укріплення, рівняючи їх до ріжноманітної юрби, що викинута на безлюдний острів, а помешкання гумористично прирівнював до хатини, що не сховає ні від сонця, ні від дощу, та породить безліч блох та блощиць. В цих помешканнях, — писав він, — від скорпіонів та тарантулів розстеляють на земляній долівці повсть, що її вони, як оповідають кірґізи, страшенно жахаються, бо від повсті бараном тхне, а баран, як відомо, ласує їми, немов ми (не в осуду будь сказано) устрицями.

В одному із аркушиків своїх описував Ватя (теж в гумористичному тоні) свого земляка, що був у згаданій експедиції на Аральскому морі та вернувся в укріплення з широчезною бородою. Козаки уральскі (не виймаючи й офіцерів) мали його за свого попа-розстригу, що за віру постраждав; а земляк, бачте, був з числа »нещасних« та все, дивись, благословляє їх великим хрестом та збірає посильні дарунки натурою, це б-то, спіртом, і ця комедія точилася до того часу, аж поки командир ротний не звелів йому поголитися. Певна річ, тоді й поклонення — дарунки урвались. А про те, — писав ще про його Ватя, — людина він не дурна, і він спізнався з ним близько, так близько, що як би не цей балакучий та освічений земляк, то йому довелося-б назватися самим шаленим камедулом; та що цей щасливий зем-

ляк росповів йому про береги та острови Аральського моря такі доладні геольогичні відомости, що за їх навіть сам Мурчисон спасибі сказав би. Щасливим же земляка уважав Ватя тому, що, не вважаючи на його сумне становище, сучасне і прийдешнє (йому було вже більш 50 літ), не чув від його в самій щирій розмові ні малісенького нарікання на свою долю, тим то жартами й звав його кантонистом, це б-то, повитим салдатською шенелею замісць пелюшок.

В останньому листі Ватя прислав і надрукований наказ по відділу Орського корпуса, де було надруковано, що Зосима Сокиріна призведено з унтер-офицерів в прапорщики по заслузі; разом Ватя зауважив, що цьому він чимало й радіє, та й дивується і сам себе питає, чим він міг відзначитися. А самого останнього листа Ватіного, де він тільки й писав, що в укріпленні лютує скорбут, а коні від сибірської язви десятками дохнуть, читав уже Степан Мартинович Нечипорові Федоровичеві, що став на божій дорозі. Другого дня над Нечипором Федоровичем відправили маслосвятія, а третього в ночі о третій годині відіслав він свою душу чисту на »лоно Авраама«.

В своїому завіщанні Нечипор Федорович обібрав за душеприказчиків мене та Степана Мартиновича, бо Карло Йосипович зімою поїхав на побут в свій Дорпат, та там і зостався. В завіщанні він за Параскою Тарасівною затвержує право матирине тілько над Саватієм, про Зосима-ж ані словечком не згадав; заповідає, щоб похорон одправлено в церкві Покрови, щоб історичний образ Покрови Пречистої Богородиці за одправи поставлено в головах його домовини (за це дарує на церкву Покрови два пуди жовтого воску та пудовий ставник з чистого воску перед образ Покрови), щоб тлінні останки його захованс неодмінно на пасіці, а на могилі посаджено липу в головах, та черешню в ногах, щоб камяного хреста в Трахтемирові не куповали, бо камень, мовляв,

тільки вага зайва на могилі грішника, а щоб повісили на липі та на черешні образ святих Зосима та Саватія і щоб що року на Покрову одправлено панихиду по його душі грішній та по душі праведного І. П. Котляревського та щоб раз на рік годували до-схочу старців Божих і всіх, хто схоче — разом сто душ. Гуслі-ж та літопись Конiського наказує покласти в шафу з книжками, замкнути і ключа по пошті відіслать Саватію. А ще додає: »хто посміє (опріч сина мого Саватія) накласти святотатственную руку на цей безцінний скарб мій, — нехай проклят буде!« Марині Нечипор Федорович заповідав по смерти її давати що року 10 карбованців срібних, а Степанові Мартиновичеві двацать пять та ще 25 пнів бджіл одного разу.

Поховавши так, як сказано було в заповіті, свого найкращого приятеля, я небавом вибрався служити до Київа, доручивши Степанові Мартиновичеві докладно писати мені що місяця про все, що діятиметься на хуторі.

Першого дня кожного місяця я справно діставав листа від шановного свого товариша. Листи його, певна річ, не блищали ні слiпучою блискавкою розуму та уяви, ні вченістю, ні новим поглядом на речі, ані новими ідеями, ні навіть блискучим складом, як от, наприклад, »листи з-за кордону« законодавця російського слова, або »Листи з Финляндії« щирого приятеля і помішника його. Ні, в листах мого товариша нічого цього не просьвічувало. Так же-ж в посланіях його нехитрих горіли, мов самоцвіти в короні, чесноти й світилась його непорочна душа. Перечитуючи його листи, я ніби сам був на хуторі, найменші дрібниці бачив, — як, наприклад, необачну Марину, що прийшла гулящим часом на пасіку, бджола за ніс укусила, і вона стала такою кумедною, що навіть Параска Тарасівна усміхнулася.

Роспустивши свою школу на Великдень, Степан Мартинович більше вже й не збірав її, щоб мати більш часу на догляд за пасіками та й взагалі за господарством на

хуторі, бо Параска Тарасівна зовсім уже занехаяла й порішила йти в черниці, тілько не в Фроловський манастир у Київі, а в богоспасаєму пустинь чигиринську.

Вона вже зовсім була зібралась туди, і пашпорт виправила і сакви пошила, тілько зненацька, неначе з неба упав, з'явився на хуторі Зосим Нечипорович. З'явився, і все пішло шкереберть. Спершу він ховався з своїми мерзенними пристрастями, потім по-троху почав виявляти їх, а потім завів в домі корчму та гральне збірання, відтрутив від усякого вмішання в господарські справи свого давнього товариша й нарешті вигнав з дому шановну, тиху стареньку Параску Тарасівну. Вона, бідна, знайшла захист у сердобольного Степана Мартиновича і звиш трьох років слухала шалені співи пяних картярів. Я хотів був заступитись за права законного наслідника, та вона сама благала мене не чіпати Зосі — може все само дійде до щасливого кінця.

Ще рік минув, а щасливого кінця не було. Нарешті рішив я написати до Саватія листа, де радив йому, що як хоче заспокоїти останні дні своєї матері і вирятувати хоч малу частину своєї спадщини, то нехай бере, коли можна, одставку, а то, хоч шестимісячний одпуск, коли не можна, та приїздить на хутір, чим швидше, тим краще.

Саватій так і зробив, — виправив одставку, бо термін служби, призначений урядом за вихованя, вже скінчився, то, виходить, він міг чинить з собою, що хоче. Коли приїхав він на хутір, то мусів теж шукати захисту в школі, бо в дім і увійти страшно було. Перше він звернувся до брата з ласкою, та той загнув йому таке словечко, що і в словнику любого городничого не знайдете. Тоді Саватій удався до властей і по силі духовниці його введено в володіння хутором і всім добром, що до його належало, а Зосима вигнано з соромом.

Зрушилось тихе та спокійне серце Саватієве, коли підступав він з ключем в руках до завітної шафи, що стерегла в собі святощі, заховані в ній прокльонами чо-

ловіка за його скону. Зрушилось його серце благородне, коли доторкнувся він до замка, що вже збитий був; зрушилось його серце бідне, коли, росчинивши шафу, побачив він завітні гуслі, на яких грав натхненний, немов Давид, Григорій Гречка, а иноді й поважний благородний батько його тихими аккордами зрушав тихе серце свого подружжя та тихо-благородне серце свого друга Степана Мартиновича. Гуслі розбиті, струни живі порвані, а чудовий образ пастушок, що вели танок, заплямлений гарячим попілом тютюновим; священна псалтиря батьківська, Геродот його — його втіха єдина, та літопись Конїського на половину подерті на підпал люльок.

Углядівши все це, Саватій остовпів; сльози, як горох, покотилися по його мужньому, блідному виду, і він стиха, ледві виразно мовив: »Бог вам суддя! Вандали! Азіяти!«

Третього дня після цієї сцени одержав я розбиті гуслі з листом в Київі і зараз таки віддав їх до тямущого майстра, а як вони були полагоджені й навіть струни натяґнуті, я упакував їх в ящик, добув одпуск на 28 днів та й поїхав в Переяслав, це-б-то на хутір. Своїх приятелів я застав ще в школі, але-ж хата вже була вичищена, обмазана, а на ранок другого дня запрошене вже було й духовенство, це-б-то, соборний протопоп з причетом та з Покрови отець Яків теж з причетом, щоб посвятити поновлену оселю. Роспакували гуслі і де і взялася радість та веселощі! Саватій, злегка доторкаючись струн, заспівав своїм тенором чудовим свою улюблену пісню:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охрестилась,
Чи такії куми брали,
Талан-долю одібрали!

Степан Мартинович йому стиха підспівував, а Параска Тарасівна, в куточку сидячи, ридма ридала.

О годині десятій другого дня зійшлось духовенство з хрестами та корогвами. Посвятивши хату, обійшли з процессією кругом хутора та пасіки з співами псалмів та стихир; сам протопоп, набравши води з Алти та посвятивши її животворящим хрестом, покропив спершу всіх присутніх разом, а потім кожного по одиниці, а скінчивши одправу та розібравшись, благословив наїдки та напитки, сів за трапезу, а за ним посідав і другий чин духовний і світський. Параска Тарасівна просто одмолоділа; згадала вона свої минулі бенкети релігійні і як колись то обходила кругом столу з пляшкою та чаркою, благаючи кожного гостя хоч »покоштувати«. Певна річ, гості, по звичаю, одмагалися; не одмагався один тілько ліберал — соборний паламар стихарний.

Як же трапезі доходив кінець і вже їстовного на стіл не подавалося нічого, опріч сливянки, тоді духовенство, не виходячи з-за стола, встало й заспівало стройним хором:

Спаси уповающих на тя,
Мати незаходимого сонця!..

Скінчивши гимн та ще подячну по обіді молитву, духовенство подякувало господарів та й знову посідало на місця — вже не трапези ради, а для навчаючої розмови. Низший чин духовний, як от дячки, паламарі та инший клір, повиходили з світлиці та, погулявши деякий час по саду, пішли на леваду; там стояв ожеред вчора тілько складеного сіна — от вони, наче змовились, полягали всі до одного в холодку та й спочили сном праведних.

А в світлиці розмова велась мало не до вечерні; балакали чимало про всякі речі з громадського життя, а далі — навіть про фільозофічні та богословські, — надто отець Никанор, молодий священик, богослов, говорив багато, та все од писанія та ще до того усіх письменників християнської старовини так і чесав на-память

і по-латині, і по-грецьки й по-жидівськи. Старі, дивуючись його великому генію, тілько бородами білими хитали та виразно поглядали один на одного, ніби кажучи: »отже так голова!« Параска Тарасівна тілько плакала, слухаючи красномовця. Степан Мартинович чи не більш од усього зібрання розумів розмовника, та ні єдиним рухом цього не виявляв, а коли Параска Тарасівна заплакала, то він почав розважати її, кажучи, що отець Никанор читає зовсім не жалосне, а швидше сатиричне. Тут отець протопоп, щоб довести до краю цю слізоточиву трагедію, попрохав дати йому гуслі. Гуслі подано — і він підвівся, розправив свою бороду білосніжну, закачав широкі рукава своєї фіолетової ряси, поклав пальці свої на струни і тихим старечим голосом заспівав:

О всепітая Мати!...

До його пристав собор духовний, Саватій і навіть сам Степан Мартинович. Спів покотився тихий та чудовий, чого навіть сподіватися було важко. Після цього гимна співали ще канти духовного змісту; дійшло нарешті діло і до пісень мірсько світового змісту. Вже завели були гуртом:

Зажурилась попадя
Своєю бідою...

Та отець протопоп, бачучи близьку спокусу та невсипущі сили ворога людського, звелів сідати на брички й рушать до дому; так і зроблено на чималий жаль Параски Тарасівни.

Причет же церковний виліз з-під сіна вже смерком та, не заходячи на хутір, переліз через тин і, вийшовши на шлях, що провадив до міста, за спільною згодою заспівав гуртом:

Жито мати, жито мати,
Жито не полова...

Вечір був тихий, і Степан Мартинович, дійшовши до Алти, зупинився і довго слухав пісню, що затихала в далечині, та ніяк не міг догадатися, хто-б це міг співати так солодкоголосно.

Виконавши священну повинність душеприказчика, що наложив на мене приятель мій небіжчик Н. Ф. Сокира, я другого дня після згаданого свята відїхав до Київа. Саватій Сокира дуже мені сподобався своїми переконаннями, поглядами на все взагалі і на людину з осібна, своїм юнацьким, незайманим поглядом на все прекрасне в природі. Коли він розмовляв про захід сонця, чи про схід місяця, то я забував, слухаючи, що він медик, і радів душею, що фізичні науки не погасили в його багатій силами душі святої искри божественної поезії.

Розлучаючись з ним, не міг я, як старший, нічого кращого порадити йому, як іти за потягом власного почуття та переконань, і тілько заповідав йому — писати до мене як найчастійше.

Як я вернувся до Київа, з моєї наточанки вигрузили трехвідерну діжечку з білим, як цукор, липцем. »То, каже мій Ярема, дарунок Степана Мартиновича. Вони самі поставили та дуже наказали, щоб не казати вам й слова«.

— Ну, спасибі йому, що дав нам, старим, поласувати. Треба і йому щось послати? а? Як гадаєш, Яремо?

— А певне треба: ми з вами не скотина-ж яка-небудь нечуственна.

— Але що-ж послати? Далебі не надумаю. А чи не заказати Сенчилі образ йому на пасіку? Так теж образ є у його гарний. Ага! Він якось то вимовився, що хотілось би йому прочитати Єфрема Сірина. От і чудесно! На, Яремо, отсі гроші та записку, катай в Лавру, знайди там отця друкаря, віддай йому все це, а від його візьми велику книгу й принеси до дому.

За кілька день сидів на своїй пасіці Степан Мартинович і шукав у Єфрема Сірина, чого така супротилеж-

ність вийшла межи рідними братами, а перечитавши від дошки до дошки, дуже загадався. Довго отак прогадавши, написав він листа до отця друкаря і прохав прислати йому Іустина-Филозофа, на яку потребу й прикладає пять карбованців грошей. Та як Іустина-Филозофа в Київо-печерській книгарні не знайшлося, то Степан Мартинович так і лишився з своєю думкою, що такі чуда діются єдино тілько з всесильної волі Божої, і що він не добачає ні самого найменшого впливу людини на людину.

Замісць Іустина-Филозофа отець друкар прислав йому акафист пречистій Богородиці Одигитрії та київський Патерик; звідтіля він почерпнув прекрасні ідеї і рішив до самої могили робити так, як робив прекрасний юний хлопець праведного князя Бориса.

За рік я дістав тілько два листа від Саватія Сокири, та й ті без жадного внутрішнього змісту. Листи отсі нагадували мені школяра, що пише листа до батька-матері так, як проказує йому учитель; та й сам він тямив пустоту своїх листів, виправдувався тим, що на порядного листа ще й матеріялу не зібралось, кажучи, що сама найнуднійша, наймонотоннійша історія — то історія найщасливійшого народу. За те неодмінно що місяця наділяв мене довжезними посланіями шановний Степан Мартинович. Навіть всі ті події, що ані трохи не дотикались до моїх хуторян, він описував так докладно, що просто присипляв подробицями про те, наприклад, що саме в переддень Чесного Хреста у приятеля мого міщанина, Карпа Зозулі, кобила ожеребилась буланим жеребчиком, а у сусіда нашого тієї-ж ночі вола вкрадено. Що-ж до хуторян власне, то тут його плодючості й міри не було. Словом, себе він уявляв душеприказчиком, а мене своїм товаришем.

В одному з своїх нелаконічних листів Степан Мартинович так описував мені з'явлення на хуторі Зосима:

»Постукав він у двері моєї школи, як я вже творив

молитви на сон грядущих і читав уже третій кондак акафиста Пречистій Богородиці. Страх і трепет прійде на мя.

— Хто там? — гукнув я во гніві.

— Одчини, каже, Христа ради, Степан Мартинович!

Чую я, що кличе мене по імені, взяв каганець, пішов і одчинив двері. Світ мені замакітрився, як побачив я, що увіходить до хати блудний син Зося, ледве рамям покритий.

— Що, каже, не пізнав мене, дядьку? А, бач, який з мене молодець?

— Очам своїм віри не йму, — кажу.

— Ну, то обмацай гарненько, та хоч рукам віри пойми.

— Не йму віри, — мовив я вдруге.

— Я, каже, колишній твій учень, а тепер заслуженний злодій, пяниця та картяр патентований — Зосим Сокирін. Ну, тепер знаєш?

— Знаю, кажу.

— А коли знаєш, то й балакати годі; посилай за сивухою. Розумієш? За горілкою! Та пошукай, чи не завалялось де цвілого книша від торішньої хавтури?

— Горілки, кажу, нема, та й послати нікого.

— Давай грошей, — сам піду.

Дав я йому грошей на кварту, і він спішучи подався. Добув я з комори меду, хліба, та й хотів акафиста далі читати, але дух мій був прикро зрушений і помишленія мої захмарились від несподіваного видіння. Довго ходив я по школі, як по лісі несходимому, а Зося не вертався. Свічка перед образом догоріла, я й другу засвітив, і та вже на половині, а Зосі нема та й нема. Господи, думаю собі, живий на небесіх, серцевідче наш! Чи не мана це сатанинська була на мені? І, проказавши »Да воскреснет Бог«, я заспокоївся духом, прочитав знову акафист Пречистій Матері Божій Одигитрії, перехре-

стив двері, вікна й комін, тричі проказав »Да воскреснет Бог« і ліг спати.

Другої ночі вдруге з'явилося таке саме видіння, третьої знову, — і все я даю йому на кварту горілки, і воно зникає. Росповів я про це видіння Парасці Тарасівні, і вона, сердешна, виявила бажання перебути ніч в моїй школі, щоб побачити це видіння.

В вечері ми з Параскою Тарасівною вийшли з хутора ніби на прохідку. Саватій з обовязків служби був у місті. Смерком прийшли ми в школу, я засвітив свічку та, доставши Патерика, почав читати, розваги ради, житіє преподобного мученика Мойсея Мурина, що за чесноту постраждав від якоїсь розпустної панії. І дочитав уже, як він, юнак прекрасний, з иншими бранцями після ділянки достався удові воєводиній, що на обличчя була дуже красна, серцем аспиду подібна. Перша почула грюк у двері Параска Тарасівна, а вже потім я; згорнувши книгу, пішов я одчиняти двері, і вона вийшла за мною, щоб сховатися в сінях і не бути видимою; та коли я одчинив двері з каганцем у руці, і вона побачила затуманене роспустним життям обличчя свого Зосі, то скрикнула й повалилась до долу непритомна. Він же риконув на мене, аки лев лютий:

— А, падлюко, христопродавче! Ти мене продать хотів! Кажи, хто тут, а то тут тобі й капут.

І так здушив мені горлянку, що я ледви вимовив: — Твоя мати.

— А, як вона сама, то це й гаразд; мені давно вже з нею перебалакати хотілось. Де вона?

Я посвітив йому каганцем на Параску Тарасівну, що роскинулася на землі. Він глянув на неї і мовив:

— Нічого, — нехай спочине, а ми тим часом з тобою побалакаємо. А що виконав ти наказ мій? Сьогодні останній термин: гроші, або Богу молись, — каже.

Але саме тоді Параска Тарасівна застогнала; я вий-

шов у сіни, взяв її на руки, поклав на своє тверде ліжко; трошки згодом вона прочумалась і промовила:

— Зосю мій, Зосю мій! Сину мій єдиний!

— Я тут, матусю! Що скажете?

Вона глянула на його і зайшлась від сліз. Він довго дивився мовчки на її сльози гіркі, нарешті промовив:

— От що, матусю, — ні умлівання, ні сльози, ні молитви, ані ваши прокльони навіть не спроможні мене зрушити; все це нікчемна річ, дурниця! Одно скажу вам, що може повернути мене на праву путь — це гроші, і одні тілько гроші. Дайте грошей і як більше, то краще. Та й справді, — з якої речі мене позбавлено моєї спадщини? Певне, з вашої протекції? Ну, от тепер і розщедрись!...

— Зосю мій! Сину мій єдиний! — промовила вона знову.

— Годі вже там — єдиний! Я такий тобі син, як ти мені мати. Ну, повертайся, Степане Мартиновичу! Вона тобі опісля віддасть.

Добув я з бодні все, що мав, і віддав до рук йому. Взяв він гроші, перелічив їх і спитав:

— Більш нема?

— Нема, кажу — всі до останньої копієчки.

— Гляди-но, брехати гріх, — сам ти мене учив. Ну, та на перший раз буде. Тепер гайда на Підварки! Тепер я їм покажу, що я за один! До побачення, матусю, — та вже потрудіться вернути позику.

Та мовлячи це, вийшов він із школи. Параска Тарасівна ще раз промовила: »Зосю мій! Сину мій єдиний,« — та й упала на ліжко, як мертва.

Полишивши її непритомну, пішов я на хутір, щоб дать знати Саватію Нечипоровичу, що сталося, та прохати підмоги; виявилося, що він, повернувшись з міста, ліг спати, не відаючи, що матері нема дома, і думаючи, що вона вже спить. Як вернувся я в школу, Параска Тарасівна сиділа вже на ліжку і тяжко голо-

сила. Я, поміркувавши, не розважав її тут, а, засвітивши свічку перед образом, почав читати акафист Матері Божій Одигитрії; вона підвелася теж на ноги та, плачучи гірко, молилася. Після акафиста проказав я ще канон Матері Божій, а потім молитви на сон грядущим і, ставши на вколішки, проказав молитву: »Господи, не лиши мене небесних твоїх благ«. Після отпуста, я мовчки вийшов із школи, а як вернувся, то вона вже спала сном праведним на моєму старечому одрі. Тихо розгорнув Ефрема Сірина та, охороняючи сон праведниці, сидів за книжкою до самого ранку.

В ранці пішли ми на хутір, і я росповів Саватію усе, що трапилось в ночі; він же у відповідь на оповідання моє тілько заплакав.

В вечері того самого дня Саватій одержав від городничого наказ оглянути з обовязків служби поневечене тіло, знайдене в пустці покритки Н. на Підварках.

Перечитавши цей наказ, він мовчки глянув на Параску Тарасівну, а та зайшлась від сліз і промовила:

— Зосю мій! сину мій єдиний!

По-між инших дрібних подій на хуторі сповістив мене мій шановний співтоваріш і про цю досить важливу подію, а сам Саватій не написав мені про це ані словечка; не написав навіть, що тепер він займає посаду повітового лікаря в м. Переяславі.

Перебуваючи далеко, дуже далеко від моєї любої, моєї прекрасної, бідної вітчини, люблю я иноді, дивлючись на широкий степ безлюдний, думкою перенестися на беріг широкого Дніпра і сісти денебудь, ну хоч в Трахтемирові, в холодку під розложистою вербою, дивитися на позолочену заходом сонця панораму; на темному тлі цієї широкої панорами, ніби самоцвіти, горять переяславські церкви божі, а одна з їх найяснійше сяє своєю золотою головою, — це собор, збудований Мазе-

пою. І багато, багато подій усяких встає у мене в памяті, коли уявляю собі чарівну оту панораму. Та найчастійше усього голублю я свою уяву старечу картинами злотоголового Київа, садами повитого, тополями уквітчаного. І після чистої непорочної радости великої, натхненної спогляданням на красу твою не змарнілу, упаде на моє посиротіле старе серце туга, і я переношуся в віки давно минулі і бачу його, сивоголового, поважного та тихого діда з великою писаною книгою в руках, — бачу, як він проповідує зачудованим дикунам, хижим та користолюбивим поклонникам Одиновим. Який же гарний ти був в цій ризі тихости та любомудрія, мій святий та незабутній старче!

І ми зрозуміли твої лагідні глаголи і тебе, як старого та непотрібного учителя, не вигнали, не забули, а зодягли тебе немов Гориню-багатиря в міцний панцир. Спершу осуворили твоє лагідне серце усобицями, кровозмішеннями та братовбийствами, зробили з тебе справжнього варяга, а потім вже й наділи панцир та й поставили на сторожі коло зневоленого племені та приблудами зганьблених, самим Богом тобі заповіданих святощів.

Хто, одвідуючи Київську печерську лавру, не спочивав на друкарському ганкові, про того можна сказати, що в Київі він був, та лаврської дзвіниці не бачив. Мені здається, що ніякий вигляд не додасть того до щирої молитви, як вид з друкарського ганку.

Колись то давно, одстоявши в лаврі ранню обідню, вийшов я, своїм звичаєм, на друкарський ганок. Ранок був тихий та ясний, а перед очима — ціла Чернигівщина й частина Полтавщини. Хоч тоді я й не був мелянхоликом, але-ж перед такою дивною, величною картиною мимоволі перенявся смутком. І тільки що почав прирівнювати лінії та тони пейзажа до могутніх аккордів Гайденових, як почув тихо промовлене слово: »мамо«.

— Мені, мамо, завжде здається, що на цьому ганкові ніби слухаєш далі обідню, — мовив чийсь голос.

Я мимоволі обернувся. Гріх нескромним поглядом перепиняти такий прекрасний настрій душі людської, та согрішив, бо ця мова вразила мене більш усякої музики. Говорила отсе молода дівчина, стрункa, до-ладу й просто одягнена, але далеко не красуня, а кого вона кликала мамою, була жінка висока на зріст, сухорлява, смуглява і колись-то блискуча красуня. Вона була в чорному шерстяному халатику, чи довгій блюзі, оперезана ремінним поясом з срібною застібкою; замісць звичайного жіночого капелюха голова була покрита білим широким без жадних прикрас чепчиком. Не тямлю чому, я не уступився для їх з лавки, і вони, теж не тямлю чому, подивилися з хвилину мовчки на пейзаж і пішли. Я теж встав і пішов за ними.

Вони пройшли двір лаврський, тихо між собою розмовляючи, і вийшли святою брамою Николи Святоші, а я за ними. Вони вийшли з фортеци, — я за ними. Вони увійшли в браму заїзного двора, і я тілько тут отямився та запитав самого себе, що це я роблю. Не розвязавши цього питання, увійшов в заїзд і почав розбірати іероґліфи, понаписувані крейдою на чорній таблиці. Після довгого розбірання таємничих знаків я розвязав нарешті тайну, що отакий-то № занято такою-от з вихованкою, і хоч тепер навіть не можу похвалитися знанням тактики що до зальотів, а тоді й поготів, але-ж, розібравши хитре малювання, я й сам не тямлю, як опинився в спільній їдальні і замовив собі, теж не знаю — чого, а з прислужником теж заговорив про щось, що трапилося колись то. Після всього цього зайшов, тут таки на Московській улиці, до знайомого художника Ш., що недавнечко приїхав з Петербурга, побалакав з ним про мистецтво взагалі та про малярське з осібна і, наміряючись піти в лавру, пішов в сад. Та це, певне, наперед призначене діло.

Хожу собі по великій алеї сам один (день був буденний), иноді й присяду, щоб полюбовати старим Київом,

освітленим сонцем, що саме заходило. Тільки дивлюсь — з-за липи з бокової алеї виходять мої ранішні незнайомі. Тут я підвівся, уклонився звичайненько і запросив їх спочити трохи на лавці, просячи пробачення, що не зробив цього в ранці на друкарському ганкові. Вони мовчки посідали й сестра-жалібниця (як тоді я думав) спитала:

— Ви, певне, художник?

Я відповів: »еге-ж«.

— І малюєте київські види?

Я відповів: »еге-ж«.

Після довгої павзи вона запитала:

— Ви давно вже в Київі?

Я відповів: »давно«!

— Намалюйте мені отсей самий вид, яким ми тепер любуємося, і пришліть в »Зелений трахтир« в № NN.

Малюнок акварелею у мене давно вже був початий; я старанно його докінчив і на першому плані поміж липами намалював моїх незнайомих, і себе теж намалював, що сижу на лавці в поетичній поставі, в соломяному брилі.

Другого дня в ранці я сидів з докінченим малюнком на друкарському ганкові і чекав моїх незнакомок, неначе вони самому мені звеліли принести малюнок не в »Зелений трахтир«, а на друкарський ганок. Не встиг я гаразд і помирити, як з'явилися мої незнакомки.

— А, ви вже тут? — майже скрикнула старша.

— Тут, — відповів я.

— Давно?

— Давно, — відповів я.

— Та й тека з вами, — ви, певне, малювали?

— Ні, не малював, — і достав з теки малюнок, що заказала вона вчора.

Вона довго дивилась мовчки на малюнок і на мене, а далі мою руку міцно стиснула, мовивши:

— Дякую вам — і будьмо знайомими приятелями,

а, коли можна, то і друзями, — а це, здається, можливо! — додала вона, глянувши на свою молоду подругу.

— Сядьмо, спочинемо трохи, — мовила вона, і ми всі втрьох посідали.

Після недовгої мовчанки вона удалася до мене з такою мовою:

— А чи знаєте, — Глафіра виграла у мене сьогодні заклад. Ми з нею вчора побилися об заклад. Я запевняла її, що ви придурковатий, а вона доводила інше.

— Дякую, — мовив я до меншої, а старшій відповів: — ні за що дякувати, — і всі ми втрьох зареготались і зійшли з друкарського ганку.

Другу осінь я прожив у їх на селі і вже кликав їх сестрами, а під кінець осені — старшу звав мамою, а меншу — молодою. Я був без краю щасливий. Весною приїхали вони в Київ, та на лихо мене вже там не було. Я далеко вже був веснею, а про радість, що була мигнула тільки, я згадував, як про сон чарівний.

Ось чому так любо мені згадувати про друкарський ганок.

Чимало літ і зім промайнуло над моєю самотною, побілілою вже головою після цієї події. Знову я в Київі, і знову одвідую завітний ганок і тепер отсе пішов я на друкарський ганок та, милуючись пейзажом, згадав ту мить щасливу, що давно минулася, і ніби слухав голос янгола, що промовляє слово: »мамо«. Так мене оповили спогади, що мені ніби й справді вчулося це любе дитяче слово і так живо, що я обернувся — і уявіть моє зачудування: з коридора на ганок виходила Параска Тарасівна, а слідом за нею, неначе журавель, чвалав мій приятель та співтовариш Степан Мартинович, але так убраний, що як-би не ріденька борідка біла, то я подумав би, що він просто женитися в Київ приїхав. Сюртук на йому довгий з гранатового коштовного сукна; капелюх чорний пуховий з широкими крисами; чоботи, правда,

личні але старанно почищені, а патериця прямо архпрейська з срібною головкою. Франт та й годі!

Після перших привитань та цілування посадив я їх на лавку й запитав, чи давно вже вони в Київі.

— Та вже третій день, — відповів Степан Мартинович, — і привезли вам листа від Саватія, та не можемо знайти Рейтарської вулиці, — вона десь у Старому Київі, а ми ще там не були. Сьогодні маємо йти на акафист до Варвари Великомучениці, а завтра, як Бог дасть, запричастимся Святих Тайн Христових тут таки в лаврі, та тоді вже й думали шукати Рейтарської вулиці; та Господь дав так, що й шукати її не треба: сами ви її нам покажете. Листа-б я вам і зараз віддав, та він у мене в шкатулі на кватирі, а мешкаємо тут таки на Печерському в домі міщанки Сиволапихи.

Слухаючи цей монольог, я дивився на Параску Тарасівну; вона сиділа, заплющивши очі, і здавалася страдальницею, що заснула. На її тихому обличчі написано було так багато сердечного горя, що я не спроможен був далі дивитися на неї і звернувся з новим питанням до Степана Мартиновича:

— Ну, що у вас доброго на хуторі діється?

— Хвалити Господи милосердного, все гаразд, все добре. Небавом гадаємо шлюб узяти, та про це вам сам Саватій Нечипорович докладно пише.

— Куди-ж тепер маєте йти?

— А думаємо ми, як Господь благословить, до святих угодників печерських. Та тілько тепер там тісно, і ми почекаємо, поки благочестиві прочане вийдуть з печері, тоді вже думаємо прохати отця келара самому повести нас, або-ж послати з нами кого з братії.

Я був знайомий з отцем Досифеєм, — старший в больничному манастирі, — і я пішов до його попрохати, щоб зробив нам велику ласку та попрохав кого слід, щоб дозволено нам піти в печері не разом з численним

тиском прочан. Прохання моє було уважено, і з нами послали проводирем поважного старця, отця Якима.

Поклонившись святим угодникам, ми пішли на квартиру. Взявши листа, я покинув своїх приятелів і пішов до дому, та своїм звичаєм зайшов у сад, сів на улюбленій своїй лавці і, розгорнувши листа, прочитав ось що:

»Безцінний друже батька мого і мій заступниче та добродію!

Пробачте мені ласкаво за довгу мою мовчанку, що нічим не випрадує моєї ледачої натури. Та й то правда, що писати листа без жадного змісту — все одно, що переливати з пустого в порожнє. Правда, були матеріяли на щирого дружнього листа, але-ж такі вони, що й перо не підіймалося, щоб повідомити про їх кого небудь. А тепер от сумні хмари важкі заходять за гори і на обрію з'являється Аврора, передтеча мого ясного незрушимого щастя. Сказати простійше, я думаю одружитися. Моя молода мешкає тепер з матіррю своєю в школі доброго Степана Мартиновича, що має бути і батьком моїм на весіллі, і чекає вашого благословення. Прибудьте, мій добродію, та благословіть її, сироту, на великий шлях нового життя, що нам усміхається. У неї, як у мене, батька нема, одна матір осталася, і ми, за згодою матірок наших, порішили, щоб її благословили ви, а мене — єдиний мій друг благородний та учитель Степан Мартинович. Прибудьте хоч глянути на мою прекрасну молоду.

З обовязків повітого лікаря я часто мушу виїздити, тому-то й хутір наш передаю Степанові Мартиновичеві, — нехай він володіє їм, — та хутко, здається, й зовсім його передам. А як хочете довідатися, як я посватався, то ось як воно трапилось.

Якось раз їду я з обовязків служебних глухим шляхом; на дворі болото; конячка »обивательська« ледве ногами перебірає; смеркало; накрапав дощ, — словом, перспектива була невідрадна. Фурман мій, що теж не

бачив в будущині нічого відрадного, заговорив про те, щоб підночувать.

— Та де-ж, кажу я, серед шляху чи що?

— Крий Боже, серед шляху. Нехай лихі татари ночують в таку непогодь серед шляху, а ми звернемо — он, бачте, лісок?

— Бачу, — кажу.

— От же в тім ліску єсть хутір пані Калитихи. От вона нас і пустить ночувать.

— Добре, кажу, звертай з шляху!

— Стрівайте, — отут буде шляшок.

Проїхавши-з пів версти, побачив я ледві примітний шляшок, що провадив до згаданого хутора. Ми поїхали цим ледве примітним шляшком і небавом опинилися в лісі. Фурман мій почав мугикати якусь журливу пісню, а я загадався Бог знає про що.

— Цей ліс зветься, пане, »Лапин ріг«, — мовив фурман, — а за що його так зовуть, то Бог його знає. Кажуть старі люди, що тут жив колись давно розбійник Лапа і що великі скарби заховав тут у озерах, а ще старі люди говорять, що як висохнуть ті болота та озера, то можна буде мішками золото носить. Бог його знає, коли то те буде... А он і хутір.

І справді поміж дерев з'явився вогонь, і небавом ми підїхали під зачинену браму. Зустріли нас собаки страшенним гавканням, а потім прогомонів жіночий досить грубий голос:

— Хто тут?

— Благословіть, матусю, переночувати на вашім хуторі, — відповів мій фурман.

— Боже благослови, тілько сами вже одчиняйте ворота, бо мої наймити вечеряють, їм ніколи, а самій мені не сила це зробити.

Фурман мій зліз із воза, одчинив ворота, втаскав мене з возом та з конячкою своєю у двір, знову зачинив ворота і, звертаючись до господині мовив:

— Добривечір, матусю!

— Добривечір, чоловіче добрий! Відки Бог несе?

— Та от везу панка з Глемязова, та бачете, яка непогодь.

Я й собі підійшов до господині і мовив по російськи:

— Дозвольте, як можна, у вас переночувати.

— Заходьте, будьте ласкаві, — теж російською мовою з ледве примітною українською вимовою відповіла вона, — прошу покірно до хати.

Я війшов на ганок. На порозі зустріла мене з свічкою в руці дівчина, зодягнена по сільськи, але-ж чепурно і навіть з вигадками; одступаючи назад в кімнату, вона мовила чисто по-російськи: »прошу покірно!« З цього я вивів, що це не наймичка.

Як увійшли ми в кімнату, то стали одно-проти-одного та й простояли так до того часу, аж поки в кімнату не вступила господиня хутора й мовила:

— Наталю! та що-ж ти не просиш гостя сідати? Стоїть собі з свічкою, неначе паламар. Рекомендую вам, це інститутка полтавська. Сідайте, покірно прошу. І Бог їх знає, чому вони їх вчать в тому інституті! Уже я про господарство у своєї не питаю, та хоч би чоловіка чужого вміла привітати, а то стоїть собі.

Докінчивши цей докір, та, що говорила — видимо мати, — звернувшись до дівчини, сказала їй щось пошепки, і та вийшла в другу кімнату. Слідом за нею пішла й сама вона, мовивши: »пробачте нам!« Я тим часом почав оглядати кімнату. Кімната, як для хутора, була чималенька, але низька, чисто, чепурно прибрана, меблі старовинні та ріжноманітні, на стіні висів в чорних деревляних рамах портрет Богдана Хмельницького, а на круглому столі, поруч з якимсь вязанням лежала книжка »Отечественних Записок«, розгорнута на »Давиді Коперфильді«. Тут саме увійшла господиня. Я тільки тепер звернув на неї належиту увагу. Це була жінка висока на зріст, огрядна з себе, та не в край, з обличчем

ще досить моложавим та добродушним, зодягнена була на взір багатої міщанки, або поважної попаді, і як би на голові у неї замісць хустки був кораблик, то я подумав би, що перед мене з'явилася з того світа якась сотничиха, або полковниця.

— Що це ви, — мовила вона, утерши носа свічці, — цікавитесь, — що читає моя Наталя? Та вона в мене, хвалити Бога, дуже охоча до читання, та й мене на старости привчила, так, що мені тепер нудно сидіти за роботою без читання; на той рік думаю передплатити ще »Современник«, а то одної книжки на місяць нам мало, — ми її мало не на память виучуємо.

Небавом подали чай, чи докладнійше сказати, самовар, а слідом за самоваром увійшла й Наталя, зодягнена вже панночкою.

— Не втерпіла таки, — мовила мати, всміхнувшись, а потім додала:

— Наливай же чаю, Наталочко!

— Я, знаєте, призвичаюю її потроху до господарства, — мовила вона, обертаючись до мене.

— І дуже добре робите, — відповів я, — та тілько навіщо вони перебралися, — їм наше народне вбрання до лиця.

— І сама я люблю її більше в простому вбранні, та от же поговоріть ви з нею!

Наталя червоніла, червоніла та нарешті почервоніла, як вишня, та й вибігла з кімнати.

— Ах ти безсережна! — мовила мати і почала сама наливати чай.

Незнакомки мої належали до тих нечислених людей, що з ними сходишся після першої-ж зустрічі. За три години я зовсім до їх призвичаївся і у всіх дрібницях дізнався про їх домашній побут, нахили, звички, доходи, видатки й навіть частину їх біографії.

Олена Петровна Калита, удова небагатого дідича з

нашого повіту, виховувалась теж в інституті, тілько хутір, як вона каже, перевиховав її по своєму.

— А як знайшлася у нас Наталя, то ми з Яковом, небіжчиком моїм, того-ж таки дня поклали собі, що-року відкладати з наших мізерних доходів дещицю власне на виховання Наталї. От і виховали, — додала вона жартом, — а вона й чаю налити не вміє.

По вечері попрощався я з ними, щоб завтра рушити в дорогу як світатиме.

І справді до сходу сонця я покинув хутір. Мене провели за ворота зграя индиків та гусей, опріч їх на хуторі ніхто ще не ворушився. Коненята спочили, фурман повеселійшав і, ще не сідаючи на віз, висвистував якусь пісеньку.

Виїхавши за ворота, повернув він у праворуч, хоч мені здавалося, що треба звернути у ліворуч, та як ми вчора приїхали на хутір по-ночи, то я не міг напевне сказати, котра дорога наша, тимто розсудив покластися на досвідчення мого фурмана, кажучи сам до себе: »він завіз мене на хутір, то він же й вивезе«. Попустивши віжки, балакучий фурман, після панегирика господині хутора й дочці її, почав описувати мені її багатство.

— Отсе все, що тілько оком скинеш, лісу — все її, а ліс то ліс — дуб, на-голо дуб, хоч би тобі одна погана осика! Та що тут ліс! А другі добра, а степи, а озера, а стави та млини, — та що й казати! Сказано — пані, так і єсть... А ще вам скажу...

Тут коні стали, фурман, перейнявшись на-скрізь оповіданням та не подивившись кругом себе, гукнув на коні, вони шарпнули, і задня вісь одскочила, а я вивернувся з воза. Тоді він зарепетував: — Тпрууу... скажені! — і, оглянувшись кругом себе, мовив:

— От тобі й на... дивися... клятий пень де став, як раз посеред шляху; я ще вчора думав, що ми в цьому діявольському лісі де-небудь та зачепимось — воно так і сталось.

— Що-ж ми тепер будемо робить? — запитав я.

— А Бог його знає, що тут робить! — відповів погонич і, подумавши, додав:

— Ох, головко бідна! — сокири нема, а то-б звалив дуба — от тобі й вісь! Вернімося на хутір, — там чи не дамо якої ради.

Я зрадів, — сам не знаю, чого, — цій благій ідеї і, певна річ, не перечучи, згодився, і поки погонич увязував колесо на віз, я повагом пішов по-між дерев до хутора.

Сонце вже протикало золотими смугами лісову гущувину, як я підійшов до хуторного живоплоту. Тут я зупинився, щоб подумати, в якій руці покинув я шлях. В цю саме мить прегарно розстявся по лісі чудовий дівочий голос. Серце у мене замерло, і я, як остовпілий, стояв та довго не міг вслухатися в мелодію. Голос той наближався до мене, я вже почав розбірати слова пісні:

»Ой ти, козаче, ти зелений барвіночку!

Хто ж тобі постеле в полі білую постіленьку?«

Голос слабійшав, слабійшав і нарешті затих зовсім. Визволившись від чарів лісової музи, пішов я коло живоплота й небавом опинився на хуторі. Перше, що впало мені в око, — то була Наталя, що виходила з садової фіртки. Вона здалася мені справжнею богинею квіток: вся голова в квітках, в волоссі, замісць перлин, намисто з білих черешень. Як би вона була зодягнена панночкою, враження не було би таким цілим, а до сільського убрання так підходили ці квітки й черешневе намисто, що я зроду не бачив нічого, що сяло-б так усіма фарбами, та разом з тим було так до ладу, так чудово-гарно. Постоявши хвилину, вона зникла за фірткою, а на ганок з'явилася мати, зодягнена по учорашньому. Побачивши мене, вона голосно засміялась і мовила:

— Що, далеко заїхали?

Я привітався і вийшов на ганок.

— А що, мабуть, з нами не швидко розлучитесь, —

говорила вона сміючись. Прошу покірно, — додала, показуючи на лавку.

Я сів.

— Наталочко! — гукнула вона, — скажи Одарці, нехай самовар винесе сюди на ганок! — і додала: — я з нею так звикла до своєї простої мови, що иноді й про гостей забуваю!

— Та й сам я дуже люблю нашу мову, а надто наші чудові пісні.

Слідком за Одаркою, що внесла самовара, опустивши головку, тихо виступала зачервоніла Наталя.

— Чуєш, Наталочко, вони теж люблять наші пісні. А що вже вона в мене, то здається і у-ві-сні їх співає і, чи вірите, й жадного романса не знає. Скоро вернулась з Полтави співала часом якийсь »Черный цвѣтъ«, а тепер і той забула.

Я недбало слухав та любувався Наталею, і мені майже прикро було, що вона знову прибралась панночкою.

— Ах я божевільна! — скрикнула зненацька господиня, — а ти, Наталочко, й не нагадаєш. Адже-ж сьогодні субота, а в суботу ми збірались їхати в Переяслав. Одарко!

— Чого? — тихо запитала наймичка, що з'явилася в дверях.

— Скажи Корнієві, щоб бричку лагодив та коні годував, а пообідавши рушимо у дорогу.

— Добре, — відказала Одарка й зникла.

— Отсе добре, що я завчасу нагадала. Як ви не поспішаєтесь, то обідайте з нами та й будете нашим кавалєром аж до міста.

— Навіть і в самому місті, як вам вгодно.

До обіда гуляв я з Наталею в саду й поблизу хутора, обдивлялись та критикували їх затишний хутір пречудовий. Показувала вона мені в саду й власне господарство, це б-то, квітник; правда, не було там нічого надзвичайного, та за те чепурно так, як не буває і в

голяндського квіткаря. Я з утіхою дивився на її невигадливий квітник.

— Я, — говорила вона самодоволено, — з мая і до жовтня місяця приношу мамі що ранку по пучкові квіток. А барвінок у нас зеленіє до пізньої осени, а на весні так ще під снігом зеленіти починає; я страх як люблю барвінок.

— А вже-ж — барвінок чудове зілля. А чи єсть у вас плющ?

— Ні, нема.

— Так я вам дам кілька одсадків.

— Дякую вам.

Я голосно обіцяв їй тілько плюща дати, а потиху — й ще багато квіток усяких, і навіть виписати з Риги, та не знаю, чому не хотілось мені сказати їй про це.

По обіді без особливих зборів посідали ми на бричку, а Одарку посадили на мій полагоджений віз і рушили в дорогу. Над вечір ми вже були в Переяславі і великої праці коштувало мене залучити моїх нових знайомих до себе на хутір; нарешті вони згодилися. Прогостювали у нас два дні і так сприятилювали з матіррю, що розлучились плачучи. Матуся страшенно раділа своїм приятелям і за ці два дні була-б цілком щаслива, коли-б не свіжі згадки про небіжчика Зосю, що не дають їй спокою ні в день, ні в ночі.

Наші взаємні одвідини велися мало не рік і закінчилися тим, що я вже от другий місяць в ролі жениха і без міри щасливий. Приїдьте поблагословити моє щастя, а щоб не одкладати в довгу кишеню, то збірайтесь на швидку та й приїздіть разом з матусею та батьком моїм нареченним та приятелем Степаном Мартиновичем. Приїздіть, незабутній мій, щирий друже, багато де-чого не пишу вам власне тим, щоб здивувати вас чудовою несподіванкою. До побачення.

Ваш почитливий син та щирий приятель

С. Сокира«.

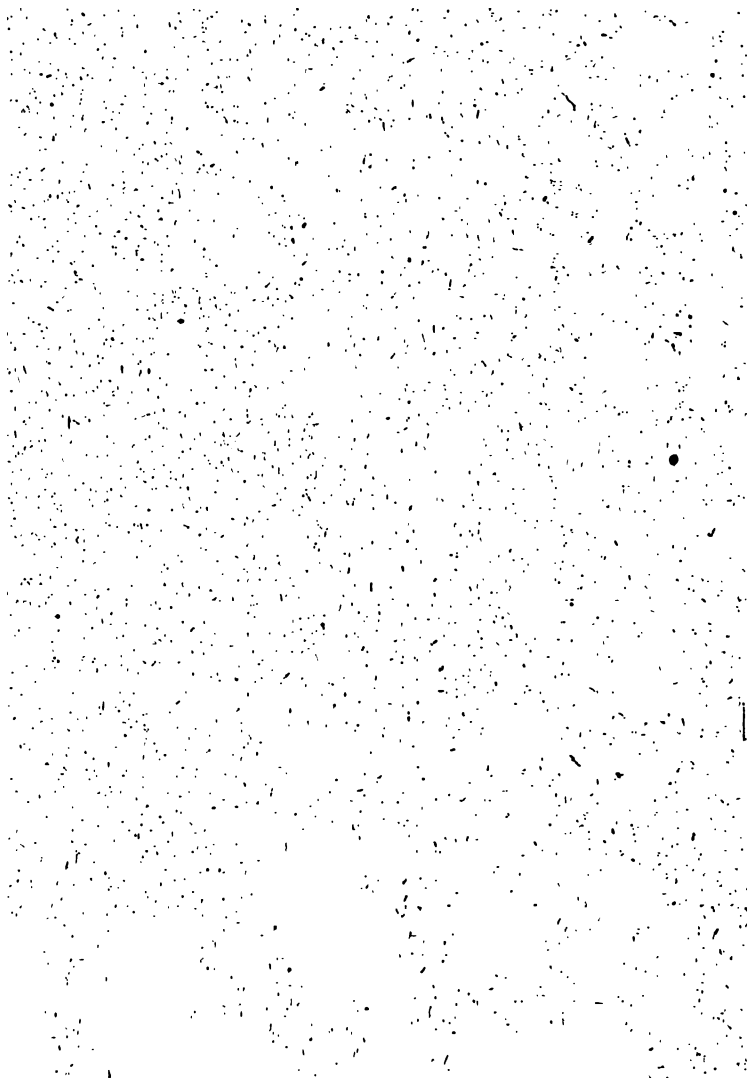
Збори в дорогу нежонатого старого чоловіка не загайливі. Ярема мій все оборудував, а я вліз в нетачанку — ото й усього мого труда! — і ми в дорозі.

Слідом за мною приїхала на хутір і Параска Тарасівна з своїм чичероне Степаном Мартиновичем. К весіллю все було готове, і ми першої-ж неділі поїхали на заутренню, а потім і на обідню в церкву Покрови, а після обідні »скрутили«, з благословенням Божим, наших молодих і справили бенкет на всю переяславську Палестину, — словом, такий бенкет, що Степан Мартинович, не вважаючи на свої літа і сан, ні на образ свій, пустився танцювати »журавля«.

Після весілля прожив я ще тижнів зо два в школі у Степана Мартиновича і був свідком повного щастя своїх діток нареченних.

Параска Тарасівна цілком поділяла мою радість, тільки иноді, дивлючись на молоде прекрасне подружжя свого Саватія, по-шепки крізь сльози промовляла:

— Зосю мій, Зосю мій! Сину мій єдиний!

ПРОГУЛЬКА З ПРИЄМНІСТЮ ТА Й НЕ БЕЗ МОРАЛІ

ЧАСТИНА ПЕРША.

I.

Заманулося мені торік одвідати нашу чудову українську весну де-небудь подалі од міста, хоча-б і од такого міста, як вкритий садами наш золотоголовий Київ. Весна в городі не губить своєї привабливости, але все-ж — город, а мені забажалося самотного тихенького куточка. Ця поетична думка виникла у мене в початку або в половині апріля, гаразд не памятаю. Пригадую тільки, що це сталося саме тоді, як кругом була наша знаменита українська грязюка. Можна-б і пождати трохи: на весні грязюка швидко висихає. Та вже коли мені чого заманулося, хоча-б і самого незвичайного, то вже хоч вроди, а подавай. На цьому пункті я дуже схожий з моїми впертими земляками. Письменники наші і взагалі люди статечні називають це силою волі, а його просто можна назвати воловою впертістю, — це й краще й виразнійше.

Довго пригадував я своїх приятелів, що заховалися на самотині, це-б то присвятили себе самій справжній бездіяльности. Після пильного переліку зупинився я на одному одставному гусарині, що називав мене своїм родичем, чому я зовсім не перечив. Лежав він, чи — як би инакше висловитись — животів у самому поетичному куточкові Київщини, верстів зо три од містечка Лисянки. На йому й зупинив я свій вибір.

Тройкою добрих почтових коний з Трохимом і з чемоданами вирушив я раненько з Київа. До першої стан-

ції, Віти, доїхали ми без особливих пригод, і Віту промину-ли благополучно. Тільке раз саме проти Білокняжого поля, не доїздячи каплиці, у лівої пристяжної обірвались посторонки. Гадали ми якось на парі допхатись до Василькова. Дак куди там. Грязюка по ступиці, і наша пара ані з місця. На щастя наше, мужик віз лозу за-для тину, ми в його випрохали не без труду пару лозинок та й сплели якось посторонки.

У Василькові ми підкусили з Трохимом фаршированою жидівською щукою, міцно приправленою перцем, та й потягли далі. Пішов дрібний, тихий дощик, потім усе більше та більше, і на останку полив, як з ведра; можна булоб заїхати до корчми в Митниці і пересидіти дощ, але я сказав собі, що ніде не зупинюсь до Білої Церкви, так і зробив. До Білої Церкви приїхали вже в ночі. Порадившись з Трохимом, рішили ми заночувати на почтовій станції, і добре зробили, що так придумали, бо инакше може-б мені ніколи не довелося писати про цю мандрівку, а вам читати її, мої терпеливі читальники, бо вузлик цієї події, що я за неї пишу, завязався саме цієї памятної ночи, тілько не на почтовій станції, як це здебільшого буває, але... Та на віщо наперед забігати?

Рішивши заночувати на станції, я спитав у смотрителя:

— Чи є у вас кімната для подорожніх?

— Є дві, — одповів той, тілько обидві заняті. Якась пані, певно з дочкою, зайняла обидві кімнати.

Пані з молодою дочкою! — подумав я. Ех, яка досада, що я не гусарин, або хоч просто воєнний, — я-б знав, що тута робити. Просто по праву подорожнього по казенній потребі (воєнні не їздять на почтових по власній потребі), запакував би матір з дочкою в одну кімнату, а сам би росташувався в другій і на дозвіллі занявся би обсерваціею крізь клямку в дверях. Ось вам і початок роману, чисто в гусарському густі. Я, при-

знатися, вже й того... Та не стало духу; сказано: кому не судилося бути воєнною людиною, той хоч і в аршин запусти вуса, а все буде штафиркою.

До містечка зоставалася ще добра верства, а до жидівського заїзду, де ми рішили заночувати, не меньш, як дві. Та робити нічого, і ми почимчикували під дощем шукати жидівського заїзду. Трохим, не дуже задоволений моєю постановою, почав був щось доводити, та я махнув рукою, і ми помандрували. За годину ми були вже біля бажаної мети.

При цій оказії я міг би змалювати вам білоцерківський жидівський заїзд з усіма його брудними подробицями; але фламандське малювання мені не далося, а тута воно необхідне. Завважу по дорозі, що перш за все ніхто не вийшов мене зустрічати, як то буває по руських заїздах. Але причиною цьому могла бути темна непогідна ніч; причина слушна для самого найзавзятішого жидовина; по-друге, — залізши якось по ховзьких сходах в темний коридор, я напоровся на щось залізне, та так зручно, що трохи голови собі не розтяв. Ранком уже побачив я, що це були дроги з ресорами з-під якогось повозу. Такий був мій вхід до гостинної іудейської господи! У кімнаті вже стрів мене жид, досить пристойний з виду, поміг мені стягти з плечей наскрізь промоклу непромокаєму шинель і принижено запитав:

— Чого панові буде треба?

— Чаю і кімнату, — одповів я.

— Зараз, — сказав жид і сховався за дверима.

Дожидаючи того жидівського »зараз«, я грівся і розминався, похожаючи взад і вперед по хаті. Кімната була наче крамниця, з шафами біля стін і шкляною скринею вздовж хати, наче шинквас. Перед скринею я зупинився і поміж галантерійним дрібязгом побачив — що-б ви гадали? Книгу в жовтій обгорці. Я тільки що хотів було сказати Трохимові, щоб він достав книгу з че-

модана, аж тут вона сама до рук лізе, і Трохима турбовати не треба. Беру зо столу свічку і читаю заголовок, здається, славянськими літерами: »Українська поезія N. Падури«. А йди лишень, думаю, голубе, сюди! Давно я тебе не бачив. Але скриня була замкнена. Покликав я господаря, але замість його з'явився жидок з рудою борідкою. Я прохав його добути з скрині книгу, але жидок одповів, що він фактор, а не господар крамниці. Тоді я звелів йому покликати господаря. Прийшов господар, той самий огрядний жид, що помагав мені зняти непромокаєму шинелю. На моє прохання за книгу він витяг її з шкафи і, подаючи мені, сказав:

— Десять злотих.

— А як що тілько прочитати, — спитав я, беручи книгу, то скілько тоді буде коштувати?

— Пять злотих, — сказав жид, побрязкуючи ключами.

Нема що робити, оддав я пять злотих і спитав ножа, щоб розрізати книгу, але це було даремно, бо книга була розрізана і навіть заялозена. Окрім масних плям я завважив на полях то прості лінії, виразно накарбовані де ніхтем, де олівцем, то знак поклику, то знак запитання, то чорт зна що.

— Ай, ай! подумав я, та ти вже побувала в руках у нашого брата критика.

Псувати олівцем або ніхтем чужу книгу — це річ непростима, але все-ж таки в цьому є хоч якась думка, що ось, мовляв, я читав таку книгу і знайшов у їй це погане, а це добре, хоч це й не виправдує такого читальника в нівеченні чужої власности. Але чим виправдити тих, що псують шибки на почтових станціях своїм дорогоцінним алмазом, виводячи по шклу свій узловатий вензель, наче на якомусь важному папері, чітко і виразно? За-для чого це вони роблять? Адже в цих узлуватих вензелях та росчерках криється яка небудь думка? Невже та тілько, що ось такий і такий то переїздив тут з

алмазним перстенем? Здається, що тільки, і більш нічого. Яка дрібна мізерна пиха! А кажуть і навіть пишуть, наче-б то словетний лорд Байрон накреслив десь у Греції на скелі своє прославлене прізвище. Невже й ця видатна людина не чужа була дрібної, злиденної пихи?

Як ні чудно, але ніщо инше, як та сама дрібна пиха примушує мене (та може й не одного мене) дивитись, певна річ — знічевя на ці покарбовані шибки й перечитувати давно відому книгу, покреслену олівцем та ніхтем. Ось і тепер зо мною трапилося те саме. Поезія Падури мені відома, та ще й як відома, а я заплатив за неї пять злотих так собі, з одної примхи, щоб себе розважити; а тим часом, коли я побачив кривульки на полях, почав читати, мов би ніколи нечитану книгу.

Над піснею, що зветься: »Запорожська пісня«, було дуже виразно написано: *Скальковській бреше.* Що би таке визначала ця безцеремонна увага? Я прочитав пісню. Пісня починається так: *Гей, козаче, в імя Бога.* Яке ж тут відношення до вченого автора *Історії нового коша?* Не розумію. Аж ось! Пригадав: цю саму пісеньку вчений дослідувач запорожського побуту вкладає в уста запорозцям. Честь і слава вченому мужові! Як глибоко вивчив він ту річ, за яку пише. Надзвичайно! А може він просто хотів посміятися з нашого братахохла та й більш нічого? Бог його знає, тільки ця волинсько-польська пісня стілько-ж саме схожа з піснею дніпровських лицарів, як я з китайським богдиханом.

— А що-ж чай і кімната? — спитав я, закриваючи книгу.

— Зараз, — сказав рудий жидок, що стояв у кутку, і вийшов до другого покою.

— Ах ви, прокляті жиди! — вимовив я майже в голос: я вже й книгу всю прочитав, а вони ще й не думали поратись з чаєм!

За хвилинку жидок повернувся і знову притулився в куточку.

— А що чай? — спитав я.

— Зараз закипить, — одповів жидок.

— Що-ж ти тут топчешся? — спитав я послужливого жидка.

— Я фактор. Може пан чого забажає, то я все зараз для пана можу достати, — додав він, лукаво посміхаючись.

— Добре, — сказав я. Так ти кажеш, що все достанеш, чого тілько не забажаю?

— Достану все, — одвітив він, не запнувшись.

Яку-ж би йому завдати задачу, так щось на кшталт пана Твардовського? подумав я собі і, подумавши, сказав:

— Ти знаєш англійський портер під назвою Браунстут Берклей Перкенс і компанія?

— Знаю, — одповів жидок.

— Достань мені одну пляшку, — сказав я з самозадоволенням.

— Зараз, — сказав жидок і зник за дверима.

— Ну, подумав я, хай шука. Тепер цього вражого продукту і в самій столиці не здобудеш, а не то що в Білій Церкві.

Не встиг я так подумати, як тут з'явився мій жидок з пляшкою справжнього Браунстута. Подивився я на ярлик на пляшці і тілько плечима здвигнув, але й знаку не подав, що це мене дуже здивувало. Жидок поставив пляшку на стіл і, нівроку собі, став знову в куток і тілько обтира собі піт з обличчя полою засмальцьованого пальто. Чудотворці-ж отсі прокляті фактори!

— Скажи мені правду, — звернувся я до фактора, — яким побитом опинився англійский портер у вашій Білій Церкві?

— Через наше місто, — одповів жидок, — возять з Севастополя полонених аглицьких лордів, ото ми й держимо про їх портер.

— Гаразд, — сказав я. Значить ящик просто одмикався.

— Не звелите ще чого здобути вам на ніч? — спитав фактор.

— Пострівай, братіку, подумаю, — сказав я та й став думати, яку-б ще карлючку загнути, та таку, щоб проклятий жид і зубами не росплів, а подумавши добре, ось яку загнув я йому заковику, справді в густі Твардовського:

— Ось що, шановний чудотворче, — сказав я, обертаючись до мізерного Меркурія, — коли ти вже добув мені портеру, то пострівай, — є у вас у городі книгарня?

— Книгарні в городі немає, — одповів він.

— Добре, так здобудь же мені, нову, ще нерозрізину книгу, і тоді повірю, що ти все можеш добути.

— Зараз, — сказав байдуже рудий Меркурій, повернувся й вийшов.

II.

— Ей, господарю! щож чай? гукнув я голосніше, ніж звичайно, обертаючись до одчинених дверей.

— Зараз, — одгукнувся з третьої кімнати жидівський жіночий голос.

— А що-б вам свого Месію ждати й не діждатись так, як я не діждусь вашого чаю! — Сказав я собі, і не встиг я промовити цю сердиту фразу, як на дверях показалась кучерява черноволоса гарнесенька жидівочка, але така брудна, що дивитись було не можна.

— А деж чай? — спитав я в задріпаної Геби.

— У нас чаю нема, а може зволите...

— Як нема, а деж хазяїн? — перебив я задріпану Гебу.

— Хазяїн пішли спати, — одповіла вона боязько.

— Як що нема чаю, так щож у вас є? — спитав я з досадою.

— Фаршированa щука і...

— І більш нічого, — перебив я її.

А мене своєю чергою перебив фактор, увійшовши до кімнати з двома новенькими книгами в руках. Я здивувався, але зараз же отямився і звелів подати щуку, а потім уже звернувся до фактора і байдужісінько взяв у його книги. Дивлюся, книги справді новенькі, нерозрізані. Я хоча й звик, як людина вихована, ховати свої почування, але тута не втерпів, ахнув і назвав жидка справжнім слугою пана Твардовського. Жидок усміхнувся, а я на обгортці прочитав: »Морской Сборникъ« 1855 года, № 1. Я ще раз здивувався і, звернувшись до фактора, спитав його:

— Скажи ти мені, ради самого Мойсея, якою силою ти твориш такі чуда, і роскажи, як і од кого добув ти ці книги.

— О!... Книжки ці дорого коштують, коли росказати вам їхню сторію, — сказав жидок і провів по голові пальцями, наче поправляючи ярмолку.

— Послужи-ж мені останню службу, — сказав я лагідно своїому рудому Меркурію, — роскажи ти мені сторію цих дорогих книжок.

Жидок замнявся і почухав за вухом. Я пообіцяв йому злотий на пиво; це його підбадьорило, він гречно попрохав мене дозволу сісти і, почухавши ще раз за вухом, росказав мені таку драму; що як би не його жидівська деклямація, то я неодмінно заплакав би. Зміст драми дуже простий і такий звичайний, що мимоволі робиться сумно. Подія була така.

З Севастополя в Смоленську губернію їхав якийсь флотський офіцер, Бог його знає, поранений, чи просто слабий, з двома малими дітьми й жінкою. Діло було зімою, або на прикінці зіми; дорога так його бідолаху змучила, що він мусів зупинитись у Білій Церкві на

кілька день одпочити. Хвороба погіршала і вклала його в ліжко. Що зоставалось робити? Сидіти в жидівській брудній хаті й дожидати якогось кінця? Почалася ростань; все подорожчало. Своїх грошей не було, витрачались прогони, нарешті й прогони витрачено, а слабий не вставав. Якийсь проїзжий лікар одвідав його та тільки похитав головою, більш нічого. Рецепту не було чого писати, бо якаж у містечку аптека? На другий день після візита лікаря слабий умер, покинувши свою вдову й дітей, як кажуть, без копійки. Що було їй сердешній робити в такій пригоді? Вона написала листа до родичів чоловіка в Смоленську губернію і, дожидаючи відповіді, почала спродувати за безцінок чоловіків гардероб та инше вбоге майно, щоб запобігти самій необхідній потребі. Услужливий за гроші жидок, коли довідається, що у вас грошей немає й на приміті, то він не дасть вам і води напитись, а за хліб і казати нема чого. Бідна вдова спродавала все, навіть необхідне, як що тільки воно має якусь ціну в очах покупця — жида. Книги, які приніс мені все знаючий фактор, були взяті у неї, і мабуть за безцінок; в хазяйстві удови вони були тільки зайвою вагою, та й небіжчик, як видно, не дуже цінив друковану премудрість: книжки не були розрізані. Ну, та як би там не було, але я був глибоко здивований і вражений таким незвичайним явищем.

— Щож ти заплатив за книжки? — спитав я фактора, розрізуючи перший номер.

— Два карбованці, меньше не оддає, — одповів він, запинаючись.

— Брешеш, сріболюбець Іуда, — подумав я, а довести нічим.

— Добре, — кажу йому, — гроші я пришлю тобі через мого хлопця завтра, ти тільки покажешь йому кватирю.

— Я вже гроші заплатив; вона в борг не повірила, — сказав він, обтираючи свій заялозений бриль.

— Шкода! я більше піврубля тобі не дам за книжки.

— На щож ви понівечили книгу? — сказав він майже нахабно.

— Чим же я її понівечив? — спитав я.

— Усю ножем порізали, тепер вона не візьме книгу назад.

— За моє жито та мене-ж і бито, — промовив він ледве чутно та й замовк.

— Ну, там побачимо, — сказав я. Іди собі спати, а завтра порахуємось. — Він уклонився і пішов.

По виході фактора, я збудив Трохима, який спав собі невинним сном біля чемодана у всьому своїому вимокшому вбрані, звелів йому роздягтися і, вийшовши у другу хату, сказав досить голосно, майже гукнув:

— А що-ж щука?

— Зараз, — почувся прежній жіночий голос, і за хвилину з'явилась таж сама замурзана кучерява жидівка.

— Став же її на стіл мерщій, та не забудь і горілку поставити.

Жидівка вийшла і скоро знову вернулася з щукою і з восьмикутним штофом, налитим чимсь червонуватим.

Я заходився біля щуки і, не вважаючи на те, що вона добре була приправлена гвоздикою й перцем, з таким апетитом уминав її, що як би Трохим загаявся з своїм передяганням ще одну хвилинку, то зоставив би одну голову. Але він поспішився і захопив ще значну порцію. Після щуки я спитав у замурзаної Геби, чи нема чим заглушити перець та гвоздику. Вона одповіла, що нічого сьогодні більше не варили, і я, звелівши подати графин води і шклянку, простягся собі на рипучій, на кшталт канапи, лаві, а Трохим, попоївши щуки, помолився Богу і теж уклався на якійсь повсті біля печі на підлозі. В жидівській господі запанувала тиша. Знявши з свічки, почав я перегортати »Морской сборник« № 1.

III.

Перегортаючи машинально книжку, я почав було куняти і підвів було руку за щипцями, щоб погасити свічку й заснути, але вийшло инакше. Я випадково глянув у реєстр поранених, очунявших після хвороби, але не здібних далі служити нижчих чинів, почав читати і що-ж я прочитав? Прочитав я тут те, чого не прочитував у модній друкованій книзі, а я їх таки прочитав немало.

Справа ось яка. В Присутствії Комітета о ранених було запитано цих бідолах, яку хто з їх забажає собі нагороду за вірну службу престолу й рідному краю. Бідолахи спочатку одмовились од усякої нагороди, аби тільки їх пущено до-дому. Комітет настоював, щоб вони опріч цього забажали, хто чого хоче. Одні попрохали нагороди грішми, другі — щоб увільнити дітей їхніх з кантонистів, а останній з них, молодий матрос, з слізьми на очах прохав увільнити його рідну сестру з кріпацтва. Благородне прохання цієї простої людини мене зворушило, я далі не міг читати, закрив книжку й погасив свічку.

Одначе мені не спалося. Матрос розворушив мої думки і одігнав послужливого Морфея. Простий і самий звичайний вчинок простої людини малювався в моїй душі яскравими, блискучими фарбами. Певне я десь збіднів душею, коли мене вразило це, здавалось би, звичайне явище. Невже вкупі з цивілізацією так міцно прищеплюється нам егоїзм, що ми, це б-то я, ледве віримо в таку безкорисливість? Мабуть що так. А в дійсности не повинно-б бути так. Освіта повинна збагачувати, а не обкрадати людське серце. На жаль — це тільки теорія. Така думка, яка не веде ні до чого, не давала мені заснути, і чим глибше вгрузав я в ці міркування, тим вищим, благороднішим здавався мені вчинок бідолахи по-

каліченого матроса. Він оддав усе сестрі, а собі не залишив нічого окрім торби й костура. Як собі хочете, а подвиг не зовсім звичайний. Що, як би, подумав я, вдалось мені цей простий сюжет прибрати в форму героїчної поеми, або... Але ні, ніяка инша форма поезії, окрім поеми, не пасує до цього сюжета; поема — або нічого. І я почав творити поему.

У минулі дні, у дні невинности моєї, як каже поет, і я потихеньку складав вірші, та й хто з нас не складав їх? От же рукомесло це було мені трохи знайоме; зоставалось вигадати хід дії і обстанову, а місце дії — страшний четвертий бастіон у Севастополі, ще страшнійше — лазарет там же таки і на останку вкрите цвітучими вишневими садками українське село, а серед улиці цього розкішного села зустрічає вільна сестра свого благородного каліку-брата. Основа готова, лишалось тілько підібрати тіні, та й за роботу. Я вже почав було й тіні розкладати, не залишаючи без уваги і загального ефекту. Чую, в кімнаті наче хтось шепоче. Чи не верзе отсе уві-сні Трохим після жидівської щуки? подумав я. Прислухаюсь, справді Трохим, тілько не верзе, а на яву про себе шепоче:

— А!... хочеться пити, а не хочеться встати.

Хвилину згодом він ще раз повторив голосно своє бажання, а за хвилину промовив також майже в голос.

— Трохиме! — сказав я голосно.

Трохим мовчить.

— Трохиме! — Повторив я тим самим тоном.

— Чого? — обізвався він, наче зо сну.

— Подай мені графин з водою.

Трохим глибоко й довго позіхнув, ліниво підвівся з постелі, розшукав поночі графин і подав мені.

— Напийся сам, а я не хочу пити.

Трохим напився, поставив графин на місце і промовив:

— Покірно вас дякую.

— Ото-ж то бо, дурню, — сказав я йому замість науки, але він ледве чи почув цю науку, бо вже спав.

Великий орігінал цей Трохим. Я його змалюю вам колись иншим разом, а тепер буду вести далі про мою власну пригоду.

Я взявся був знову за перервану нитку своєї поеми, але Морфей-приятель загорнув завісу, і ледве вбачена чудова декорація зникла з моїх очей.

На другий день дуже не рано покинули ми Білу Церкву, це тому, що заснув я вже у досвіта: спочатку матрос не давав мені покою, а потім жидівські блохи. Дорога була, як і вчора, погана, коли не гірша ще: од довгого дощу густа грязюка зробилась справжньою квашею, як висловився незадоволений Трохим. Дорога проте мало мене турбовала; я її майже не помічав: мене захопила моя поема. Я все обмірковував деталі події і так захопився цими подробицями, что вже почав імпровізувати вірши. Імпровізація моя перервана була не зовсім звичайною пригодою. Коні наші зупинились перед берлином, або дормезом, що по самий короб угруз в багно. Чотирі пари добрих волів ледве-ледве посували його вперед, а почтова чвірка вся в милі спочивала по той бік греблі. »Чи не вчорашня це пані з дочкою з таким комфортом подорожує«? спитав я сам-себе і мимохіть глянув на Трохима. У його була така кисла незадоволена пика, що я зареготався. Він наче не помічав мого сміху і через те робився ще смішнійшим.

— О чім так задумалися, Трохиме Сидоровичу? — нарешті спитав я його жартом.

Трохим мій зітхнув, повернувся лицем до берлину і пробурчав щось, похоже на лайку.

— Правду сказав жид, у якого ми ночували, що ви не похожі не тільки на пана, але навіть на останього шляхтича голої...

Решти слова він не договорив і знову одвернувся од мене.

Так ось де причина, чому благообразний жид вчора і сьогодні не упадав біля мене, як це звичайно роблять вони, особливо господарі заїзжих домів і так званих повітових трактирів! А я вже думав, що би це визначало, що хазяїн так байдужо прийняв мене, так байдужо, що навіть не потрактував чаєм, а секрет ось у чому. Цікаво було-би знати, за кого він мене приймав.

— За кого ж він мене приймав? Не казав тобі жид? — спитав я Трохима.

— Так, каже, ні те, ні се, — та ще додав якесь слово по свойому. Я не розшолопав, а певно щось погане, бо він, сказавши, ще й плюнув.

— Ах він, проклятий жидюга! — Ще й плюнув! — Ну, а ти як думаєш, Трохиме? Скидаюсь я на пана хоч із боку? — Спитав я, жартуючи.

— Ні з боку, ні з переду, — одповів він, не задумавшись і одвернувшись од мене, бурмотів собі з тиха:

— Не тілько пан, але й порядний мужик в таку погоду собаки з хати не вижене, а він поїхав в гості — дуже потрібне діло; та ще хоче, щоб його паном жиди величали. Небійсь, жиди знають, кого як звати.

Останнє слово промовив він пошепки. Я про себе сміявся з досади роздратованого Трохима. У цей мент позад нас почувся почтовий дзвоник; я озирнувся: пів версти за нами тяглася по грязюці тройка, така як наша.

— Слава тобі, Господи! — Гукнув Трохим і перехрестився.

— А що? — спитав я його.

— Виїхали з грязюки, — одповів він весело.

Берлин справді стояв уже по самі ступиці в багні, а воли, скінчивши свій подвиг, по-парно вилазили з болота на більш сухе місце. Дзвінок, що чути було здалека, тепер забрязчав у мене за плечима. Я знову озирнувся і, крім тройки й візника, побачив, що на возі стоїть якась фигура в чорній бурці і в якомусь чудернацькому картузі. За хвилину тройка, віз і фигура на ньому опи-

нились біля самих вікон берлину. Фигура на хвилину нахилилась до вікна, наче питаючи про здоровля зачинених в рухомій світлиці красунь. Потім фигура в бурці і картузі підвелась і хрипким голосом почала гукати на візників, щоб подавали швидче коней. Я стежив за фигурою, Трохим невідомо за чим стежив, візник накладав тютюн у люльку, а коні, похнюпивши морди до самої калюжи, про щось подумали.

— Чому-ж ти не рушаєш? — сказав я візникові.

— А я думав, що ми за ними так і поїдемо до самої станції.

— Ах ти хохол! Погано ти думаєш! Торкай-но коней проворнійш! — Сказав я, і ми покинули фигуру і берлин.

Коли ми переїздили повз берлин, я заглянув у віконце, і передо мною промайнула чудова жіноча головка, повита чимсь чорним; у мене наче молотом ударило посерцю, і я вже до самої станції нічого не бачив, окрім чарівної головки.

— Чи є самовар? — спитав я в станційного смотрителя, вилазячи з возу.

— Є, — одповів він.

— А коли є, то звеліть його нагріти, — сказав я і, обертаючись до Трохима, додав:

— Нема що робити, Трохиме, чемодан треба розвязати, а то пропадемо без чаю.

— А хіба жидівський вам не до вподоби? — промовив він глузуючи, й виймаючи чемодан з возу.

Правду мовити, чай був так собі — аби причепитись, а справжнім ділом була чарівниця, замкнена в рухомій світлиці. Мене страшенно кортіло ще раз хоч нишком подивитись на цю прекрасну головку; здавалось, я розрахував не погано. Вони неодмінно зайдуть у кімнату, поки їм перепряжуть коней, і я... все може трапитись, матиму щастя потрактувати її шклянкою чаю. В дорозі які там церемонії? Поки я міркував так, самовар кипів

уже на столі, і Трохим витирав чорний поливаний чайник і зеленкуваті з шинку шклянки. Ну як же я в такій шклянці предложу їй чаю? Сором і... ще щось хотів подумати я, коли росчинились двері і в кімнаті з'явилась фигура в бурці і в чудернацькому картузі. Не здіймаючи картуза, фигура хрипким басом спитала смотрителя, що стояв перед нею:

— Чи є коні?

— Є, одповів з пошаною смотритель.

— Мені треба вісьмерика, — промовила фигура.

— І вісьмерик буде, одказав смотритель тим самим тоном.

Фигура шпурнула подорожню на стіл і, загледівши третю особу, це-б то мене, підняла трохи картуза й кивнула головою. Я одповів тим самим, тілько трохи скромнійше, і предложив фигурі шклянку чаю з дороги. Фигура не одмовилась, пожалкувала тілько, що навіть у Київі не можна знайти доброго араку; я не перечив, і на тому розмова наша закінчилася. Фигура, не допивши шклянки чаю, зникла за дверима. Тому, що особа ця гратиме не останню ролю в нашому оповіданні, то не завадить змалювати її з деякими подробицями.

Одставний ротмистр гвардії, поміщик Курнатовський, так стояло в подорожній, котру я прочитав не без цікавости. Про подробиці постаті одставного ротмистра не можу сказати нічого певного, бо вона ховалася під буркою. А обличчя! Обличчя досить звичайне, особливого нічого не виявляє, такі обличчя можна стрінути на конному ярмарку в Бердичеві, або в Полтаві, між ремонтьорами. Ніс великий, досить незграбний й червоноватий, очі теж червоні, банькуваті. Губи товсті, особливо низча, вуса червоно-чорняві, великі, за волосся на голові також певного нічого сказати не можу, бо він не здіймав свойого чудернацького картуза. Ото вам і все. Коли придивитися до його пильнійш, так може ще знайшлися-б які прикмети, та я не встиг придивитись

пильнійше і докінчення портрету з усіма подробицями залишаю до другого разу.

— Знов поїхали волами, — сказав Трохим, входячи у кімнату.

— Вели долити самовар і вугілля докинути, — сказав я йому й вийшов: з кімнати.

Що-б там ні було, а таки діждуся її, казав я сам собі, дивлячись на безконечну греблю, по якій чотири пари волів ледве посували відомий мені берлин. З годину, коли не більше, дожидався я бажаного берлину, нарешті він зупинився перед воротями почтової станції.

— Може ваші дами позволять, не зовсім сміливо сказав я одставному ротмистру, налити собі гарячого чаю з дороги?

Ротмистр кивнув головою і підійшов до вікна берлину. Через хвилину здоровенний лакей розложив східці, одчинив двері і з рухомої світлиці висадив... кого-б ви думали, кого? Замість прекрасної чарівниці, бабу-ягу, замотану в щось чорне. А, щоб ви провалились! подумав я; лакей тим часом згорнув східці і тихо причинив двері.

— А щож панна Гелена? — Запитав стару по польськи ротмистр.

— Спить, одповіла баба і поплелталась в кімнату, піддержувана здоровим гайдуком.

Ротмистр запалив величезний трабукос і пішов на стайню подивитись, яких йому заложать коней, а я подивився сумно на повозку, мов лисиця на виноград, та й почимчикував, скріпивши серце, трактувати стару чаєм. Даремне тілько я турбувався, вона сама себе трактувала, і коли я вийшов до кімнати, вона навіть не подивилась на мене. Я сказав Трохиму, щоб він налив собі шклянку чаю і укладав чемодан. Стара тоді глянула на мене й одвернулась, а я вийшов з кімнати, наче не помічаючи її погляду. Коні за-для мене були готові, і я, діждавшись Трохима і чемодана, подивився ще раз на

заляпаний грязюкою берлин, сів на воза і поїхав, певний, що побачу таємничу красуню на слідуючій станції, це б-то в городі Тараці.

Тараща — город. Не розумію, на-що дали таку голосну назву цій брудній жидівській слобідці. Напевне можна сказати, що покійний Гоголь і здалеку не бачив цього нарочито неохайного міста, инакше його рідний Миргород здався-б йому коли не справжнім містом, то принаймні чепурним селом.

В Миргороді, хоча й не пишної Растрелівської або Тоновської византійської архитектури, а все-ж таки є біленька мурована церква. Хоч невелика біла пляма на темній зелені, а робить вона приємне враження серед одноманітного пейзажу. В Таращі й цього немає. Стоїть собі на пригірку над гнилим болотом стара темна деревляна церковця, так звана козацька, це б-то будована за часів козаччини. Три восьмикутні конічні бані з покривленними залізними хрестами, і більш нічого. І все це таке незграбне, таке грубе, сумне, як сумна історія її неспокійних фундаторів. Ледве-ледве до вечора дотяглись ми до цього так званого міста. Про дальшу мандрівку й думати було нічого, про берлин і спячу красуню також. Одже я можу сміливо росташуватись в одинокій кімнаті на почтовій станції. Так і зроблено. Здався на Трохима що до вечері; але як щиро не заходився Трохим, а вечеря наша обмежилася парою сушених карасів, шматком чорного хліба й чаркою вонючої горілки. Трохим був, як кажуть, у своїй тарілці і кепкував собі з чернечої вечері, — так називав він вечерю нашу. Кепкував він, правду мовити, не з вечері, а з мене, що ото, мовляв, добре подорожувати підчас такої гарної години. Мені самому було досадно, але я мовчав і старався не думати про погоду, а так про щось инше. Инше, одначе, не спадало мені на думку; я згадав про матроса і — уявіть мою досаду! Згадав, що ми забули *Морской Сборникъ* в Білій Церкві. Питаю у

смотрителя станції, чи не знайшовся-б хто серед ямщиків, щоб з'їздити верхи в Білу Церкву. Знайшовся охочий, я росказав йому справу. Він запросив з мене три карбованці; я не торгувався і дав завдаток. Ямщик зараз же рушив у дорогу, а ми з Трохимом, помолившися Богу, простягли свої потомлені тіла горизонтально: він на лаві, і я також на лаві, обгороженій з трьох боків чимсь в роді поручнів, що робило її схожою з чухонськими санями.

IV.

»Морской Сборникъ« таки не дешево мені обійшовся, а цікавого в ньому, думав я, тілько й є, що один матрос; правда, я ще як-слід його не продивився. Та річ не в тому, чи цікавий збірник, або ні, а в тому, що я з собою взяв тілько дві, або три книги, та й то не знаю, які. Трохим попоходив і біля цього. А треба сказати вам, що книги мені потрібні, як хліб насущний, і два тижні, що я збірався присвятити моїм родичам, без книжок здалися-б мені безконечними. Тому то я так і дорожив »Морскимъ Сборникомъ«, та ще тому, що родич мій, хоча й не без освіти був, але книги боявся, як чуми, так на його бібліотеку не можна було рахувати. Чудною й ненатуральною здається нам грамотна людина, яка існує без книги. Та коли придивитись пильнійше до цієї дивної людини, то вона здається самою звичайною. Родич мій, наприклад, почав свою освіту в якомусь кадетському корпусі, а скінчив у якихсь там казармах та в лагері. Коли-ж і де можна було йому з книгою зазнайомитись? Штик і книга — це найбільш дика дісгармонія. І родич мій виходить самою звичайною людиною, що не вдає з себе, ніби він читає, як це роблять інші, такі, як він, і як робе його благовірна половина, а моя прекрасна родичка, або ясніще — кузина. У неї вся бібліотека

складається з »Опытной хозяйки«, переписаної якимсь недуже то грамотним прапорщиком, а як почне за літературу, так тілько слухай. Инший, може... та що тут казати про иншого, я сам спочатку розвісив вуха, да вже потім схаменувся. Я познайомлю вас, мої читальники, хоч трохи з моєю кузиною, красунею, правда, не першої молодости. З такими субєктами, як вона, не завадить часом познайомитись. Сам я побачив її, коли вона була ще нареченою мого родича і, правду сказати, сам трохи не закохався по самі вуха; вибачайте за слово, иншого не міг придумати. Тоді вона була чудово гарна. А вже звісна річ, що коли жінка чудово гарна з себе, то вона й добра, й розумна, й освічена, й обдарована янгольськими, а не людськими прикметами. Це вже так ведеться. А навсправжки, чим жінка краща, тим більш скидається вона на рухливу, але бездушну ляльку. Це кажу з власного многолітнього досвіду. Красуні тілько в романах втілені янголи, а на ділі вони автомати, або просто ґіпсові фігурки.

І кузина моя колись здавалась янголом кротости і зразком виховання. Я не волочився за нею одкрито, — це не в моїй вдачі, але боготворив її потай. Це загальна риса антівоєнної вдачі. Скоро вона вийшла заміж за мого родича і з ним виїхала на село. Я охолодив своє глибоко потайне кохання двохлітньою відсутністю і потім уже бачився з нею доволі частенько, але не як палкий закоханий, а просто як старий знайомий і до того ще родич. Тут то й почав я придивлятись уважнійше до мого колишнього кумиру. Якось то зайшла мова (це було на селі) про німецьку поезію. Окрім Ґете та Шілєра вона з захопленням говорила про Кернера: мені це сподобалось, і я виписав по-дурному примірник Кернера та й послав їй на село. Через рік, або більшеу, довелось мені заглянути до їх по дорозі, і щож? Мій Кернер валяється під канапою і навіть нерозрізаний. Це примусило мене поставитися з певним недовіррям до лю-

бови моєї красуні-кузини до німецької поезії. Чого-ж вона так щиро захоплювалась цим Кернером? Невже отсі, крізь сльози, вигуки були брехнею? Лишенько, воно було так! Вона, як довідався я потім, боготворила все, що хоч трохи скидалось на воєнне, починаючи од скромного вченого капітана і кінчаючи роскішним кавалерійським штандартом, а за ексельбанти й казати нема що: ексельбанти були для неї по-над усяке захоплення. Так бачите, в чому секрет: до берлинського видання Кернерових творів, яке вона десь бачила, додано патрета поетового у воєнному мундирі, а мій примірник був иншого видання і без патрета, так вона й кинула його під канапу. Ось вам і секрет. Книжки вона просто ненавидить, і як би була вона якоюсь маркграфинею за часів Гутенберга, то не завагалась би спалити на вогнищі славетнього друкаря. Це вірно. За те вона озолотила-б того, хто вигадав тузи, королів, дам, валетів і т. д., словом того, хто вигадав карти; вона поставила-б кумир і молилася-б йому, як просвітителеві людського рода. З якого болота випливає і так широко розливається ця груба, огидна пристрасть в мнягкому ніжному серці жінки? — Питання не головоломне. З болота неробства і тванюки моральної порожнечі. Вроджених таких здібностей я не признаю навіть в ремонтьорі. У нас кажуть про пяницю, злодія, або про якого иншого мишуя, що він, сердешний, з цим і народився. Дуже наївний погляд! І коли-б запитати в славетнього черепознавця Ляфатера, то він, поклавши руку на серце, сказав би: що за наївний погляд? Грати самому в єралаш, в носки та инше, тута ще є якась втіха, розуміється, втіха не дуже естетична, але все ж таки втіха, принаймні довгі хвилини порожнього життя стають короткі. Але яка моральна втіха просидіти біля столу, де грають, до третьої години вночи і мовчки рахувати, скільки виграли, або програли мовчазні картярі? Зовсім не розумію. А прекрасна моя кузина знаходить в цьому

високу втіху; вона готова цілий тиждень не їсти, не пити, аби тілько сидіти як автомат і дивитись, як грають в єралаш, або навіть у три листика, а вже як їй самій удасться скласти партію для єралаша, то вона готова, як Ілля Муромець, сиднем просидіти за картами місяці й роки без шматка хліба й шклянки води. Невже так погано впливає на порожню красуню одсутність юрби обожателів, цієї насушної її поживи? Дійсно так, принаймні другої причини я не знаю. Красуні в товаристві заняті ділом, це-б то кокетують, а вдома, та ще на селі, що ви їй скажете робити? Не румянитись же та білитися за-для свого ведмедя-чоловіка. Все це ще нічого, все це тілько гидко, а от що гірко. У моєї прекрасної кузини росте чудова дитина, дівчинка років чотирьох, або коло того, жвава, люба, справжній херувим, що злетів з неба. І херувим цей, це чудове створіння доручено брудній сільській бабі. А ніжна матуся шнурується собі та присмалює папільотки, навіть на потилиці, і до всього їй байдуже. Одного разу привіз я для Наталії (так називається дитина) граматку і дитячу натуральну історію з малюнками. Треба було бачити, з яким не дитячим захопленням тішилась вона подарунками і з якою цікавістю роспитувала свою красуню-матусю про значіння кожного малюнка. Але матуся — ой леле! Або до мене зверталась, або просто відсилала її до няньки бавитись в ляльки. Мені зробилось сумно, і я таки недосить здалеку, завів мову про обовязки матері. Кузина спочатку слухала мене, але коли зачепив справу глибше й почав живо та яскраво малювати перед нею ці святі обовязки, вона стиха заспівала: »Не шей ты мнѣ, матушка, красный сарафанъ«. Хоч ти їй кия на голові теши, подумав я і трохи був не удрав штуку, це б-то хотів плюнути й вийти, одначе, вдержався і тілько запалив сигару й вийшов у другу кімнату.

Нащо вони дітей родять, ці амфібії, ці бездушні автомати? На що вони заміж виходять, отсі мертві кралі?

Щоб карієру зробити, як висловлюється моя кузина, а діти — це вже неминучий наслідок карієри та й годі. Бідні, бездушні матері! Ви свій обовязок, свою святу повинність передаєте наймичці-гувернантці або, ще гірше, сільській темній бабі. Чого-ж дивуватись після цього, що порода гарненьких ляльок не переводиться у нас! Та й чи буде коли кінець цій породі? Ледве: вона страшенно живуча на нашому плодючому грунті.

Але чи не пора дати спокій моїй красуні-родичці й обернутись до більш ясних предметів?

На другий день вранці візник з книжками з'явився передо мною, як лист перед травою; я розплатився з ним до краю і запитав його, чи не бачив він по дорозі берлина?

— Ночує посеред греблі в Ковшоваті, — сказав він і вийшов.

— Значить, я її більше не побачу, — подумав я і звелів старості запрягати коней.

За кілька хвилин коні були готові, книги сховані до чемодану, і, помолившися Богу, ми гарненько рушили в дорогу.

Чудна людина отсей автор, подумає прихильний читальник. Лає як тілько вміє свою родичку, а сам до неї в гості їде. Тут щось не тее. Усе тут гаразд, одповідаю прихильному читальникові, на мою думку так і треба: хліб сіль їж, а правду-матку ріж, говорить приказка, і говорить благородно. Коли-б не тілько ми, письменники, але взагалі чесні люде, не потурали ні рідні, ні покровителеві, а вказували пальцем просто на блазня-родича та на хапугу-покровителя, то ці тварини принаймні в день не грабували-б і не блазнували. Та це-ж неможливо, скажуть чесні люде взагалі, а письменники особливо. Яке нам діло до його хазяйства, до його засобів і прибутків? Він поводиться добре, зовсім як слід і до того покровительствує навіть... навіть художникам. Чого-ж нам більше? А родич? Та Господь із

ним, як що порядна людина, нехай собі дурниці робить на здоровля, нам яке діло? Коли-ж він до того ще й заможна людина, це зовсім друге діло, тут вибачити можна, навіть коли й самому трохи спідлитись. Тута можна навіть і дуже спідлитись. Це вже і не такий гріх. А тимчасом, коли на більше не можна рахувати, то принаймні можна зайвий раз пообідати. То-то бо й є, що у всіх нас пальці знати!

Все це так, все так і повинно бути, — скаже ласкавий читач, але як же їхати за двісті верстов у гості до людей, які не подобаються? Ну, а що, як вони прочитають цей ущипливий пашквіль, цю злую правду, тоді що? У кожнього свій смак: перш за все, я їду задля чудового веснянаго сільського краєвиду, а не задля карикатурних фіґур на першому плані цього чудового краєвиду, а що до другої уваги, то я зовсім спокійний. Коли-б навіть я присвятив цей свій нехитрий твір моїй любій кузині, і навіть подарував їй примірник в гарній сафянній оправі, то я певен, що й тоді-б вона скорійше вжила його на папільотки, ніж знайшла час прочитати цей неложний образ власної персони. Вона... та цур їй! Розносився я з своєю красунею-кузиною, мов дурень з писаною торбою. Правда, вона дуже цікавий, не кажу рідкий, сюжет для дослідувача, але... пора й честь знати.

Тілько над-вечір доплентались ми до Баранполя. Переїзд сам по собі не великий, але, крім грязюки, місцевість досить нерівна, гориста. Підчас цього надиво повільного переїзду я думав про свого героя, це-б то матроса, і часом цілком мимоволі старався вгадати, хто така була ця краля в рухомому теремі, це-б то в берлині. Чи вона жінка вусатого ротмистра, чи далека родичка, чи просто красуня, взята на прокат кавалерійським звичаєм, рішити було трудно, а через те я старався її забути. Але вона, наче чортиця, крутилася в моїй думці й перебивала стройний хід моєї поеми.

Трохим радив заночувати в Баранполі і хоча шма-

ток хліба зїсти, — ми справді цілий день нічого не їли. Я й запитав смотрителя, чи нема чого зїсти. Виявилось, що перекуски жадної не було, бо, додав смотритель, тепер страсний тиждень. Резон, подумав я, і звелів поставити самовара, але й самовара не знайшлося. »Хоч хліба й води дайте нам, сказав я байдужному смотрителю«. Він мовчки одчинив щось, наче шафу, що висіло на стіні, і вийняв звідти щось, наче пиріг. Це був черствий книш з пісним маслом. Трохим не без напруги одламав шматок книша, поморщився і почав їсти, пропонуючи мені решту, але я одмовився. Голод мене, не знаю чому, не турбував. Віддавши книша на пожиток Трохимові, я звелів, в супереч йому, що я рідко собі дозволяв, запрягати коней. Не встиг він першого шматка дожувати, як коні були готові. Не без гніву глянув він на мене, сховав решту книша за пазуху, ліниво зліз на воза, і ми рушили далі. Скоро настала ніч, тиха, тепла й темна. Чудова ніч! Поперед такими чарівними ночами звичайно йде довгий весняний дош, і це не рідкість на Україні. Шкода, що місяця не було. А я люблю його повного, румяного, перерізаного довгими золотими хмарками, як він в якомусь чарівному тумані підіймається над ледве потьмареним обрієм. Як ні прекрасна, як ні чарує місячна ніч в природі, але на малюнку художника, як наприклад Калама, вона ще краща, ще більш чарівна. Високе мистецтво, як я гадаю, дужче впливає на душу людини, ніж сама природа. Яка-ж незбагнена таємниця захована в цьому утворі людських рук, в цьому божественому мистецтві? Творчістю зветься ця велика божественна таємниця і... завидна доля великого поета, великого художника. Вони брати наші тілом, але натхнені з високостів, вони уподоблюються Богові, і їх тілько стосуються слова пророка: їх тілько створив Він по образу й подобію, а ми юрба потворна та й більш нічого!

Догадливий поштар, або ямщик, замість московського

воза, де й самий завзятійший фельд-єгерь ледве чи задрімав би, заложив нам бричку, щось наче натичанка, довге й широке, а на додаток поклав туди сіна. Трохиму це так припало до вподоби, що він, не дожувавши свого книша, заснув із шматком у руці сном юности й непорочности. А трохи згодом і аз многогрішний пішов за його мудрим прикладом.

V.

Як ми проїхали цю станцію, окрім ямщика та коней ніхто з нас не знає. Я прокинувся у-досвіта біля самої царини, або вигону містечка Лисянки, а Трохима я збудив уже перед дверима почтової станції. Тому, що кінець моєї прогулки вже був недалеко, не беручи, розуміється, на увагу грязини й півверстової греблі, то я й рішив, що краще трохи спочити в Лисянці, а тоді вже рушати далі. До Будищ, це б-то до резиденції мого родича, зоставалось не більше двох верстов. Чи довго їх проїхати? Годину, багато дві, так я рахував. Але тому, що я сумніваюся багато в чому, то взяв мене сумнів і що до цього рахунку, і щоб вирішити справу точнійше, я спитав Трохима, що він на це скаже. А він, подумавши, сказав, що коли ми рушимо зараз, то приїдемо в Будищі не раніше півдня.

— Одна гребля чого варта! — додав він.

Я згодився з його тонкою увагою і попрохав смотрителя дати мені коней на бік, це б-то од почтового шляху. Він охоче згодився, розуміється, за подвійні прогони, рахуючи прогони не за дві версти, як я думав, а за двадцять із чимсь, це б-то як до слідуючої станції, до Звеногородки. Він не тілько мене, але й Трохима впевнив, що йому зовсім однаково. Нема що робити: згодився я. На ділі виявилось, що Трохим правий, сказавши, що ми раніш як о півдня не будемо в Будищах;

та й смотритель правий, рахуючи півверстну греблю за 20 верстов.

Напившися чаю і хоч не зовсім добре перекусивши, рушили ми в дорогу. При виїзді з Лисянки ми дуже обережно вїхали на греблю і загрузли, як кажуть, по самі вуха. Тут довелось нам у перве звернутися за допомогою волів. Це було закінчення і без того монотонно одноманітного спектаклю. Я виліз якось з брички на розлогу вербу, що близько стояла, потім зліз на землю і боком, виробляючи ріжні антраша, перебрався через греблю, а трохи спочивши, піднявся в гору і там, коло памятника на жидівському кладовищі, спочив трохи. Лисянка передо мною мов на долоні красовалась. Всі жидівські хати можна було перечислити, а християнські не можна, бо вони закриті темними, ще голими садами. Довго я шукав очима в цьому лісі яблунь та груш, давно й добре мені знаний будиночок отця діякона Ефрема, в котрого колись то давно брав я лекції не рисування, а просто малювання. Отець Ефрем, щоб допевнитись, чи є в мене хист до цього хитрого діла, примусив мене на листі заліза терти якусь чорно-буру фарбу. Я не витримав іспиту й на другий же день накивав пятами. Багацько перетерпів я після цієї першої лекції, але ніщо не далось мені в знаки так, як отсей перший немудрий іспит. Але перейдемо до чогось иншого, поки воли витягнуть з грязюки віз з Трохимом.

Містечко Лисянка має велике значіння в історії України. Це батьківщина Михайла Хмеля, батька славного Зіновія, Богдана Хмельницькаго. Та ще славна вона, коли вірити тутешнім дідам, своєю вечернею, не згірш од сіцілійської, що завдав тут ляхам і жидам Максим Залізняк у 1768 році. Еге-ж, як би вважати славними, всі такі події, недостойні памяти людини, то не тілько якась Лисянка, кожне село, кожний клапоть землі буде славний на Україні, особливо на правому бе́резі Дніпра. У чому иншому, а в сьому мої покійні земляки ні

трохи не уступали якій хочете Европейській нації, а в 1768 році Варфоломієвську ніч і навіть першу французську революцію перевершили. Одно, в чому одрізнялись вони од європейців: у них усі ці криваві трагедії були ділом усієї нації і ніколи не відбувалися через примхи якоїсь одної волююги, як от Катерина Медічі, що нерідко допускали в себе західні ліберали.

Нарешті смішна й нудна процесія з возом скінчена; я подякував піврублем понурого мужика, а вимазаного грязюкою хлопця, його вірного співробітника, заохотив мідяним гривеником і, спокійно розсівшись на возі, продовжував фінальний акт монотонної комедії, це б-то останні верстви моєї чудасійної мандрівки.

Трохим мій хоча й не знахар, а майбутнє вгадує не гірш од знахаря. Саме в обід бричка наша зупинилась перед домом мого гостинного родича. Стрів він мене на ганку з серветою в руці, а кузина в їдальні з стурбованим лицем і вимазаним в борошні носом: це означало, що баби в печі і ще не підвелись до потрібної вишини, цей важний процес ще не одбувся і своєю тяжкою непевністю турбував дбайливу господиню. Я так тільки догадувався і, певна річ, не без підстави. Страсний тиждень уже був на прикінці, а в ці дні звісно чим біляться і румяняться щирі учениці професорши Авдієвої.

Наче Чацький, що, як висловився наш безсмертний поет, з корабля попав просто на бенкет, і я просто з возу та за стіл, трохи що не в непромокальному плащі й калошах.

Двічі з вибаченнями господиня вставала з-за столу й кудись на хвилину виходила, і знов верталась в глибокій мовчанці. У-третє вона вже без вибачення покинула нас за столом, задержалась на хвилину більше, ніж перші два рази, і повернулась з сіяючим обличчям та з вимитим носом. Значить, великий хемічний процес одбувся щасливо на радість всьому дому. Слава

Богові! Тепер тілько посипалися запитання про Київ, про рідню, про знайомих, приятелів і приятельок, нарешті про ченців. Я одповідав, як трапилось; мене цікавив той ричаг, що подвигнув мою нерухому кузину на таку незвичайну діяльність. Ричаг цей ніщо більше, як маленьке славолюбство, і їй хотілося попишатись своїми бабами перед неосвіченими провінціялами, — так звичайно називала вона своїх сусідок. До кінця обіду я трохи оговтався, передав, розуміється, дуже точно найнизчі поклони моїм родичам. Росказавши їм новоспечені свіжі городські плітки, я закінчив оповіданням про берлин і замкнену в ньому красуню, про зустріч мою з ротмистром Курнатовським та про стару дуенью, що так нахабно повелась з моїм чаєм.

— Так це він тепер тілько повертається з контрактів? — вигукнула господиня. А господар одноманітно додав:

— Це наш добрий сусіда по маєтку.

— І у всіх відносинах найкраща людина в світі; шкода тілько, що рано залишив службу, а з таким маєтком, як у його, можна-б далеко піти. — Справжній кавалерист! — додала господиня не байдуже.

— А хто така ця молода красуня, що з ним подорожує? — спитав я, оберта́ючись до неї.

Її помітно засоромило моє запитання: вона замялася, почервоніла, швидко встала з-за столу й побігла до пекарні. Я подивився їй у-слід і хотів було звернутися з тим самим запитом до господаря. Та даремне! родич мій майже спав з недопитою шклянкою сливянки в руці. Пісний обід зробив свій вплив. Він посоловілими очима зирнув на мене, і ми мовчки встали з-за столу, стиснули один одному руки й розлучились, промовивши: до побачення! Що-ж означа моє запитання про подорожуючу красуню, коли моя не дуже сороміива кузина так од його засоромилась? Тут щось цікаве криється, а що саме, знає один Аллах і напевне моя ку-

зина. А коли їй звісно, значить звісно і всім, опріч мене; але я постараюсь довідатись про цю таємницю. А за-для чого? І на цьому поважному питанні я заснув на приготованому для мене ложі в так званому флігелі, кватирі № 1.

Кватира № 1 має одну кімнату з вузеньким, наче готицьким вікном. Де-ж я примощу свого Трохима? — Це було перше питання, що стало передо мною, коли я прокинувся і оглянув свою хату. В цій комірчині неможливо, тута й одному тісно, а він у мене, як справжній українець, любить розвернутись, йому треба простору. Де-ж мені його подіти? Кинути його на призволище не можна. Він може знайде притулок у лінивої й розбещеної челяді, і за тиждень я свого Трохима не пізнаю. Ні, це не можливо й навіть гріх. Він, не знаю, що далі буде, а поки ще чистий і непорочний, наче новонароджена дитина, і своєю наівно-оригінальною вдачею ні трохи не скидається на лакеїв, а тим паче на лакеїв із кріпаків.

Хоча він, це б-то Трохим, і не першорядна фигура в моїй картині, але через свою оригінальність вимагає деякого окреслення, тим паче, що я дав слово читачови змалювати його з певними подробицями. А в мене слово закон, і я тепер хочу зробити два діла за одним заходом: виконати закон і доповнити прогалину сьогоднішнього дня, це б-то дня, коли я прибув до родичів.

Породою своєю не належить Трохим до вищого кругу людей. Він просто син київського міщанина, і коли я взяв його до себе в жокеї, то він здебільшого лежав у прихожій на скрині, але не спав, а дивився глибокодумно під стелю. Щоб перемінити його звичай і охоронити од скорбута, я заходився вчити його російської грамоти. Лінивий хлопчина, виявилось, по-над сподівання був старанний і здібний. На протязі місяця він став читати книгу гражданського друку не згірше од свого вчителя, це б-то од мене. Вивчивши грамоти Трохима,

я заспокоївся що-до скорбута і його розумового застою. Минуло скількись часу, я помічаю, що Трохим мій знову на стелю задивляється, наче він зовсім неписьменний.

— Що-ж ти не візьмеш яку книгу й не читаєш? сказав я йому якось.

— Я не хочу читати ваших книжок, одповів він, встаючи з скрині. Вони всі товсті, їх за рік не прочитаєш, та й не розбірні.

— Рація, подумав я, і на пробу його смаку й розуміння дав йому пів-карбованця і послав у книгарню Должикова купити собі книжку до смаку.

Пішов мій Трохим та й пропав. Мені треба було вийти з двору, а кватирю нема на кого покинути. Я сердився, та це не помагало. Він повернувся вже смерком. Я, не як звичайно, сердито спитав його, де він волочився цілий день.

— Та все на Подолі, одповів він, мов нічого й не трапилось. Там усе про війну гомоніли, так я й слухав, додав він, виймаючи з кешені книжки.

Того часу наше військо облягало Сілістрію; мене взяла цікавість спитати Трохима, що він чув за війну.

— Я нічого не чув, бо далеко стояв, — сказав він і, подаючи мені книги, додав:

— Подивіться, яке добро я собі придбав.

Я трохи не зареготав на його відповідь за війну. Книги зробили на мене такий самий вплив. Одна з їх була якась фізика часів Катерина II з малюнками, а друга, на синьому, грубому папері, переписка тієї-ж Катерини II-ої з Вольтером. Пропали мої заходи та й гроші, подумав я і, оддаючи книги, спитав його, на що здалося йому таке дрантя. Питання моє здивувало його, але він зараз же знайшов, що одповісти:

— Не дрантя, сказав він, розгортаючи листування фернійського философа; ви тілько помацайте папір, — чистий вам лубок. Не тілько на мій вік, але й дітям і внукам вистачить така дебела книга.

— Добре, сказав я: ну, а другу книжку кому ти після себе передаси?

— Це дарма, що листки в неї тонші, за те вона з кунштами.

І трохи згодом спитав мене:

— А ви мені будете росказувати, що означають ці кунштн?

— Лучче замов ти завтра столяреві липову таблицю, розведи в чому-небудь крейду і берись писати; вивчишся писати, тоді я й роскажу тобі, що то за малюнки, сказав я і звелів ставити самовара.

На другий день узявся Трохим за каліграфію і так само швидко збагнув таємниці цього мистецтва, як і таємниці граматки. Списавши аркушів два паперу, він почав записувати досить чепурно й розбірно дрібні видатки й переписувати пісні з московського пісенника, що достався йому од батька й лежав досі в скрині без усякого вжитку.

Треба було мені з'їздити в Камянець-Подільський, я і Трохима взяв із собою, а щоб зайняти його чимсь у дорозі, я дав йому чистий зшиток і звелів записувати все, що трапиться по дорозі, починаючи з назв почтових станцій, сіл, міст і річок. Я був задоволений своєю вигадкою. Але хто прогляне зрячим оком непроглядну пітьму майбутнього? — повинен був я зітхаючи сказати пізніше.

Повернувшися з мандрівки, я, як добрий господар, звелів Трохиму показати мені речі, які було взято в дорогу. Ой лишенько! Чемодан був на половину порожний.

— А де-ж такі й такі то речі? — спитав я Трохима.

— А Бог їх знає, одповів він спокійно.

— Добрий же ти слуга! А я ще, як доброму, словутну купив. Що-ж ти глядів у дорозі? додав я з досадою.

— Я все глядів, що треба було записувати в зшиток. Ви-ж самі звеліли, сказав він з докором.

Він був зовсім правий, а я цілком винуватий. Примусити лакея вести журнал — дурниця, оригінальна дурниця!

— Покажи мені свій зшиток, сказав я Трохиму: я подивлюся, що ти там записував.

Він вийняв з кешені заялозений зшиточок і задоволено подав мені свій твір. Манускрипт починався так:

У досвіта рано виїхали ми з Київа і на десятій верстві перед повітовим трахтирем зупинились, спитали в горбатого шинкаря чарку цитринівки, шматок бублика й рушили далі.

Того-ж дня й години станція Віта. Поки запрягали коней, я сидів на чемодані, а вони, це б-то я, сиділи на рундуку, пили сливянку і з кучерявою жидівкою жартували.

— Ти занадто вдаєшся у подробиці, сказав я йому, вертаючи зшиток; сховай, другим разом дочитаю. І, почухавши потилицю, пішов до кравця і замовив нове убрання, замість розгубленого у дорозі. З того часу я вже не примушую Трохима вести подорожні записи.

Оригінал великий мій Трохим, але, що найбільше мені в йому до вподоби, так це те, що в його немає ані найменшої лакейської здібности.

VI.

Пісний обід, а особливо пісний борщ, який ледве чи коли їв і сам великий знавець і вигадчик борщів гетьман Скоропадський, так на мене вплинув, що я, прокинувшись після цього пісного обіду, ще дві години лежав, як кажуть, пластом. Сам Лукул не виявив би такого завзяття. Лінь пальцем поворхнути; почуваю, що сутеніє вже в хаті, а лінь у вікно глянути. Таке може

трапитись тілько на селі, і то після пісного обіду. Починав думати про свого матроса, дак куди там, і нісенітниця в голову не лізе. Просто задубів морально й фізично. Прийшов Трохим, постояв біля дверей, подивилися ми мовчки одні на одного хвилин пять, і на тому розмова наша скінчилася. Я хотів було порадитись з ним, що до помешкання, але рішучо не міг. Що-б подумав чесний, акуратний, або, лучше сказати, скромний Німець, як би прочитав сіе простодушне оповідання? Варвар, — подумав би скромний Німець. А був би у Німців такий пісний борщ, як у нас, православних, то й Німець не здумав би нічого подумати, а тілько сказав би, що все так і повинно бути.

В кімнаті вже ледве що можна було розглянути, а я все лежав під впливом великопісного обіду і був, як сказав би канцеляриста минулих часів, німий аки риба і нерухомий аки клада. Що-ж вивело мене з цього напів-істнування? Ніхто, і навість сам знахар не вгадає! За стіною в другому номері почувся молодий жіночий голос. Я здрігнув, наче ізлякався чогось. Отямившись, я приклав вухо до стіни, або, лучше, до перегородки й тілько почав прислухатись до чарівних звуків, як увійшов у хату обірваний козачок і од імені пані покликав мене в покої пити чай. Не встиг я сказати йому, що прийду, як увійшов Трохим з ліхтарем у руках, — це вже мене зовсім поставило на ноги.

— А знаєте, хто приїхав до нас в гості? — спитав мене Трохим, — ставлячи на стіл лихтарь.

— Не знаю, — одповів я, — стараючись удавати байдужого.

— Берлин, що ми покинули на дорозі, — сказав він просто, а не таємничо, як би слід.

— Не може бути! Ти помиляєшся, — сказав я, — поспішаючи вдягтись. Він мовчки глянув на мене, неначе кажучи: хіба я можу помилятись?

Я вдягся дуже старанно й вийшов на двір. Серед

двору чорніло щось наче екипаж; я підійшов близче, — справді це був знайомий мені берлин. Не вірячи власним очам, я помацав ресору, замазав руку в грязь і повагом, сподіваючись чогось надзвичайного, пішов у будинок.

Одчинивши двері, почув я знайомий мені хриплий бас і потім такий же регіт ротмистра Курнатовського. Дуже несміливо ввійшов я до вітальні й зупинився здивований: за столом сиділа господиня і більше нікого з ніжного полу. Уклонившись господині й привітавшися з ротмистром, як із старим знайомим, я мимоволі заглянув у другу кімнату; господиня це спостерегла, трохи поморщилась і предложила мені стілець. Я, наче школяр, що прошпетився, але вже прощений, сів обережно на ослінчик і мовчки весь час сидів. Господиня була надзвичайно привітна з ротмистром і зовсім не по-світському дозволяла глузувати з моєї замисленості. Мені це не до вподоби, і я теж не по світському взяв шклянку чаю і вийшов у другу кімнату. Тута я знайшов господаря, що ще, зовсім не прочумався по обіді й ковтав пісні сухарі з чаєм. Не тілько скромний Німець, але й рудий Джонь-Буль остовпів би, дивлячись, як уминав мій родич сухарі з чаєм після такого гомеричного обіду, який ми з ним їзїли. Я все думав над питанням, де ділася таємнича красуня. Загадка, таємничий сфінкс для мене ця мандрівна красуня, а може вона й тепер, мов зачарована царівна, спить у своїому рухомому палаці? Де-ж її стара спутниця? знову — сфінкс! Але цей останній і зостанеться нерозгаданий, то ми з читачем небагато втеряємо. А перший треба розгадати. Я згадав тоненький жіночий голосок, що почувся мені за стіною, і, грішний чоловік, подумав, як би тепер була до речі щілина в дверях. Геть, недостойна думка! я порядна людина із здоровенною лисиною, а не гусарин і не Дон-Жуан який-небудь. Ну, що-ж моя красуня? І моя кузина краля, та на якого біса здалася. Вона певно кокетує

тепер перед дзеркалом, навтішається до схочу, одягнеться, і вона-ж до нас вийде, а не ми до неї.

І чай вже забрали з столу, і господиня вийшла до своїх любих гостей в темну столову, а красуня не з'являлася. Певно знайшла, що вона не дуже то вигляда після дороги та й сказала, що хвора. Завтра все виявиться. Я хотів уже було йти до своєї келії та знайшов, що це неввічливо, й зостався.

Господиня голосно сміялася з своїм дорогим кавалеристом в темній столовій і говорила про якусь мадам Прехтель, що, по її словам, аж позеленіє од злости, коли побачить її ґеніяльних баб.

— І по заслузі, не прикидайся скромною, не роби секретів! — казала вона, понизивши свій голосок, одначе так, що я з третьої кімнати міг чути всі її слова. — Сьогодня я послала їй в подарунок живого баранчика. Чемність, більш нічого. А між иншим наказала своїй післанниці поглянути хоч одним оком на її твори — кажу за баби. Вона-ж полька, а польки, ви знаєте, ґеніяльні що до цих діл. Мені хотілося хоч трохи уявити висоту її творів. І що-ж ви думаєте про ввічливість мадам Прехтель! — не пустила мою жінку й на двір, за воротами прийняла подарунок і справжня — світська жінка.

— Сама? За ворота? По цій грязюці? — спитав, розділяючи слова, здивований ротмистр і зареготав на увесь рот.

— А як же би ви думали? — спитала захоплена ораторка.

— Це страшна річ! — вигукнув чемний слухач, і, задоволені одне з другого, повернулись вони у вітальню.

— Куховарка ти, куховарка, люба моя кузино! — подумав я, та й куховарка ще непевна! За те вже пащикуха безперечна.

У вітальні вони посідали на чомусь в роді канапи домашнього виробу, і посідали так близько одне коло

другого, як тільки сідають кум з кумою. Гість, опустивши до долу свої вуса, глибокодумно задивився на один з чудернацьких гузиків своєї венґерки, що нагадувала йому про недавно минулі випивки та інші гусарські подвиги. А гостинна хазяйка, поклавши свою повну, до плеча голу, білу руку на восьмикутний столик, також домашнього виробу, з німим співчуттям дивилась на колишнього гусарина.

Не тільки я, сам шановний родич мій прихильно дивився на це живе уявління самої найщирійшої приязні.

Глибока тиша нарушена була глибоким зітханням господині, потім довгим ах... так... і швидко обернением до колишнього гусарина запитом:

— А чи правда... нам привіз цю милу новину один наш добрий приятель, — вона скоса поглянула на мене, — наче-б то еполети скасують. Це неможливо! Я швидче повірю приходу жидівського Месії, ніж цій дурній вигадці.

— І я також, — сказав колишний гусарин.

— І я також, — обізвався напівсонний господар.

— До чого це! — підхопила завзята господиня. Адже тоді ні одна порядна дівчина не вийде заміж, усі зостануться дівками, хіба яка-небудь...

Що вона ще хотіла додати, я не знаю.

— А скажіть, — перервав ротмистр, звертаючись до обуреної оборонниці еполет, — яка тоді порядна людина вступить на воєнну службу? Яка перспектива для порядної людини? Яка карьєра для порядної людини? Чиста нісенитниця! І хто розповів вам цю дурницю? Чи не з Кирилівського манастира (дім для божевільних у Київі) вирвався ваш добрий приятель? Скажіть, Бога ради, це дуже цікаво.

Кузина з тріюмфуючим посміхом глянула на свого знищеного ворога, це-б то на мене, а простодушний мій родич, той просто показав на мене пальцем і гукнув: »ось-дечка він«!

— Вхопили-ж, пане-добродію, шилом патоки! — сказав по простому колишній гусарин, — забувши, що він світська людина. Таке велике було його торжество! А я, як обложена звідусіль фортеца, щоб не дражнити даремне дужого ворога, це-б то щоб припинити брутальну дурницю, здався на капітуляцію і сказав, що я пожартував.

— Добрі жарти! — виникнув навіжено ротмистр-оратор. Та чи знаєте, чим пахнуть такі жарти! Порохом, добродію! Еге, порохом! А як що піде далі та вище, то й Сибіру скоштуєте!

І, перевівши духа, казав далі:

— За такі жарти, добродію, вам кожний порядний, нема що казати, добродію, кожен порядний офіцер має право запропонувати жарт гострійший за ваш, — я кажу про шпагу, розумієте? (Маленька павза). Хоч я тепер і не ношу цієї блародної окраси, це-б то еполет, але як би це трапилось не у вашому домі, — тут він обернувся до господині, що усміхалася собі, — я перший готовий запропонувати вам таку любу розмову!

І заклавши руки в кишені, завзятий оборонець благородної окраси, гордо перейшов кілька разів через кімнату, потім зупинився перед тріюмфуючою господинею і, покручуючи свого рудого настобурченого вуса, сказав самозадоволено:

— У наш освічений девятнацятий вік (він грізно глянув на мене, наче запитуючи: а що, як?), турки, персіяни, китайці навіть вдягли еполети. А ми-ж, здається, не азіятські варвари, а, слава Богу, європейці, коли не помиляюсь. Чи не так, madame?

Madame на знак згоди кивнула головою і, показуючи рукою на канапу, сказала: будь ласка! Оратор зробив ласку і, запаливши перед самим носом своєї приятельки темну, величезну сигару, він розвалився, як тільки міг, на вузенькій канапі.

Я був стурбований і не знав, що робити. Я завжди був певний в тому, що всі красуні захоплюються епо-летами, а особливо моя родичка. Але щоб так по шаман-ському вклонятись мишурі, я це вперше побачив. Зна-чить, я до цього вечора не бачив ще ні справжньої кра-суні, ні справжнього гусарина. Одначе, що-ж тепер ро-бити? Доводити ослам, що вони осли, треба самому бу-ти на-пів ослом. Це безперечна істина. Що-ж робити? Вхопити шапку і піти до своєї світлиці? Це було-б надто по родичівському, одначе я взяв шапку в руки і, дожи-даючи щасливої думки, як школяр перед екзаменаторами, зупинився біля дверей, повертаючи в руках шапку, наче допитуючись в неї відповіді на настирливе питання. Не думаю, щоб це було зроблено навмисне (на таку чемність її не вистачить), одначе вона сама, це б-то моя кузина, вивела мене з неприятного становища, перемінивши фронт: вона одкрила знову завзятий вогонь, спочатку повзводно, а потім цілим дівізіоном проти безборонної madame Прехтель. Ця єзуїтка, як назива її моя кузина, певно дуже порядна жінка, бо кузина її ненавидить. Я, одначе, був задоволений, що вона хоч на порядну жінку обернула свої отруйні стріли й вивела мене з облоги в чисте поле.

Підбадьорився я й почав думати, як би його накивати пятами, аж тут підійшов господар, безглуздо всміхаю-чись, вдарив мене по плечу й сказав:

— А що, пане-брате, попався! То то бо й є, друже, надалі будь обережніш з такими новинами, особливо, додав він, понижуючи голос, з кавалеристами, — це народ безпардонний!

— Тепер я й сам бачу, що безпардонний, та бачу вже за пізно, — сказав я пошепки, подякувавши за при-ятельську пораду, і обернувся до господині, уклонився й побажав спокійної ночи.

— А вечеряти? — спитала вона.

— Ніколи не вечеряю, — сказав я і збрехав; не ма-

ючи вовчого, або поміщицького апетиту, треба було піти на такий викрут.

— А які пиріжки з цибулею й грибами! Просто ґеніяльні! — сказала вона й зробила дуже гостинну мину.

Але я одмовився і од ґеніяльних пиріжків, на що світський кавалерист зазважив, що я великий оригінал.

— Справжній чернець! — сказав господар. А господиня, ліниво підводячись з канапи, з чаруючим усміхом ледве чутко промовила:

— Чудак! (це б-то дурень).

Уклонившись за ввічливі епітети, я покинув своїх остроумних бесідників і пішов до своєї понурої келії.

VII.

Я вийшов до своєї кімнати й зупинився біля дверей, щоб видивитись на чисто Рембрандівську картину. Трохим мій, поклав навхрест руки на роскриту величезну книгу, а на руки голову, спав собі спокійненько, ледве-ледве освітлений блимавшою свічкою, а всі речі круг його майже зникали у пітьмі: чудове сполучення світла й тіні розливалось по всій картині. Довго стояв я на одному місці, зачарований надзвичайною привабливістю гармонії. Я боявся поворухнутись, навіть дихнути боявся. Як степовий міраж зникає при найменшому подуві вітра, так, здавалось мені тоді, щезне вся ця привабливість од мого подиху.

Надивувавшись до схочу на цей імпровізований малюнок, я тихо підійшов до столу, із жалем зняв з свічки й розбудив Трохима. Зо сна він щось белькотав; я спитав його: що ти кажеш? і він виразно й повагом прочитав:

— »Глазъ есть органъ, служащій проводникомъ впечатлѣній свѣта«.

— Що ти читаєш? — спитав я; він повторив ту

саму фразу й тим самим тоном. Я подивився йому в обличчя: очі були закриті. Він спав. Я хотів довідатись, чи може рухатись сонна людина, взяв його за руку з тим, щоб провести по кімнаті, але він прокинувся.

— Що ти бачив уві сні? — спитав я його.

— Нашу кватиру в Київі, — одповів він.

— А що ти уві сні читав?

— Свою фізику.

— А перед сном що ти читав? — спитав я Трохима знову, дивлячись на роскриту велику книгу.

— Житіє і страждання священомученика Евстафія Плакиди, — одповів він і, протираючи очі, додав, дивлячись на книгу:

— А я думав, що ми в Таращі на станції.

— Даремне ти так думав, — сказав я, роздягаючись.

— А де-ж ти добув таку велику книгу?

— У тутешнього панотця.

— Хіба ти з їм знайомий?

— Я був сьогодні на вечерні, познайомився і попрохав за-для читання якунебудь книгу; він і дав мені »Житіє святих-отець«, отсю саму, — додав Трохим, показуючи книгу.

— Це добре, що ти познайомився з панотцем, і добре, що добув собі таку святу книгу. А чи не довідався ти щонебудь про гостей, що приїхали в берлині? — спитав я, мов зничевя.

— А як же, все довідався, мені все росказав їхній високий лакей.

Нарешті то я роскрив цю курійозно — дивовижну завісу, — подумав я і спитав Трохима, наче-б то випадково, так собі.

— Що-ж оповів тобі високий лакей?

— Вони поїхали в Київ на контракти, — я так і занімів — та там і зазімували. На середохресному тижні одговілися в Лаврі, а на пятому виїхали з Київа. У

Василькові поставили свій берлин на колеса і, діждавшись грязюки, рушили далі.

— А чого-ж вони дожидалися грязюки, і на що вона їм здалась?

— Не знаю, — так казав лакей! — одповів простодушно Трохим і провадив далі своє оповідання:

— А сюди заїхали для того, щоб покинути свій берлин, поки хоч трохи грязюка зменшиться, бо як звернемо з битого шляху, то його й десяток волів з місця не зрушить, а їм завтра треба бути дома; вони десь недалеко живуть; забув, як він назвав своє село. Тута вони завтра пересядуть в бричку і вже бричкою поїдуть до себе.

— Еге! Трохи не забув, — сказав Трохим і зупинився (оттепер, подумав я, полляться квінт-есенція оповідання). Сам пан верхи поїде, а бричкою тілько вони.

— Хто вони? — запитав я нетерпеливо.

— Лакей з паніями, — сказав він спокійно і, одійшовши в куток, почав стелити свою постіль.

— А що-ж далі? — спитав я з досадою.

— Нічого, — одповів він байдужісенько.

— А хто-ж ця молода панна із старою, що їхали в берлині?

— Не знаю, я не питав, — одповів Трохим тим самим тоном і, прочитавши молитву »Да воскресне Бог«, — перехрестив у головах своєї постелі й ліг спати.

Я тілько подивився на нього й не сказав більш нічо.

— Добре-ж розвідав ти усе, як єсть, тобі тілько й служити в якого Дон-Жуана, а не у мене, подумав я, роздягаючись і лягаючи.

За стіною було зовсім тихо. Мені не спалося. Що-ж буду я робити? До речі згадав я за »Морской Сборникъ« і, добувши з чемодану № 1, почав перегортати. На реєстрі покалічених бідолах, як на чомусь зворушливо-привабливому, я зупинився. Довго не міг одірвати очей од цього реєстра, або — краще сказати — од мого героя,

благородного матроса. Я вже почав куняти, хотів уже покласти книгу й загасити світло, але мені жаль було розлучитися з прозорою напівпітьмою, що творилася од нагорілої свічки. Я став почувати надзвичайно приємну середину між сном і безсонням. В гармонійній напівпітьмі шукав я думкою і майже з закритими очима якогось хоч трохи освітленого предмету, на чому-б зупинити погасаючий зір. Пітьма ставала все пустійша і світло слабшало. Вії мої тихо злипались і нарешті склепилися. Тьма стала прозорійша і світлійша, а в глибині цього синяво-блідого півсвітла ледве помітно з'явився темний, широкий, рівний, мов по лінійці окреслений обрій, за обрієм тихо, помалу почав з'являтись слабкий рожевий світ і, дужчаючи, приймав якийсь похмурий, сірий тон. Обрій потемнішав, і там щось загуло, як в сосновому лісі. Я весь так і закамянів, слухаючи й додивляючись. Ще за хвилину, і загуло дужче, а на обрії потемнішало. Ще за хвилину, і я вже чув не непевний гул, а страшний крик якоїсь потвори. Світло збільшилось і прийняло сіровато-молочний колорит. З затемного безмежного обрію безконечною стіною з величезними фантастичними банями помалу насували хмари. Підіймаючись все вище та вище, вони губили свої кольосальні химерні форми й обертались в темно-сіру масу безконечної простороні. Над обрієм ставало світлійше й тихо, ледве помітно, наче з самого обрію підіймався великий сріблястий круг, що тільки самим обрисом скидався на сонце. Світло досягало скрізь і докінчувало чудово-страшну картину моря, під назвою »Пролог страшної бурі«. Блідний круг підіймався все в гору та в гору, ставав чим далі то все більш блідий, нарешті немов ростаяв і зник в молочно-сірій масі. Буря, як мілійони невидимих потвор, ревіла на просторі. На фоні темних хмар блищали зграями білі мартини, а на білих скелях посідали довгими рядами, мов цікаві глядачі, чорні баклани. Рев бурі знизився наче тоном низче і став слабшати, як щирий бас

на прикінці служби. В густій та тихій октаві бурі почулася мені сумовита мелодія нашої народної думи, думи про Олексія, пирятинського попóвича. Мелодія ставала все голоснійшою, слова усе розбірнійшими і на останку так розбірними, що я міг вторувати й голосом і словами тому, хто співає. І я вторував отсі вірши:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє,
На синє море пильно поглядає,
З-за моря добичи 'вижидає-виглядає.

Мелодія, котру я наспівував, переходить в речитатив і помалу стихає, мов безнадійний стогін самотнього вмираючого страдальця, нарешті й речитатив замовк. А з-за великої білої скелі на прибережний мокрий пісок виходе Трохим і веде за собою високого, зігнутого, з білою, як сніг, бородою, сліпого діда в синьому жупані і в чорній, високій, баранячій шапці. В правій руці в діда довгий кий, лівою рукою придержує він щось похоже на ящик, прикрите полою довгого жупану. Це неодмінно лірник, або кобзар. Та де-ж міг Трохим у такі дні стрінути божого чоловіка? — Так питав я сам себе. — Знає, лукавий, чого мені треба, достав таки, не вважаючи на страстну пятницю. Коли почав я пильнійше придивлятись, то й догледівсь, що це був не лірник і не кобзар, а шотландський королівський старець, так живо змальований Вальтер-Скоттом в його »Антикварії«. Яким же дивом, знов питаюсь себе, принесло з Шотландії в Будища королівського старця, та й по що? Хіба в полон попав під Севастополем? Адже Англійці народ химерний: вони й на війні не цураються домашнього комфорту. Я одначе помилявся. Це був справжній лірник. Він сів коло самого берлину, поклав ліру на коліна й почав її строїти, а Трохим, нахилившись, шепче йому на вухо: »про Йвася Коновченка заспівайте, дідусю«. Старий тихо кивнув головою, повер-

нув колесо в лірі, програв прелюдію і почав речитативом сумну рапсодію про славного лицаря Івана Коновченка. Вікно, це б-то шкло дверей берлину опустилося, зелена завіса одхилилась, і у вікні з'явилося чудової краси жіноче личко, з великими карими очима, трохи заспаними.

Я здрігнувсь і прокинувся. В кімнаті вже сіріло й страшенно воняло погаслою сальною свічкою; я нашвидку узув чоботи, плащ, картуз і вийшов на двір. Весняний ранок сіяв у всій своїй красі, із брами в поле виїздила бричка з двома пасажирками, а за ними фіґура на коні у венгерці та в химерному картузі.

— Це вони, неодмінно вони, подумав я, дивлячись на бричку. Прощай, лукава надія! — прошепотів я і пішов на зустріч господареві, що вже вештавсь по двору.

Після словесних та ручних привітаннів він предложив мені прогульку в парку, — так називав він невеликий вільховий та дубовий гайок, перерізаний вузенькою, аршина зо три, просікою, званою великою алеєю. Балансуючи по намощених дошках, якось добралися ми до хвіртки, так званої арки. Алея була суха й навіть посипана битою цеглою, але через тісноту та через необрізані гилляки ми не могли йти поруч, а мусіли прогулюватись один за другим, а через те не могли вести розмови навіть про погоду. Господар мій мовчав, а я красномовно слухав і, слухаючи його мудру мовчанку, думав. Спочатку думав про таємну красуню, потім про мого героя-матроса, а потім і про те, що мені снилося минулої ночи — море, бурю, та про лірника. Сон в руку, як кажуть. Шукав рукавиць, а вони за поясом, я шукав зразка для свого майбутнього твору й шукав чорт зна де; перебрав у памяті літератури всіх освічених, старих і нових народів, окрім літератури санскритської і своєї возлюбленої рідної. Чудні ми всі, та й я між ними!

Недавно хтось в печаті рівняв наші, це б-то україн-

ські історичні думи з рапсодіями хіоського сліпця прабатька епічної поезії. Я сміявся з такого високо-мірного порівняння, а тепер, як розібрав, як розжував, то почуваю, що той, хто порівнював, правий, і я з-свого боку готовий навіть побільшити його порівняння. Я читав, розуміється, в перекладі Гнідича і вичитав, що в Гомера нема нічого схожого на наші історичні думи-епопеї, як, наприклад, думи: Іван Коновченко, Сава Чалий, Олексій Попович пирятинський, або про Трьох братів Азовських, чи про Самійла Кішку, або, або — та їх і не перелічиш. І всі вони так величне прості та прекрасні, що як би воскрес сліпець хіоський, та прослухав хоч одну з них од такого-ж, як і він сам, сліпця-кобзаря, або лірника, то розбив би на трісочки свій струмент, званий лірою, і став би за міхоношу до самого найбіднішого з наших лірників, що прилюдно називав себе старим дурнем. Лишенько моє! Тепер я себе так називати мушу, по-первах — за те, що хотів наслідувати, а по друге — за те, що не знав, кому наслідувати. А де причина тої несамосвідомости? Звісно де, — в школі. В школі нас усьому, усьому, що тільки є, навчають, окрім своєї милої, рідної мови. О школа, школа! Як би тебе швидче перешколити! Я знаю, як це зробити, тільки не знаю, як зробити так, щоб кузина не догадалась про мій штукований проєкт. Вона прокляне тоді мене, бо, по смислу цього проєкту, її, як матір, першу доведеться одвести в школу, та ще й у добру школу, а за нею й инших схожих на неї матірок, а за батьків і казати нема чого, особливо за мого родича. Хіба-ж не глибокодумний проєкт?

— Невдячний, — скаже з обуренням благородний читальник. Коли ти переступив святі узи роду й приятельства, то хоча-б згадав учорашній обід; згадав би, кому ти завдячуєш гостинністю; згадав би, проти кого ти вигадуєш, проти кого коверзуєш? — Погано, сам бачу, що погано роблю, що проєкт мій хоч і лехкий для

здійснення, але суворий, нелюдський. Але — що діяти — він одинокий і необхідний.

Після, неможна сказати приємної, але сміливо сказати можу, оригінальної прогульки по трьох-аршиновій просіці, господар предложив мені ще прогульку по стайнях та хлівах, недавно збудованих на закордонний зразок, видрукований у якомусь журналі. Не вважаючи на таку привабливу рекомендацію, я одмовився од огляду монументальних будівель. Не бачивши їх, я вже тямив, що це певно собачі конури, а не стайні та хліви. Ти, пане-брате, по якому хочеш зразкові все зробиш на свій зразок; в мойому сердешному родичові все вирівняне й виглажене. Не думайте, щоб тут панська освіта працювала, — ні трошечки: сама всемогутня природа так його обтесала. Ні одної риси, ні одної плями, а нічого, за що можна було-б ухопитись і дійти хоч до самої ординарної самобутности вдачі. Од чобіт-лакірів до вузенького плескуватого лоба, — усе рівне. Його можна би вважати за ніщо, як би він не був поміщиком кількох сот душ хрещеної власности, і як би він не був поміщик, і як би він будував свої стайні та хліви, як звичайно будують їх, просто, міцно й просторо, а він робить усе навпаки: химерно, дрібно й тілько на один рік. Починаючи з парка й просіки, по котрій не можна ходити, як тілько по одному, до хатніх меблів і фальшивого циферблятy, вимальованного в трьохкутнику фронтона, все в йому дрібне, не міцне й потворне. Ось одинока риса в характері, в обрисі цієї людини, на котрій може зупинитись око навіть і не бистрозорого спостерегача. Сказавши одне-одному: до побачення, ми розійшлися: він у свої комірки, а я в свою.

Вийшовши до кімнати, або, простіть, до комірки, я збудив Трохима й послав його на село шукати кватиру, а сам, як був у плащі і в чоботях, ліг на постіль і, як це звичайно буває після ранішньої прогульки, заснув. Спасибі чемним господарям, що не збудили до чаю. Я

проспав би до вечора, як би Трохим, повернувшись коло о-півдня з села, не збудив мене, сказавши, що я схожий на пяного чумака. Справді, трохи був схожий, але я не звернув на це ніякої уваги й накинувсь на Трохима, чого він так довго волочився.

— Волочився, — пробуркотів він. — Ні до одної світлиці нема приступу, а їх на селі, що хата, то й світлиця.

— Що-ж це означа? — спитав я здивований, думаючи, що слово »приступу« означа дорожнечу.

— А те означа, що москалі тілько вчора вирушили в похід, так баби сьогодні й заходились мазати свої хати. Просто Содом і Гомора на селі, і де вони стілько білої глини взяли? І мене одна сердита баба трохи не вимазала білою глиною, додав він, оглядаючи свою одежу.

— Що-ж нам тепер робити без світлиці? — спитав я Трохима.

— Я вже все зробив! — сказав він.

— Що-ж ти зробив?

— А ось що. З бурси приїхав попович на свята. Йому одвели кватиру в саду, в тій коморі, де літом матушка варення варить і всякі наливки настоює. Так ось вони, це-б то матушка з батюшкою й сам попович, просять мене, щоб я приходив ночувати до їх поповича, щоб йому не так було страшно. Так ви тепер ночуйте самі, а я ходитиму до поповича. Він привіз з собою багато зшитків і один великий, весь списаний ріжними віршами, так ми його й будемо читати вечорами, щоб не страшно було.

— Сама доля за тобою, Трохиме! З Богом!

Я ще хотів щось сказати, але замурзаний козачок війшов у кімнату і сказав, що пан із панею кличуть обідати. Я згадав учорашній обід і задумався: не йти — не гарно: подумають, що сержусь за вчорашні еполети; піти — теж не гаразд: знову обімся по вчорашньому. Подумавши, я зважився на останнє зло.

Була пятниця, і обід хоч і не зовсім бідний, але цілком пісний, це-б то без риби; це й врятувало мене од того, щоб обїстись. Одначе, я все таки заснув часинку-другу по обіді, а поспавши вийшов на двір, і як нікуди було вийти, то я пішов у парк. Вузенька алея здалась мені просторнійшою, і я почав її міряти; ранішні думки знов обсіли мене й були вже значно веселійші й зовсім не торкались родичів ні взагалі теперішньої людини. Вони вітали в минулому бурхливому житті, в сумовито-солодких піснях моїх задумливих земляків. Мені було весело, приємно, мене солодко хвилювали ці щирі, сумні думи. Я був зачарований ними, був настроєний на їх сумовитий тон і, не вважаючи на те, що наближався вечір, чарівний весняний вечір, пішов у свою кімнату, добув чистого паперу, пера, чорнила й написав епіграф до першої частини своєї майбутньої поеми:

На морі синьому, на камені білому — та ин.

Потім добув огню, запалив свічку, ліг на постіль і, — чудна річ, — думки мої перейшли од поеми до мого власного минулого; мені уявилась кімната на 9 лінії в домі булочника Донерберга, — кімната з усіма її подробицями, не кажу з меблями, бо це була-б б неправда. Вдовж передньої стіни над робочим столом висять дві полиці. Верхня уставлена статуетками й коніками барона Клодта, а нижня в безладді завалена книжками. Стіна, протилежна на-півзакритому одинокому вікну, завішана алебастровими зліпками слідків і ручок, а посеред їх красується маска Лаокоона і славної натурниці Фортунати. Незрозуміла окраса для не-художника! На додаток мені уявився той самий день, коли ми з покійним Штернбергом за останні гроші купили собі просту робочу лампу, принесли її до нашої келії і серед білого дня запалили, поставили серед стола і, як малі діти, тішились нашим придбанням. Після перших радощів Штернберг узяв книгу й сів по один бік лампи, а я взяв

якусь роботу й сів по другий бік лампи, і так ми у день з вогнем просиділи до пяти годин вечора. У пять годин пішли в академію і по всьому натурному класу роззвонили про свій дорогоцінний набуток. Де-кого з товаришів запросили подивитись на наше чудо і з цієї причини задали вечірку, це б-то чай із сухарями. Ми були тоді бідні, але невинні діти. Боже мій, Боже мій! Куди поділися ці світлі, ці золоті дні? Куди поділася прекрасна сімя непорочних, натхнених юнаків?

Иныхъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече,
Какъ Сади нѣкогда сказалъ.

Я так щиро й від усього серця віддався своїому прекрасному минулому, що кілька разів починав плакати, як дитина, в якої одняли гарну забавку. І ці благодатні сльози оновили, воскресили мене, я одразу почув ту свіжу, живу силу духа, яка одна може утворити чудо в нашій уяві, перед мною одкрився чудовий, дивовижний світ самих чарівних, самих найзграбнійших привидів. Я бачив, я дотикався до цих чаруючих образів, я чув цю небесну гармонію, словом, я був охоплений воскресним духом живої, святої поезії.

Замурзаний козачок приходив кликати мене до чаю, але я сказав, що нездужаю, і не пішов.

Заспокоївшися трохи й вгамувавши свої розбурхані думки, я, помолившися Богу, взявся за роботу.

VIII.

Останній день Страсного, увесь Великодний та половина Провідного тижня непомітно промайнули надо мною. Я тілько й памятаю, що приходив Трохим, приносив обід та свіжу воду, становив усе це на стіл і мовчки виходив. Уже в середу Провідного тижня, перед світом, я написав останній вірш, поставив крапку,

поклав перо, зітхнув, перехрестився й промовив: »слава тобі, Господи!« Після того спробував я заснути, але нічого з того не вийшло, і я дурно тільки погасив свічку. Дожидатись світу в горизонтальному становищі й у пітьмі, мені здалося нудно. Я одягся, як міг, і вийшов на двір. На дворі теж було темно й тихо, як і в моїй килії. Свіже, чисте повітря й чарівний аромат зелені, що роспускалась, оживив мене, як стомленого подорожнього в пустелі оживляє ковток свіжої води. Під ногами вже було сухо. Я спробував ступити кілька ступнів уперед — теж сухо. Я одійшов ще трохи і з-за якоїсь шопи чи стані побачив оддалі освітлені вікна церкви. Заутреня. Мабуть сьогодня свято, подумав я й хотів іти в церкву, але боявся щоб замісць церкви та не попасти в калюжу, що дуже натурально в теперішній час. Скоро пташки в повітрі почали цвірінькати й почало на світ займатися. Я напомацки пішов далі, простуючи до церкви, та натрапив на паркан, що оточував панський двір. Треба було змінити напрямок і пошукати спершу виходу. Світало хутко, і я без великого труду знайшов ворота й вийшов на шлях, чи царину. Через царину я попростував до церкви, де тихо сіяв світ. Сонце взяло свої права, й світло блідло в круглих оболочках темної стародавньої церкви. Заутреня скінчилась, і народ виходив на цвинтар, коли я підійшов до церковної огради. Трохим, побачивши мене, протисся через юрбу й із радісним обличчям кинувся мені на шию. Йому здалося, ніби я з труни встав. Обнявшись по братерськи, ми з ним похристосувались й одійшли в бік, щоб не турбувати мужиків шапкуваннями. За юрбою з церкви вийшов і священник, людина середнього віку з ледве помітною сивиною в хвилястій бороді й розкинутій по плечях косі. Обличчя його мені сподобалось. Скинувши шапку, я підійшов до священника й по трикратному благословенню ми з ним похристосувались. Я назвав йому себе. Він одповів тим самим мені, сказавши: »отець Савва Несте-

ровський« — і тут же запросив мене з Трохимом на шклянку чаю після обідні. Я подав слово, й ми розійшлись.

— Еге, — подумав я, — Трохим мій, значить, не дав маху. Молодець! Мені це сподобалось.

Ранок був прегарний, і мені не хотілось вертатися до свого похмурого житла. Я запропонував Трохимові прогулятись трохи зо мною по вулицях села, запропонував, як людині, що вже знайома з місцевістю й може бути мені добрим *чічероне*, а як що трапиться, то оборонить і від собак. Останнє для мене було ще важнійш за перше. Пройшовши десятків зо два ступнів, я зупинився й небавом глянув на церкву. Церква була звичайна. Її ви побачите у всякому селі на Україні: деревляна, темна, з трьома вісьмикутними коничними банями, з почорнілими різбленими залізними хрестами. Звичайнісінька церква, але тепер вона здалась мені надзвичайно граціозною. Соняшне проміння блимало рожевим вогнем по її круглих оболонках та вісьмикутних, бляхою критих, банях. Гиллясті старі верби й струнки, високі тополі оточували й напів-закривали її, випукло й мягко малюючись соняшним рожевим коліром. Вінєтка, якої не побачите навіть в найроскішнішому кіпсекові.

Намилувавшись до-схочу з цієї чарівної вінєтки, пішли ми далі. Село хоч куди! Хати великі, не похилені у всі боки, мов пяні баби на базарі. Чисті, білі, частенько з світлицями, і майже всі оточені темними овочевими садами, клунями та стогами всякого хліба. І худоби всякої теж не мало вигонять з дворів на вигін свіжі здорові дівчата у нових білих свитках, у червоних та жовтих чоботях на вершкових підковах. Скрізь усе чисто й чепурно так, що хоч би й у казенному маєтку, то гаразд. Виходить, що родич мій хоч і не книжник, та людина хоч куди і, видать, хазяїн не з останніх. Хвала тобі, Лукяне Олексієвичу! От тепереньки й зрозумій цей нерозгадний гієрогліф, цю курку без пірря, що зветь-

ся людиною! Він, здається, й думає тільки про те, як би то його щільнійше, це б-то тіснійше та вузче, стайню або голубятню поставити та й годі. Ні, не так. Він і в іграшки гуляється й мовчки своє людське діло робить. А инший — така-ж, здається, людина, та не така. Усе у його величезне, починаючи з бича, острогів і до голубятні. Кричить, роспинається за нові ідеї, за цивілизацію, за людство, а сам...

Мужичковъ подъ прессъ кладетъ
Вмѣстѣ съ свекловицей.

От тепереньки й зрозумій цей нерозгаданий гієрогліф, цю хитросоздану людину!

Проєкт мій що до перевиховання добре вихованих батьків, справді, проєкт прекрасний, але коли-б мені довелось виконувати його, я не вагаючись виключив би свого родича з загалу. Кузина — то инша річ. Її теж можна було-б виключити, але зовсім через инші причини, по прислівю наприклад: горбатого могила виправить.

Крива, покручена вулиця, обведена плетнями та частоколом, вивела нас на таку-ж криву, покручену, але міцно збудовану греблю, з двома невеликими, соломою критими млинами. На млинах красувалися й величезні гнізда бузьків, що вже повернулися з зимівлі й старанно поновляли свої, тим часом покинуті, житла. Вода лилася з відчинених потоків і шуміла, не рухаючи величезних млинових колес. Побожні мої земляки не тілько своїм волам та коням, воді своїй не дозволяють працювати в свято. За широким ставом, на жовтясто-блідому узгіррю, вкритому молодим березняком та вільшаником, визирає кілька білих хат з розмальованими віконницями та з бузьковими гніздами на гребнях. Хати, мов ті чепурні сельскі красуні, в чистих білих свитках, підійшли до дзеркала ставу полюбоватися своєю красою. А на увесь цей немудрий краєвид ростиналось гелготіння кри-

кливих гусей та качок, що табунами плавали по воді. Я сів на старезному терновому камені, що лежав на бе́резі ста́ву, й почав любуватися цією мальовничою картиною. А цікавий Трохим переказував мені свої топографічні відомості про місцевість, що лежала перед нами. Він казав мені, що це не просто став, а річка. Зветься вона Гнилий Тикич, а село зветься не просто Будища, а Гнилі Будища. Цій-ж просто Будища знаходяться за Шестеринцями. Але Трохим збрехав: за селом Майданівкою просто Будища знаходяться, а не за Шестеринцями. Мені ця місцевість добре в тямки далася. Я добре взнав її ще тоді, коли ходив шукати собі маляра-вчителя і знайшов його в особі отця діякона Єфрема, що в його я, як вже відомо читачам, не видержав першої спроби.

Заблаговістили до обідні, й ми пішли до господи. Виголившись та вдягшись хутенько, пішли ми до церкви. По обідні зайшли до отця Савви на *Отче наш*, чи то на шклянку чаю.

Дім отця Савви по вигляду нічим не одзначався од великої мужицької хати, хиба тілько двома димарями: одним білим, а другим закуреним, — та невеличким дашком над дверима на точених стовпчиках. І в середині дім, чи світлиця, теж не багато чим відріжнявся від хати заможнього мужика, хіба тілько липовою чистою підлогою, посипаною білим, мов сахар, київським піском. Таких роскошів мені не доводилось бачити не то в багатих мужиків, але й у полупанків. Дубовий різблений сволок з написом, ким та якого року дім цей збудовано, й такі-ж різблені одвірки та лутки. На покутті образ Почаївської Божої Матери, а замісць лампадки блимає свічка з простого жовтого воску. Стіл звичайної величини й виду, застелений сяким-таким килимком, а поверх килима білою, мов сніг скатерткою. Замісць стільців коло стін широкі, чисті липові лави. Між вікнами бокової стіни невеликий столик з фігурними ніжками. На столику лежать роскриті гусла, а на внутрішньому

боці їх кришки намальовані пастушок, що водить танок, та пастушка, що грає на флейту. Над гуслами в почорнілій золотій рямі патрет Богдана Хмельницького з гетьманським гербом на полі з якимись літерами навколо його. Портрет, або, як матушка його називає, запорожець — стародавнього, але немудрого мальования. Над патретом довга поличка, заставлена великими й малими книгами в темних шкуратяних палітурках. Ліворуч од дверей, у кутку, товста незграбна грубка з розмальованих кафлів, дуже схожа на свою господиню, паніматку Євдокію в саєтовій цяткованій спідниці та юбці з золотими галунами. На кількох кафлях між квітками й птахами намальовано двохголових орлів. Вони мені нагадали наївне оповідання Конисського про такий самий малюнок на кафлі, що за неї заплатив бідний хохол катуванням та життям. Не вспів я, як то кажуть, оглянутись в цьому житлі мира та тиші, як стіл вже було заставлено ріжноманітними карафками з ріжнобарвним питвом і тарілками з усякими закусками, а до всього того коло столу стояла свіжа, рожева попівна з тацою в руках, заставленою філіжанками з чаєм. Отець Савва прочитав »Отче-наш«, поблагословив яствіє й питіє сіе, налив у чарку якоїсь настоялки, перехрестився й випив, а другою чаркою частував мене. Я від чарки одмовився. Він почастував нею Трохима, а мене прохав викушати філіжанку чаю. Після чаю сама паніматка трактувала мене якоюсь особливою наливкою, що звалась »семибратня кров«, та печеною качкою з яблуками, але я знову одмовився. А Трохим Сидорович не встояв таки проти »семибратньої крови« та качки з яблуками, і дуже тим задовольнив гостинну паніматку Євдокію. Подякувавши за ласку господареві й господині та сказавши: »до приємного побачення«, я вийшов з хати. Господарі пішли провожать мене. На дворі ми зустріли чоловіка без лівої руки і з салдацьким Георгієм у петлиці. Господарі зупинились з невідомим, а я вийшов на ву-

лицю. Біля воріт на вулиці стояла бричка, невелика, з парою коней та хлопцем-поганяйлом. Не звертаючи уваги на це звичайнісіньке явище, я пішов далі. Дорогою спитався я в Трохима про його друга поповича. Він росказав мені, що вчений друг його, попович, ще у вівторок поїхав до Київа, і почав вихваляти на всі боки свого вченого бурсака, а під кінець додав, що він прийде до нас у Київі й принесе сшиток, що зветься: »Слово о птицахъ небесныхъ, якъ стали жити и Бога хвалити и бѣса проклинати«. Чудовий, мабуть, твір. Я прохав Трохима передати мені його, коли буде можна. Біля воріт панського будинку ми з Трохимом розійшлись: він вернувся на село, а я пішов з візитою до моєї любої кузини та шановного мого родича. Зустрівся я з ними в їдальні: вони поралися коло якогось папушника та холодного поросяти. Ввічливе »ах!« вилетіло з уст кузини, що працювала над жвакуванням, а родич вітав мене маханням руки з вилками. Поздоровкались. Вони почали казати, що я дуже схуд, і раяли поправлятися по хворобі. Я смиренно підсів до їх та, послухавшись їхньої мудрої ради, узявся до поросяти з папушником, як до прелюдії грядущого обіду. Не встиг я увіткнути вилка в начиняне черево приятеля, аж коло ганку заторохтів екипаж, кузина скрикнула: »мосье Курнатовський!« кинула ножа, вилки й вибігла у другу кімнату. Моторно та жваво увійшов ротмістр у їдальню та, поминувши хазяїна, протяг до мене руку й промовив:

— Я винен перед вами! Вибачте! Еполети існують тільки до нового року.

З третьої кімнати вилетіло »ах!« і навздогін за ахом тривожне питання кузини:

— А ексельбанти зостаються?

— Зостаються! — промовив ротмістр і роспростер свої обійма над здивованим господарем.

Через хвилину, багато через дві, з'явилась кузина, немов Аврора Гвідо Рені, свіжа, всміхаючись, румяна,

як пелюсточка сантіфолії, що тільки розпукнулась. Схиливши на груди голову, ротмістр побожно підійшов до ручки. Після поклонення вона пішла до вітальні, а ми з господарем взялися знову до начиняного приятеля. Я дивувався з чарівної метаморфози кузини. Чи давно, думав я, бачив її, цю-ж таки саму жінку звичайнісенькою жінкою, а тепер фея, німфа і т. д. Не дурно, мовив натхненний царь Давид: *Господь умудряетъ слѣпцы.* Він же умудряє й красуню до самісінької труни зоставатись коли не красунею, то принаймні кокеткою. Лакеї не дали мені скінчити моїх міркувань та начиняного приятеля. Вони почали розставляти та застилати стіл, а я, поклавши зброю, хоч-не-хоч, мусів піти до вітальні. У вітальні побачив я зовсім не те, що гадав. Замість гречної любої щебетухи, кузина моя сиділа мовчки на канапці зовсім не в мальовничій позі, щипала свою батистову хустку і ледве звертала увагу на виборні восхити ротмістра. — Що воно за знак? — спитав я сам у себе й подивився на родича. Але той навіть бровою не моргнув на мій запитливий погляд. З непевности я хотів був вийти з хати, опасуючись, що я тут зайва людина, але мене попередив лакей у нитяних рукавичках і з серветою, що одним кінцем накручена була на великого пальця лівої руки. Він оповістив, що закуску подано. Кузина мовчки подала руку ротмістрові, а ми з родичем, подивившись одне на одного, теж узялися за руки й пішли поважно до їдальні. За обідом та-ж таки історія. Після солодкого вже кузина, неначе нехотя, росповіла, що на другий тиждень свята була в неї з візитою мадам Прехтель та, побачивши її паски та папушники, так от уся й позеленіла од злости.

— Облудна жінка! — промовив ротмістр, і ми встали з-за столу. Зараз же по обіді ротмістр попрощався, сів у свою нетичанку та й поїхав. Я теж узявся за шапку з благим наміром піти до свого кутка, але кузина мене зупинила, промовивши:

— А знаєте, чого приїздив до нас Курнатовський?

— Знатиму, як що сподоблюся вашого довірря! — промовив я не без лукавства.

— Просити мене бути за посажену матір, а його, — вона показала на свого чоловіка, що вже був закуняв, — за батька. Я рішучо одмовилась, — промовила вона з обуренням. — І справді, — казала вона далі тим же тоном, — що я йому за маменька така? Безсовісний! Та й з ким він шлюб бере? Не більш, не меньш, як своя таки власна дівка крепачка! Прегарна! Пречудесна! блискуча партія! — вигукувала вона несамовито.

— Та нам яке діло? — перебив її розбуженний чоловік. Крепачка, то й крепачка, нам з нею не дітей годувати, перевінчати та й годі! Хай з нею вовтузиться, як сам здоров знає. Еге! — промовив він звертаючись до мене. У ту неділю він хоче вінчатись у нашій церкві, прохав вас теж бути за свідка й росписатись у церковній книзі.

— З охотою, — мовив я й пішов до своєї каюти.

IX.

Поки настане та неділя, чи, краще сказати, те надзвичайно дікаве весілля, я взявся був до своєї поеми, але справа в лад не йшла: треба було дати час її вилежатись, як то каже письменницька братія. Ставши на цій добрій думці, я одного гарного ранку зібрав роскидані аркушики мого завітного твору, перезначив їх та й сховав свою поему, свій неоціненний скарб у теку, як та ніжна мати кладе в колиску свою кохану дитину. Ранок був справді прегарний, і я, мов той Вальтер-Скотт, перекинув через плече шкурятяну торбину з олівцями та папером, озброївся доброю палицею та й потяг до ставу та до млинів. Я пройшов став та млини через греблю; я зайшов собі геть у молодий березовий гайок,

що по той бік ставу, чи, правильнійш, Гнилого Тикича, та в сутінку дерев, що вже роспукувалися й дихали свіжим запашним духом весни, пірнув в оглядування божественної природи, що почала оживати. За-для одного такого ранку, міркував я, без жалощів можна покинути в місті освічених друзів й побабратись тиждень-другий з ведмедями в берлозі. У прогульку я ходив що ранку, й кожного разу з новою насолодою. Бувало, вийду з затишного березоваго гаю на ясну поляну та покрученою стежкою зійду на горбок, сяду собі біля хреста (такі хрести ставляться на горбках на знак того, що вода близько), добуду з торбини олівця, папір та й малюю собі широку, роскішну долину Гнилого Тикича, осяяну вранішнім весняним сонцем. Це були за-для мене найсолодші хвилини, й тим солодші, що краєвид, який розгортавсь передо мною, живо нагадував мені мистецький малюнок незабутнього мого Штернберга, зроблений ним з натури десь у Башкірії.

Коли сонце підійметься над безкраїм обрієм і широкі тіні сховаються за кущі та горби, тоді я обережно складаю мою працю в торбину та й іду собі далі в сутінку розлогих дубів та берестів. Одного разу я отак несподівано зайшов на зовсім Рюйздалівське болото (відома картина в Ермитажу), навіть передній план картини, з найменчими подробицями, той самий, що і в Рюйздаля. Я просидів коло болота кілька годин підряд і зробив доволі закінчений малюнок з фламанського двійника. Цікаво-б було порівняти його до славно-звісної картини. Другого дня я зробив невеличкий етюд з суховерхої старої верби. Хотів був зробити такий самий етюд й з напів-засохлого старого береста, та на живій його половині не розвернулось ще листя, і я обмежився самим тілько стовбуром. І такий малюнок не пролежить дурно місця у теці доброго маляра. Багато ще змалював я верб та берестів, чекаючи тієї довгожданої неділі, чи то цікавого весілля.

У суботу ввечері, вертаючись на село, зустрів я на греблі свого Трохима, що прохожувався з безруким кавалєром, з тим самим, що зустрів я його у дворі в панотця Савви. І тепер, як і попереду, я не звернув на його особливої уваги й поминув їх. Біля кватири наздогнав мене Трохим та без усяких там короводів сказав мені, що я нічого не знаю.

— А ти багацько знаєш? — спитав я в його теж по-панібрацьки.

А я знаю, що завтра буде весілля, та ще чи знаєте, яке весілля? — додав він таємничо. Той самий пан, що ми бачили дорогою та що заїздив сюди, так той самий пан бере свою підданку, ту саму, що бачили тоді в берлині та, що ночувала в нас за стіною.

Так ось де вона — таємнича загадка?! — подумав я. І як усе це просто й натурально, а мені здуру й бо-зна яким вона нерозгаданим сфінксом здалася.

— А хто цей кавалєр, що ти з ним прохожувався по греблі? — спитався я в Трохима.

— Та він же мені й росказав про всю цю справу, — мовив Трохим.

— Та сам він хто такий?

— А я в його й не спитався, хто він такий. Бог його святий зна, що він за людина. Отець Савва каже, що він одставний москаль.

— Чи не матрос? — спитався я, перебиваючи довгомовного Трохима.

— Ні, не матрос, а просто москаль, — стояв на своєму Трохим.

— Добре, хай буде й москаль, — сказав я, та, не заходячи до кватирі, пішов на зустріч моєму амфітріонові та його благовірній половині.

— А чи знаєте, що я вам скажу? — кричала мені кузина ще здалека.

— Знатиму, як ви скажете, — одмовив я наближаючись.

— Я завтра на весіллі! — промовила вона торжественно, — і до вас, як до артиста, звертаюсь з моїм проханням. Порайте, як мені вбратись так, щоб було відповідно до ролі, що я її візьму в цій комедії.

— Вберіться так, як ви завжди вбираєтесь, — промовив я.

— Який ви любязний артист, — промовила вона й зробила саму чарівну гримасу. — Як завжди! Хіба я що дня граю ролю посаженої матері?... Розпатлана ви людина, — промовила вона напів-жартовливо, напів-серйозно й ще принадливо всміхнулась.

— Ви, здається, одмовились цієї високої чести? — промовив я ніяково.

— Ніяк не можна! Він пише до мене так переконуючо, пише так, що я не маю сил одмовити йому. Прочитайте, як він пише.

І кузина подала мені рожеву напарфумовану записку. Я покрутив її в руках, понюхав та й віддав назад.

— Фу! Яка крижана рівнодушність, хоч би на почерк поглянув. А хто привіз мені це рожеве посланіє, то вже цього ні за що не скажу, — промовила вона, обережно засовуючи записку в рідікюль.

— Лакей або машталір, кому-ж більш, — мовив я навмання.

— Помилились, підіймайте вище! Та вже не буду вас більше мучити. Сам рідний брат молодої, якийсь одставний матрос. Я його не бачила, сам не зволив подати листа, а переслав од священника. Теж пика! Ну, як же я завтра вберуся? Діждусь я від вас якої поради, чи ні? — спитала вона в мене в той самий мент, коли я згадав про безрукого кавалєра.

Я сказав їй щось не до-речі, і вона зареготалась найнепорочнійшим дівочим сміхом. Непорочний цей регіт привів мене до найлукавійшої вигадки, і я отямившись пораяв:

— Вберіться ви завтра... це для вас нічого не значить. Вберіться ви завтра так, щоб напівець звести і його красуню молоду й його самого.

— А самого-ж як? — спитала вона хвилюючись.

— Зробіться схожою до його дочки, та й годі!...

— І прекрасно, — перехопила вона з захопленням. Я сама те-ж думала. Це буде маленька містіфікація, адже так? — додала вона, звертаючись до чоловіка. А той на знак згоди кивнув головою та, дивлячись на мене, ніби казав: та й ти, брат, смиренник, — штука не послідня.

Вдоволена з мого проєкту, кузина дозволила мені, не передягаючись, піти до неї на чай. Я покорився та, йдучи за красунею, міркував мало не в голос:

Невже ви, красуні, такі сліпі, такі на-вдивовижу сліпі, що до своїх принад, що, не кажучи вже про зморшки, сивого волосся в себе не помічаєте? А це справді так. Я цілком переконаний в цій гіркій істині. Во времена они, бувало, запросять мене намалювати патрета з якої небудь справді шановної матері семї. Бабуся побожна, богомольна, тиха, кротка, уся в гарному, кращої моделі за-для пустельниці готицьких часів і не вигадаєш — сідай та й малюй без усяких вигадок. Спробуй же намалювати патрета цієї пустельниці без усяких вигадок, це б-то à la Жерар Доу. Та тобі не то не заплатять, з хати виженуть, як уїдливого карікатуриста. Тоді й знатимеш, яка то побожна пустельниця.

Я довго зазнавав таких неприємних пригод, аж таки не зрозумів, в чому суть. Це річ до діла, догадався я, і пішло як по маслу! От що значить — простота.

Пишу я цей мій заповіт молодим друзям моїм, художникам, що мають лиху долю вибиватись у люде такими злиденними, такими гіркими засобами.

Увесь вечір кузина моя була, як то кажуть, у своїй тарілці, сипала дотепами, сміялась і мало не танцювала,

мов те дівча, при одному слові про серпанкову сукню та про якийсь то ще не виданий на світі тюнік. Вона була така весела та любязна, що стала нудною й нарешті непереносною. Чужа радість взагалі якось нас мало радує, а непереносна радість моєї кузини мене просто лютувала. Щоб не бути безмовним свідком глупоти та пошлости, я забрав свою мізерію й вийшов, — від вечері навіть одмовився. А після такої прогульки, яку я зробив цього дня, це була велика жертва. З досади спробував я заснути, та спроба зовсім не вдалася. Спробував читати, — ще гірше: Якийсь препоганий нуд навіяла на мене кузина своєю дурною радістю. Мов та виродлива каракатиця, нуд оплів мене своїми гидкими вітами й усю ніч не давав мені спокою. Що-б я не згадав, про що-б я не подумав, усе нудне, усе непереносно гидке. Як що англійський сплін має хоч фамілійну схожість до нашої нудьги, то я вірю в можливість подорожжі пішки в Камчатку, як це зробив якийсь лорд, та ще до того й одружився з дочкою петропавловського паламаря. Весілля, наприклад, здається, весела, злотосяйна річ за-для міркувань. Спробуйте-ж ви міркувати про неї, коли вам нудно. Та вона вам здасться такою чорною, такою гидкою річчю, що ви й очі заплющите. А як що ви вже з сивиною, з лисиною й не жонаті до того, то краще й не міркуйте про весілля. Тут вам полізе в голову й старість, і самота, й скінчиться на тому, що ви з першою кращою дурепою візьмете та й оженитесь, аби позбутися самоти. Правда, доля старого бурлаки досить кепська, але й долі старого чоловіка молодої жінки не можна позаздрити. Як на мою думку, то краще вже доживати свого віку старим бурлакою, ніж оточувати себе чужою малечою, а свою лису почесну голову оздобити прикрасою, що не надає ніякісінької пошани.

Перед світом трохи позбувся я цієї проклятої відьми — нудьги й заснув, а прокинувсь вже, коли благовістили

до обідні. Добре ще, що Трохим, Бог його зна як, догадався з вечора фрак й инше наготовити. Отож, я хутенько вдягся й вийшов з хати саме в ту хвилину, коли моя, пишно вбрана кузина, сідала в коляску, щоб їхати до обідні. Вона запросила й мене сідати біля своєї пишної персони, але я одмовився цієї чести й пішов пішки. Я думав вже коло церкви побачити пишні екипажі молодого та молодої. Нічого подібного. Сама тілько коляска моєї кузини красувалася та якась маленька бричка з маленьким погайнялом. У церкві, як звичайно, мужики ревно молились пошепки Богу. На крилосі дячок виводив басом *Іже херувіми* за допомогою учорашнього безрукого кавалєра. А де-ж молоді? Чи не трапилось якого непорозуміння, як це часто буває в таких випадках? Но обідні отець Савва запросив мене й Трохима Сидоровича на шклянку чаю; ми були не від того. Ледве встиг панотець Савва прочитати *Отче-наша* та благословити ястіє й питіє сіє, як в горницю увійшов ревний помічник охриплого дячка, безрукий кавалер. Паніматка, привітавшись з ним, як звичай, назвала його Осипом Свиридовичом й прохала сідати. Він спершу повісив свою шапку на кілочок, нарочито для того біля дверей вбитий в стіну, і вже тоді сів мало не коло порогу на чомусь на манір ослону. Ця скромність сподобалась мені, а ще більш у воєнної людини. Я почав приглядатись до його уважнійш. Це був молодий дужий парубок, з чорним жестким волоссям, вистриженим гладко, з такими-ж чорними бровами й підстриженими вусами. Очі він усе спускав й ховав під чорними довгими віями, тому про їх нічого певного сказати не можна, як і про верхню губу, якої контур ховався під вусами. А нижня була гарно окреслена, тілько трохи товстувата. Взагалі-ж він мав обличчя грубе, але таке кротке й виразне, що я мимоволі милував з його. В розмову нашу він не втручався, як це роблять звичайно хлопці його становища, що бували в бувальцях. Як коли панотець Савва звертався

до його з яким питанням, він одповідав коротко й розсудливо. Так, наприклад, паніматка спитала в його, коли має до їх завітати пан Курнатовський. Він одказав: над вечір, та на тому й скінчилось. Помилувавши скромного незнайомого, я подякував господарів за ласку та й пішов, а Трохима Сидоровича зоставила паніматка в себе обідати. Увесь день згадував я про незнайомого. І сам не знаю, чим він міг мене так вразити. Одставний москаль та й годі. За обідом я поривався був спитати в кузини, чи не брат це молодої стояв на крилосі, але кузина була сьогодня не в дусі, і я сховав у кешеню своє нескромне питання. Думав після обіда спитати в родича, але той за обідом ще мало не захріп. Трохим не з'являвся до самого вечора, — й моя цікавість зоставалась незадоволеною до самого вечора.

X.

Дні чекання такі нудні та довгі, як це нехитросплетене оповідання, а години чекання ще довші та нуднійші. І дивно, ми завжди сподіваємося й дожидаємося й не можемо призвичаїтись до цього томливого почуття, не можемо вкоротити безконешної години чекання а-ні на мент. Хоч я погано спав уночі й не зовсім в міру пообідав, та все-таки не спромігся заснути після обіду. А все те дурне чекання перешкожало. Чого-ж я дожидаюся і що мене турбує? Й сам не знаю, а почуваю, що турбує щось. Щоб позбавитись цього чогось, я надяг свою робочу блюзу, взяв торбину, палицю й пішов на свій влюблений горбок, де стояв дубовий хрест. День був чудовий, небо ясне, блакитне та глибоке, — мов думка великого поета. Білі прозорі хмарки-красуні, мов непорочні дитячі сновади, легко бігли одна по одній, й пролітаючи небесним простором, кидали темні плями на мій чарівний краєвид. З цими чудовими плямами крає-

вид здавався ширшим і глибшим і безкрайнійшим. Я очей не міг одвести від цього імпровізованого освітлення. Мені здавалось, що я бачу на безкрайому обрії й Звенигородку, й Тальне й навіть саму Умань.

Я взявся до праці. Розклав темні й ясні плями на моєму нескінченому малюнкові, й малюнок ожив, заговорив і сам собою скінчився. От де твої чари, заворожування твоє, чарівний Каналетті!

Освітлення змінилось. Малюнок я поклав у теку й хотів іти до села. Дивлюсь, золоте сонце повисло над фіалковим обрієм й розсипало своє ізмарагдове проміння по всьому безмежному просторі. Нова краса! Нове зачарування! Враженій чудовою гармонією, я мовчаливо спустив руки й не дихаючи дивився на цю незвичайно прекрасну ораторію без звуків.

Сонце вже сховалося, а я ще стояв біля хреста, і чи не диво, мені вчувалася з березового гаю флейта, що грала прелюдію вальса Аврори. А нічого цього не було, про флейту ніхто й не чував ніде навкруги. Родич мій каже, що він колись чудово грав на флейту, та загубив ключа від скриньки, де заховано струмент, і покинув грати. І він не шуткує; на його думку це так і треба. В ці недовгі хвилини я був справжнім поетом і ширяв думкою навіть-де в яких надзірних країнах. Але як мешканець землі, згадав я, правда, доволі пізно, про земне, це б-то про весілля. Фі! який цинік! скаже закохана читачка. Весілля називає просто земною справою! Згода, хай це буде справа самого Оріона, тільки я про нього згадав вже смерком.

Спотикаючись на пеньки та груддя, сяк так вибрався я з березового гаю й вийшов на греблю. Дивлюсь, в церкві вже світиться. Я прискорив ходу та, як був з торбиною й у блюзі, попростував до церкви. Добре ще, що догадався бриля зняти. Сховався я за якогось плечистого дядька й виглядаю, мов та миша з засіку. Обряд вже почався, і безрукий мій незнайомий кавалєр дер-

жить вінець над головою молодої. Збоку бачу, що молода красуня, а подивитись у лице не можна. Досадно. Значить, цей кавалер її брат, більш нема кому бути. Шкода, що не познайомився з ним близче. Тут певно криється якась романтична драма. Та й які можуть бути стосунки між багатим дідичем та вбогим, скаліченним інвалідом? Треба доручити Трохимові розвідатись про всю цю справу гарненько: чи не викроється з цієї матерії яка історійка, а може й оперетка на взірець *Москаль Чарівник*. Та не инакше, як чарами, примушує він пишного ротмістра побратися з своєю крепачкою. Як я не ховався за плечистим дядьком, а все-таки сховатись не міг від гострого Трохимового ока. Він мене запримітив, підійшов та й мовив пошепки:

— Молоді прохані на чай у дім. Як що й ви підете, то треба наготовити фрака й чоботи почистити.

— Йди, чисти, промовив я до його лаканично.

Трохим вийшов. Діждавшись »Ісаія ликуй«, і я вийшов з церкви та бігцем пустився до господи. От ще біда не мала: в моєму виборному гардеробі білої краватки не знайшлося, а вона тепереньки як стій потрібна. Що робити? Трохим догадався, зложив білу хусточку до носу, й вийшла не аби-яка краватка, бант тілько був трохи менший ніж треба. Скінчивши своє облачення, натяг я фрака й пішов у покої. В дверях зустріли мене загальним сміхом. Особливо кузина так щиро реготалася, що я подумав, чи не з моєї краватки вони сміються Оказалось зовсім инше. Коли регіт трохи вгамувався, кузина взяла мене за руку й підвела до зеркала. Боже ти мій! Мені все лице було вимазане олівцем. Не вимовивши й слова, вибіг я з горниці. Під-час роботи я одганяв комарів вимазаними олівцем руками, хапався за лице, от і вбрав своє обличчя à la Отелло, а гостре око Трохимове й не помітило, коли він завязував краватку.

Преобразившись, я вдруге з'явився в витальню й по звичайних поклоненіях та побажаннях глянув на мо-

лоду. Господи, що то за краса закінчена! До сивого волосся дожився, а не бачив нічого подібного до такої неописаної краси. Славутня красуня графиня Коловрат, що я бачив її на паризькій літографії, за допомогою всяких найхитрійших косметичних засобів, навряд чи здатня була до ролі »наперсниці« при цій скромній героїні. Довго я не міг очей одвести від цієї чудової краси. Й що уважнійш та пильнійш вдивлявся я в неї, то більше бачив привабу й гармонії в рисах її дивного лиця. Божественному Рафаелеві й уві-сні не снилася подібна краса та гармонія ліній. А славутній Канова на дрібязки розбив би свою сахарну Псіхею, коли-б побачив це божество, що граціозно приймало філіжанку з чаєм. А тим часом в її красі нічого не було спільного з рисами звичайної краси, це була самобутня, одухотворена краса, це був тип моєї землячки цілком бездоганний. І як ти поблідла, як ти потемніла, моя бідна кузино, перед цією лелією, що ледве роспустилася. Де твій сміх? Де твої хитрі вчорашні вигадки? Не помогли тобі ні притирання, ві вмивання, ані серпанкова сукня! Бідна ти, жалка красуня!

Молоді не довго гостювали. Після чаю вони зараз же поїхали; я теж попрощався й пішов до себе, до господи, далеко не в нормальному настрої. Краса, у чому-б вона не виявлялась: чи в істоті, що живе чи що росте, завжди має на мене однаковий благодійний вплив. Під її благим впливом я почуваю себе иншою, оновленою людиною, ніби старою дитиною. Мені тоді необхідно хоч яку небудь людину, щоб поділитись з нею своїми добрими чуттями, або хоч наговоритись досхочу, а то я скидаюсь на того пяницю, що не засне, доки не протверезиться. Я теж довго не міг заснути, але це було не втомне, а заспокоюче безсоння. Гарне, невимовно гарне почуття! Дякую тобі, всемогущий Боже, що ти дарував мені чуття людини, що любить і бачить прекрасне, совершенне в твоєму нерукотворному безмежному творі. Як би кра-

са у всіх її проявах хоч на половину людскости мала свій благодійний вплив, тоді-б ми хутко наближались до досконалости. Й нарешті втілили-б божественний заповіт нашого божественного Учителя. Тоді-б Шварц та Рівальєр пішли старцювати з своїми геніяльними винаходами, або відкрили-б кращі й благороднійші джерела людського поліпшення.

Довго я фантазував на цю прекрасну тему, аж поки нарешті фізика перемогла мораль, і я заснув. У сні знову побачив те, що бачив увіч з тією тільки одміною, що замісць ротмістра коло молодої сидів з цапиними ногами й рогами Рубенсовський сатир, з лиця дуже схожий на ротмістра. Сатир тулиться до німфи, шепоче їй щось на вухо. Німфа всміхнулась. Я здрігнувся й прокинувсь. Сонце вже заглядало в ґотицьке вікно моєї маленької келії. Трохим несподіваю, але саме в час з'явився передо мною. Я сказав йому, що маю замір сьогоднішній день по обіді виїхати в Лисянку, взяти почтових коней та й до коша. Він, навпаки звичаю, не сперечався й зразу-ж почав складати фрак та иншу зброю, що живо нагадували мені вчорашню подію.

Колишні благородні властителі крепацьких душ тільки гареми заводили з власних дівчат, а тепер женитися почали. Виходить, що ідея про коммунізм не сама тільки пуста ідея, не глас вопіющаго в пустелі, а що вона цілком здатня й до справжнього прозаїчного життя. Слава та шана борцям за нову цівілізацію! Трохим з захопленням заходився коло чемодану, а я, щоб не перешкажати йому, рішив, що краще зробити останню візіту панотцеві Савві. Але на порозі мого іділлічного мирного життя зустрів мене сам панотець Савва у-двох з безруким кавалєром.

— Ви до нас, а ми до вас зібрались на візітацію, говорив весело панотець Савва. Цей Божий чоловік, — додав він, показуючи на кавалєра, — має до вас екстраординарне посланіє.

Не встиг я здивуватись з такої несподіванки, як цей Божий чоловік добув з порожнього рукава манісенького, розмальованого мов та цукерна конфета, конверта, подав його мені й промовив:

— Зять та сестра, ваше благородіє, вклоняються й прохають вас завітати до їх сьогодня увечері.

Я не одмовлявся, мов той пяниця від чарки горілки, й, не читаючи напарфумованого посланія, мовив: »буду«. Тоді він подав мені другого такого-ж конверта й прохав передати жінці Лукіяна Олексієвича, це б-то моїй кузині. Я пообіцявся. Панотець Савва зауважив, що воно-б треба було самому панові кавалерові віддати листа й особисто прохати їх милость. Кавалер не відмовив на це ані слова, тілько якось надзвичайно виразно всміхнувся. Одмовившись від запрохування панотця Савви на шклянку чаю й таке инше, я попрощався з ними й пішов до господи сказати Трохимові, щоб він фрака не ховав.

— А щоб він згорів, той ваш проклятий фрак! тілько й справи, що з ним носимося: пообідати нема коли.

И багато ще дечого було сказано на користь фракові. Але я вже того не чув, бо пішов передати дружнєє посланіє кузині. Вона зустріла мене скриком:

— А що, яка молода!...

Я відказав, що зроду не бачив такої красуні.

— Значить, ви не такі вже вередливі, як я гадала, — мовила вона холодно. — Для вас, значить, — додала вона тим же тоном, — освіченість у жінці річ цілком зайва?

Не тобі-б казати, а не мені-б слухати, подумав я й замісць, щоб сперечатись передав їй напарфумленого листа.

За обідом мова знову зайшла про молоду. Знову кузина казала мені вїдливо, що я ніяк не ціню доброго тону та освічености в жінці. Я одмовчувався; її це лютувало.

— Еге! — промовила зеленіючи, — ви маляр, а маляреві потрібний тілько модель, натурщиця, а не жінка.

Знову подумав я: не тобі-б казати, а не мені-б слухати. Але в голос не знайшов відповідної одповіди на її дужс нетонкі уваги, й настала мовчанка.

Як правдивий Гомерид, родич мій вбрав мало не всю печену з капустою гуску, з насолодою запив її чималенькою шклянкою сливянки, тоді задоволено всміхнувся й мовив:

— От тепер так! — та, звертаючись до козачка, додав:

— Подавай, що там ще в тебе є.

Козачок вийшов.

— Еге, — казав він далі таємничим тоном, — це така, я вам скажу, історія, що хоч в газетах друкуй.

— Яка це історія, — спитав я не зовсім байдужо.

— Та хоч би вчорашнє весілля, — мовив він, — глянувши на жінку.

— А що таке? — спитався я, й теж подивився на кузину.

— Та так, нічого, — промовив він тоном людини, що знає велику тайну. — Ви помітили вчора дружка молодої? — спитав він в мене й знову зирнув на свою похмуру жінку.

— І навіть сьогодня мав честь його бачити, — відказав я.

— Це не більш, не меньш, як одставний матрос, рідний і єдиний брат теперішньої пані Курнатовської й властительки пяти сот душ крепаків, чистих, не заложених, — промовив він, наливаючи ще шклянку сливянки.

При слові »матрос« я несподівано здрігнувсь: чи не герой це моєї поеми? — подумав я й, звертаючись до родича, прохав його росповісти мені цю загадкову історію.

— А ось яка це історія...

Кузина пхикнула, вискочила з-за столу й вже з другої кімнати промовила:

— Невіглас, мужик, від тебе, окрім пошлости, нічого не почуєш.

Мій родич спокійно перехрестив двері, звідки летіли ці слова, й знову почав:

— Ось яка це історія. Пан Курнатовський, або як вона його зве, мусьє Курнатовський, людина цілком благородна. Ми його щиро любимо, як ви це й самі могли помітити. Одно тілько, хоч по виду він такий святий та божий, але страшенний бабій. Одружившись з першою жінкою, він покинув службу й приїхав, як то кажуть, на покой в село. Жінка була чудесна людина, та померла з пологів, лишивши йому здоровеньку, гарненьку дитинку. Молодець наш, бувши дбайливим та ніжним батьком, приставив до дитини, окрім мамки, ще чотири молоді гарні няньки, щоб краще доглядали. З усього села вибрав розбійник. Попала в ці няньки й теперішня його жінка. Дитина скоро вмерла. Мамку він одіслав, а няньок при собі лишив таки. Мав намір, бачите, завести фабрику килимів, плутяга! та замісць фабрики завів невеликий домашній гаремчик. Нічого, все йшло добре. Жонаті сусіди спершу одмовили йому від дому, але вписля роздумалися. На мою думку, то найкраще не звертати уваги на чужі гріхи: »Всякій Еремѣй про себя разумѣй«, каже приказка. Добре, от дійшла черга й до Оленки, теперішньої пані Курнатовської. Та тілько не в ті взулись. Оленка запручалась. Він коло неї й так і сяк, — ні, та й годі! Ні ласки, ні погрози, ні вговорювання — ніщо не помогло. А головною причиною впертости був її брат, теперішній одставний матрос. Щоб позбутись цієї перешкоди, наш молодець не довго думав, у перший же набір цап приятеля в москалі. Відразу все скінчив. Так принаймні він собі думав. Красуня ще гірше запручалась, — і близько не підходь! Втекла була у Київ до губернатора, та, хвалить Бога, в свій час

огледілись і піймали її вже десь за Лисянкою. Наробила-б була бучі, коли-б вдалося їй до Київа дістатись! Приятель наш таки добре налякався. Справа, знаєте, опекою запахла, як що не більше. А через що? через ка-зна-що! через вередливу дівку. Правду сказати, то наші дідичі добре таки набалувані, дозволяють иноді собі такі витребеньки, що за їх в иншому місці не подивилися-б, що він дідич... ну та, що про це казати, наше діло сторона. Минає рік, минає другий, приятель наш з шкури вилазить, а справа все стоїть на тому-ж місці. Аж з лиця змінився, позеленів. Кинь, кажу! плюнь на неї. — Не можу, каже. Що то значить ця проклятуща пристрасть! Спершу він держав її за замком, мов невільницю, але побачив, що це не помагає, пустив її на свою волю. Мало — віддав усю господу до її рук, оточив її усякими роскошами. Сам став її лакеєм. Чого їй ще треба? Ні, брате, не тут було! й на очі не пускає. Ось воно де хахлацька впертість, чи може взагалі впертість жіноча. Попомучився він з нею ще зівроку й думав вже кинути її, прокляту, та їхати на води лічитись. Аж гульк, від предводителя дворянства лист чи, краще мовити, формальне запитання, щоб ротмістр такий-то, з вимоги вищого начальства, назначив ціну крепачки своєї такої-то й одібрав гроші з комітету ранених на законних основах. Він з цім папером просто до мене. Я прочитав і, сказати по правді, отетерів. Чи не довідалось вище начальство, подумав я, про його штуки? Та ні, вищому начальству тепер не до того. Гадали ми, гадали та на тому й стали, що нічого не вигадали. Минув ще місяць. Приятель наш ні-чичирк, дожидається, чи не минеться гроза. Та гроза не минулася. Получається другий папір від того-ж таки предводителя, з додатком, що такий і такий матрос Яков Обременко за свою хоробрість й каліцтво, що він придбав собі при обороні Севастополя, прохає комітет ранених визволити рідну його сестру з крепацтва, а на-при-кінці ще ска-

зано, щоб Курнатовський або сам, або через довірену уповноважену особу одібрав у Київі гроші, які сам назначить. От він, щоб не назначати й не одбірати тих грошей, поїхав з нею до Київа та там і заручився. От такий зух! Він і вінчатися там же думав, та їй схотілось, щоб брат вінця над нею подержав.

— От тобі й героїчна поема! — подумав я.

— А чи не правда, чудова історія? — спитався родич, позіхаючи.

— Не-аби яка! — одказав я неуважно.

Години за дві до заходу сонця кузина підвязала собі щоку й зосталась дома, а ми з родичем поїхали до молодих.

Дорогою я переробив свою поему на цю скромну »Мандрівку з утіхою й не без моралі«, а що далі буде, побачимо.

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Так от, ми вдвох з приятелем, чи то пак, з родичем, поїхали в гостину до молодих, лишивши ніби то недужу кузину дома митикувати на волі, як їй поводитись з тою виськаною, чарівною сусідою. Виїхавши з села, а потім з липового темного гаю, ми опинились на покрученій мальовничій дорозі, що вилася широким полем. По полю де-не-де стояли величезні суховерхі дуби. Проїхавши тюпцем верстов зо дві, родич мій звелів поганяйлові зупинитись біля величезного дуба, що простяг через дорогу своє голе сухе коріння, мов ті довгі незграбні ноги.

— Хочете, — промовив родич, звертаючись до мене,

— я вам покажу темну історичну літеру. Ви людина вчена, — не то, що ми, — може ви її й прочитаєте.

Я прохав родича показати ту історичню літеру. Він вказав мені на круглу невелику дірку в стовбурі дуба, відкіля в цей мент вилетіла сова.

— Чи ти ба — куди сховалася, — сказав поганяйло, дивлячись на сову, що полетіла. А родич спитав у мене, чи знаю я це дупло. Я одказав, що не знаю.

— То вгадайте, як що ви мудрі — казав він далі таємничо.

Дятель, думаю, видовбав собі потроху, — мовив я, ні про що не думаючи.

— Дятель, тілько не простий, а чавунний. Подивіться добре та помацайте, то й дізнаєтесь, який там сидить дятель, — промовив він самозадоволено.

Я вийшов з екіпажу подивитись на загадкове дупло, й як би ви гадали, що я там побачив? Завбільшки за доброго кулака чавунне ядро.

— Добрий дятель, га? — спитався родич, сміючись.

— Добрий, — одказав я, підходячи до екіпажу.

— Яким же чином й коли він сюди залетів? — спитався я в свого сопутника.

— А це вже ваша справа. Ми люди темні, як і ця історична літера. Значить, і ви не прочитаєте? — казав він далі іронічно.

— Не прочитаю, — промовив я, сідаючи в коляску.

— Треба думати, що тут був колись, за давніх часів, великій бій, — промовив він поважно й, подумавши, додав: а може й артілерійська мішеня де небудь близько стояла.

— Й то може бути, — промовив я, й ми потюпали далі.

Його пустий здогад враз знищив усі мої сумні історичні домисли за ядро, що загрузло в дуплі. Я веселійш глянув на поле, що ледве зазеленіло й що на йому подекуди стояли суховерхі дуби. Та й який міг бути бій

на цьому райському місці? — щиро спитав я сам у себе, зовсім забувши, що навіть у самому раю брат брата зарізав. Ледве встиг я згадати про це перше братовбивство, аж на обрії райського поля з'явилися дві могили, й на одній стирчав якийсь пірамідальний маяк. За двома великими могилами з'явилось ще кілька могил меньших, а коло самого узлісся темного лісу, де ховалась наша покручена дорога, з'явився невеликий земляний чотирьохкутний вал. Такий самий на вид й на величину, як на полі коло Листвена, біля Чернигова, де Мстислав Завзятий різався з єдиноутробним братом своїм, Ярославом. Тілько й одміни, що лиственський вал засівається хлібом, а в цьому, забутому історією бастіоні, догадливий господар поскладав у скирти зібраний з поля хліб. Колишня бойова ограда тепер стала в пригоді працьовитому хліборобові, як ограда його надбання. Втішна відміна.

— А мій дурень економ так не догадався збудувати й у себе такий самий фільварок, — промовив мій сопутник, поглядаючи на вал, що був прикрашений скиртами торішнього хліба.

— У вас хіба є таке саме гніздо? — спитав я в його.

— Є, тілько заросле лісом, — одказав він. — А добряща вигадка! Неодмінно звелю вирубати ліс та спорудити й у себе таку саму штуку.

Я не промовив йому й слова на цю геніальну агрономічну вигадку, й ми мовчки вїхали в темний мовчазний ліс.

Від берегів тихого Дону до камянистих берегів бистроплинного Дністра — той самий грунт землі, та сама мова, той самий побут, та, сама фізіономія народня, навіть пісні ті самі, мов одної матери діти. А минуле життя цієї купки задумливих дітей великої славянської семї не однакове. На ланах Волині та Поділля ви часто любуєтеся мальовничими руїнами стародавніх великих замків та палаців, колись пишних та роскішних, як напри-

клад у Острові, або Корці. У Корці навіть церква, сховок набальзамованих трупів родини графів Корецьких, сама по собі повернулась у руїну. Що-ж кажуть, про що свідчать ці похмурі свідки минулого? Про деспотизм та рабство! Про хлопів та магнатів! Могила на Волині та Поділлі — річ дуже рідка. А на берегах Дніпра, у губерніях Київській, Полтавській, ви не пройдете версти поля, щоб воно не було прикрашене високою могилою, а иноді й десятком могил, і не побачите ні однісінької руїни на всі три губернії. Хіба тілько у якого багатого та вибагливого дідича побачите нарочито розваленій у саду деревляний розмальований храм Вести à la ротонда Тіволі. Що-ж говорять уважному нащадкові ці часті, темні могили на берегах Дніпра та величні руїни палаців та замків на берегах Дністра? Вони говорять про рабство й волю. Бідні, малосилі Волинь та Поділля, вони хоронили своїх роспинателів по неприступних замках та роскішних палатах. А моя прекрасна, могутня, вільнолюбива Україна туго начиняла своїм вільним та ворожим трупом несчислимі величезні могили. Вона своєї слави на поталу не давала, ворога-гнобителя під ноги топтала й вільна, неростлінна вмірала. От що означають могили й руїни. Не дурно сумні та смутні ваші пісні, горді ви, земляки мої! Їх склала воля, а співала тяжка самотня неволя.

Поки я міркував про цю сумну археологічну загадку, темний ліс, що їм ми їхали, став ще темнійш. Верхівля високих старих кленів та ясенів, що недавно блищали на ясно-фіялковому полі неба, потемніли. Значить, сонце зайшло. Не погано-б і ходи наддати, подумав я. Але наддати її трудно: на кожному ступні, або баюра, повна рідкої грязи, або корінь, мов деревина, простягся через дорогу й чигає, як би то його добрій людині колесо поламати, або яку иншу напасть зробити.

Трапиться иноді ступнів десятка зо два й доброї дороги. За те, мов нарочно, сухий пеньок вийде з лісу,

мов той розбійник Гаркуша, та й стане посеред оксамитової дороги. Що хоч, те й роби. Кілька поколінь чубатих моїх земляків ламають осі об такого розбійника, а він стоїть собі, як і стояв, тілько білі боки його трохи вбрані в смолу, та й годі. Хоч би зарубка, хоч би натяк на бажання знищити цього трощителя осей. Нічого, аж ніякого знаку. Хай стоїть собі, де його Бог поставив, кажуть простодушні земляки мої, й спокійненько трощать свої міцні грабові осі. Та це ще дарма. У лісі не штука зламати одну-другу вісь: сказано — ліс. А спробуйте ви втяти таку штуку вдень, та ще серед широкого шумливого степу. От це так і справді штука, й німцеві, може, не вмудритись. А земляк мій умудрився. Він, бачте, їхав шляхом, віз сіно продавати москалям — уланам. Діло було рано. Вони йшли поволом уперед, а земляк мій, лежучи в сіні, теж поволом співав пісню, мабуть панегірик своїм круторогим товаришам. Співав, співав та, не скінчивши пісні, й заснув. А крутороги товариші йшли, йшли собі помалу, та й зупинились, зачепившись віссю за розмальовану верству, що мов нарочито було поставлено край дороги. Під впливом запашного сіна та доброго сніданку земляк мій таки гарненько заснув. Прокинувсь він вже опівдня завдяки пекучому сонячному промінню. Прокинувсь та й бачить, що його крутороги брати лукавлять, зупинились. Він махнув на них довгим своїм батогом. Брати рушили, й передньої осі мов і не було, а здивований земляк мій з мягкої, запашної постелі скотився на тверду, суху землю. Лінивo підвівся, озирнувся навколо себе, побачив розмальовану причину пригоди та поволом і промовив:

— Проклята німота, що наробила: доброму чоловікові і в степу тісно стало!

О, мої любі, непорочні земляки мої! Коли-б ви й матеріяльним добром були такі багаті, як моральною сердечною привабою, ви були-б найщасливіший народ в світі! Та шкода! Земля ваша, мов рай, мов сад, на-

саженний рукою Бога чоловіколюбця, а ви тілько даремні робітники у цьому плодоносному, пишному саді. Ви Лазарі вбогі, що годуються крупицями, які падають від пишної трапези ваших ненажерливих, ненаситимих братів.

— Дурно, — промовив я, звертаючись до родича, взяли ви коляску, — в бричці ми-б швидче доїхали.

— Думали, що пані поїде з нами, — одказав машталіp за пана, що хріп собі помалу.

— А далеко ще до Курнатівки? — спитавсь я в машталіра.

— А Бог його зна, — відповів він. Як би вирубати цей проклятущий ліс та наставити верстов, то можна-б їх злічити та тоді й сказати. А так як його скажеш, щоб не збрехати, — на гріх не спасешся, — а як не вирубати ліса та наставити верстов, так, я вам скажу, й верстви нічого не пособлять: сказано — ліс, додав він, повертаючи до мене вид. Пустеля непроходима! Так і дивись, екіпажа зламаєш та й простоїш добу, або й дві. От тобі й верстви! Вони тілько поміха в лісі та й годі.

— Яка-ж поміха? — спитав я в його.

— А така поміха. Задивишся на його, Ірода розмальованого, а тут тобі пеньок, або баюра. Ніби сама сатана, не при нас кажучи, — й він перехрестився, — підсуне під екіпажа. От вам і верстви! Вам воно, звичайно, нічого. Ви собі любуєтесь нею, скілько хочете, читаєте собі цифру та й годі, а нашому братові це не пристало. Дякувати Богові, що я неграмотний, а то-б часто мені доставалося за ці іродові верстви. І хто їх повигадував? Мабуть москалі, щоб у похід йти було веселійше. Більш нема кому вигадати таку штуку.

Висловивши такий дотепний здогад, машталір добув з-за пазухи люльку та кресало й почав кресати вогню.

Густі, темні пустелі потроху починали рідшати, прояснятись і нарешті зовсім розступились. Зостались тіль-

ко чорні велетні дуби по боках дороги, мов зачаровані пастухи навкруги зачарованої чорної отари.

Дорога була рівна, гладка. Коляска, одначе, плелася так само помалу, як і в лісі. Обережний філософ-машталір потягав люлечку й не давав волі своєму батогу, а розумні коні й зовсім не давали волі своїм прудким ногам. Ми посувались, як то кажуть, напомацки. Через кілька хвилин, коні вкоротили свою й так коротку ходу, й я почув, що ми спускаємося з гори.

— Чи не треба загальмувати? — спитав я в машталіра.

— Не треба. Гора не крута й дорога добра, — одповів він, не виймаючи з рота люльки. Й ми спускалися повагом далі. Спустившись з гори, ми впять опинились у лісі. Тілько тут вже дорога була помітно ширша й рівнійша. Праворуч з'явились коничні чорні вершки тополь. Підїхавши до тополь, машталір взяв круто вправо, й ми опинились в широкій тополевій алеї. На горизонтальній лінії з'явились огні, не в однаковому відстанні один від одного.

— От вам і Курнатівка, — промовив машталір, по прежньому не виймаючи люльки з рота.

— А де-ж це огні видко? на фабриці якій? — спитав я в його, дивлячись на ріжної величини лями, що сяяли перед нами.

— Де там на фабриці! Це в панському будинку, — одказав він насмішкувато. Там такий палац, що ви аж здивуєтесь. У нашого пана кошари кращі, додав він тим самим тоном і повагом махнув батогом.

Коні фиркнули від цієї несподіванки й пішли ледве помітною риссю. З широкої тополевої алеї ми виїхали на широчезний двір, оточений з трьох боків одноповерховою присадкуватою будівлею. В кутку, ліворуч, горіли два ліхтарі над розчиняними невеликими дверма. Невже це парадний ганок? Не встиг я подумати це, як

коляска зупинилась саме коло цих дверей, освітлених двома ліхтарями.

II.

Ледве добудився я свого любязного сопутника, й ми вилізли з екіпажу. В дверях нас зустрів нишний швейцар з булавою й найкращою українською мовою запитав, як ми звелимо про себе доложити панові, та докладати й не треба було, бо сам пан вибіг в коридор й прийняв нас у свої широкі обійми. Після многократних лобзанів господар вивів нас з вузенького коридору в велику, але низьку й брудну горницю. Горниця була освітлена одною зеркальною лампою, що мала форму сонця. В горниці тхнуло льохом. Ми віддали верхню одежину заспаному й теж здоровенному лакеєві й пішли за господарем. Увійшли в довгу, вузьку й теж низьку, як і коридор, горницю, виклеєну червоними під штоф шпалерами й освітлену чудовою лампою з папіровим ріжнобарвним колпаком. Окрім круглодовгастого столу та червоного отоману, меблі ніякої не було в цій незграбній горниці. Ми, знову таки слідом за господарем, пірнули в якісь потайні, инакше назвати не можна, вузенькі й низенькі двери, поклеєні такими самими шпалерами, як і стіни світлиці, й увійшли в без краю довгий вузький коридор. Коридор був освітлений двома сонце-образними лампами. Не пройшовши й половини коридору, господар відчинив другі, такіж потайні двері і впустив нас у велику четирьохкутню горницю, заставлену ріжноманітними, не домашньої, а мало чи не Гамбсової, роботи канапками. В горниці на столі теж сяяла лампа з якимсь озброєним бородачем, що підняв на списі ріжнобарвний папіровий колпак.

— А чом же ваша найлюбіша Агата до нас не завітала? — спитавсь господар в мого родича, стискуючи йому руки.

— Вона щось не зовсім здорова, — одмовив мій супутник, запинаючись.

— Шкода, дуже шкода! — промовив господар, зворушливо й теж запинаючись. А в нас був би преферансик. Шкода, дуже шкода!

— Прошу сідати, панове, — промовив він жваво, вказуючи на ріжноманітні канапки й, лукаво посміхаючись, додав: на якому завгодно струменті.

Потім він ляснув у долоні, і на цей султанський поклик з'явився хлопець у червоній гусарській куртці.

— Чаї і люльки! — промовив господар, і гусарик зник.

З цих самих дверей, де зник маленький гусарик, виповзла висока, сухорлява, лиса, з величезними вусами, доволі брудна постать в воєнному сіртуці без еполетів.

— Рекомендую, — сказав господар, вказуючи на цю постать, — однополчанин, однокашник, Іван Іванович, поручик Бергоф.

Незнайомий мовчки вклонився й протяг нам свої довгі, кощаві руки. Ми відповіли тим самим. Худорлява довга постать одійшла в куток і росташувалась на одному з струментів. Мовчанку перервав маленький гусарик. Він з'явився з довжелезними цибухами та довжелезним, мов ті цибухи, лакеєм, що приніс на величезній срібній таці чай у шклянках та ром в зеленій, не аби якій завбільшки карафі, що скидалась на ріпу. Господар без церемоній долив ромом нарочито неповну шклянку мого родича й передав карафу мені.

— Гелена моя... — промовив господар і зупинився. — Гелена моя, — казав він далі, залазючи на канапу з ногами, сьогодня теж не зовсім здорова.

— Що з нею? — спитався я з співчуттям.

— Так, нічого... Я що до цих речей цілком філософ: хай собі що хотять, те й говорять. Собаки побрешуть та й покинуть.

Я зовсім нічого не зрозумів з того, що сказав госпо-

дар філософ. Родич мій поважно хитав головою й посміхався. З цього я помітив, що й він зрозумів не більш за мене.

По трьох шклянках чаю з ромом почалась балачка про коней, про собак і нарешті про сусідів та сусідок. Серед останніх кілька разів називано фамилію мадам Прехтель, і всякий раз з якими небудь додатками, наприклад, »каракатиця« або »кубичка«.

Певно, ця мадам Прехтель порядна жінка, бо инакше вони з пошаною про неї балакали-б. Розмова ставала жвавійшою, недоладнійшою та бруднійшою й скінчилась на тому, що господар звелів подати стіл, карти й прохати панну Дороту. В один мент все з'явилось, а до того з'явилась і панна Дорота. Вона мовчки, кокетливо присіла й підійшла до столу. Не без подиву пізнав я в панні Дороті ту саму стару дуенью, в якої я так нецеремонно відняв свій чай на почтовій станції. Картярі сіли по своїх місцях, і я зостався ні при чому.

В гурті картярів, що зайняті своєю професією, найжалкійша й найпошліша постать, — це глядько. А кузина моя, хай їй легенько ікнеться, вважає за найприємнішу та найсолодчу річ мовчки дивитись на чужі двойки та тройки. Це для неї краще за всяку картинну галерею все одно, що для безроги свинюшник, як що ще не любиш. Але ба! вона не передбачала блаженства, що випало на мою долю, та з доброго дива завязала щоку й зосталась дома. От гава! а я дурень репаний: щоб не відогравати ролі автомату, влюбленої ролі моєї красуні кузини, я покинув байдуже сонмище картярів та й вийшов із кабінету, чи вітальні, — чорт його зна, що воно таке, — в ті самі двері, з яких виповзла мовчазна панна Дорота. Пройшовши вузенького не довгого коридорчика, опинивсь я у великій круглій горниці, розмальованій синіми й червоними полосами, немов турецьке шатро. Круглий великий стіл посередині та червона турецька канапа біля стін були оздоба й мебель світлиці,

та ще висіла лампа з чотирма ріжками, ясно освітлюючи цю химерну залу та довготелесого лакея, що прибірав з столу чайні причандали. Дурень, не бачучи мене, приклав шийку зеленої ріпоподібної карафки до своїх величезних губ, та шкода, даремно: господар та гості нічого не лишили.

В цьому, ніби-то турецькому шатрі, було четверо дверей. Я відчинив ті, що були насупроти входу, котрим я увійшов був до того шатра. Нове й зовсім нове явище! Довга галерея, освітлена кількома, теж сонцеподібними, лампами, була поділена з одного боку деревляними перегородками на невеликі чулани. Над ними були написані румськими золотими цифрами номері. Чуланів тих було десять. В кожному стояла горбата канапа та висіла кострубатої роботи картина найогиднійшого змісту; я натрапив на домашній гарем пана Курнатовського, — відкритий, ще й лампами освітлений, вертеп роспусти! Гидко! Мерзотно гидко! Чи не це ті усякі роскоші, що їми він оточив теперішню жінку свою й про які мені говорив мій простодушний родич? Ще гидчійш та мерзотнійш! Побачимо, що далі буде. З гидкої галереї увійшов я у вісьмикутню велику горницю, розмальовану на китайський лад і освітлену китайськими ліхтарями. У горниці теж було четверо виходів, оздоблених написами червоними літерами. Над дверима, що з них я вийшов, було написано: »Насолода«, над дверима насупроти »Рух«, праворуч »Втіха«, а ліворуч »Нагорода«. Від »Втіхи« та »Нагороди« тхнуло стайнею та псарнею. Я вибрав »Рух« і опинився в темному, запашному саді.

III.

Не встиг я ступити кілька ступнів вузенькою стежкою, як почув звуки катеринки, що вигравала якогось вальса. Звуки чулися з лівого боку й, здавалось, не-

далеко від мене. Я ступив ще кілька ступнів уперед і зупинився. Ліворуч тяглася довга й вузька тополева алея, а в кінці її світився червоний ліхтар. Я попрямував до червоного ліхтаря. Минувши алею, я зупинився здивований: передо мною з'явивсь ясно освітлений павільон, чи ніби хлівець. У йому й верещала невгомонна катеринка й рухались якісь білі постаті. Катеринка грала вальса, а постаті не крутились, як цього треба було-б сподіватись, а совались узад та вперед, дзвінко притоптуючи ногами. Чудна дізгармонія, подумав я, підходячи тихенько до павильону. Обережно, мов кішка, підкравсь я до одного вікна й побачив... Як би ви гадали, що я побачив? Юрбу прегарних сільських дівчат у білих свитках, що з усієї мочі витанцьовують »метелицю«. А мій великодушний однорукий герой ще щирійш вигравав на катеринці вальса. Серед юрби прекрасних наївних танцюристок кинулась мені в вічі одна, що була краща й граціознійша за своїх подруг, з барвінковим вінком на голові. Це була сестра мого героя, мадам Гелена Курнатовська. Я приник до вікна так щільно, що мало шибки не видавив своїм лисим патретом. Танцюристки так щиро, від усього серця робили своє діло, що я не боявсь за свою нескромність. Вони не то мене, й пожежі не помітили-б в ці блаженні хвилини.

Це одначе для мене зовсім не вибачення. Я усе таки трохи скидався на джигуна Актіона. Не було тільки бистроокої Діяни, щоб оздобити мене вінцем, що личить неймовірним чоловікам.

Вчора пишна прекрасна молода багатого пана, а сьогодня селянка, подруга своїх бідних подруг. Сьогодня вона прекраснійша та пишнійша за учорашню пишну молоду. І як вона щиро обнімає та цілує своїх подруг... Я умлівав од зворушення, дивлючись на цей простір непорочного й високоблагородного серця.

Пан Курнатовський, значить, збрехав. Його Геле-

ночка здорова й щаслива. Вона й не думала запрошувать до себе своїх чванькуватих та надутих сусідок. Вона, як вірна й кохана подруга своїх вірних та коханих подруг, щиро та весело гуляє з ними своє незвичайне весілля.

Невтомний музика нарешті втомився крутити катеринку, випустив з своєї єдиної руки блискучу крутілку й повагом опустився на стільця. Танець скінчився. Першою з танцюристок підійшла до його сестра, вклонилась йому мало не до землі, заплакала, заридала, мов у корчах, обхопила його широкі плечі своїми білими руками й припала до його суворого виду своїм ніжним, прекрасним личком. Суворий оборонець Севастополя не витримав. Мов перли ясні, заблищали буйні сльози на його смаглявих щоках й покотились на росплетені чорні коси щасливої сестри.

Як що це й не цілковите щастя, также-ж цілковитого щастя й немає серед людей. Я приник ще щільніш до шибки, а вона, зрадниця, одскочила від свого брата, що почав хлипати, й сховалася в юрбі подруг, що теж хлипали. Подруги одна по одній поважно підходили до свого любязного музики, вклонялися в пояс й дякували за працю. А тим часом з'явилась й вона, зашарівшись, з величезним підносом руках, заваленим усякими ласощами, й трактувала з припрохуваннями своїх дорогих гостей.

Невтомний музика, прийнявши належну пошану працьовитості та вмілості, спокійно встав із стільця, помацав катеринку з другого боку й почав крутити. Катеринка замісць вальсу запищала полонез Огінського, а танцюристки, завязавши хутенько в хусточки недоїдені дагоминки, стали одна проти одної, як і попереду, і враз ударили прежньої метелиці.

Після довгого танцю віддано було знову пошану працьовитому музиці й знову трактовано невтомних танцюристок. Скінчивши частування, господиня постановила

важкий піднос на катеринку, сказала щось пошепки братові й, звернувшись до подруг, вимовила голосно:

— Нумо, сестри, вечерять.

— Нумо, — озвалися подруги в один голос.

Я зміркував, що годі вже мені підглядать по-під віконню, та час податися з миром до коша, дивуючись з того, що було. Та й що цікавого в людях, коли вони жують, а тим паче в дівчатах? Плотоїдні та травоїдні тварини та й годі. Навіть з зоологичного погляду нецікаво.

Мов добрий злодій, невидимкою пірнув я в якийсь кущ, прокрався до червоного ліхтаря й виповз на знайому тополеву алею.

Не встиг я вільно зітхнути, як передо мною з'явилися два дядьки з великими кошами на головах. З несподіваної тої зустрічі я так стерявся, що зупинився серед алеї і не знав, що з собою робити. Дядьки проходили повз мене й один з них, забувши про свою ношу, хотів вклонитись. Кіш втратив рівновагу, й дзвінкі талірки з грюкотом покотились на землю. Я зовсім обаранів. На цей зрадницький грюкіть вибігла з павільону сама господиня, а за нею кілька дівчат. Я ступив три ступні їй назустріч, — дурнійшого я нічого не міг зробити, — й зупинився. А ввічливий винуватець усього цього гармидеру, на запитання господині, що трапилось, підбираючи биті талірки та обережно складаючи їх у кіш, промовив ледве чутно: »панич« (так звали вони Курнатовського). Господиня глянула навколо й, побачивши мене, кинулась до мене, обхопила руками мою злочинну голову й почала цілувати, пристрастно примовляючи: »Серце моє! дружино моя!« — і я почутив її теплу сльозу в себе на виду. — Ти приходив подивитись на моє весілля, на мої радощі?

Тут я догадався, в чому річ. Вона думала, що то прийшов її чоловік.

З жалем, правда, я одвів її лице від мого виду, й ми глянули одне на одного.

— Боже мій, що я наробила! — скрикнула вона, затуливши лице руками.

Через хвилину вона відтулила лице й, звертаючись до мене, промовила:

— Простіть мене, я думала, що то мій чоловік. Я гадала, що то він прийшов подивитись на моє сільське весілля.

— Ви мене, чи простите за мою нескромність? — мовив я й тут же росповів їй усю свою пригоду.

— Так ви гість наших добрих сусідів? — промовила вона повагом і, взявши мене за руки, додала: то будьте-ж і моїм дорогим гостем. Зайдіть хоч на хвилиночку, хоч тілько погляньте на моє весілля та на мого єдиного друга, мого любого брата!

Ледве вона встигла це сказати, як брат її вже стояв перед нами й вайлувато кланявся. Як давньому знайомому, я подав йому руку, господиня взяла мене за другу, й ми пішли до павільону. При самому вході мені спала на думку оригінальна вигадка. Я зупинився, прохав сестру й брата лишити мене за дверима й вислати до мене дядька — винуватця гармідеру. Дядько зараз же вийшов. Я на превелику силу вмовив його надягти мого фрака, а сам вдягся в його празникову білу свиту. Так преобразившись та взявшись за руки, увійшли ми в павільон. Брат та сестра по хвилині непорозуміння щиро обняли мене та, взявши під руки мене й мого товариша, підвели до дівчат, що збилися тісною купою на другому кінці залі. Дівчата спершу мовчали, але глянувши на свого Гарасима у фраці й безкрайно широких шароварах, приснули й дзвінко зареготались, як можуть реготатись тілько молоді дівчата.

— Майстер! майстер! Гарасим майстер! — примовляли вони регочучись. А Гарасим, майстер тарілки бити, не на жарт розсердився й почав був здіймати з себе

сміховинного фрака, та цього йому не дали. Вгомонившись та оглянувши мене, дівчата в один голос назвали мене справжнім гречкосієм. З цього я був щиро задоволений. Вони, простодушні, й не знали, що сказали мені найкращий комплімент, як актьорові. Після цього щирого компліменту я так перейнявся своєю ролею, що, не кажучи вже про гостей, сама господиня й її брат, покинувши свою ламану російську мову, заговорили зо мною по своєму, то-б то по вкраїнському.

На скілько я був веселий, жвавий та щасливий, на стілько бідолашний Гарасим-майстер був похмурий та нещасний. Насмішниці не давали йому покою й довели його, бідолаху, до того, що він скинув геть з себе фрака. Як би не господиня вдержала його дужі руки, то вже більш не тішився-б я на весіллях та хрестинах у моєму довговічному, незносимому фраці. Він роздер би його й кинув, мов ганчірку, що нездатня навіть на онучі. Між нами кажучи, Гарасим з того був би дуже задоволений. А мені довелося-б грати ролю »гречкосія«, аж поки ми не вернулись би до родичів. Скінчилось одначе на тому, що господиня таки вмовила майстра Гарасима натягти на себе знову фрака, і він так розвеселився та розійшовся, що коли по вечері винесли стіл із павільону й катеринка загула знову якогось вальса, майстер Гарасим, узявшись в боки, так ударив козачка, що тільки вікна задзвеніли. Господиня, гості, я і навіть мовчазний оборонець Севастополя так і покотились зо сміху.

Та, правду кажучи, й було з чого сміятись. Коли-б мертвий устав з труни та поглянув на земляка мого, як одягнутий був тепер Гарасим та ще до того витанцьовував козачка, то, завіряю вас, коли-б він не зареготався, то вже-б принаймні всміхнувся. Таке кумедне перевертання й самому Овідієві на думку не спадало.

Господиня й гості вже втомилися реготатися і тільки всміхались, позираючи одна на одну, а невтомний

майстер Гарасим, здавалось, саме тілько розласувався своїми надзвичайно виразними викрутасами. Жартовливі насмішниці нарешті й посміхатись перестали. Тілько де хто з превеликого подиву скрикував: »Отсе то так!« — »Справжій пан у кургузому жупані!« додавали инші. А Гарасим, нічого не бачучи й не чуючи, усе ходив викрутасом та вихилясом.

— Та цур тобі, Гарасиме! сказали дівчата в один голос.

— Який ти там у чорта пан! ти наш сущий майстер Гарасим! додала одна з них.

Танцюрист, почувши, що з нього знято прикре назвище пана, зупинився, висмикнув з-під рукава фрака широкий рукав своєї білої сорочки, утер нею мокре лице своє та, з господині почавши, перецілував усіх насмішниць, примовляючи: »от вам і пан! от вам і пан!« Потім скинув з себе фрака та, подаваючи мені, вклонився й мовив: »спасибі за позичку«.

— І вам спасибі, пане майстре — Гарасиме! — мовив я, передаючи йому свитку.

Він вдяг свою свитину, вклонився господині й вийшов з павильону. Тоді я звернувсь до одної з дівчат і спитався:

— Який Гарасим майстер?

— Усякий, одказала вона: що схоче, то те й зробить.

Небагато-ж дізнався я про справжній Гарасимів хист.

Гості, почутивши, що кращого кінця їм не вигадати, подякували дзвінкими поцілунками свою щасливу подругу за ласку й вийшли слідом за Гарасимом.

Господиня звеліла другому дядькові, товаришеві Гарасимовому, погасити світло й лягати спати, де йому сподобається; потім, взявши мене й брата за руки, вивела нас у сад. У саду сказала вона братові:

— Йди ти, Осипе, прибери горницю для нашого доро-

гого гостя в новому домі та приставъ до неї старого Прохора для услуги.

— А ви, мій дорогий гостю, додала вона, по-дружньому стискуючи мені руку, проведіть мене в покої.

Розійшовшись з моїм героєм, ми повагом мовчки пішли вздовж алеї.

IV.

Йдучи мовчки відомою вже тополевою алеєю, ми кілька разів зупинялись й слухали, як жваві подруги моєї прекрасної сумної сопутниці виспівували весільних пісень, йдучи від павильону. В останнє ми зупинилися біля самих дверей, що над ними було написано: »Рух«, й довго слухали звуки, що віддалялись по малу. Нарешті вони стихли, а сопутниця моя все ще стояла мовчки, ніби прислухаючись до рідних, серцеві милих звуків.

— По хатах розійшлися мої подруги, — ледве чутно промовила вона і заридала, мов та дитина.

Найменьшим рухом я не смів стрівожити її глибокого й тихого смутку. Вона щиро прощалась з своїми подругами, з своєю вбогою дівочою волею. Вона тепер тілько зрозуміла свою тісну неволю, тепер тілько вона почула над собою волю немилої і зовсім чужої їй людини. Безталанна, що чекає тебе далі? Що зустрінеш ти на тій дорозі, що ти її вибрала?

— Адже правда, я зовсім щаслива? — промовила вона, втираючи сльози й міцно стискаючи мені руку.

Я недовірливо поглянув на неї, а вона казала далі:

— Ви не вірите? Скажіть же, друже мій добрий, чи мала хоч одна на увесь світ сестра такого брата, як я маю? І як я винна перед ним, додала вона ледве чутно. Мені-б треба йти в черниці та помолитись за його Богу, а я що зробила?

Й вона знову заплакала.

Хвилини щастя минули, начались роки страждань! — каже якийсь поет, і я, дивлячись на мою героїню, мовив: як що зостанешся назавжді такою чистою та непорочною, як тепер, то хвилина твоїх ясних радощів тягтиметься аж до труни. Вона, ніби підслухала мою думку, з разу зупинила сльози, перехрестилась, лагідно глянула на мене, всміхнулась, і ми мовчки увійшли в китайську горницю.

— Бачите, яке у нас сьогодня празникове освітлення, мов у свято, — сказала вона, здіймаючи з голови своєї барвінковий вінок. Він, чоловік мій, дожидав до себе гостей, а гості, окрім вас, і не приїхали. Значить, я напів угадала. Тай хто тепер поїде до його? Ніхто, опріч Прехтелів, а він їх цурається.

— Скажіть мені, ради Бога, що за люде ці Прехтелі? перебив я її.

— Наші близкі сусіди, добрі люде. Він тямущий лікар, а вона найкраща жінка на весь округ.

Значить, я не помилився, коли робив свої висновки з слів моєї любої кузини та її благородного друга.

Мовчки й швидко минули ми галерею з десятьма незагадковими чуланами й опинились у круглій горниці, що була вбрана мов шатро, перед самою панною Дорото.

Панна Дорота стояла біля круглого столу, застеленого білою чистою скатерткою, засукавши рукава й підвязавшись серветою замісць фартушка. Вона глибокодумно готувала на вечерю салату з запашним огірочником.

— Моя кохана панно Дорото, вітай мого дорогого гостя, поки я переберусь, промовила по-польськи моя сопутниця й сама в мент зникла.

Панна Дорота поважом підвела голову, якось невиразно зирнула на мене й ледве помітно кивнула головою. Я зробив те-ж саме. Вона прошепотіла: »прошу сідати«. Я сів, почуваючи, що моє становище дуже нія-

кове, як що не глупе. В критичному становищі, в такому, наприклад, як зараз, я зовсім мішаюсь, та й панна Дорота, здається, почуває себе не краще. Довго мовчки сидів я та дивився на стару ідіотку й нарешті подумав:

— Так отсе-то твоя мати, навчителька та гувернантка? Гарна, нема що й сказати! Від кого-ж ти, моя люба героїне, навчилася російської та польської мови? А головне — від кого ти перейняла й так глибоко засвоїла цей ніжний такт й ці любі щирі маніри? Від Бога, від природи! Так, але й людської допомоги тут треба.

Такі й подібні питання та думки крутилися мені в голові аж поки тихо, мов ласкаве кошенятко, не увійшла в горницю моя прекрасна супутниця, вбрана виборно й просто. Тим часом, як я дивувався з її переміни, вона, прижавши пальчика до губів, навшпиньки зайшла ззаду до панни Дороти й зненацька закрила їй спущені очі своїми маленькими, мов у дитини, ручатами. Поки панна Дорота витирала об серветку свої мокрі руки, пустунка прийняла свої руки й прудко, знову мов те кошенятко, одскочила до мене й, падаючи на канапу, дзвінко зареготалась.

— Сваволиш, Гелено! — бурчала невдоволена панна Дорота, поправляючи свій помятий чепчик.

— Не буду, не буду, моя добра, моя люба мамочко! — казала Гелена й, підійшовши до старої буркотухи, ніжно поцілувала її в лоб. Стара всміхнулась і, одповівши пустунці поцілунком, пошепки спитала про щось у неї. Та одповіла так само. Мабудь мова мовилась про мене. Поки це все діялось, я дивувався з метаморфози пустунки. Немов і не було селянки. З голови до ніг — панночка, та ще й панночка яка! найелегантнійша. В якій школі, в якому інституті вона навчилася так до-лиця, так чепурно-просто вбіратись? Дивна річ — почуття гарного! На ній була темно-сіра шовкова сукня з такими широкими прегарними зборами, що їх ви побачите на самих тілько Рафаелевих музах. У темній пишній

косі, посеред кількох зелених листків, мов яхонт, сяяв ясний, синій барвінковий цвіт. Вузенький ковпірець та такі самі рукавчики доповнювали її виборне вбрання. Кому-б на думку спало, дивлячись на цю четверту грацію, спитатись у неї, чи знає вона по-російськи читати. От же мені спало на думку таке, та скажу її поважне, питання:

— Про що це ви так тяжко замислились, мій найдорожчий гостю? — промовила вона, підходячи до мене.

— Про те... про те, казав я, дивлячись їй в прекрасні розумні очі, й трохи не промовився.

— Про що-ж, скажіть? — спитала вона підлесливо.

— Завтра скажу, а сьогодня не можу. Або от що, додав я нерішучо, вберіться знову в барвінкового вінка, то скажу.

— Скажете?

Не встиг я вимовити »еге«, а вона вже випурхнула у галерею з мерзотними чуланами і, поки я підводився з мякого отоману, вона впурхнула знову в круглу горницю з барвінковим вінком на голові.

— Муза Терпсіхора! — скрикнув я здивований.

— Де музика? спитала вона наївно.

— Ви муза гармонії! Ви найвітхненнійша, найвища музика! одказав я з захопленням.

Я раював з її ніяковости, з її чудово гарної юної голівки в барвінковому вінку з ясними синіми квітками. Иншій зух тут же впав би навколішки, мов перед богинею, й признався-б у коханні — я зробив инакше. Нараювавши досить з моєї музи, я посадив її на отомана та, полюбовавши ще трохи, мовив:

— Ви дуже добре говорите по-росийському й по-польскому, а чи читаєте-ж ви хоч одною якою мовою?

— Читаю, відповіла вона без усякої ніяковости, і навіть писати починаю. По-польському мене вчить панна Дорота, а по-російському старий Прохір, той самий, що буде вам прислужувати.

— Простіть же мені моє неввічливе, але дружнє питання, мадам Гелено, — додав я шанобливо.

— Як хочете, так і звіть, тільки полюбіть мене й мою єдиного брата, мовила вона, всміхаючись крізь сльози. — А за питання ваше я вам щиро вдячна...

Вона хотіла ще щось сказати, аж увійшов у хату довгий лакей та, підійшовши до панни Дороти, що мовчки слухала нашу розмову, спитав:

— Чи не час на стіл накривати?

Панна Дорота одповіла тихим рухом голови й, звертаючись до нас, промовила по-російськи:

— Чи не зволите пожалувати до кабінету?

— Чи не зволите ви самі пожалувати до кабінету? відмовила їй Гелена. Я буду порядкувати, я тепер господиня.

— І добре, — сказав я щиро й пішов за неперечливою панною Доротою до кабінету.

Мовчки, мов незграбні привиди в хмарах тютюнового диму, сиділи приятелі й різалися в штоса, чи, як то каже мій немногоглаголивий родич, недоїмку збірали.

Талія була саме в розгарі. Заправляли нею мистецькі кістляві руки Івана Івановича Бергофа, і на нас ніхто в кабінеті не звернув ніякої уваги. Користуючись з того я одійшов у темний куток і сяк-так умостився на горбатій канапці. Панна Дорота теж скористувалась з неуважности й, поморщившись, відійшла геть від завзятих картярів, що немилосердно смалили тютюн, теж сяк-так вмостилася на горбатій канапці й замислилась. Годі, чи так? Вона, здається, просто безглуздо дивилась у густий тютюновий дим і зовсім нічого не думала. Дивлячись на її жалку постать, я вперше спитався в себе, хто вона й що вона в пана Курнатовського. Далека родичка, шляхтянка без притулку? Чи його нянька й теж шляхтанка без притулку? Може й те, й друге, тільки не порядна жінка. Порядна жінка не до речі в господі у людини, навіть у найблизчого родича, що

заводить собі гарем з власних крепачок та що, побравшись з одною із своїх одалісок, не має й на думці стати їй за друга, за заступника. Він, як і попереду, її пан, він сущий султан, гусар: на другий день весілля понтірус собі по-молодецьки й знати нічого не хоче. Він зробив своє, та й на бік. Вона, простодушна, з захватом зустрічає його в саду, думає, що він, добрий, іде поділити з нею її непорочні радощі, хоч у вікно подивитись на її щастя, на її любе свято! А він... тварина! Найогидливіша тварина! А що-ж панна Дорота? Теж брудна тварина! Порядна жінка краще піде попід віконню за гнилим недоїдком хліба, ніж готуватиме салату на пишну вечерю ласощохлиста й роспустника.

Чи не надто вже я розійшовся, що до панни Дороти? Вона, коли не любить, то принаймні не гордує бувшою невільницею, а це вже багато. Зіпсована жінка цього не зробить. Кузина моя? Але це вже инша річ. Що-ж, нарешті, таке ця мовчазна панна Дорота? Гієрогліф поки що, таємний гієрогліф, що над ним сам Шамполіон замислився-б. Але час відкриває істину. Час та пильне досліжування відкриває ганебні вчинки дужих миру сього, що їх давно вже забули великодушні нащадки. Сподіваюсь, що час і мені з'ясує цю, поки що загадкову, жальку панну Дороту.

А поки не увійде лакей та не оповістить про уготовану трапезу, намалюю вам, прихильні слухачі мої, картину найзавзятішого штосу, а особливо штосмейстра, або банкомета. Ні, не можу!... Я не маляр пошлих, огидливих сцен та блідих, деревляних облич. Та й що нового, оригінального в цій неморальній, ганебній картині? Вона та сама і в Сан-Франціско і в кабінеті Курнатовськаго й на першому-кращому ярмарку. Декорація тільки не та сама. В Сан-Франціско, наприклад, властитель картярського вертепу наймає жінку, це б-то подобіє жінки, щоб вона, мов та пекельна цариця Прозерпіна, на троні сиділа біля картярів-шахраїв.

Та лихо не без добра. Добре, що моя люба кузина нічого не читає, а то прочитала-б вона записки Ротчева про Каліфорнію й примусила-б свого бовдура обдерти мужиків та й їхати просто до Сан-Франціско, аби тілько самій попишатись в цікавій ролі Прозерпіни; шепнути їй хіба коли небудь про цю повчаючу ролю? Та вона-ж мене аж поцілує за цю новину, забуде всі образи, що я їй заподіяв, забуде навіть, що я перший приніс їй звістку про знищення її ідола — еполетів, забуде все. Та все-таки не повірить, що є таке нечуване щастя на світі.

В тім, не про неї мова, — вона несподівано під перо підскочила. А мова про те, що де в нас, в Росії, та велика академія, що виховує таких бездушних автоматів, штос та банкмейстрів, як, наприклад, Іван Іванович Бергоф? Ніде більше, гадаю, як у кавалерії. Хоч і піхотинець инший, як трапиться, не дасть собі в кашу наплювати, та все-таки далеко куцому до зайця. Не дурно-ж моя люба кузина з такою побожністю ставиться до кавалеристів, особливо-ж до гусарів.

Нарешті довгий лакей з'явився й сміливим басом оповістив про уготовану трапезу. Картярі не ворухнулись, вони ніби нічого й не чули, а ми з панною Доротою мовчки увійшли в круглу залу, що була й за їдальню.

V.

Посеред залі стояв круглий, пишно вбранний стіл, а серед столу підносилась вгору встромлена в срібну вазу античної форми соснова гілка, вбрана конфетами й пучками вівсяного колосся та увита гірляндою з барвінкового цвіту. Це була не німецька ялинка, а гільце, неодмінна прикраса весільного столу у вкраїнців.

Мовчазна панна Дорота глянула на любу вигадку своєї Гелени, всміхнулась і підійшла до канапи. Я теж мовчки зупинився перед наївною оздобою, що мала таку

принадну красу. Сам Бог тебе навчає, моя прекрасна Олена. Самої прекрасної Олени не було в залі, коли я так міркував, любуючися її милим утвором. Бажаючи, хоч аби з ким поділити своє тихе раювання, я звернувсь до панни Дороти, що мовчки всміхалась, й сказав їй по-польськи якийсь одного віку з нею самою комплімент про виховання її любої Гелени. Вона замісць усмішки скривилась, і її любязність на тому й скінчилася.

Один по одному увійшли в залу картярі. Нічого не помічаючи, мовчки, похапцем сіли вони за стіл, не поруч і не один проти одного, а так, як прийшлося.

— Подавай! — сказав господар довгому лакеєві.

Лакей вийшов у одні двери, а з других дверей поважом, мов та світозарна Аврора, вийшла господиня у білій шовковій сукні такого-ж самого крою, як і перша. Я завмер з раювання і ледве здолав підвестись з отоману, щоб побожно вітати ясне світло. Картярі навіть не помітили її торжественної появи. Вона понуро нахилилась над своїми срібними талірками. Вона, мов злякана біла горличка, на хвилину зупинилась, боязко глянула на гостей, тихенько, ледве чути, підійшла до чоловіка, поцілувала його в почервонілого лоба й мовчки сіла біля його, подавши мені знак, щоб я сідав поруч з нею. Я послухався. Панна Дорота сіла з другого боку біля свого улюбленця. Тиша панувала в нашій ріжноманітній компанії. Нарешті, господар перервав мовчанку і промовив, звертаючись до жінки:

— Я думав, ти сьогодня не зовсім здорова.

— Здоровісенька, — відмовила вона, ніяково посміхаючись, — й зовсім щаслива, — додала вона, дивлючись йому в очі.

— А я не зовсім щасливий, — буркнув він.

— Що трапилось? — спитала вона.

— Нічого, друже мій, продувся трохи, — одказав він ніяково.

Вона не зрозуміла, в чому річ і, хвилину помовчавши, сказала:

— А в мене сьогодня були гості, мої подруги, та як же ми танцювали! Як було весело! Особливо, як прийшов до нас наш дорогий гость, — і усміхаючись, вона глянула на мене.

— Хто-ж то такий наш дорогий гість? — спитав він у неї, запихаючи свого широкого рота запашним патефруа.

— Мій сусіда, — промовила вона, показуючи на мене.

— Я думаю, вам було дуже приємно в такій гарній компанії? — сказав господар іронично.

— Більш, як приємно, — весело! — відповів я.

— Правда, ви художник, це вам мусить подобатись, — промовив він, обгризаючи кістку.

Я не зауважив потрібним потвержувати його справедливу увагу, й тиша знову запанувала.

Прекрасна господиня стерялась й не знаходила слів для своїх похмурих гостей. Мов голодні собаки, вони мовчки гризли кістки й запивали якимсь вином. Гості хапались і давились кістками: їм було ніколи. Здивована й ображена господиня, мов та овечка кротка, боязко позирала на своїх вовків-гостей й не знала, звідки взялася та понура похапливість. Після печені картярі випили по склянці шампаньського, налили по другій, ззирнулись, встали з-за столу, мовчки вклонились господині й вийшли до кабінету вкупі з господарем й з шклянками в руках.

— А солодке? А яблука? — промовила змішавшись господиня.

— Пришли нам до кабінету, — казав ротмістр, вертаючись і, вишкиряючи свої білі великі зуби, додав, протягуючи жінці руку:

— Подай мені на щастя свою руку.

Вона мовчки подала йому свою руку й скрикнула

від щирого стискання, а він, мов нічого й не було, повернувся і вийшов з залі.

Мов біломармурова надгробна статуя, схилила вона свою прекрасну голову на високі груди й нерухомо мовчки сиділа ображена, моя прекрасна Олена. Я дивився на неї, прекрасну, зневажену, й з завмираючим серцем чогось чекав. Вона тяжко зітхнула, сумно всміхнулась, глянула мені в вічі й ледве чути прошепотіла: »весілля«! І, мов ті перли, буйні, ясні, сльози полились з під її довгих, спущених вій.

Панна Дорота дивилась на неї й мовчала. Я теж не міг вимовити й слова, а вона плакала, тихо та гірко плакала. Я навіть диханням не смів порушити тишу, що під час її на вівтар семейного щастя приносилась велика таємнича жертва. Вона, проста, вбога селянка, вона палка, непорочна, закохана й так грубо ображена, вона глибоко й уперше в своєму житті почула цю з'їдливу гіркість образи й заплакала, не як звичайна жінка, а як жінка висока, що глибоко розуміє власне й взагалі жіноче достоїнство. Горенько тобі, леліє Єдему, що ледве роспустилась! Тебе зірвала буря життя й кинула під ноги людині грубій, роспустникові холодному. Тепер тільки ти зазнала справжнє горе й, мов над дорогим покійником, ти заплакала над своїм минулим щастям.

— От вам і весілля! — промовила вона, всміхаючись та втираючи сльози. Я думала, що не плакатиму сьогодня, та й заплакала... А ви, моя, люба панно Дорото, — казала вона дріжачим голосом, — чом же ви не плачете? Ви-ж моя мати, ви мене заміж виряжали, — й вона знову заридала.

Панна Дорота подивилась на неї пильно й почала чистити яблуко. Я розумів справжню причину її сліз і як міг ростовкмачив їй, що то значить картяр. Вона зрозуміла мене й справді заспокоїлась, а хутко так розвеселилася, що налила собі, мені й панні Дороті в бокали шампаньського.

— За здоровля вашого брата! — мовив я, підіймаючи бокал.

Вона стиха, щиро, ніжно подивилась мені в вічі, мовчки подала мені руку; ми цокнули чарками й разом випили вино.

— Гелено, сваволиш! — промовила панна Дорота. А Гелена замісць відповіді стиха заспівала:

Упилася я,
Не за ваші я,
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

І, скінчивши спів, нахилилась до старої буркотухи й міцно поцілувала її в насупленого лоба.

— Сваволиш, Гелено! промовила знову панна Дорота, й ми встали з-за столу.

— Що-ж нам тепер робити? промовила господиня, вмощуючись на отомані.

— Спати, — промовив я щиро.

— Я спати не хочу, я-б тепер танцювала, до самого ранку танцювала-б, казала вона сміючись й лукаво поглядуючи на панну Дороту.

— Ну, то й гаразд! промовив я: Ходімо знову до павільону, я крутитиму катеринку, а ви танцюйте з панною Доротою.

— Ні, не так! ми панну Дороту примусимо грати, а з вами вдвох танцюватимемо.

— Мамуню моя! додала вона, ніжно цілуючи свою дуенью. Ходімо до павільону.

— Сваволиш, Гелено! буркнула стара й відмовляючи похитала головою.

— А я вам не читатиму »Остапа й Уляну«, як ви ляжете спати. — Я їй що ночі читаю, — казала вона, звертаючись до мене, — а вона одну годину не хоче покрутити для мене катеринку. Далебі, не читатиму! А завтра й квіток не поллю до схід-сонця. Хай вянуть! Вам

же гірше буде: доведеться другі садити, а я й ті не поллю. — Ходімо-ж, моя мамусенько, хоч на одну годиночку, промовила нарешті Гелена й ніжно притулилась до панни Дороти.

— Сваволиш, Гелено! промовила знову своїм деревляним голосом панна Дорота.

— Гелена замислилась на хвилину й потім промовила, звертаючись до своєї дуеньї:

— Ходімо краще спати. Я вас роздягну, моя мамочко, вкрию вас і читатиму вам, до самісенького ранку вам читатиму.

— Бажаю вам короткої ночі, мовив я, вклоняючись.

— Пождіть, я вас проведу до швейцара, а то ви заблудитесь у нашому Вавилоні, та припоручу старому Прохорові, казала вона встаючи й причепуряючись.

Я не одмовлявся од цієї милої послуги й слідом за господинею вийшов у одні з чотирьох дверей. Пройшовши вузького коридора та відому вже читачеві червону горницю, ми вийшли знову в коридор й опинились біля виходу у двір. Вона постукала в двері, й замісць величезного швейцара з'явивсь маленький худенький дідусь з ліхтарем у руці.

— От вам і Прохор, промовила вона до мене ії, звертаючись до старого, додала: а ти, Прохоре, будь ласкав, як очей своїх стережи цього пана.

— На добраніч, — промовила вона, подаючи мені руку.

Ледве встиг я вимовити »на добраніч« як вона вже зникла в глибині коридору й тілько чути було шелест її шовкової сукні.

Я стояв нерухомо й слухав цей гармонійний шелест. Прохір, здавалось, теж був під впливом цієї безгласної гармонії. Так минуло кілька хвилин. Прохір перший прокинувся й випустив мене на двір.

Я пішов по двору слідом за Прохором, чи, вірніш, за ліхтарем, і ми скоро опинились на сходах. Зійшовши

на другий поверх, ми увійшли в чисту, невелику горницю, а потім у більшу. В цій горниці горіла воскова свічка. Я подякував і одправив Прохора, роздягся, погасив свічку й пірнув в чисту свіжу постелю.

VI.

Заснув я скоро, — не так, як звичайно. Спав міцно, але не довго. Ледве почало пробиватись крізь білі прозорі завіси світло, як я вже прокинувсь. Повернувшись до стіни, пробував заснути знову, та дарма. Події минулої ночі разом закрутились в моїй уяві і не давали мені спокою. Не пригадаю, котрою ногою я встав з постелі й підійшов до вікна, щоб глянути на фасад цього незграбного лабіринту, де я зустрів таку прекрасну чарівницю.

Відслонив трохи завісу й перше, що я побачив, був старий Прохор. Він ішов через двір з посудом до вмивання в руках і рушником через плече. Це було як найбільш до речі. Значить, Прохор не останній, що до лакейського хисту, а з виду він зовсім не скидається на члена цього численного, ледачого й роспустного стану. Він більш скидавсь на чередника, дворника або огородника, а зовсім не на лакея. І що їй спало на думку приставити до мене такого не фахового слугу? Чи не сказав їй хто, що я терпіти не можу фахових майстрів лакейської справи? Співчуття та й годі! А тим часом в передню горницю увійшов мій джура... Через хвилину пождавши він ледве чутно кахикнув та, одчинивши тихенько двері, показав мені свого кроткого, сухорлявого вида.

— Добридень вам! — промовив він хрипким дискантом й додав, розчиняючи двері: — чом же ви не спите?

— Не спиться, Прохоре! одказав я йому.

— Не спиться? — промовив він ледве чутко. Диво, і

в карти не граєте, і не спите. То будемо вмиватись, коли так, казав він, становлячи причандали до вмивання на столець.

— А хиба пани ще й досі грають у карти? спитав я в його.

— Грають, одказав він ляконічно.

— Молодці! подумав я теж ляконічно та, любуючись кротким видом Прохорового, з сумною усмішкою на йому, запитав його, чи не був він коли садовником, або чи не пас чужу череду.

І садовником і чередником був, — одповів він пильно на мене дивлячись.

— А ще чим був? питав я в його.

— І панамарем, і бродягою, і кобзаря сліпого водив колись, ще малим. От і в лакеях Бог велів побувать.

Останні слова вимовив він ледве чутко.

Вмившись, я на швидку, без Прохорової домоги, вдягся, взяв шапку, палицю й вийшов у сіни.

— Ви мабуть такий самий пан, як я ваш лакей, — промовив Прохор, озираючи мене. — Я ще й чобіт не почистив, а ви вже і вдяглись.

— Завтра почистиш, Прохоре, — мовив я та й пішов за двері.

— Не заблудіть у наших вертепах, — промовив догадливий Прохор, причиняючи двері.

Вийшов я насеред широкого двору, що заріс зеленим муріжком, й подивився навколо себе. Й уві сні не бачив я будинку незграбнійше та оригінальнійше того, що тепер бачив на-віч: ні складу, ні ладу, аж ніякої симетрії. Двох вікон на увесь будинок немає, щоб були однакові завбільшки. У всьому будинку якась навмисна недоладня ріжноманітність. Вікна, двері, покрівля, труба — усе посварилось одне з одним, немов пяні баби на торгу. З по-за якоїсь шопи, з круглим вікном та шостикутними дверима, визирало троє старих берестів, немов троє дядьків підійшло помилувати з свого пяного невго-

монного подружжя. Усе, що я бачив навколо себе, справді скидалось на торг саме в роспалі. Якою думкою, якою метою керуючись, накопичено це виродливе безглуздя?

Треба увійти в як найближчі стосунки з Прохором: він повинен знати, хоч з переказів, цього божевільного будівничого. А цікаво знати такого химерника. Мені здається, тут єсть якісь звязки між панною Доротою й цим будинком. Та чи нема ще в народі якої байки чи пісні про цей Вавилон? Як що є, то вже Прохор її певно знає. Та вже що-б то не було, а я доберусь розуму в цій безглуздій справі.

А поки що я вийшов з двору на широку тополеву алею, що вчора ми нею вїздили до цього лабіринту. Я пройшов алею і вийшов на горбок. Подивився: навколо непрохідний ліс, з лісу де-не-де рядами в ріжних напрямках витикались верхівя тополь й крутився в напрямку до дому ясно-блакитний димок. Чи це не колишнє, розбишацьке кішло? запитав я сам себе й повернув вспять, дивуючись з того, що бачив.

Мені хотілось пробратись як-небудь у сад. Але як, я того не знав й розсудливо поклав надію на випадок. І надія не одурила мене. Від алеї, що нею я виходив, а тепер вертався до дому, побачив я праворуч вузеньку стежечку, як то кажуть »вовчу стежку«. Я скористувався з тієї вовчої стежки й пішов у ліс. Ступивши з сотню кроків, побачив я у лісі овочевий сад, зовсім не обгорожений. Я пройшов той сад і, немов зачарований лицар, зупинився перед трьома стежками, що росходилися у три боки. Поміркував трохи й вибрав крайню з лівої руки, що вела, як мені здавалось, до дому. Стежка, що я вибрав, крутилась серед старої ліщини. Поміж ліщиною бовваніли теж старі, товсті, гиллясті липи та суховерхі граби й клени. Усе це було освітлене теплим ранішнім сонцем і, як то пишеться, само просилось під пензель маляря. Але мені було не до малювання,

мене цікавило питання, куди виведе мене вовча стежка. Щоб дізнатися про це, я прискорив ходу, й тільки прискорив, аж бачу — товстий білий корінь простягсь через стежку. Я зупинивсь, підняв голову. Дивлюся, величезний старий сухий клен роспростер свої голі віти, неначе сивий патріярх зняв свої старі руки над головами чад своїх і просить благословення Всюдисущого.

Хочь як мені було цікаво, куди мене виведе таємнича стежка, але перед старезним прабатьком ліщини я зупинивсь і мало-мало не зняв був шапку. Отак иноді трапиться зустріти на вулиці благообразного дідуся, й рука мимоволі сама тягнеться до шапки. Це прекрасне почуття, здається мені, вроджено людині, а не засвоєне через виховання. Та вже чи так, чи не так, тілько я, мов перед живою істотою, побожно зупинився перед всохлим величнім кленом. Соняшне проміння, пробившись крізь густе віття ліщини, упало на його старезні, голі стопи, це-б то коріння, й так ефектовно, так ясно та гарно освітлювало їх, що я посунувсь назад, скілько міг, сів в сутінь ліщини і, як щирий маляр, любувався ясною, прегарною плямою на темно сірозеленому полі.

Чи довго я раював цією картиною, не памятаю. Памятаю тілько, як буйна крапля роси впала з листя ліщини мені на вид і збудила мене.

Прокинувшись, я зміркував, що тут мені робити нема чого, бо вже та ясна пляма щезла. Зостався тілько сухий клен та його звичайнісеньке коріння. Ліпиво підвівся, струсив з себе сухе листя та, мов нічого й не було, пішов далі вовчою стежкою. Стежка вивела мене до якоїсь шопи без вікон та без дверей. Шопу ту було приткнуто до будинку з ріжнокаліберними вікнами. Там була, мабуть яка небудь, »Втіха« або »Насолода«, то-б то стайня, або псарня. Стежка проходила повз ту шопу й повертала вправо. Я пішов далі. Замісць кущів ліщини тут були кущі бузини, агрузу та порічок. Значить, я добився вже до справжнього панського саду. Гаразд,

думаю собі, та йду далі. Скоро увійшов я в тополеву алею. Дивлюся, в кінці алеї біліє якась будівля. Чи не вчорашній це павільон? І справді він. Я прискорив ходу й через хвилину опинивсь біля знайомого павільону. Двері були розчинені. Увіхожу й бачу — мовчазна панна Дорота сидить перед величезним ясним срібним кофейником.

— Доброго ранку, — мовив я, вклоняючись.

— Доброго півдня, — одказала вона, кивнувши головою, й шанобливо посміхнулась.

Ледве встиг я без церемоній сісти насупроти панни Дороти, як вбігла, чи краще сказати, впурхнула в павільон, мов та ранняя пташка, моя прекрасна Олена й повисла мені на шиї.

— Сваволиш, Гелено! — буркнула дуенья й заходилась наливати каву.

— Де ви пропадали? — хутко питала в мене пустунка Гелена й, не давши мені вимовити слова, казала далі:

— А брат хотів був вже їхати за вами в Будища. А бідолашний Прохор аж плаче з горя. Я теж мало-мало не заплакала, — додала вона, всміхаючись.

— Ба! — промовила вона, ніби щось згадуючи. Мені треба сказати вам по секрету приємну новину.

Та нахилилась до мене й прошепотіла:

— Ви сподобались панні Дороті!

— Дуже радий, — промовив я сміючись, а сам собі подумав: оттака ловись!

— Не смійтесь, — відмовила вона серйозно; це дуже рідка річ. Їй навіть брат мій не до вподоби. Я не знаю, щоб їй хто подобався, опріч мене та Прохора. А ви третій, от як! — додала вона, зирнувши на мовчазну панну Дороту.

— А як що так, — мовив я жартом, — то нема чого й час гаяти, подаємо рушники та й під вінець.

— Вона не піде заміж, — поважно промовила пре-

красна Олена. Вона давно вже черниця, сестра кармелітка, й задля мене тілько зостається тут та не їде до свого кляштору.

— Гелено! кава холоне! — промовила голосно панна Дорота.

— Зараз, моя мамочко, — одповіла ніжно моя прекрасна розмовниця й узяла філіжанку.

Помовчавши з хвилину, вона знову звернулась до мене й промовила:

— Я чула, ви вмієте малювати патрети. То змалюйте мені мою мамочку, мою любу панну Дороту.

— Сваволиш, Гелено! — буркнула панна Дорота й ледве помітно всміхнулась.

— Не сваволю, моя любо мамуню, не сваволю. Як ви поїдете до свого кляштору, я дивитимусь на вашого патрета та книги йому читатиму, як вам тепер читаю. — Змалюєте? — додала вона, бистро звертаючись до мене.

Я подав слово виконати їй бажання.

— І брата змалюєте? — запитала вона наївно.

— І вас, і брата, й усіх змалюю.

— Яка-ж я рада! яка я рада! — промовила вона, плещучи в долоні.

— А чи є в вас фарби? — запитала вона, помовчавши з хвилину.

— Є в Будищах, — відмовив я.

— То все одно, що й тут, — промовила вона й вибігла з павільону.

Через півгодини вона вернулась назад і мовила:

— Брат сам їде у Будища й привезе вам усе, навіть вашого Трохима. Брат мій дуже його любить, а я його ще й не бачила, — додала вона. Мабуть, хороша людина, коли вже брат полюбив.

— Рідний онук вашому Прохорові, — промовив я.

— Ну, то певно хороший. І грамотний?

— Грамотний, — одказав я.

— Яка-б я рада та щаслива була, коли-б і мій брат навчився грамоти, — промовила вона, ніби сама собі й замислилась, схиливши свою прекрасну голівку на плече сумної та нерухомої панни Дороти.

— Я сама навчу його читати, — промовила вона, ніби прокинувшись. — А хто-ж писати навчить? Прохор теж писати не знає. Він читає самий тілько псалтир. Порайте, що мені робити? — додала вона, звертаючись до мене.

— Не то пораю, а навіть допоможу вам у цьому доброму ділі, — промовив я й запропонував свого Трохима за навчителя для мого однорукого героя.

Тепер вже не дурно буркнула панна Дорота: »сваволиш, Гелено!«, бо її пустунка Гелена навіть не дослухала, що я кажу, та кинулась мені на шию й почала цілувати мене, мов би справді та ніжна сестра свого коханого брата.

— Чим же ми з братом заплатимо вам за вашу ласку? — промовила вона, заспокоївшись.

— Ласкою, — відповів я спокійно. Ось слухайте сюди, казав я далі. От що я скажу. Я вам лишу мого Трохима на увесь рік, як що Прохор згодиться покинути вас.

Панна Дорота глянула на мене й спершу ніби злякалась, але потім знову схилила голову, як звичайно.

— О, певно згодиться! Я вмовлю його.

Панна Дорота скривилася і глянула на свою Гелену. А та, зрозумівши її погляд, мало не плачучи, впала перед нею навколішки й промовила, цілуючи їй руки:

— Мамуня моя! серце моє! Я сама візьму заступ і буду копати твої грядки ще краще за Прохора. Тілько пусти його, моя мамочко, моє серденько!

Панна Дорота, помовчавши хвилину, нахилилась до неї, поцілувала її в голову й ледве чути промовила:

— Згода.

В ту саме хвилину в павільон увійшов Прохор та, побачивши мене, перехрестився й промовив:

— Слава Тобі, Господи, Царю небесний! знайшли таки! А я гадав, що ви вже від нас на Басарабію помандрували, — додав він, посміхаючись та втираючи піт на виду.

Я підійшов до Прохора й росповів йому справу, про що ми балакали, зовсім і не сподіваючись, щоб він не згодився. Але трапилось инакше. Він переслухав мене уважно, замислився, подумав кілька хвилин, подивився на панну Дороту й лаконично промовив:

— Не піду.

— Чом? — спитав я в його так само лаконично.

— А на чиї руку я їх покину? — промовив він, показуючи на панну Дороту.

— На їх руки, — промовив я, показуючи на господиню.

— Молоде! — вимовив він та й пішов з павільону.

Рішуча відмова цього напів убитого бідолахи мені надзвичайно сподобалась. Це зачепило мою хохлацьку натуру. Отсе справжня людина, а не безгласий раб, що тільки й вміє сказати: як звелите! Я тут же подав слово нахилити його до себе. З цим заміром я звернувся до своїх розмовних і росповів, що Прохор одмовився, і прохав вмовити його, щоб він поїхав зо мною у Київ, хоча-б тілько на прощу до печерських чудотворців.

— Від вас тепер залежить, — додав я, — перевести мою думку до виконання.

Панна Дорота обіцяла свою допомогу. Я поцілував її в кістляву руку й запропонував прекрасній Олені піти зо мною в прогульку. Але прекрасна Олена одмовила мені, своєму Парісові. Я вклонився й вийшов у сад.

VII.

— А куди вас тепер Бог понесе? — спитав у мене Прохор, що стояв за дверима.

— Куди очі дивляться, — одказав я.

— Куди очі дивляться, — промовив він пошепки. А де вас тоді шукать, як заблудетесь у нашому Вавилоні?

Я не знав, що й одповісти йому на його розумне запитання. А він посміхався, дивлючись на мене, й крутив у руках свою шапку чабанку.

Я ніколи не любив ходити в прогульку хоч би з ким, навіть з найкращою й не сантіментальною жінкою. Прогулька самотою має для мене якийсь особливий приваб. Тому я в душі був радий навіть з того, що прекрасна Гелена одмовилась од прогульки. Але, розуміючи, що Прохор був цілком правий, я вже хотів був прохати його йти зо мною по цьому загадковому лабіринту, чи, як він казав, по Вавилону. Та це було-б і зовсім до речі: поки-б ми гуляли, я міг би почати балачку про панну Дороту й дізнатися про всі тайности, а її тайности мене дуже цікавили.

— Чи не пішов би ти, Прохоре, — спитав я в його, погулять зо мною по вашому Вавилону.

— Ходімо, — промовив він, всміхаючись і надіваючи чабанку на свою лисину.

Саме в цю хвилину з дверей визирнула чарівна Гелена й кликнула Прохора до панни Дороти. Я зрозумів, чого це його так нагло покликано. Відклавши свої допити про панну Дороту до иншого разу, я пішов собі навмання, куди очі дивляться.

Поміж заглохлими колючими кущами порічок та агрузу вибравсь я до старенького хисткого мосточка, що був перекинутий через рудовато-зелену калюжу без усякої потреби, бо калюжу ту краще й швидче було обійти. Я розсудливо обійшов болото та приступками, поміж та-

кими самими колючими кущами, зійшов на гору. На горі стирчали в безладді старі напівусохлі тополі та одна широка, гілляста липина, мов та огрядна купчиха посеред нужденних ассесорш. Я ліг на горі оддихати, звичайно біля купчихи. Передо мною був краєвид на диво не мальовничий у цьому мальовничому кутку мого рідного краю. Просто перед очима широкий суцільний листовній ліс, а з-за його де-не-де витикались конічні вершки тополь та виглядали широко та в безладді пороскидані черепичні дахи панського будинку. На їх стирчали незграбні труби, звідки вився синястий дим. Праворуч від лісу блищав широкий став. За ставом по взгір'рю розгорнулось сіреньке село, а посеред села витикалась теж сіренька деревляна церква, збудована невідомо на який штиб. За селом, на узгіррі, два вітряки вимахували крилами, неначе спорилися один з одним, а між ними крутилась по зеленому полю темна стежка й зникала десь у вузькому одноманітному обрії, де видно було дві невеликі могили.

Недалекий обрій має для мене щось приваблюючи. Мене завжди кортить зійти на його й подивитись, що там таке далі. Це невгомонне почуття мене вабило ще за дитинства. Отак раз, як було мені ще літ шість, чи сім, дивився я на такий обрій, і мені здалось, що за ним небо схилилось до землі й неодмінно сперлось на залізні стовпи, бо як же б воно инакше держалось? Я не міг одмовити собі втіхи поглянуть на цю цікаву колоннаду. Пішов та, на превеликий жаль, побачив на такому-ж самому обрії, що поваром з'явився перед очима, таке-ж самісеньке село, як і наше. Отак і тепер, лежу під липою, а самого аж кортить подивитись, яка то картина відкриється далі за цими невгомонними вітряками. Але філософ Бекон навчає задовольняти спершу те, що необхідне, а тоді вже те, що цікаве. І я виконав його мудру пораду, тим більш, що шлунок мій вже почав клопотатись про необхідне.

Цікаве я лишив до иншого разу й тією-ж дорогою вернувсь до павільону. Там вже нікого не було. Не міняючи маршруту, я через годину прибув на штаб-квартиру. У дворі, мабуть перед вікнами кабінету, стояла коляска мого родича, а через двір його-ж таки машталір вів коней до екіпажу.

— Поїдемо до дому? — спитав я в машталіра.

— Поїдемо назад пятами, — одказав він незадоволено, закручуючи повіддя коло дишля.

Що-ж бо то значила його хитромудра відповідь? Невже мій сірий, безстрашний родич не зовсім сірий та безкровний? Невже таки не витримав спокуси й сміливо »загнув угол« на свою капітальну рухомість? Але перш, ніж робити висновок, треба мати переконання, навчає вже не Бекон, а якийсь инший философюрист.

Увійшовши до себе в горницю, я напів роздягся, ліг собі гарненько й замислився про все, що бачив учора й сьогодня. Дума ця збудила в мені неприємне образливе почуття. Одна вона, моя прекрасна, непорочна Олена, одна, мов та ясна зіронька, сяє серед цього густого, заразливого мороку, та, як контраст до неї, неначе Магелланова хмара, ця темна, нерозгадана стара ідіотка, панна Дорота! Цікаво знати, на чому вона стала з Прохором: чи їде він зо мною до Київа, чи таки поставив на своїм? Ця думка, чи щось инше, примусило мене встати й підійти до вікна. Прохір повагом ішов через двір до моєї кватирі, а родичів машталір так саме повагом йшов йому назустріч. Вони зустрілись, взялись за шапки, на хвилину зупинились та й розійшлись.

— Що, програв? — спитав я в Прохора, коли він увійшов.

— І коні, і коляску й Корнія нашому Йванові Йвановичеві. А до вечері, — додав він, — може Бог поможе, й себе програє. Наш Іван Іванович молодець!

— Та й родич мій, видать, не дасть маху, — подумав

я й спитав у Прохора, на чому він став з панною Доротою.

— Повезу вас у Київ, — промовив він нехотя.

— Й давно-б так, промовив я, щиро радіючи, що таки на моє вийшло. Полюбувавши з його кроткого лиця, я самодовольний, вернувся в горницю, маючи добрий замір прийняти горизонтальне становище й достойно відсвяткувати здобуту вікторію. Слідом за мною увійшов у горницю Прохор і присутністю своєю розбив мій гордий замір. Він зупинився біля дверей і мовчав, а я ходив по горниці й теж мовчав. Він, здається, дожидав, щоб я забалакав, а я дожидав, що він мені скаже. Наше мовчазливе »тет-а-тет« могло-б бути й дуже довше, коли-б не почувся гуркіт коліс під самісенькими вікнами моєї кватирі. Цей несподіваний гуркіт примусив Прохора роззявити рота, щоб вимовити: ах! але цей глибокодумний замір йому не вдався. Мені ще вчувавсь той гуркіт, коли в горницю увійшов мій однорукий герой, поздоровкався й одрапортував, що доручення моє виконано як найкраще.

— А де-ж Трохим? — спитав я в мого героя, щиро стискаючи йому руку.

— Вони їдуть у кареті, — одказав він.

— Трохим! У кареті! — аж скрикнув я дивуючись.

— Роскажіть мені, Бога ради, як це Трохим попав у карету? — спитав я в мого героя.

— Дуже просто. Тутешня карета ще з посту зоставалась у Будищах. То, щоб вона там не гнила на дворі, я й надумавсь привезти її на своє місце.

— Гаразд, — перебив я його, — то значить, ви коней узяли в мого родича? — спитав я про це за-для того, щоб коні зараз же повернулись назад, а то, як би ми не опинились на шестерику, або четверику.

— На що дурно ганяти коні? — одказав він. Я позичив дві пари волів у панотця Савви. Ото-ж її на

волах і привезуть сюди разом з вашими речами та Трохимом Сидор...

Останнє слово він чомусь не доказав.

Я сам собі сміявсь, уявляючи мого Трохима, як він величаво виглядає з пишного берлина, запряженого чотирма волами, подякував мого героя за клопіт і думав вже йти на зустріч Трохимові.

— Бог знає, хто про його клопочеться, промовив він коротко й виразно, хапаючи мене за руку. Я відвів свою руку. Тоді він ухопив своєю єдиною рукою мою шию й на його карих очах забреніла сльоза. Він почав цілувати мою голову. Цю мовчазливу красномовну сцену перебив старий Прохор. Він прийшов до мене з запитанням, де я волів би обідати, чи з панами у кабінеті, чи в саду.

— Ні там, ні там, — промовив я, а ти подай нам сюди, ми обідатимемо вкупі з Осипом Федоровичом.

— І так добре! — промовив Прохор й вийшов за двері.

Герой мій почав був одмовлятись від моєї ласки, але я запевнив його, що для мене його товариство цікавійше за генеральське й навіть адміральське. Останній вираз привів простака до замішання, й він сховав його в сорокатій бавовняній хусточці до носу.

А Прохор, старий, кволий Прохор, немов козачок покойовий, так і бігає туди й сюди. Не минуло й десяти хвилин, як все вже було наготоване — горілка й закуска, та й срібна миска з супом парувала на столі. А Прохор, мов нічого й не було, стояв собі біля дверей з серветою в руці та тілько всміхався.

Ледве встигли ми сісти за стіл, аж двері відчинилися, й до нас впурхнула, мов той лехкокрилий метелик, сама чарівна господиня.

— І я з вами обідаю, промовила вона, сідаючи між мною й братом. А панна Дорота, казала вона далі, поцеремонилась, то хай же сама обідає.

— Їй, я думаю, однаковісенько, — промовив я.

— Ба, ні! панна Дорота любить веселе товариство.

Не встигла вона вимовити останнє слово, аж увійшов довгий лакей з високою срібною миской, а з неї визирала пляшка з шампанським. Ставлячи на стіл цей посуд, лакей промовив:

— Панна Дорота звеліла...

— Подякуй панні Дороті, а ти, Прохоре, принеси бокали, додала вона.

Увесь обід Прохор працював метчійш та зручнійш, ніж добра французька камеристка. Я раював з мого будущого слуги. Та коли справа дійшла до шампанської пляшки, то тут не то Прохор та мій благородний герой, я й сам задумався: таємниці цієї гусарської вмілости для мене темні. Але заміпити мене було нікому, і я взявся за справу. Довго я поморочився, заки нарешті затичка вилетіла й вдарилась в стелю. Я одначе не стерявся і направив скажену струю куди слід. Прохор був дуже вдоволений з моїх хитрощів та мудрощів. Щоб продовжити це наївне здивування, я почастував його шклянкою скаженої води. Він рішуче одмовився. За допомогою любої господині я його таки вмовив, що, мовляв, не такий страшний чорт, як його малюють. Проти такого доводу нічого було сказати, і ми всі четверо цокнули чарками й враз вихилили сердите вино. Прохор злегка крякнув й ледве чути промовив:

— Нічого сказати, — смашна собака!

VIII.

По обіді чарівна господиня з братом зразу-ж пішла собі. За ними пішов і догадливий Прохор. А я, поміркуваши трохи, солодко, мягко, оксамитово-мягко склепив свої вії, вмостившись на мякій постелі. Та шкода! не встиг я ще й заснути, як крізь напів-дрімоту почув якісь

чудні звуки, ніби хтось читав десь псалтир над покійником. Прислухаюсь, справді хтось читає, ще й читає по церковному. І голос ніби знайомий, але де той знайомий голос: за стіною чи під підлогою — не розберу. Я росплющив очі, та це нічого не помогло. Я встав, підійшов тихенько до дверей, розчинив, дивлюсь — у передпокої немає нікого, а звуки стали виразнійші, й усе таки нагадують читання псалтиря. Чи немає й справді в мене якого сусіди, що преставився? Відчиняю другі двері, вихожу на сходи, аж то мій псалмо-любивий охоронник Прохор росташувався на найнищому східці, щоб мене не турбовати, та, мов найкращий дяк, борзо вичитує: »не ревнуй лукавнующим, ніже завиди творящим беззаконіе«. З задоволенням дослухав я псалом до кінця і, дивуючись, повернувся до себе.

Побожне Прохорове читання впливає тепер на мене зовсім инакше. Через кілька хвилин невиразні звуки зовсім затихли, й мені вже почав ввижатись якийсь чарівний привид, чи не сама прекрасна Олена, аж тут раптом почулося прозаїче: цабе! цабе... соб! тпрру!...

Що саме мені привиділось, не можу сказати, але щось страшне. Я скочив, підбіг до вікна й побачив видовище, достойне пензля Вуверманового. Пишний берлин, запряжений чотирма здоровенними сивими волами, зупинився супроти моєї кватири. Прохор відчинив дверці й висадив з берлина, ніби якого кардинала, мого зовсім не пишного Трохима. Ця незвичайна сцена знищила в мені усяку думку не то про сон, але навіть і про полежання.

Земляки мої, а з ними разом і я, не можуть найсерійознійшу матерію не проткати злегка, хоч ледве помітним жартом. Земляк мій (звичайно мимоволі) в потрясаючий фінал »Гамлєта« втисне таке слівце, що крізь сльози всміхнешся. На доказ пригадаю приклад з історії.

Спільники Іскри та Кочубея, піп NN та писар Подобайко, після доброго катування кнутом, лежали облиті

кровою долі під рогожею й міркували між собою про те, що не погано було-б позичити в москаля кропила (то-б то кнута) для своїх неслухняних жінок. Чи не правда, саме до речі жарт?

От так і я тепер, вчу свого Трохима на вчителя, готую до справи благородної й серійозної. Воно так би треба й починати це добре діло. Так ні, я вигадав його почати з жарту, а через жарт трохи мій добрий та серійозний замір не пішов шкереберть.

З доброго дива спала мені думка вдати, ніби я сердитий на Трохима, й подивитись, що з того вийде. Коли він втяг за допомогою Прохора чемодана в горницю, я навіть не глянув на його. Він це помітив і зирнув на мене якось непевно. Я граю ролю далі. Не звертаю уваги на змішаного Трохима, кажу Прохорові прийняти по рахунку білизну, книги та інші речі, а сам нашвидку вдягаюсь і вихожу. Глупість, надзвичайна глупість! Але я, мов той блазень, був задоволений з цієї імпровізованої глупости.

Відомою вже читачеві вовчою стежкою пройшов я повз старезного клена в так само відому алею, а тоді в заповідний павільон. Тут зустріли мене прекрасна Олена з братом та панна Дорота. Вони саме чаювали. Після чаювання та веселої жвавої розмови мій герой узявся був за катеринку: вона заверещала якогось вальса, а я з прекрасною Оленою, немов збожеволілий німець, почав крутитись під те верещання. Панна Дорота визирала з-за самовару й помітно посміхалась.

Тим часом почало вже сутеніти в павільоні. Ми вийшли в сад. Тільки тут я згадав про Трохима й переказав про його приїзд моєму героєві. Герой мій попрощавсь, як умів, пішов вітати свого навчителя й друга. Я запропонував моїм сопутницям піти в прогульку вовчою стежкою. Вони з охотою згодились, і ми без особливих пригод, поки ще не смеркло, додибали до великої тополевої алеї, що вела до дому. В алеї ми зустріли Івана

Йвановича Берюфа, що їхав четвериком у колясці мого любого родича. Іван Іванович запишався з свого щастя й подав вид, наче нас не бачить, а ми теж одвернулись, коли він проїздив повз нас. Так тобі й треба, німецький шулєр!

Коли ми увіходили на широчезний двір, нас зустрів мій герой і з переляком сказав, що Трохим щез.

От тобі й жарти! подумав я, попрощався з своїми сопутницями та й побіг до дому.

— Де Трохим? — спитав я похапцем у Прохора.

— А Бог його святий знає, — одказав він байдуже.

— Він тобі нічого не сказав, як пішов? — спитав я нетерпляче.

— Сказав... і Прохор зупинився.

— Що-ж він тобі сказав? Кажи швидче.

— Він сказав... та цур йому! він негарне слово сказав.

— Кажи швидче, я все хочу знати!

— Він сказав, що на вас не то добра людина, сам чорт не потрапить, та що коли він вам знадобиться, то щоб ви його і в Київі не шукали.

— Попрохай до мене Осипа Федоровича, — мовив я Прохорові.

Він хутенько вийшов, і через хвилину прийшов до мене мій запечалений герой. Я росповів йому про справу й прохав зараз же гнати навздогін за Трохимом.

— Він певно тепер в Будищах, у отця Савви, — додав я.

Герой мій пішов. Я зостався і знечевя почав міркувати над моїм дурним жартом.

Значить, я кепсько знав мого Трохима, коли так пожартував з ним. Глупість і ще раз глупість! І навіть не оригінальна! Прохор перший думає тепер, що я тиран, що я скажена собака, що зо мною не то добра людина, сам чорт не вживеться. Ще раз глупість!

— Пожалуйте, вас просять у покої, — промовив Прохор, відчиняючи двері.

— А в покоях нічого не говорять про Трохима? — спитав я його зненацька.

— А Бог їх святий знає. Назар лакей каже, що...

— Що Назар лакей каже? — перехопив я.

— Що, кає, Трохим від вас утік.

— Бреше він! Трохим забув у Будищах дуже потрібну мені книгу та й пішов по неї. Хто-ж винен? — Не забувай! — додав я.

Дуже невдатно й навіть непростимо дурновато. І на що мені було брехати перед Прохором? Щоб потвердити його думку, що я справді скажена собака, та ще й хитра собака. Одна помилка тягне за собою другу, — це вже так ведеться. Але як би його викрутитись з цього поганого становища?

Прохор лукаво подивився на мене, а я, неначе нічого не помічаючи, байдуже почав висвистувати качучу, взяв шапку й пішов.

— Бреше та ще й присвистує, — мабуть так подумав Прохор, — сказав я сам собі та, придушивши жаль, увійшов у відому круглу залу à la турецьке шатро. В залі нікого не було. Я вмостився на отомані й почав ждати. Ждав-ждав, аж надокучило. Пішов до господаря в кабінет і побачив, що господар та мій любий родич сидять мовчки перед вимазаним ломберним столом, втопивши сизі очі та носи в шклянки, де парував пунш. Часом вимовлялось слово *моя*, а за тим словом пересовувався з одного кінця столу на другий карбованець. Я довго не міг зрозуміти, що тут коїться. Вони грають, це так, але що то за гра? Нарешті, я догадався. Вони бавляться на муху, це б-то, в чию пляшку попереду впаде муха, той і виграв. Добрі хлопята, подумав я, дивлячись на приятелів. Гидуючи їхньою мерзотною забавкою, я вийшов з кабінету, вони й не помітили мене.

Я вийшов, коли приятелі лаялись за сперечливу партію. А в шатрі все нікого не було. Повз десять незагадкових чуланів пішов я в китайську залу з загадковими написами. Й там нікого не було. Я вийшов у сад — нікогісенько, у павільон — теж саме. Куди-ж заховалась моя прекрасна Олена з своєю дуеньею? Питаючи сам в себе про це, я тими-ж переходами вернувсь до своєї горниці, ліг і почав уважно розглядати стелю.

Через який час Прохор відчинив двері й сказав, що мене прохають на вечерю. Я одмовився од вечері й знову почав розглядати стелю. Не памятаю, на чому я зупинився в моїх тонких спостереженнях, памятаю тілько, що прокинувсь, погасив свічку, повернувсь до стіни й знову заснув.

Прокинувсь я рано. Перед моєю уявою, мов намальований став звабливий обрій з двома вітряками. А ну лиш, піду, подивлюсь, що там робиться за тими вітряками! Устав, надяг шапку, узяв палицю в руки та й пішов. Злотоволоса, румяноланита Аврора вже вмилася чистою, мов той алмаз, росою й радісно всміхалась до солодко дрімаючої землі. Дихнувши свіжим, вохким повітрям, я злегка здрігнувся та й пішов, помоливщись Богу, до широкої тополевої алеї. Минувши алею, я зупинився. Передо мною було дві дороги. Одна мені відома, вона веде у Будища, а друга, Бог знає, куди виведе. Я вибрав ту, що Бог знає, куди виведе. Йду. Праворуч ліс, ліворуч поле, а спереду сіріє село, мов хмарою, повите прозорим димом. Увіхожу в село. Покручена вулиця спускається вниз і єднається з греблею. Нижче від греблі клин та винокурня, а по той бік, мало не в рівень з греблею, сяє широкий став. За ставом знову таке саме сіре село й вулиця, що крутиться по червонястому узгіррю. На узгіррі шинок, за шинком царина, поле та два вітряки. Саме вас мені й треба, голубята!

— Добридень, батьку! — промовив я до сивоборо-

дого діда, що пристроював лубяні двері до свого куреня. — Нехай Бог поможе, — додав я, підіймаючи шапку.

— Добридень, сину! Нехай і вам Бог поможе, — промовив він, здіймаючи шапку.

— А куди Бог несе? — спитав він шанобливо.

— Гуляю, батьку! — одказав я, проходячи повз його.

— Гуляй собі з Богом, сину! — промовив він, надяг шапку й знову заходився коло лубяних дверей. А я вийшов у поле та й пішов собі шляхом — дорогою, висвистуючи якусь українську пісню.

Пройшов я повз вітряки та переваги-ваги непомітно зійшов на звабливий горб і враз зупинився. Передо мною з'явилась не оригінальна й не нова для мене, але чарівна картина. Оточена темним лісом, широка та без краю довга поляна розгорнулась на спадистому згіррі. По згіррю де-не-де росли старі суховерхі дуби. Налюбувавши досхочу, я несподіваю схотів помацати ногами цю стару, неоригінальну картину. Дуже схотів — напів зробив... Проказавши цю святу істину, пішов я мацати стару картину та, переходячи від дуба до дуба, зненацька набрів-на широкий та глибокий рів. Дивлюсь, за ровом, на широкому розлозі, так, як на дві квадратові верстви, зеленіє, мов той оксамит, молодий вигін. А серед цієї пишної зелені, неначе темні стяжки, простяглись два обніжки, і на одному гуляє собі високий якийсь чоловік, увесь у білому. Я не дуже то вірю в зачаровані клади, що з'являються теж в білому вбранні, кому поталанить. Але тут мало не повірив я у цю дурну байку. Добре, що цей ніби-то клад, побачивши мене, почав до мене наближатись. Коли він надійшов до рову на кілька ступнів, я підняв шапку, побажав йому доброго ранку й запитав:

— Чия це така прегарна пшениця?

— Доктора Прехтеля, це б-то моя, відповів незнайомий та, підіймаючи білу фуражку, додав: маю честь рекомендоватись.

Я подивився на його пильнійше. Це був білий, свіжий, худорлявий, високий на зріст дід, у кавалерійському білому китслі та в білих широких шароварах. З хвилину стояли ми мовчки одне проти одного. Я вже надумався був щось сказати, коли він враз знищив мій проєкт запитанням:

— Ви не тутешній? та мабудь заблудились?

— Ваша правда, я не тутешній! Я художник Дармограй, — одказав я, ніби отетерівши, що зо мною трапляється завжди при першому спітканні.

— Вашу руку! Я люблю художників, сущих Божих дітей, — промовив він бистро і протяг мені руку. Я зробив те-ж саме і опинився в рову. Він спершу прочитав мені напучування за необережний рух, а тоді вже подав мені руку й витяг, аки пророка Даниіла з рову львиного, трохи вимазаного болотом.

— Тепер драстуйте, як слід, — промовив він, посміхаючись та стискаючи мої руки.

— Ваше імя? — запитав я його.

— Степан Осипович Прехтель. — А ваше? — додав він бистро.

Я сказав йому своє.

— Дуже добре. Тепер ходімо до моєї старої. Вона, так само як і я, теж любить художників. Та, кажучи так, вивів мене на обніжок. Але ця дорога була надто тісна про двох. Він пустив мене уперед, а сам пішов за мною. Мовчки пройшли ми зелений лан і увійшли в молодий, хазяйновито підчищений гай. Тут нас зустрів гарний, здоровий парубок в білій чистій сорочці та в білих штанях. Парубок зняв смушеву шапку й уклоняючись промовив:

— Добридень, дяденько!

— Добридень, Сидоре! — одказав мій новий знайомий.

— Що доброго скажеш, Сидоре? — спитав він у його.

— Тітонька Софія Самійлівна послали вас шукати, — відповів парубок вклоняючись.

— Гаразд, скажи: прийдемо, — промовив доктор Прехтель моєю рідною мовою. Це мене чимало здивувало, зважаючи на його вчений стан та німецьке прізвище.

Пройшовши дубовий гай, ми опинились перед великою білою хатою з ганком та чотирма вікнами. З-за хати виглядали ще якісь будівлі, але я не встиг їм придивитись, бо в дверях з'явилась кубична, свіжа, жвава бабуся в ширококрилому білому чепчику і в білій, як сніг, широкій блузі.

— Рекомендую вам мою Софію Самійлівну, промовив Прехтель, показуючи на бабусю, що наближалась до нас.

Я вклонився й назвав їй себе.

— Ах! вимовила моя нова знайома та, звертаючись до чоловіка, спитала:

— Де-ж це ти взяв такого дорогого гостя?

— Бог нам послав, друже мій, промовив він, ніжно цілуючи свою Софію Самійлівну.

— Я вам пришлю каву сюди в гай: в покоях ще не вбрано, промовила вона скороговіркою й шмигнула в хату.

Филимон та Бавкіда, подумав я, вертаючись з господарем до гаю.

IX.

Тепер спочинемо, промовив мій проводатор, сідаючи на дернову, півкруглу лавочку.

— Спочинемо, промовив за ним і я, примощуючись поруч з ним. Через хвилину до нас підійшла біловида, свіжа дівчина в українському вбранні й, уклоняючись, ледве чутно промовила:

— Де, дяденько, звелите стіл постановити?

— Хоч за ворітьми, мені однаковісенько, давай нам тілько каву, промовив мій Амфітріон посміхаючись.

Дівчина зашарілась і затулила вид білим широким рукавом.

— Ти й слова путнього ніколи не скажеш, — промовила Софія Самійлівна, що опинилась тут. — Принеси швидче, Параско, маленький столик, додала вона, звертаючись до своєї засоромленої помішниці. А старий глянув на мене й лукаво моргнув оком, ніби кажучи: бач який я!

За одну хвилинку біловида Геба-Параска уготовала для нас справжній бенкет. На невеликому круглому столі вона поставила усе: і кофейник, і кофейничок, і парену сметанку в манісеньких горшенятках, і булки та булочки, й сухарі та сухарочки, й нарешті дві великі чорні сигари та запалки. Бракувало тілько Софії Самійловни. Небавом з'явилась і вона, але вже не в блузі, а в чорній шовковій сукні та в чепурному свіжому чепчику. Вона підсусідилась до нас. Після першої філіжанки кави почалась розмова. Я росповів їм дрібненько, хто я й що я. А вони, чи краще сказати, вона, не вдаючись в дрібниці, як це звичайно буває у жінок її віку, росповіла мені про все своє життя-буття, не зачіпаючи навіть словом сусідок. Велика рідкість у жінок навіть і не її віку. На закінчення вона сказала мені, що вони мають дочку-красуню у київському інституті та що через місяць вона вже вийде з інституту, і як вона вчитиме її дома хазяїнувати та як заміж думає віддати. Тут тілько вона вдалася в подробиці. Але матері це можна й вибачити.

Є на світі такі щасливі люде, що їм не потрібна ніякісенька рекомендація, що з ними не встиг ще добре й оглядітись, а вже, сам того не помічаючи, робишся своїм, рідним без найменшого силкування. А є й такі нещасливі люде, що з ними хоч і з семи печей хліба зїси,

а все таки не дізнаєшся, що воно таке, людина, чи амфібія.

Не встаючи з дернової лавочки й до половини не допаливши цигари, я вже знав, що Степан Осипович Прехтель був колись штаб-лікарем у курляндському драгунському, тепер уланському полку, та що вчився він у Дорпаті, та що Софія Самійлівна — вихованка графині Гудович, жінки командіра того-ж таки курляндського полка, де він служив колись лікарем, та що в містечку Вільшаній, на Київщині, вони спізнались з Софією Самійлівною, там же й побрались, та що спершу було не без недостатків, поки Семен Осипович не вбився в колодки, це-б то поки не вислужив пенсії та не покинув служити. Потім купили собі цей хутір, завели хазяйствечко та й живуть, як у Бога за дверима.

Разбалакався в свою чергу і я та змалював їм як найяснішими фарбами мою прекрасну Олену та її благородного, великодушного лицаря-брата. Я так захопив обох старих своїм малюванням, що вони з слізми на очах почали прохати мене познайомити їх з братом та сестрою. Вони вже чули про їх, хоч ще й не мали щастя бачити цю благородну пару. Я обіцявся. Я передбачав багато гарного й користного від цього спізнання для моєї героїні, а ще більш для освіченої красуні, дочки Софії Самійлівни. Вони поділяться між собою своїм моральним добром, мов рідні сестри й обидві будуть багаті.

Старі запросили мене зостатись у їх на обід. Я не одмовився, а поки, до обіду Степан Йосипович запропонував мені прогулятись по його палестині. Я не одмовився й від цього, і ми пішли оглядать нешироке, але миле, чисте, акуратне хазяйство лікаря-агронома.

Про подробиці того, що я бачив, я росповім ширше в иншому місці, а тепер і не місце й не час, бо Софія Самійлівна послала вже свого Сидора-Меркурія кликати нас на обід. Я одначе помилився. Сидір справді йшов кликати на обід, та не нас, а карасів у ставу. І коли

ми проходили через греблю, я бачив крізь очерет, як він витяг вершу і з неї посипались в човен великі, злотисті карасі. Я подивився та аж облизнувсь. Які-ж то будуть ці приятелі, пряжені в сметані, подумав я й ще раз облизався. Приятелі показались справді такими, як я гадав. А взагалі обід понад усяке сподівання здався мені простим і чистим до педантизму.

По обіді Степан Йосипович запросив мене у свою лабораторію-бібліотеку прочитати, як він казав, славутній твір знаменитого та найпершого мудреця Морфея. Перейшовши через темні сіни, увійшли ми в половину Степана Йосиповича. Це була велика горниця з чотирма невеликими вікнами. На вікнах стояли ріжної величини сулії з ріжнобарвними напитками. Поміж вікнами були шахви — инші з аптечними баньками, инші з книгами. По столах сушились першовесняні запашні трави. Та найкращою оздобою горниці були два ліжка з свіжими постелями. На ці ліжка ми лягли й заснули, та не аби як по злодійськи, а заснули таки по хазяйськи, це-б то аж до заходу сонця.

Читання славутнього твору мудреця Морфея тяглось би й довше, коли-б не почувся з-за дверей знайомий дзвінкий голос Софії Самійлівни. Вона питалася, чи не хочемо ми чаю. На це запитання Степан Йосипович лаконично відказав: »хочемо«!

— А як хочете, то виходьте в сад, промовила Софія Самійлівна, стукнувши чимсь метальовим у двері, мабудь ключем.

Ми розбурхались, вмились та, мов нічого й не було, вийшли вже не в дубовий гай, а в справжній овочевий сад, що ріс по той бік хати. Вмостились ми на дерновій лавочці під величезною старою липою, що роскинула свої віти посеред саду.

— От як би нам хто приніс води та цукру або варення, — промовив Степан Йосипович до Софії Самійловни, що йшла до нас.

— Ти таки справжній німець! — промовила вона, всміхнувшись одним куточком рота, що робило її надзвичайно любою бабунею, — усе-б йому воду та цукор. А чай куди дінеш? Справжній німець, — промовила вона ще раз.

— І не сидів біля німця! — промовив, не посміхнувшись навіть, Степан Йосиповнч, запалюючи сигару.

Софія Самійлівна вернулась у хату. Через яку хвилину біловида чорнобрива Геба-Параска винесла на таці, що було треба, постановила на лавочку й промовила червоніючи:

— Дяденько!... тьотенька звеліла спитати вас, чи не подати вам ще чого.

— Перцю з цибулею та гірчиці трохи попроси в своєї тьотеньки, а тоді вже чаю, — додав він, не посміхнувшись

Біловида Геба зашарілась, мов те спіле яблуко, та, затуливши вид рукавом, побігла в хату.

Попереду ми посміялись над жартами Степана Йосиповича, потім розмова перейшла на прекрасну сестру та великодушного брата й нарешті на панну Дороту.

— Що то за істота, ця мовчазна панна Дорота? спитав я в Степана Йосиповича.

— Сумне психічне явище, — одказав він. — Вона ідіотка в скуток омани та образи. Сумна її історія тісно й рідно звязана з огидною історією старого Курнатовського, батька теперішнього властителя. Я вам росповім її історію, бо я її краще, ніж хто инший, знаю. Та на мою думку такі історії не то росказувати, друкувати треба. Цих ростлителів, беззаконників, закон захищає від кнута, то їх треба й повинно карати й ганьбити друкованим словом, як ганебне й огидливе явище.

Саме тілько Степан Йосипович дійшов до суті справи, а я насторожив уха, як до мене підійшла біловида Геба й червоніючи, тихенько сказала, що мене питається якийсь однорукий пан. Я тепер тілько схаменувсь,

що зробив непростиму глупість: пішов з дому, не сказавши навіть Прохорові, куди йду. А в тім я й сам тоді не знав, куди йшов.

— Що трапилось? спитали у мене зразу обидва мої Амфітріони.

— Нічого особливого, одказав я, збентежившись, — мене, яко втікача, розшукують по всій окрузі.

— Хто-ж вас шукає?

— Чоловік, що з великодушности його ми отсе саме дивувались.

— Та невже він самий? Де-ж він?

— Оттут стоїть за хатою, — одказала простодушна Геба.

— Чого-ж ти стала? Проси їх сюди до нас, промовила Софія Самійлівна, звертаючись до Геби.

— Ви нам сьогодня гору золота подарували, — казав Степан Йосипович, стискаючи мені руку.

Біловила Параска пішла попрохати гостя до товариства, а ми всі троє, слідом за Параскою, пішли з тріюмфом стрічати мого героя.

— Ви мене знаєте, а я вас ще краще знаю, і край, — так зустрів Степан Йосипович свого гостя та, стискаючи йому руку, додав, показуючи на Софію Самійлівну: — а отсе й моя стара німкеня, прошу полюбити.

Софія Самійлівна зробила кніксен і побожно подивилась на мого героя. А він, простодушний, счервонів, мов дівчина, що спіткалася з незнайомим парубком, та, підійшовши до мене, шепнув на вухо: »за ворітьми Трохим вас дожидається«.

Я зник, мов та кішка.

За ворітьми стояла бричка, а в бричці сидів, понуривши голову, мій ображений Трохим. Побачивши мене, він одвернувся. Підходячи до брички, я злегка кашлянув. Він ще гірше одвернувся. Бачу, справа кепська. Зайшов з другого боку, він одвернувся в протилежний бік. Кепсько, треба змінити тактику.

— Драстуйте, Трохиме Сидоровичу! — промовив я ледви втримуючись від сміху.

— Драстуйте й вам, — промовив він і ще одвернувся від мене.

— Чи не хочете чого покушать?

— Не хочу, — одповів він повагом і повернувся до мене спиною.

Сяк-так умаслив я мого Трохима й увів таки його в освітлений генікей Софії Самійлівни. На дворі вже було поночі. Я одрекомендував його, як мого вірного слугу й сподвижника, та будущого навчителя мого героя.

— Браво, молодий професоре! Будемо вчитись — і все буде гаразд, промовив Степан Йосипович, стискаючи йому руку. Софія Самійлівна приголубила його, мов рідну дитину, потрактувала мандриками й посадила поруч себе на канапу. Трохим не без церемонії вволив її бажання, спершу поцілувавши її в руку. З цього я побачив, що й він таки бував у бувальцях.

По дуже нелегкій вечері ми зібралися в дорогу, чим не мало здивували Софію Самійлівну. А вона вже звеліла й послати нам у клуні на соломі. Почувши про такі роскоші, я вже був зовсім роскис, та герой мій, як сущий спартанець, рішуче одмовився від цього невинного плотоугодія, тим більш, що панна Дорота вчора ввечері дуже захворіла, й сестри нема, нема кому заступити коло недужої.

То ось вона й причина вчорашньої тиші, подумав я. Та попрощавшись з господарями на добра ніч, ми вийшли на двір, давши обіцянку одвідувати їх частіш.

— А все таки краще було-б, коли-б ви переночували, казала ясно освітлена свічкою Софія Самійлівна.

Степан Йосипович, провівши нас до воріт і прощаючись, прохав учителя й учня без церемоній звертатись до його за підручниками та сповіщати його про те, як у їх ітиме вчення.

Я мовчки стис йому руку, й ми поїхали.

X.

Обрій на заході ще жеврів, мов далека пожежа, що починає вже погасати. На мякому, червонястому полі вимальовувавсь темний, прозорий дубовий гай. З-за гаю фіялкового жартовливим струмком здіймавсь у гору дим, певно з кухні Софії Самійлівни. Дивлячись на цей тихий мир природи, я почув в своїй стурбованій душі солодкі заспокоюючи мрії.

... Не для волненій, не для битвъ —
Мы рождены для вдохновеній,
Для звуковъ сладкихъ и молитвъ!

Вірші Пушкіна не зіходили мені з язика, поки ми не підїхали до села. При вїзді в село, замісць цариного діда, одчинив ворота Прохор та замісць звичайного привітання заприсягся, що не будь він Прохор Хиврич, а будь собачий син, як що він з цього часу відпустить мене від себе хоч на дві пяді. Візьму, каже, на мотуз та й водитиму, як того ведмедя, бо иншої ради він не може дати з таким божевільним паном, як я. Промовивши це, Трохим пильно подививсь на мене, ніби кажучи: а що? може неправда?

— Посунься в той бік, — промовив Прохор до Трохима, влазячи в бричку. — З самісенького ранку на ногах, мов той хорт на вловах! — Рушай! промовив він до поганяйла, вмощуючись.

Повз шинок, де ледве-ледве світилось, повагом спустились ми з горба й опинились на греблі. На рівному дзеркалі ставу спліскувала рибка, лишаючи по собі круг, що тихо росходився по воді. Проїхавши село й тополеву алею, ми зупинились на широкому дворі. В темряві маячіла чорна жіноча постать. Я пізнав в їй мою прекрасну Олену.

— Чи всі дома? спитала вона, стрічаючи нас.

— Всі! промовив я, вискакуючи з брички.

Я росповів їй про мою нахідку.

— А що, чи не казала я тобі, що вони безпремінно там, промовила вона, звертаючись до брата.

— Та як же ви дізнались, що я саме там? — спитав я в моєї красуні.

— Бо ви ранком рано пішли за царину й не вертались, а до Прехтельового хутора недалеко, я й догадалась.

Умниця, подумав я, протяг їй руку, і ми мовчки одійшли від брички.

— Як здоровля вашої панни Дороти? — спитавсь я в моєї мовчазної спутниці.

— Дуже недобре. Завтра неодмінно треба покликати Степана Йосиповича, та я не знаю, як його це зробити. Чоловік поїхав, а я:..

— Куди ваш чоловік поїхав? — перебив її я, ніби немов мені тяжко було від його присутности.

— Не знаю, куди він поїхав з вашим родичем, певно в Будища, одказала вона тим самим тоном.

Розмова наша якось не вязалась. Олена сьогодня була мов сама не своя. Я їй це сказав, вона відповіла, що їй сьогодня нудно. Я змалював їй привабливу Софію Самійлівну й нарешті переказав, як щиро вона бажає познайомитись з нею. Вона й це прийняла помітно сухо. З цього я міг зрозуміти, що мені лишилось тільки побажати їй як найкращих сновидів та й піти до господи. Я розсудливо так і зробив.

Що її так дуже турбує? Невже хворість панни Дороти, цього живого автомата, чи те, що її ледачий чоловік поїхав від неї? Чи те й друге? І те й друге само по собі ка-зна-що, а разом і зовсім гидота. А вона нудиться без їх. Дивно!

Довго ще вештавсь я по ночі по двору, міркуючи про те саме, поки нарешті втомився та й пішов у хату.

Дожидаючись мене, Трохим читав вступну лекцію свому учневі. Як я увіходив у горницю, він вчив його вгадувати літери на обкладинці »Морского Сборника« й хитромудро ростовкмачував йому, що означають дві паличкы з перекладиною зверху, та що такі-ж самі дві палички з перекладиною посередині. Прохор же, зовсім не зважаючи на цікаву молодь, голосно читав псалми Давидові, обережно перегортаючи пожовклі листи псалтиру. Ця нова сцена позбавила мене марудного враження, якого я вже зазнав перше. Похваливши мого героя за тямучість та пильнування Трохима, за щире виконування своїх обовязків, а Прохора за борзе читання та писання, я хотів попрощатись з їми та й лягти спати, коли Прохор виступив уперед і насмілився спитати у мене, що воно значить: »Коль возлюбленна селенія Твоя, Господи силъ?« — Я, сказати по правді, збився з пантелику від такого несподіваного запитання. Але зразу ж отямившись, відповів йому навдаки: »Селеніе возлюбленное Господне«, сказав я йому, означає ні що инше, як манастир. Прохор подивився на мене з побожністю, а на присутніх з подивом, та й годі.

— Я й сам так думав, — казав Прохор, приходячи до себе: — а може й не так, гадаю собі, а спитати нема в кого. Панна Дорота — вони хоч і читають книгу, та не по нашому, а по польському, то її й питати нема чого. Дякувати Богові, що вас Господь послав до нас, а то-б я й до самісенької труни не зрозумів би цього святого слова.

— Чи ви вечеряли? — спитав він у мене зненацька.

— Вечеряв, — одказав я.

— Кладіться-ж з Богом та спіть. Ходімо, хлопці! — додав він, звертаючись до своїх розмовників.

Балакаючи з Прохором, я немов знечевя перегортав »Морской Сборник« та, знайшовши те місце, де було згадано про подвиг мого героя, попрохав Трохима прочитати голосно. Герой мій від цього надрукованого се-

крету на хвилину отетерів, але хутко опанував собою й мовив:

— Та коли-б не сам граф Велєгорський, хай царствує, нас тоді допитував, то я иншому й слова не сказав би.

Земля тобі пером, достойний заступниче чоловіколюбства! — мало не в голос промовив я та, побажавши на-добра-ніч товариству, пішов до своєї горниці.

Розставшись з моїми protegé-друзями, я щиро заходився міряти свою горницю вздовж та впоперік. Але як щиро я не працював над її міряннням, а скінчив на тому, що, не дізнавшись про її справжню величину, погасив огонь та й ліг спати. Я сподівався заснути, мов убитий, але вийшло зовсім не так. Мене щось трівожило. Що саме, я не міг зрозуміти, хоч як силкувався. В ці жостокі, та безкрайно довгі хвилини я трохи скидався на закоханого, а значить на божевільного. Та цього бути не може, перше тому, що я не прапорщик, а друге, що я хоч і не в чинах, то принаймні вже в літах, а до того ще й не еротичної комплєкції. А тим часом про що б я не почав думати: про старі красені дуби, про білого Прехтеля, про Софію Самійлівну, про її любий оригінальний усміх, — скрізь і у всьому виглядає вона, вона, прекрасна й непорочна моя простуха героїня. Боже мій! Боже мій! — думав я про себе. Заховає вона свіжість, цю незайману чистоту, як заховала її Софія Самійлівна? Навряд. Вона повна найніжнійшого, найвищого кохання. Їй необхідна принаймні прихильність, їй необхідна підпора, на яку-б вона могла покластись, їй необхідний розумний та вірний друг, а не пяний ласощохлист-ремонтер, або жалька ідіотка панна Дорота, що з нею вона сприятелювалась, бо треба-ж з кимсь приятелювати. А як що ця жалька руїна зовсім впаде — тоді що? Тоді... тоді, все може трапитись. Добре ще, як що вона після томливої холодної пустелі зробиться подібною до моєї бездушної кузини. А як

що вона, втративши святе жіноче достоїнство, просто перейде, — і це так натурально, — в прислужниці свого ростлителя? І, нарешті, виснаживши усі свої кволі моральні сили, вона враз побачить усю ганебну мерзотність власного приниження? Тоді... Так, вона другий екземпляр жалької юродивої панни Дороти! Як же одвести цю темну хмару від її блискучо прекрасної голівки? І я, мов той славутній Франклін, замислився над цім моральним одводом.

По довгому міркуванні я зупинивсь на Софії Самійлівні, та на її інститутці дочці та, не відкладуючи на-довго, поклав завтра-ж познайомити моїх приятельок. Ця неоригінальна думка дуже мені сподобалась. Я так захопивсь усякими химерами, що нарешті, заколіханий республиканцями-онучатами прекрасної Олени й такими иншими мріями, заснув сном блаженним.

Прокинувсь я доволі пізно, і перше, про що згадав, був учорашній проект з усіма найменшими подробицями. Це було чадо моєї власної фантазії, але я не пізнав його. Воно було занадто химерне. Я знищив його й на тих же данних почав будувати нову будівлю, більш солідну, більш докладну, більш пристосовуючи її до кліми й звичаїв.

— А чи не час вам вставати? — промовив Прохор, тихенько одчиняючи двері.

— Не знаю, як ти гадаєш? — спитав я в його, встаючи з ліжка.

— Я так гадаю, що вже час. Вже двічі приходили кликати вас на чай туди в сад, — казав він, розгортаючи рушника.

Через кілька хвилин я вже підходив до дверей заповітного павільону. Двері були росчинені, і я здалека бачив всередині його білу блискучу голову Степана Йосиповича.

— Яким це вітром вас сюди занесло? — спитав я,

підходячи до його й уклоняючись його розмовниці, прекрасній Олені.

— Річ звичайна: я лікар, — одказав він, протягаючи руку.

— А як почуває себе ваша хвора, — спитав я в його.

— Як і взагалі хворі, — промовив він, посміхаючись.

Господиня пішла навідатись до хворої, я почав чаювати, а Степан Йосипович запалив сигару й почав висловлювати панегірик моїй прекрасній Олені. Та тільки знявсь був на високості патосу, як увійшла в павільон сама героїня й обявила своєму поклонникові, що хвора заснула.

— І хвалити Бога, — сказав всміхаючись Степан Йосипович, й запропонував прогульку спершу в сад, а потім до себе на хутір. Сон у руку, подумав я і, звичайно, з охотою згодився. Прекрасна Олена турбувалася за слабу, але Степан Йосипович, яко лікар, запевнив її, що хвора проспить до вечора й проснеться здорова. Вона згодилась, звеліла запрягти екіпажа й доганяти себе за цариною.

Дорогою я забіг до господи, взяв теку, олівець та палицю й подався слідом за моїми сопутниками. Ледве встигли ми вийти за село, як нагнала нас коляска й прийняла у своє мяке лоно. Проїзджаючи повз одного старого дуба, я звелів поганяйлові зупинитись й на превеликий подив моїх сопутників виліз з коляски. Вони запитали в мене, що я збираюсь робити. Я показав на дерево й сказав, що хочу змалювати цього суховерхого патріярха. Степан Йосипович мовчки махнув рукою й звелів масталірові рушати, а я обійшов широковітого Мафусаїла навколо та, не знайшовши бажаного пункту через полуденне освітлення, ліг у сутінку того-ж таки Мафусаїла, полюбував здалека з його могутніх однолітків та й задрімав.

Прокинувшись, я побачив, що густа тінь лісу зрадила мене: вона відскочила від мене сажнів на три. Гаразд ще, що я догадавсь затулити від мух хусткою лице, а то-б з мене зробився справжній англієць. А де-ж моя тека? Палиця моя тут, а теки дасть Бог. Обійшов я кілька разів навколо патріярха, зазирнув у його широке дупло. Нема моєї теки, а освітлення саме підходяще, і лисий Мафусаїл неначе сміється з мене, спокусливо показуючи свої широко освітлені суки та віти. З досади я підійшов до другого патріярха, — той ще кращий, до третього — ще кращий, а четвертий ніби втік з теки Калама й знову проситься під олівець. Я мало не плакав з досади. Пославши до дідька безсовісного злодія, вийшов я на дорогу та й помандрував до Прехтелевого хутора. Окрім Софії Самійлівни та біловидої Параски, я не знайшов на хуторі нікого. Мене запитали, чи обідав я. Я сказав, що ні. Зараз же мене провели на половину Софії Самійлівни й почали напихати усякими їстивними благодаттями. Між иншим, я дізнавсь, що моя героїня чисто зачарувала Софію Самійлівну, та що гостювала вона не довго тому, бо боялась за свою хвору панну Дороту. Степан Йосипович поїхав вкупі з нею, а вона, Софія Самійлівна, їде до неї на вечірній чай і прохає мене бути їй за кавалєра. Від цієї чести я не одмовився, і ми через півгодини поїхали.

XI.

В тополевій алеї, проти самісенької вовчої стежки, я звелів зупинитись і прохав мою сопутницю вийти з брички. Я мав замір провести її цією вовчою стежкою просто до павільону, де гадав знайти господиню та її сивого гостя. Але міркування моє не справдилось. Не встигли ми ступити на стежку, як у кінці алеї від дому з'явилась сама господиня. З нею йшли Степан Йоси-

пович та її благовірний ротмістр. Ми пішли їм назустріч. Нові знайомі щиро обнялись та поцілувались, а сам господар, з спристністю сущого гусара, відрекомендувавсь Софії Йосиповні й запрохав її до покоїв.

— А чи вдавсь вам сьогодня малюнок? — спитав у мене лукаво Степан Йосипович.

— Дуже, — одказав я, силкуючись бути серйозним.

— А чи правду ви кажете? — спитав він, пильно дивлячись на мене.

— Правду, — одказав я тим самим тоном.

— Чи не можна й нам полюбоватися вашою роботою? — промовила господиня, сміючись.

— І ви проти мене, — промовив я до неї, теж сміючись.

Вдоволений Степан Йосипович стис їй по-дружньому руку й тут же росповів, як було діло; як я зрадив їхньому потрійному союзу за-для прекрасного мистецтва та як вони, вертаючи, помітили моє глибоке захоплення цим божественним мистецтвом, таке глибоке, що я й не почув, як вони витягли в мене з рук теку. Так закінчив своє оповідання Степан Йосипович. Оповідання це викликало загальний сміх. Вкупі з усіма сміявся й я.

Мені необхідно було зайти до господи, і я на якийсь час покинув своїх веселих друзів. Прохор зустрів мене на сходах похитуванням голови, ніби кажучи: горбатого могила не випрямить. Я показав вид, що не помічаю його тонкого й справедливого докору. Тут же зустрів мене й мій герой. Він росказав, скілько то їм книжок привіз Степан Йосипович. Горниця, куди він увів мене, була його й Трохимова кватиря та клас. Кошик з книгами всякої величини й всякого виду стояв долі. Над ним, мов той хижий беркут, сидів Трохим, заглубившись в малюнки історичних героїв, дуже систематично змальованих на одній таблиці, по методі Язвинського.

Я розглянув дорогий дарунок і подав кілька відпо-

відних уваг моїм приятелям, як вони мусять бути вдячні Степанові Йосиповичеві за цей справді коштовний подарунок. Скінчивши промову, як подобає ораторові, я лишив моїх приятелів міркувати над тим, що трапилось, а сам вийшов на двір. На дворі вже нікого не було. Я пішов у покої. Пройшовши коридор та червону горницю й ще коридор, я увійшов у другий коридор, потім у другу залу й шатро, і тут тільки побачив наше товариство за чайним столом. Любязний господар потішав їх якимсь трівіально гусарським анекдотом. Двері, що вели в коридор з недвозначними десятьма чуланами, були заставляні столом з усякими ласощами та пляшкою якогось вина. Хто це так любо догадавсь затулити коридор беззаконія? Нема що й казать, що не господар. Він в цій мерзотній декорації не вбачає нічого ганебного, инакше він би її давно знищив.

Поміж усякого змісту небилицями господар розказав і одну бувальщину про те, з яким тріюмфом стріла розлютована жінка мого родича, що програвсь. І от, коли торжественні проклони дійшли до найскаженійшого піччікато, несподівано з'явився у горниці Іван Іванович Бергоф, немов з хреста знятий: виснажений, обшарпаний у якомусь лакейському чек-мені, вбраному в болото та в кров. Він, бачте, закінчив господар повчаючу бувальщину, втиривсь кудись у тепле місце, в Звенигородку, здається, до уральських козаків. Вони його, сердегу, за один день обчистили, мов липку, та ще до того й набили. Котюзі по заслузі! не лізь в чужий манастир з своїм уставом. Траґічне оповідання було вдатно замкнено примівкою; після чайного трактування з'явилось конфетне, після конфетного — вечеря. За вечерею любязний господар мало не по гусарському насмоктавсь. Скінчилось усе, одначе, як слід, розставанням, поцілунками й відповідним числом: до побачення.

Провівши моїх старих до брички, побажавши їм щасливої дороги та віддавши на »добра ніч«, я подивився,

як вони пірнули в пітьму ночі та й сам пішов на боковеньку.

Кілька дальших днів я, як порядний артист, провів за працею. Скутком моєї працьовитости був акварельний малюнок, де моя героїня була змальована в тому виді, як я її підгледів у павільоні, серед її нелицемірних подруг. Малюнок вдався ефектний та дуже схожий. Особливо вдатно вийшов мій герой, що крутив катеринку.

Коли я скінчив та показав свій малюнок, Курнатовський десять разів побожився, що він за все своє життя не бачив нічого кращого, художнійшого. Тому я цілком вірю, бо він за все своє життя не бачив нічого, окрім пляшки та карт. Але щоб докінчити своє торжество, я додав і його портрет в полутоні. Додаток цей зробив бажане враження. Курнатовський зрадів невимовно, називав мене другом і братом, товаришем по чуттях, нарешті запропонував мені тисячу карбованців. Від грошей я мусів одмовитись, бо робив свій малюнок задля його жінки й без усякої платні. Моя безкористливість збила його з пантелику: він подивився на мене, не як на товариша по чуттях, а як на заморського звіра, та, поравшись з своїм економом, запропонував мені бричку-неточанку, пару добрих коней та поганяйла. Від поганяйла я відмовився, а решту з подякою прийняв. В мене давно вже була думка завести собі цю, конче потрібну в моєму кочовому житті, мебель, та все якось не вдавалось. А тут відразу вдалось та ще й вдалось недорого. Прохорові надзвичайно сподобалось моє несподіване придбання. З того я помітив, що у його орган скотолюбства найбільш за все розвинений.

— А чи не час нам збіратись у похід? — спитав я в його, обревідувавши вдесяте своє нове добро.

— Як що ви в карти не граєте, то не час, а як що граєте, то час, — промовив він, лукаво посміхаючись.

Я похвалив його за дотепне слово, і ми поклали завтра-ж податись до коша. Про це я сповістив і го-

стинну господиню та господаря. І що час був вже над вечір, і погода гарна, то ми поклали зробити спільно візиту Прехтелям, а завтра заїхати по дорозі й до моїх любих родичів. Я звелів Прохорові налагодити бричку й самому налагодитись. Він хутенько справився, і я поїхав до Прехтелів своєю власною бричкою.

Коли я обявив моїм старим друзям, що поклав неодмінно завтра покинути їх, вони прийняли це за жарт, і навіть недоладний. Вони гадали, що я неодмінно діждуся їхньої любої Маші з інституту, змалюю її портрет та тоді вже й поїду собі, куди завгодно, а як що схочу, то й у їх можу зостатись хоч до кінця живота.

— А якого-б я з вас, зробив щирого німця, — промовив Степан Йосипович, стискаючи мені руку.

— В тебе тілько німці й на думці, — перебила його Софія Самійлівна, — тут треба говорити діло, додала вона й замислилась.

— Про яке-ж то діло ти так глибоко замислилась, моя стара німкене? — лагідно спитав в неї Степан Йосипович.

— А ось про яке, — відповіла вона, всміхаючись: тепер на прикінченню май, в іюні буде випуск, візьміть і мене з собою в Київ, — додала вона бистро звертаючись до мене.

— З дорогою душею, — промовив я. А Степан Йосипович перехрестив її великим хрестом. На це вона всміхнулась і пораяла йому краще самому перехреститись. Він це й зробив.

— А тепер що зволите? спитав він, витягуючи руки »по швам«.

— Тепер нічого, а завтра лагодити бричку та коні, а після-завтрього я поїду в Київ. От вам і вся недовга, — додала вона клацнувши пальцем.

На бажання Софії Самійлівни поклав я відкласти свій відїзд до після-завтрього. Після цього Курнатовські й я побажали старим спокійної ночі й поїхали до господи.

Другий день минув у зборах та навчанні Трохимові, як йому поводитись з чужими людьми. У вечері завітав я до моїх старих друзів, роспитався, як та коли саме ми поїдемо в дорогу. Поклали виїхати з дому рано, щоб обідати в Богуславі і на-ніч встигнути до Поток. Розміркувавши цю важну справу, я розстався з старими.

За вечерею в Курнатовських я обявив про те, що ми поклали. Героїня моя притихла, з щирістю сердечною глянула на мене, а господар звелів подати пляшки шампанського на прощання.

Сонце ще спочивало десь за обрієм, а ми вже були на ногах. Прохор порався коло брички та коней, герой мій з Трохимом коло чемодану та кошика з пиріжками та всякою всячиною, а я нічого не робив. Коли все було скінчене й Прохор торжественно вмостився на передок, я вийшов на двір, перехрестивсь, і процесія рушила. За бричкою пішов Трохим з моєю палицею та з текою в руках, за Трохимом ішли ми з моїм героєм, побравшись за руки. Так минули ми двір та частину тополевої алеї. Тут несподівано до гурту пристала моя прекрасна Олена. Мов та ясна, світова зоря, з'явилась вона перед нами й осяяла наше сумне шествіє. Але цей променистий світ вмент зник: сумно похиливши на груди свою прекрасну голівку, вона мовчки пішла поміж мною та братом. А коли бричка виїхала з алеї, взявши круто вправо, й сховалась за деревами, вона зупинилась та, хутко вхопивши мою руку, піднесла її до своїх губів. Не встиг я ахнуть, як вона вже бігла по алеї до господи легше від газелі. Я подививсь на мого сопутника, що посміхався, і не знав, що сказати.

— Вона приїде попрощатись з вами до Софії Самійлівни, промовив він простодушно, й ми мовчки пішли за бричкою.

За селом до нашої процесії пристав мій старий знайомий царинний дід з своєю сухороброю собакою. А коли

ми вмостились у бричку, Прохор, прощаючись з своїм однолітком, промовив до його:

— Зроби-ж!

— Добре! відповів той, і наша бричка покотилась по дорозі. До самого хутора ми мовчали.

На хуторі Филимон та Бавкіда клопоталися вже біля свого ковчега, то-б то біля дорожньої брички, чи, краще мовити, критої хури. Біловида Параска виносила з хати ворочки, тлумочки, кошички, скриньки та все це передавала Степанові Йосиповичеві. Він, тілько переглянувши те, що йому подавалось, обережно передавав Софії Самійлівні, а вона вже, так само тілько оглянувши річ, вмощувала її на своє місце.

— Помагай-Біг! промовив я, підходячи до брички.

— Ґут морґен! — відповів мені Степан Йосипович, всміхаючись.

Саме в цю хвилину винесено подушки та величезні перини. Коли й це добро всунено в ковчег, Степан Йосипович здійняв свою білу фуражку, перехрестився й промовив: слава Тобі, Господи!

— А килим, душко, й забули, — промовила Софія Самійлівна, виглядаючи з хури.

Винесли й килим.

— Тепер усе, душко? — мовив Степан Йосипович.

— Усе! — одказала Софія Самійловна.

— Ще раз слава Тобі Господи! та... старий ще щось хотів сказати, та не вспів: саме в цю хвилину до нас підходили Курнатовські, лишивши свого екіпажа за ворітьми.

Після взаємних привітаннів та цілуваннів, увесь комітет оглянув ковчег. Оглядини мали добрий скуток. Після цього господиня запросила до кави та легкого фріштіка, що складався з печеної индички, дванадцятерка курчат і такого иншого овочу. За сніданням Степан Йосипович прохав мого героя та його професора бути його постійними гістьми до приїзду молодої господині.

Тоді Софія Самійлівна звернулась до їх з проханням наглянуть за її старим німцем, а білолиці́й Парасці строго наказала, щоб гості без неї не голодували, а то вона їй привезе з Києва дулю, а не гостинця.

— Ти знаєш, який він у нас, — додала вона, показуючи на Степана Йосиповича, — про його хоч вовк траву їж, йому однаковісенько. Йому аби був тільки фляшш, а инші хай хоч помруть з голоду, він і не подумає про других. Я вже, — казала вона далі, звертаючись до гостей, — трохи привчила його до рибного, а то він попереду ні середи, ні пятниці не знав: сущий тата... Та на цьому »тата« й зупинилась, ласкаво глянувши на свого Филимона, що всміхався, й ніби прохаючи в його пробачення за таке нехристіянське порівняння.

Після кави й так званого легкого фріштіку, ми помолились Богу, на хвилинку сіли, як звичай велить та, помоливши́сь ще раз, пішли по своїх місцях. Курнатовські взялись провожати нас до Шендерівки. Я з того був дуже задоволений. Курнатовський, як справжній кавалерист, поїхав верхи, а я сів на його місце в колясці поруч з моєю прекрасною Оленою.

До самісенького місця розставання Олена не вимовила ані словечка, я теж мовчав. Ми були дуже похожі на молодого та молоду, що їдуть до вінця по волі батьків.

Нарешті настала хвилина розставання. Героїня моя мовчки стисла мені руку й ледве чути промовила: »дякую вам за брата«. Ротмістр, не злазячи з коня, теж стис мені руку й дякував за якусь ласку, а Степан Йосипович, стискаючи мені руку, прохав наглянути за його доброю старою німкенею. На тому й розсталисъ.

XII.

Герой мій не такий простачок, як я його собі уявляв. Він розміркував, що заночувати в Потоках нам не доведеться через так званий легкий сніданок та взагалі роз-

ставання. Маючи це на увазі, він непомітно випередив нас та й, не зупиняючись в Шиндерівці, подався далі на Богуслав з заміром, що зробив би честь усякому леопардові, з заміром наготувати кватирю для Софії Самійлівни. От тобі й матрос! Сонце вже ховалось за обрій, коли він з професором своїм зустрів нас по цей бік Росі й провів до наготовленої кватирі. Софію Самійлівну до сліз зворушила ця несподівана любязність. Герой мій у очах Софії Самійлівни завжди був людиною надзвичайною, а тепер став ще й людиною чемною, а на жіночу думку, то це вже вінець всім чеснотам. Усе-б гаразд, та трапилось оттаке. Ледве встигла Софія Самійлівна з'явитись на вулиці перед своєю кватирею, як її оточила брудна юрба завзятущих факторів та мало не на руках внесла її в горницю. Бідолаха так отетеріла від цієї нової несподіванки, що не здолала вимовити й слова та тілько відмахувалась хусточкою до носу, мов від мух, від запопадливих христопродавців. Але ці кроткі заходи нічого не пособили: вони й не думали поступатись. Тоді вона вхопила обома руками свій величезний рідікюль та почала пробивати собі дорогу назад до свого мирного ковчегу. Я мусів втрутитись у справу. За допомогою севастопольського оборонця розігнав я юрбу ізраільтян і вмовив Софію Самійлівну вернутись у горницю, а на випадок несподіваного нападу поставив на варті коло дверей невтомного Трохима.

Другого дня вранці рано, напившись вкупі чаю, я в останнє попрощавсь з моїм славним героєм та з моїм бувшим сподвижником та вірним слугою.

З Богуслава, через Расаву та Потік, ми другого дня благополушно приїхали в Трипілля, а з Трипілля, по-над Дніпром, непроходимим бором, на другий день приїхали у Київ, теж благополушно. Можна було-б за три дні втяти цю путину, але ми, як путящі хазяїни, милували скотину та, як люде небайдужі до краси природи, зупинялись попасать коло потічка, або на широкій луці біля

Дніпра, що зненацька десь врізувалась в темний ліс. Поки Софія Самійлівна з Прохором поралась коло кофейника, я малював сосну або березу, а коні задумливо щипали траву та обмахувались хвостами. Одно слово, ми подорожували, як личить подорожувати й усім путящим людям. На останьому попасі я малював купу сосен і для маштабу коня, що тут пасся. Софія Самійлівна варила каву та якось зненацька забалакала з Прохором про панну Дороту та про старого Курнатовського. Я насторожив уха, а олівця так тілько, для вигляду тримав у руці. За півгодини я вже знав усі гидкі тайності про сивого ласощохлиста й зворушливо-жалісну історію безталанної панни Дороти, історію на жаль звичайну, навіть за наших часів.

В своєму місці я росповім моїм терпіливим читачам цю глибоко сумну та повчаючу історію, та ще, як що умудрюсь, словами самого Прохора, а тепер казатиму про пробування Софії Самійлівни у Київі.

Кватиря у мене в Київі була саме насупроти інститута, не на Хрещатику, а на горі. Я запропонував її Софії Самійлівні, а сам оселивсь тимчасово в трактирі, не на водах, а на Хрещатику, в домі архітектора Беретті. Того-ж дня за допомогою добрих людей приставив я моїй сопутниці чепурну, скромну та моторну молодицю Марину, що заступила їй цілком біловиду Параску. Впорядкувавши все, як слід, ми радили раду, чи одвідувати Машу в інституті, чи може переждати екзамена та з'явитись просто на акт. Розумна й ніжна мати одмовила собі радощів поцілувати свою єдину дитину до екзамену, щоб не розважити та не пошкодити їй в день іспитів. Дожидаючи цього блаженного дня, я розважав мою гостю, як міг та як знав: частував її прогульками по церквах та манастирях, возив двічи в Киньгрусть, вже був почав уводити її в тайни київської старовини. Та пройшла чутка про випускний акт і бал в інституті, де покажуть себе прилюдно будущі пантери та львиці.

Не памятаю вже, через віщо саме я не мав змоги проводити мою гостю на це високе торжество й бачити її красную Машу, в критичні хвилини іспиту.

Другого дня вже побачив я її в обіймах матери, що ридала від щастя. Це була молода та стрункa, мов паросток тополі, гнучка, прекрасна брюнетка, з блідим матовим лицем та великими, розумними, чорними очима. За півгодини ми вже були з нею свої люде й на превелику втіху матері співали на два голоса українську пісню:

Зішла зоря з вечора,
Не назорілася,
Прийшов милий з походу,
Я не надивилася.

Вона прегарно орудувала своїм контральто, що спершу здався мені занадно грубим про її літа. Я охрестив її славутнім призвищем Альбоні. Минуло ще півгодини, і ми вже »обожали« одне одного. Як »обожаємому« й »обожателю«, вона росказала мені, звичайно, по секрету, кого з учителів »обожали« всі »дѣвицы«, а кого тілько деякі, та кого як вони прозвали. Наприклад, Ф., вчителя мінералогії, вони звали »купчиком«, через те, що він приходив на лєкцію завжди з скринькою, а інспектора І., — так закінчила вона свою дитячу сповідь, — жадна »дѣвица« не обожала, бо в його очі кошачі.

Набалакавшись по секрету про речі першорядні, я росповів їй, теж по секрету, історію про мого героя та про його чарівну сестру.

Вона уважно переслухала моє оповідання та й глибоко замислилась. Цього вже я й не сподівавсь від її літ. Я теж замислився та, дивлячись на неї, питався сам у себе, чи не складає вона тепер поему на цю високу тему, як я складав. Та чому-ж би й не так? До її непорочної душі це ближче, ніж до фахового поста.

— Який прекрасний! який благородний брат! — промовила вона, ледве вдержуючи сльози. — Мамо! —

промовила вона, звертаючись до матері, — а коли ми поїдемо до дому?

— А як одговіємось, моє серце, то тоді поїдемо, — відповіла Софія Самійлівна, цілуючи своє замисленє дитя. Чом ти така невесела, пташечка моя, рибко моя червонопірая? За татком скучаєш? Не скучай, мос серденько, скоро, скоро побачиш.

На пестощі материні вона задумливо зітхнула.

— Що ви їй поробили? — спитала в мене Софія Самійлівна.

— Вони росповіли мені історію про матроса.

— Про нашого сусіду? Про Йосипа Федоровича? — перехопила догадлива Софія Самійлівна, та, мов натхненна свише, вона переказала моє оповідання з такою щирою красномовністю, що я слухав її, немов ніколи й не чув про те, що трапилось. Вона відшукала в моєму героєві такі романтичні приваби, про які я й не гадав. Мені, наприклад, і на думку ніколи не спадало, що з мого героя такий гарний промовець, а з оповіданнів Софії Самійлівни виходило, що він сущий Златоуст.

Оповідання про улюбленого матроса та його прекрасну сестру переказувалось що-дня з новими варіяціями. Я починав вже був лякатись, щоб герой мій не обрид в уяві своєї прекрасної прихильниці через отсі часті повторювання. Але я боявся дурно. Останньої ночи перед виїздом з Київа вона вже бачила його ві сні чарівно прекрасним.

Побожні мої приятельки одправили молебень Варварі великомученици та одного погожого ранку забрались у свій ковчег та й подались собі до коша. Я провів їх до того самісенького місця, де малював купу старих сосон та слухав жалісне оповідання Прохора про панну Дороту та про старого грішника Курнатовського. На прощання прохала мене Софія Самійлівна нагледіти для Машеньки фортепяно й до зими приставити їм на хутір. Я незабаром як найкраще виконав це доручення.

У Київі мені не сиділось. Я поралвся з Прохором та одного погожого ранку й подався собі геть у купі з Прохором.

Завидне, чарівне становище людини, що ні від кого не залежить: їдеш собі, куди забажаєш, у власній бричці та на власних конях, станеш де схочеш, намалюєш, що тобі сподобається, та й їдеш далі. Чудове становище! А скілько таких незалежних та щасливих людей не вміють цінувати своєї незалежности. Бідні, жалькі раби нікчемних пристрастів та тонко розміркованих необхідностей!

Вимірявши вдовж і впоперік Волинь та Поділля та діждавшись у Житомирі осінньої негоди, ми вернулись благополушно до Київа.

З Житомира послав я Степанові Йосиповичеві пакунок вгороднього та садового насіння, що назбірав у волинських та подільських агрономів, а юним прекрасним друзям моїм сшиток українських пісень, записаних мною від подолян та волинян. Аж ось тижнів через два після повороту до Київа я одібрав від Степана Йосиповича такого листа:

»Любий та незабутній земляче!

Попереду всього не дивуйтесь, що я вас зву земляком своїм. Я й сам досі був певен, що я щирий дайтш, а вийшло, що я такий самісенький німець, як і ви, це-б то сущий хохол. І знаєте, кому я повинен дякувати за таке відкриття? Попереду всього вам, чи то вашому фортепяно та сшиткові хохлацьких пісень, а потім моїй Маші та вашій приятелькі Курнатовській. Та й стара моя туди-ж. Але потерпіть трохи, я вам усе росповім по порядку. З першого-ж спізнання моя Маша закохалась у вашу приятельку »до обожанія«, як вона сама каже. Ми з Сонею просто раювали з їх приятелювання. Минає тиждень, другий, нові друзі нерозлучні, мов той Кастор та Поллюкс. Тілько помічаємо — спершу Со-

нічка, а далі й я, — що наші нерозлучні друзі читають тайкома від нас якусь книгу. Нам це не було до вподоби. Я почав уважнійше наглядать за нерозлучними друзями та одного погожого ранку й застукав приятелів під липиною в саду. — Яку це ти книгу в кишеню сховала? — питаюсь я в своєї. — Не покажу, — каже вона. Суща хохлачка! А приятелька ваша так і спалахнула. Я сюди-туди крутнувсь біля своєї та й вихопив книгу з кишені. Уявіть же ви моє здивування: замісць якого паскудного романа в руці у мене була німецька граматика. — Дурненькі! — кажу до їх, чого-ж ви ховаєтесь з цім добром? — Гелена, каже моя хохлачка, — хотіла вам сюрпріз зробити, забалакавши з вами несподівано по-німецькому. От які гострухи! Потім моя повисла мені на шию та й просить, щоб я вчив її по-французському. Я, звичайно, з охотою взявся до цього святого діла, та тим більш з охотою, що я, старий дурень, уявив собі, ніби округ мене усе німкені з Шиллєром в руках. А які дивувижні здібности має ваша приятелька? Фортепяно всю справу зіпсувало. Це-б то, не все, німецька та французська мова йде як слід, але я пошився у дурні. Замісць читати Шиллера та Ґете співаю під фортепяно хохлацьких пісень, та ще й ногою притупую. Ось що зробили з мене ваші хохлачки! Я був спробував ховати ключа від струменту та загадувати великі уроки, та нічого не помогло. Через півгодини урок вже готовий, і струмента, по умові, доводиться відмикати. так от яка справа! А ротмістра Курнатовського ви тепер вже й не пізнаєте. Сущий баранчик. Виписує з Петербургу рояль за-для своєї коханої Гелени. А ви пришліть мені ще сшиток хохлацьких пісень та ще, як що можна, і з нотами. На свята приїдуть до нас у гостину герой ваш та його вчений професор. Приїздіть-но й ви з Прохором. А поки що цілують вас ваші хохлачки, а мої будущі німкені, й я.

Бувайте здорові! Дякую за житомирську посилку«.

»P. S. Панна Дорота — шкода! не витримала, безталанна, та й зовсім збожеволіла. І, Боже, яка вона жалка! Я ніколи не бачив такої жалкої людини. Божевілля її тихе, спокійне. Це ще сумнійше та безнадійнійше. Отрута ця потроху з самих юних літ отруювала її ніжну організацію, її тиху непорочну душу.

І тільки Бог святий знає, коли скінчиться це гірке животіння. Вона може прожити ще кілька літ: в історії психичних хвороб такі випадки трапляються не рідко. Яка-ж то людина, що зважилась зачумити душу саме в той час, коли вона тільки починала розуміти приваб життя! Страшний і безкарний злочин!

Але я забалакався з вами. Діти скінчили уроки й вимагають ключа від струменту. Піду! Не забувайте вашого старого земляка та моїх будущих німкень. Ще раз бувайте здорові!«

І так далі...

Я маю добрий звичай відповідать зараз же на листа. Під впливом прочитаних звісток, хоч би які вони були, якось легше писати: не почуваєш праці, не помічаєш тієї марудної праці, що звязана з запізненою відповідю, де треба прохати вибачення, а не раз і брехати. А це мені — мов ніж гострий. На мою думку, усяка, навіть найневиннійша брехня — злочинство. Я почав свого листа так:

»Вельмишановний мій друже та новий мій земляче!

Не встиг я поставити знак поклику, як у горницю увійшов Прохор і сказав, що погода сьогодня прехороша, що гріх було-б сидіти в хаті та дивитись у вікно на вулицю, тим більш, що в нас, хвала Богові, все є своє, щоб поїхати.

— Правду кажеш, Прохоре, — промовив я й почав митикувати, куди-б його чкурнути як мога далі. А поки з'явиться добра думка, я прочитав йому листа Степана

Йосиповича. Він дуже розсудливо зазначив, що все добре написано, а одно так і зовсім не написано.

— А чого-ж, на твою думку, тут недістає? — спитав я в його.

— А на мою думку, недістає тут Йосипа Федоровича та Трохима Сидоровича.

— Правда твоя! Я напишу йому про це, а поки що йди та збірайся в дорогу.

Прохор вийшов, а я почав міркувати, чому це старий німець не пише мені нічого про мого героя та про його вчителя. Сказав тілько, що вони приїдуть до нас на свята в гостину, а звідки вони приїдуть, нічого не звісно. Дивно! Міркуванням моїм й кінця не було-б, як би Прохор не постукав у вікно та не сказав, що він готовий хоч і на край світу.

XIII.

Я по вдачі належу до людей розсіянних й трохи нерішучих. Ці, можна сказати, невинні вади часто-густо ставили мене в смішне, а иноді й в непріємне становище. Тепер, наприклад, зовсім безневинно я пошився в такі дурні, що хоч на показ, та й годі. Поїхали ми з Прохором в Бровари. Ну, й годі-б, вернутись би назад, написати листа Прехтелеві, й край. Так ні таки, треба було проїхатись у Оглав, та завернуть у Баришівку навідатись до старого прокурора боришпольця. Дуже треба. А тим часом минув місяць, а листа не написано. Добре ще, що я догадавсь послати ноти, книги та ще сшиток українських пісень. А то-б мої добрі хуторяне могли подумати, що я вже в лоні Авраамлі. Мало того, що не добре, — безсовісно. Прегарна думка! саме по моїй комплєкції: не написати до весни, а весною зненацька ніби з неба впасти. Який то буде ефект. Та по ефекті усе таки доведеться прохати вибачення, ви-

бріхуватись та червоніти. Краще вже зараз напишу. Хай що хотять думають, а я принаймні здійму з душі гріх. Треба тільки написати так, щоб видно було правду, але щоб правда була поетизована.

От тому я й почав листа таким епіграфом:

Какъ въ наши лучшіе года,
Мы пролетаемъ безъ участья,
Помимо истиннаго счастья,
Мы молоды; душа горда;
Какъ въ насъ заносчивости много!
Предъ нами свѣтлая дорога;
Проходятъ лучшіе года.

Та замість одного куплєта виписав увесь вірш, ще й листа в тому-ж самому тоні написав. Ефект був надзвичайний. Під віршом я забувсь поставити »Б. Курочкинъ«, і приятельки мої не вагаючись зачислили мене до пантеону світових поетів. От які можуть бути скутки так званої невинної розсіянности!

Без жадного заміру можна попасти в самозванці. Я викараскавсь з біди тільки пославши моїм хуторянам декабрську книжку »Библіотеки для чтенія« за 1856 рік. Але й після такого аргументу вони разчарувались в мені тільки наполовину. В їх зрозумінні я зостався великим постом вже тільки через те, що переслав їм такого геніального вірша.

Зіма з контрактами й иншими радощами непомітно промайнула передо мною. Пригріло мартовське сонце, засоромивсь й почорнів білий сніг. Потічки весело задзвеніли в горах й побігли до свого пращура Дніпра-Білогруда росповісти про наближення свята богині Яри. З коханням прийняв белькотливу малечу старий Білогруд і росчахнув свою синеполу ризу мало не по самісенькі Бровари.

Трактир Рязанова, мов голова втопленника, вигля-

дає з води, а велетень міст, мов морське страшило, простягсь через Дніпро й показує здивованій людині свій темний хребет з блискучої прірви. Прекрасна, величня картина! Не кажу вже про весну! Вже самий запах весни гіден вивести мене в поле не то з Київа, а з самого Парижу. Це я довів того року моєю черепашою мандрівкою по невилазній грязюці.

Я постарів на рік, зробивсь недбалійш до зовнішніх вражіннів, та все таки трудно було мені вимовити те судне слово »не поїду« це б-то поки грязь не підсохне. Але я вимовив таки це судне слово. А вже коли я що сказав, то все одно, що припечатав: ніяка сила в світі не примусить мене переміпити моєї постанови. Цим я вже можу похвалитись, не хвастаючись.

Сижу я, придушивши жаль, у Київі. Сьомого апріля, Великдень уже зовсім близько, а грязь, мов нарочито, усе рідшає та рідшає. Дощ за дощем так і плющить. Все проти мене — і небо й земля! Побачимо, хто кого подужає. І я певне переміг би й небо й землю, та трапилось ось що. На самісеньку Лазареву неділю дістаю я листа від нового земляка мого Прехтеля, та ще якого листа — найчуднійшого змісту. Він і збив з пантелику мою енергічну, чи, краще мовити, хохлацьку натуру. А щоб недовірливі читачі не сказали, що я хвостом кручу, навожу тут і листа мого дуже шановного Степана Йосипровича Прехтеля. Хай він буде свідком моєї непорочности та хай читачі самі розміркують, чи правильно зробив я в цьому незвичайному випадкові.

»Вселюбящий земляче!

Почати з того, що ви егоїст, та ще найзавзятійший, холодний егоїст. Хоч простодушні німкені мої і вмовляють мене, що ви тілько лінтюга, а значить і один з найбільших поетів-художників (адже правда, наївне розуміння!), та мене, старого горобця, на полові не одуриш. Бачив я вашу братію, великих чудотворців! Та діло

не в тому, а ось у чому. Всі ми, з вашої приятельки Гелени почавши, очі прогледіли, дожидаючись вас до себе на свята, а ви!... Та хіба-ж ви не егоїст після цього? А як у нас було весело! Героя вашого й його достойного професора ви й не пізнали-б: елеганти, першого сорту елеганти! Маша моя... та вже Бог з нею! Мені потрібна людина, а не блискуча ганчірка. А герой ваш... та про це опісля. Шкода, що ви не приїхали. Вас тілько й не ставало до повної хохлацької асамблеї. Приїздіть же на Великдень, безпремінно приїздіть. Ви у нас побачите великі зміни. Сонічка моя помолодшала й покращала. Я те-ж. Маша та її друг, Гелена, стали сущими німкенями, і я сподіваюсь до вашого приїзду впорудити німецькі літературні вечірки, як що тілько ви не навезете нових хохлацьких пісень. Ротмістра Курнатовського ви зовсім не пізнаєте — прегарний чоловічина! Кузину вашу зве бездушною лялькою, а її благовірного — ослом у гусарському віцмундирі. Панни Дороти ви вже не побачите, й скажіть: хвала Господеві, — вона не що давно вмерла. Приїздіть, я вам перекажу цікаві данні до її сумно повчаючого життєпису. А тепер, щоб більш вас зацікавити, скажу, що вона була рідна мати ротмістра Курнатовського. Прощавайте. Цілують вас мої німкені й я.

P. S. Базікав-базікав, а головне й не сказав: не сказав, що Курнатовський з гусара робиться людиною. От вам доказ: він ламає батьківське житло, покинув грати в карти та пити й вашого бувшого слугу Трохима вчить на свій кошт у Білоцерківській гімназії. Як окруження міняє людину! З минулої осени герой ваш та його гімназист-професор живуть у Білій Церкві і вчаться. Це все, правду мовити, я встругнув за допомогою вашої прекрасної Олени. Та це однаково, хто-б ні робив, аби гаразд. І вам буде великий гріх, як що ви не приїдете до нас на свято, хоч би на те тілько, щоб поглянути на свого Трохима-гімназиста та на хороброго оборонця Се-

вастополя, на мого будущого... та що там критись, мого будущого зятя.

— Прохоре! Прохоре! — закричав я, вибігаючи в передпокій.

З псалтирею в руках з'явився Прохор.

— Їдемо, збирайся! сьогодня їдемо! — промовив я до його скороговоркою. На це він байдуже вимовив: »добре«! й пішов збиратись у дорогу

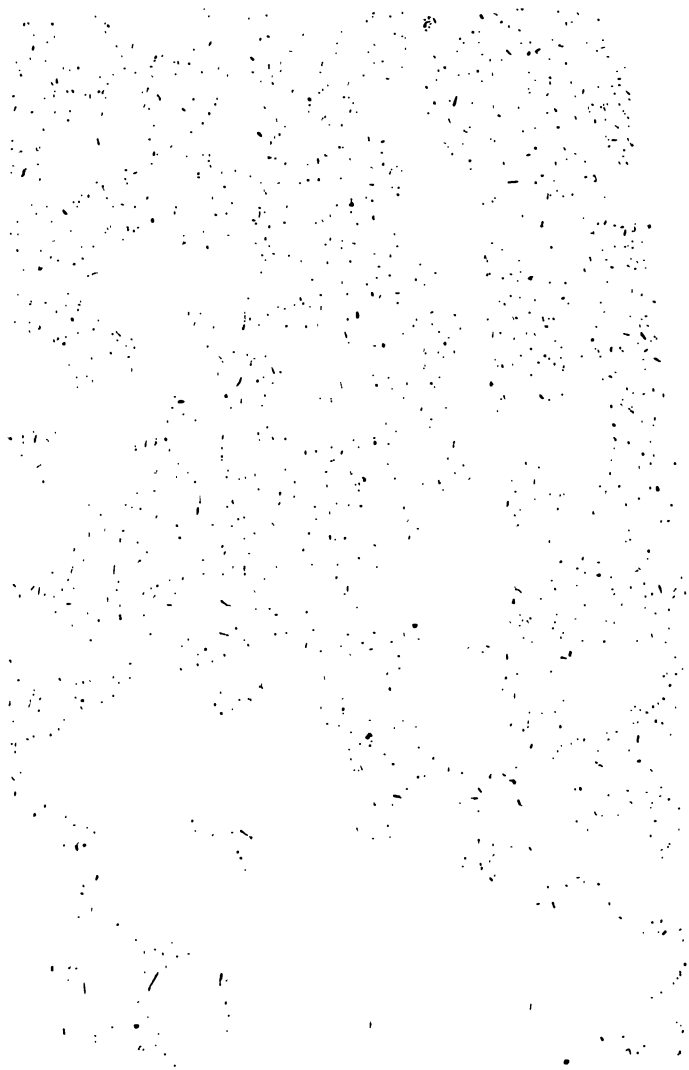
*К. Дармограй.**)

1858 р. Лютий.

---

*) Таким псевдонімом инколи підписувався Т. Г. Шевчинко (Ред.).

НАЙМИЧКА.

Між містом Кременчуком, та містом Ромном лежить великий чумацький шлях — Ромодан. Звідки взялася така назва — запевне невідомо, а чумаки розповідають ось яку билицю.

У Крукові, що стоїть на правім боці Дніпра, проти самісенького Кременчука, жив колись багатий-пребагатий чумак — Роман. Що літа Божого виряжав він дві валки возів — по двайцять на кожну; одна йшла на Дін по рибу, друга в Крим по сіль. До першої Пречистої Романові чумаки-наймити верталися в Крукін. Половину навезеного добра скидали в комори, а другу половину сам Роман з своєю валкою віз у Ромен. Йшов він от яким шляхом: спершу на Хорол, так що Золотоноша була йому в праворуч, а Веселий Подол у ліворуч; потім вже з Хорола брав він на Миргород, з Миргороду на Лохвицю, а вже з Лохвиці на Ромен. Так от і посудіть, яку отсе він кружину робив! Це й за для поштаря так не аби-що, а вже про чумака — так нічого й говорити! От раз якось Роман, спродавши в Ромні своє добро, — що гуртом, а що на роздроб, думав вертати до господи та спинився трохи біля коршми, біля тієї самої коршми, що й досі стоїть собі за Ромном під вербами на шляху що йде на Лохвицю та на Зіньків, і на Ромодані. А там під вербами біля коршми тоді стояло вже десятків зо два розпряжених чумацьких возів: инде попід возами сидять собі добрі люди та горілочку кружають.

От Роман зупинився з своєю худобою, зняв шапку, перехрестився і, повернувшись до чумаків, мовив:

— Благословіть, панове-молодці, воли попасати.

— Боже благослови! поле велике! — відповіли чумаки й взялись до свого діла; а Роман, покинувши воли в ярмах, пішов у коршму, говорячи: »Я тільки чвертку випю«.

Зайшов Роман в коршму, а там шинкарочка, немов намальована. Романові, хоч він і був уже немолодого віку, на вид такої кралі серце заграло. Краля та помітила й усміхнувшись питається:

— А чого доброго треба вам, господа-чумаче?

Вона таки вміла й по московськи слівце закинуть.

— А от чого менї треба, моя добродійко: кварту горілки та дві кварти меду, та й сама сядь біля мене.

— Добре, — мовила шинкарка й наспавши йому кварту горілки, метнулася з поставцем до льоху й принесла меду.

Сидить чумак Роман кінець столу, запаливши свою чумацьку люльку, а біля його сидить молода шинкарочка та своїма голубиними оченятами дивиться на його сиві вуси. Пє чумак Роман: срібною чаркою кружає він гірку горілку, а молода шинкарочка з золотого пугаря мед солодкий смакує. Довго вони вдвох собі сиділи, пили та пісні співали. На дворі вже й стемніло, а вони сидять, пють та пісні співають. От вже й темна ніч на дворі: час би чумакові вже й у дорогу рушати, а він сидить собі та пє. Вже й північ, а він сидить та пє; він пє, шинкарочка наливає... а бідні воли в ярмах стоять. От вже й »чепіга« і »волосожар« за гору сховалися; вже й зірниця зійшла; чумак-Роман буцім схаменувся; взяв шапку, люльку і пішов з коршми; ліг собі на возі, вкрився свитою і ледви промовив: »гей, мої половії!«

Воли рушили: взяли с о б та й пішли полем чистим, а не лохвицьким шляхом. Невідомо, чи довго вони так йшли, чи довго спав чумак-Роман, тільки прокинувся він вже в Кременчузі. По його сліду проїхали й инчі чумаки й пробили широку дорогу та й назвали її »шля-

хом Ромоданом«. А з якої саме речі назвали Ромоданом, про те чумаки не знають.

Отакий слово до слова народній переказ про Ромоданівський шлях. Не всміхайтеся так добросердечно, мій приязний читачу! Я й сам мало йму віри в той переказ, та по обовязку списувача народнього побуту мусів згадати і про отсю дозвільну вигадку народню.

Більш на правду скидається про шлях Ромодан от яка гадка: чи не першим проклав той шлях князь Григорій Ромодановський, що р. 1686 водив військо московське під Брусяну гору, чигиринську резиденцію непокірливого гетьмана Петра Дорошенка? На мою думку це близше до правди. Але-ж хто-б не зробив той шлях, нам, правду мовити, нема до того діла; зняли ми річ про цей шлях єдине через те, що подія, про яку отсе я розкажу, сталася біля того шляху Ромодану.

А щоб ви добре тямили, який-то той шлях Ромодан, так я додам ось-що.

Цей шлях прикметен з того, що йдучи з Ромна до Кременчуга на протязі 300 верстов, не переходить ниже через єдине яке місто, або місточко, ні через село, ні через хутір який навіть; іде собі чистим рівним полем. Тільки де-не-де по шляху коршми з стодолами озіями, та з глибочезними колодязями, поробленими властиво задля московських фурманщиків; бо наші чумаки ніколи не стають на попас біля коршми. По боках шляху Ромодану зустрічаються земляні вали різні на вид і на величину. Поросли вони пирієм. Трапляються й могили зовсім круглі, сяжнів на 50 в поперечнику, — є й менш, є і більш — завжди з двома, трьома, а то й з чотирма виходами; се як до величини могили. А є й такі насипи, з найбільших, що й виду їх не можна визначити: це шанці, різні на величину і в різних напрямках. Треба гадати, що вид отсіх шанців попсовано потім вже користолюбними та цікавими нащадками. Не пригадаю собі, хто саме захожувався добувати селітру

з Орельских валів, себ то з так званої »лінії«, спорудженої за царя Петра I між Дніпром і Доном по берегу річки Орелі, але добутки вийшли зовсім нікчемні. Може й по тих могилах, про які я отсе кажу, який небудь Ходаковський захожувався шукати селітру — не скажу: нехай про це відають антикварії. Треба ще сказати, що всі отсі могили мають кожна свої назви: »Няньки«, »Мордачові«, »Королеві« і т. ин. Останні, може це окопи Карла XII, бо він колись по сій країні швендяв з своїма синєжупанними Шведами.

Я, одначе, на зло вживаю терпець моїх приязних слухачів: розносився я з своїм Ромоданом, неначе дурень той з писаною торбою, тай наговорив наче та перекупка-бублейниця, а про діло не сказав досі ні слова.

Недалеко біля шляху Ромодану з правої руки, як їхати на Ромен, лежить широка прегарна долина; округ неї невисокі горбки, а на горбках, неначе вартові, стоять віковішні дуби, липи та ясені. Вподовж широкої долини тече викрутасами, неначе смуга яка, біла та лискуча, річка Сула. По берегах її порозпускали зелені коси старі берести та верби. Вподовж берега Сули розгорнулося велике село, закутане темно-зеленими садами: тільки де-не-де з густої зелені визирає біла плямочка, — то біла хата з соломяною покрівлею. Такі з виду трохи чи не всі села на Україні; ну, ще біля кожного більш чи менш вітряків. Як вже привітно вітряки ті махають своїми крилами притомленому путникові, закликаючи його на спочин в свої зелені, пахучі садки!

Сонечко спускалося вже до обрію і своїм жовтогорячим світом позолотило, і без того золоті, ниви, застановлені полукіпками. Прозорий, ясно рожевий туман покривав широку долину, і вона сховала в йому прекрасну смужку свого обрію. Сула зайнялася матовим румянцем, немов та, зашарена на сонці, молода жниця, зустрівшись з своїм любим косарем. По жовтогорячому мату кривулястої Сули де-не-де плив рибальчик

човен, а за ним ясні, блискучі цівочки тягнуться і зникають десь в зеленому очереті. Верби й берести ще нижше схилилися до землі, ніби вони оплакують день, що вже вмірає. От під таку вечірню годину верталися з поля на село молоді, прекрасні жниці. В той саме день жниво скінчили, тим-то вони — кожна для себе і щоб посвятити в церкві, поплели вінки з колосків пшениці, жита та з волошок. Заквітчані вертали жниці в село, співаючи пісні. Перед вела вибрана їми цариця: вона була прегарна з себе; виступала тихо, соромливо й ніби від важкого вінка спустила на груди свою прекрасну, смаглу голову, покриту золотистим вінком і чорною косою. В руках у »цариці« був серп і невеличкий снопок жита, перевязаний зеленою берізкою. Суща Церера! За нею йшли дівчата й на почесть її співали свої журливі пісні. За дівчатами йшли молоді косарі з косами (вони на Сулі отаву косили) і підспівували дівчатам. Всю отсю картину освічувало палке сонце, що вже заходило. Картина була прекрасна! А підійдіть ви до неї близче, та придивіться уважнійш, і ви на рожевому полі її помітите такі плями, що по-неволі відвернетеся; а на оті мельодийні журливі пісні ви гірко всміхнетесь і затулите собі уши.

Живуча й діяльна людська натура! З ранку й до вечера на сонці: а-ні на крихту холодку: з ранку й до вечора жне зігнувшись горопашна жниця і що-ж? настане вечір, йде вона собі до господи співаючи; а дома — ледві встигла повечеряти, знов або на вулиці, або в садку, знов співає і співає без упину до самого світу. Почне на світ займатися, вона знов за серп та на поле й знов цілісенький день, не розгинаючи спини, жне на сонці, і байдуже!

Ох, ви агрономи-філянтропи! Чом би вам не вигадати, замісць серпа, яку иньчу машину, і ви тим зробите величезне добро людям, приневоленим до тяжкої праці.

Гурт жниць і косарів з своєю прекрасною царицею повагом наближався до села, відбиваючись в ясній воді Сули. На зустріч їм повибігали діти й повиходили матірки з немовлятами під грудьми. Матірки поздоровляли своїх дорослих дітей з обжинками, а неня прекрасної цариці, плачучи, дякувала дівчатам за повагу до її доні і прохала всіх до своєї хати на вечерю.

Війшовши в село, дівчата одна з одною виразно переглянулись, а молоді косарі насупили свої чорні брови. Що це за знак? А те, що й дівчата й парубки помітили біля декотрих воріт віхи.

Щож їм за діло до тих віх?... Ба! їм велике діло до тих зловіщих маняків!

Коли ви, вїхавши в яке українське село, побачите де біля воріт на високій вісі кільки китичок із соломи, так це ознака, що на селі стоять москалі не піші, а кінні. Де віха — в тому дворі стайня; а скільки китичок — стільки коней на стайні. До села, про яке у мене мова, прийшли ще тільки квартирєри, повизначали кватирі і порозставляли віхи.

Не в одного чорнобрового косаря забилося серце, коли він угледів віхи! Не один з них пригадав жахливі оповідання про безталанних покриток! А жниці? О, мої рідні жниці! ні одна драма крівава не навчить вас! Новинка — отсе ваш той клятий ідол, перед яким ви все кладете: часто честь, а за нею і своє життя безталанне.

Кланяючись і з шанобою — сивоусий Улас, батько красуні Лукії, зустрів женців і прохав — ласкаво завітати до його двору й повечеряти, чим Бог послав.

Женці співаючи, ввійшли в двір. На дворі, на зеленому споришї був вже розісланий великий, білий настільник. Господарі прохали дівчат сідати: вони посідали навкруги настільника; а »свята« царица, знявши з голови великий свій золотий вінок, завернула навкруги голови косу свою чорну та роскішну, закачала рукави,

узяла з рук матері пляшку з горілкою і почала частувати своїх подруг.

Доки женці вечеряли — Лукіїні батьки сиділи на призьбі та любовали з своєї красуні-одиначки, а серце в них билося життям, через край повним щастя! Лукія, як привітна господиня і жвава робітниця, радо вітала й частувала своїх гостей з усією щиросердною простотою.

Повечерявши, дівчата, подякувавши Богові, добрим господарям і своїй подрузі за вечеру, взяли вінки й поважно вийшли на вулицю. А тут біля частоколу та попід вербами дожидали їх чорнобриві їх косарі.

— Піди й ти, моя донечко, на вулицю та поспівай з дівчатами.

— Щось мені не хочеться, моя мамо.

— Чом же тобі не хочеться, моє серденько? може ти втомилася, так ляж засни.

— Я ляжу, матусю, спати.

— Постривай же, я тобі постелю.

Неня послала постелю своїй утомленій доні, перехристила її і поклала спати. Притомлена денною працею і вечірнім щастям, Лукія, поворочавшись трохи в постелі, заснула.

А подруги її, хоч і потомлені, цілу ніч простояли з своїми чорнобривими косарями — хто під вербою, а хто під калиною, та все співали:

Вийди, Грицю, на вулицю
І ти, Коваленку,
Постоїмо під вербою
В купочці тихенько.

Коли-б були драгуни не прийшли завтра в село, то вся отся історія скінчилася-б на самій ідилії; але-ж драгуни!.. тільки прийшли в село — зараз скоїли драму. Через що я й прошу слухачів моїх пропустити повз

уши принаймні рік, та завернути ласкаву увагу на малюнок ось якого змісту.

Верстов за пять, чи може й більш з лівого боку (як їхати з Ромна) Ромодановського шляху, саме проти того села, що ото я списав, лежить скотиста широка рівнина; така вона широка й довга, що її краю її в тумані не видко; а в літку, коли стоять тихі, палкі дні, так і марево трапляється, неначе в безлюдному, безводному, неродючому степу киргізському. Вся отся долина змережана ріжноманітними нивами й засіяна темними могилами, що видом і величиною скидаються на ті могили, які стоять на Білокняжому полі між Київом і Васильковом. Кажу я отсе тому, що з Київа на Одесу проїхало людей, що цікавляться рідною предківщиною, більш, ніж з Ромна на Кременчук. Відома річ, що шляхом Ромоданом ходять тілько самі чумаки; а чумак — людина проста: йому до могил байдуже. Він може тільки сам себе спитати, »чиїм трупом їх начинено«, або, дивлячись замислено на темні могили, заспіває на один голос монотонно...

Так от на отій рівнині, поміж суворих могил та ріжноманітних нив зеленіє невеликий гай, неначе оазис в пустині арабській. Це хутір багатиря-козака Якима Гирла.

Підійдімо-ж близче до того хутора та погляньмо на його природну красу, та на життя його господаря. Задля нас це неминуче треба-б, бо в сьому хуторі діятиметься та драма, яку я розповідаю.

Цілий хутір з родючим садом і з дубовим гаєм займає не більш пяти квадратових верстов; він окопаний глибоким та широким ровом, а рів навкруги хутора обсажено агрусом. Брама не з дощок, як це звичайно буває по московських заїздах, а проста; по краям її стоять сильні дубові стовпи та по кілька чистоколин; у глухому кінці брами стоїть розлога верба ніби на те, щоб закривати благодатний хутір від лихого ока. На

дворі того хутора з правого боку стоїть велика клуня, обставлена стогами всякого хліба, а з лівого боку загороди й хліви для товару. Недалеко за клунею під старими берестами дві дубові комори й возівня; проти комор льох з залізними дверима, а на самому кінці двору біліє під липами хата, вкрита паркáми на польський лад. За хатою вже йде сад: яблуні, грушки, сливи, вишні, черешні й навіть три дерева старих грецьких оріхів: їх вивіз з Криму ще дід Якима Гирла. Посеред саду колодязь з колесом і з кришею, а за садом в гаю, на невеличкому лужку, пасіка з курінем і з омшаником, а далі вже дуби, липи, берези й всяке инше дерево до самого рову. За ровом невеличкий ставочок, біля його город, окопаний невеликим ровом, сажений кукурузою та соняхами; нарешті трошки далі в поле баштан.

Отакий-то благодатний хутір у старого козака Якима Гирла.

А якого добра повно в його дубових коморах, в льоху — того й розказати не можна!

А чумаки його! — де тілько в світі вони не ходять: і в Криму, і на Дону, і в Одесі; а про Київ вже й говорити нічого!

Раз якось узявся був Яким постачити в Москву укровий пісок; але Москва не любить жартувати з нашим братом »хахлом«... вернувся він до господи ледве з однією паровицею; з того часу, коли хто не умисне промовить до його яке слово про Москву, — він того просто з хати вижене, а коли де в гостях почує таке слово, так надіне шапку і, не прощаючись з хазяїном, піде до господи. Яким Гирло, як бачите, був собі чоловік не аби-який: не всякому давав наступити собі на ногу.

Було отсе в серпні, в неділю; так як опівдні Яким Гирло вийшов з хати і сів на призбі. Він був чоловік вже не молодий, але свіжий і при здоровлю. Вуси й чуприна не були ще сиві, а тілько сірі. Сорочка на

йому біла, чиста; штани теж білі; він не любив московських китайок, носив усе біле; чоботи з доброї юхти. Глянувши на його, зразу скажеш, що він чоловік заможний.

Небавом у слід його прийшла й жінка його Марта: молодиця літ сорока, а може й більш; хороше й чисто одягнена: жовті юхтові чоботи, плахта, шовкова червона юпка така, що хоч би й старій людині, так була-б до лиця.

Марта винесла спершу ослінчика, засланого килимцем, і постановила його перед чоловіком, а потім вже миску з варениками й тарілку з сметаною; постановила на ослінчику й сама сіла біля його.

— Нум, Якиме, полуднувати! — мовила вона до чоловіка.

Яким перехрестився і мовив: »Як полуднувати, то й полуднувати. Боже, благослови!« З цим словом він розправив свої сірі вуси й узяв вареника.

Після варенників Марта принесла миску слив і жовту пахучу диню. Попоїли слив, покоштували й дині.

Пополуднявши, Марта все поприбірала і знов сіла на призбу біля свого чоловіка. Довго вони сиділи мовчки, нарешті Марта мовила:

— Щось довго не видно наших чумаків з рибою.

— Та таки довгенько щось... мовив Яким і замовк, ніби не хотілося йому балакати. Він таки не говіркий був. Перегодом Марта знов озвалась:

— Я все, Якиме, думаю: кому то ми після себе добро своє лишимо? Дітьми Господь нас не благословив, так одинокими й помремо.

— Так що-ж, що помремо! Добрі люди поховають і добро наше споживуть.

— Звістно, споживуть: нігде воно не дінеться; а все-б воно краще, коли-б була своя рідна дитина.

— Так де-ж її взяти? каже: Господь прогнівився на нас за гріхи наші.

— Еге! прогнівили ми Господа милосердого; не втішив Він нашої старости ледачої! От і в домовину ляжемо, нікому буде нас щиро й оплакати, нікому буде душі наші грішні помянути! Чи знаєш, Якиме, що? Ось поїду я завтра в Бурти та одвезу отцю Нилу на сороковуст, і за твою і за мою душу нехай одправить, як помремо.

— Завжди ти скажеш — таке ка-зна-що, що й слухати не хочеться! ну, скажи лишень, голово: який таки живий чоловік по своїй душі сороковусти правитиме?

— Ні бо, Якиме! не по живій душі, — за помершу. Це, бач, я гадаю на те вчинити, щоб потім не остатися нам без поминовенія.

— Бог милостивий, не зостанемося! А я от про що думаю: чом отсе наша челядь так довго з села не вертається?

— А цить, Якиме, цить!... чуєш? О, о! ще раз... чуєш?

— Що там таке: ще раз?

— Не чуєш хиба?... дитина плаче.

— Так і є... за ворітьми.

— Ходім, Якиме! подивимось.

— Ходімо.

Обоє вони мерщій встали й пішли до воріт.

Не списати, як старі Марта і Яким зраділи, коли побачили, що під перелазом лежить дитина, завернена в стару сіру свитину, а голівка прикрита в неї широким зеленим лопухом!

— Якиме! тільки й спромоглася промовити Марта, сплеснувши руками. А старий Яким, скинувши бриля, молився Богу.

Марта взяла дитину на руки й мовила: »Якиме! глянь, яке, нівроку йому, здоровеньке та вродливеньке!«

Яким перейняв дитину на руки та й каже:

— Ходім до хати! воно, бідолашне, їсти хоче, — і вони пішли в хату з своєю дорогою ношею.

В хаті Яким положив обережно дитину на стіл, взяв з полиці псалтир (Яким був письменний), тричі перехрестився і прочитав псальму: »Живий в помощи Вишняго«, потім взяв дитину на руки і, передаючи Марті, промовив: »паче ока бережи його«.

Марта, перехрестившись, узяла дитину, положила на подушку й мовила до чоловіка:

— Подивись за ним, Якиме, доки я молока принесу.

Принісши молока, вона взялася годувати дитину, а Яким, знайшовши в хліві ночви, заходився лагодити до них стояни, і за пів години, на диво Марті, вніс у хату готову колиску. Не помітно для них минув останок дня. Під вечір, коли дитина заснула в своїй колисці, Марта, забувши, що свята неділя, достала з бодні тоненького полотна й заходилася краяти маленькі сорочечки.

А челядь, вернувшись із села, балакала, що вони бачили на могилі якусь молодицю; спершу вона співала якусь пісню і заплакала; »коли ми перехрестилися, так вона зникла; мабуть то була нечиста сила її провалилася в могилу«, так скінчила свою балачку Марина — дівчина не з боязких.

Другого дня, ще до схід сонця, Яким запріг в бричку пару добрих коней, вимостив бричку сіном, заслав килимом і поїхав у село Бурту по отця Нила.

Їдучи повз могили, він помітив в ранішньому тумані молодицю на могилі; вона стояла лицем до Якимового хутора. Він глянув на неї, спинив коней і голосно мовив:

— Добрий день, молодице!

— Спасибі вам, відповіла вона.

— Що ти тут робиш, молодице?

— Учора корову згубила, так отсе визираю, чи не пасеться де вона?

— Ну, добре! зоставайся здорова.

— Спасибі.

Яким сіпнув за віжки, коні рушили й помчали його шляхом.

К обіду Яким вернувся до господи і привіз отця Нила з діяконом. Спочивши трошки під хатою та освіжившись закрепленим березовим соком, отець Нил пішов до хати. Прочитавши молитву над дитиною, він нарік його Марком, а потім з отцем діяконом справив обряд святого хрещення. Кумами були Яким та щаслива Марта.

До самої суботи отець Нил гостював з діяконом на хуторі в Якима; та й не вони тілько, а чимало таки добрих людий назбіралося на Маркові хрестини.

Минув місяць після Маркових хрестин; на хуторі Якима Гирла нічого незвичайного не сталося; тільки хиба, що небавом після хрестин чумаки вернулися з Дону, але-ж це подія звичайна; воно правда, що допитлива голова і в отсій звичайній події знайде собі чимало пожитку, так як працьовита бжілка на нікчемній квітці. Найпаче послухати чумака зараз після дороги, коли він, гуляючи за чаркою горілки, почне розповідати, через які безкраї степи він переходив і з яких безодніх криниць волів напував; по скілько день він сам без хліба й без води пропадав; які він міста бачив; через які річки переправлявся; де і яких людий бачив; просто аж волосся диба стає, слухаючи чумака! Але-ж у Якима Гирла не було такого вдатного чумака; через те не було й балачок про такі мудрі чумацькі пригоди.

Минав вересень і, проходячи через Якимів хутір, він своїм духом окрашував зелений гай золотими та червоними барвами, так що коли здалека глянути на гай, то здається тобі, найпаче під ту годину, коли сонечко сходить, або заходить, що гай заслано коштовним різнобарвим килимом. На могилі біля хутора, трохи не що ранку і що вечера, челядь бачила таємничу молодицю, і почали верзти, що отсе щось воно не з-проста. А дійсне було воно зовсім просто: бідолашна молодиця

та була ніхто більш, як не покритка, мати маленького Марочка. Вона, сердешна, неспроможна була одірватися від того двору, де росла її горопашна, прекрасна дитина. Скілько разів вона в ночі підходила до самісенького хутора, обходила його навкруги й почувала в рові не заплющаючи очей! А по неділях, коли челядь ішла на село, вона нишком, нікому не зримо, підходила аж до брами, щоб почути хоч голос своєї любої дитини. Скільки разів тягло її — увійти в двір і випрохати назад, або вкрасти свою дитину; без неї, без дитини, їй на світі не можна було жити: ні хліб, ні вода не йшли їй на душу; сонечко Боже не світило й не гріло її. Після того, як її зрадив отой улан — підступний, усе її кохання, усе її ніжне почуття приниженої матері згуртовалося на її дитині-сиротині. А воно-ж, горопашне, в чужих людей!... Воно засипає на чужих руках; воно ссе чужі груди й не знає кохання і сердешного неньчиного поцілунку!... Материна любов перемогла і острах і сором: вона стала на тому, що хоч-би там що, а піти на хутір, ждала тілько неділі, коли на хуторі людей буде менш.

В неділю Яким, пообідавши і вже пак спочивши, сидів в своїй світлиці за столом і читав з псалтиря: »не ревнуй лукавнующим, ниже завидуй творящим беззаконіє«, а Марта, заколихавши Марка в новій колисці, довго стояла над ним загадавшись, потім зітхнула й мовила:

— А що я думаю, Якиме?

— Господь тебе відає, що ти там думаєш.

— Думаю я, прости мене, Боже, що коли наш Марочко, не допусти того Господи, помре, що ми тоді робитимемо?

— Я так і знав! ну чи таки тобі не гріх, отакого ка-зна чого набірати в голову!

— Ні, Якиме, коли я дивлюся на його сонного, так завжді отаке міні в голову лізе.

— Молися, Марто, Богові: Він, милосердий, не дасть нам такого великого нещастя.

— Та ще от що гадаю, Якиме! коли, дасть Біг, доживемо до Покрови, так поїдемо до церкви та запричастимо нашого Марочка; тоді йому як раз мине шість тижднів.

— Добре, поїдемо: це діло християнське.

— А там за одно вже розпитаємо, чи не знайдеться добра наймичка, бо — сам бачиш — нам тепер з однією наймичкою не можна.

— Що-ж? як треба, так треба; я не від того...

— Та коли-б дав Бог таку, що-б і в господарстві тямила; я-б тоді Марочка няньчила, а вона-б поралася по хозяйствечку.

Марта зітхнула й замовкла, а Яким, перехрестившись знов, почав читати: »Не ревнуй лукавнующим«.

Аж ось незабаром двері обережно відчинилися і увійшла в хату молодиця, одягнена хоч і вбого, але охайно. Вона пужливо якось зупинилася біля порогу, поклонилася і ледве промовила:

— Боже поможи вам!

— Спасибі, небого! відповів Яким: просимо сідати.

Вона мовчки сіла на лаві біля порогу й мовчки пильно дивилася на колиску й на Марту. Вагацько їй треба було в ту годину душевної сили, щоб не подати й виду, що вона найблизча душа до соннаго Марочка.

— Що доброго скажеш, небого? спитав у неї Яким.

— Прийшла отсе до вас спитатися: чи не треба вам наймички?

— Треба, голубко, страх як треба. Нам отсе Господь послав малу дитину, так я все з нею няньчуся, а хазяйство й занедбаєм.

— От би я до вас і найнялася.

— Наймись, наймись, голубко! у нас тобі лиха не буде.

— А здалека ти, небого? спитав Яким.

— Аж із під Ромна, дядьку.

— Добре! а що-ж ти візьмеш на рік?

— Що другим платіте, те й мені дайте.

— Добре! Мартусі ми платимо пятнайцать на асигнацію, та нову білу свитку й чоботи шкапові.

— Добре! і я так наймуся.

— Добре! Дай же нам, Марто, чого небудь пополуднувати!

Марта, йдучи за полуднем, мовила до Якима:

— Подивися-ж за Марочком, та коли воно прокинеться, так заколиши його.

Яким посунувся в другий кінець столу близче до колиски, а Марта вже з-за дверий додала:

— Та не бери ти його на свої залізні руки, я сама зараз вернуся.

— От ще розносилася з своїми панськими руками, пробубонів Яким і ласкаво додав:

— Сідай, небого, на ослоні, близче до столу.

— Спасибі вам.

Наймичка підійшла до столу й подивилася на колиску. Лице її змінилося і дві буйні сльозини покотилися по змарнілих її щоках. Яким помітив те й спитав:

— Що, небого, може і в тебе дитинка є?

— Була, та Господь прийняв.

— Так, так... Так ти, небого, значить, вдова?

— Ні, московка — відповіла крізь сльози наймичка.

— Так, так... А як же тебе, небого, звати?

— Лукія.

Тоді саме дитина прокинулася і заплакала. Старий Яким заходився колихати, приспівуючи:

Е-е-лю-лі
Чужим дітям дулі,
А нашому колачі,
Щоб спало в день і в ночі.

Горопашна отся Лукія і була та сама прекрасна щаслива цариця непорочного свята сільского. Сердешна! чим одбився у тебе на серці твоєї любої, єдиної твоєї дитини? Сердешна! ти сама трохи-трохи не заридала й не заспівала у купі з Якимом, але сила твоєї любові здержала поривання радощів і тільки тихі сльози утішили тебе.

Марта вернулася з полуднем, постановила його аби як на столі і швидче кинулася до колиски.

— Цить, цить, моє серденько!... Ну тебе, Якиме, з твоїм вовчим голосом: тілько перелякав мого Мароч-ка! Цить, моє пташенятко! я тобі молочка дам. Вона дала дитині рожок з теплим молочком і мовила до Якима:

— Чом же не просиш полуднувати? а коли хочеш яблук, чи дуль, так сам піди до льоху та за одно вточи грушевого квасу, а я від дитини не одійду, доки воно, сердешне, не засне. Бач, як налякав: і досі ще у сердешного слізки на щічках. Годуйся, годуйся, моє серденько.

Яким, перехрестившись, сів за стіл і прохав Лукію сідати полуднувати. З'ївши кілька варенників, він мовив ніби сам до себе:

— Бач, яка в світі правда: віддати одинокого чоловіка в москалі, а жінку сироту-вбогу пустити по миру. Не добре діється між людьми! Добре, що вона богобоязна, та шукає собі заробити шматок хліба чесною працею; а друга-б на її місці, та з її вродою, пропала!... з душею пропала-б на-віки.

— Хіба Лукія московка? спитала Марта, прислухавшись до чоловікової бесіди.

— Та вже-ж, московка, — відповів Яким не підводячи голови.

— Безталанна!... а може, Лукіє, твій чоловік був пяниця, ледащо?

— Ледащо, відповіла Лукія.

Яким підвів голову, подивився на Лукію і мовив:

— Так туди-ж йому й дорога.

— І моя така думка, мовила Марта. Сохрани, Господи, і Ти, Пречиста Діво, заступи нашу бідолашну сестру від лихого та ледачого чоловіка! От ми з Якимом, дякувати Богові, прожили таки частинку на світі... воно правда... Е, та з молоду чого инколи не трапляється...

— Ну вже! завела свою гуслю! мовив Яким не то жартом, не то суворо. Та вашу сестру, коли не попомняти гарненько, то й добра з неї не бачитимеш.

— Ну вже й ви добрі! ніде правди діти. Отак завжди, забалакалася з ним, тай не бачу, що Марочко давно заснув.

Вона обережно закрила дитину чистою пелюшкою і, перехрестившись, сіла до столу біля Лукії та й мовила:

— Їж, Лукіє! ти на його не вважай! він у мене завжди щось буркотить; таким вже нікчемним народився він, — і вона, ласкаво всміхаючись, глянула на чоловіка.

Яким і виду не подав, що помітив ту усмішку, тільки вуси свої погладив рукою.

Пополуднувавши, всі повставали з-за столу й подякували Богові. Марта, прибираючи з столу посуду, мовила до Лукії:

— Ти пішла-б до другої хати та спочила з дороги, там тепер нікого нема: усі пішли до села на музики.

— Спасибі вам! я не дуже втомилася, відповіла Лукія, хоч їй дуже треба було спокою, принаймні — самій побути.

— Ну, де-ж таки не втомилася! від Липового до нас верстов сорок буде; то не жарт!... чи буде, Якиме?

— Сорок буде, відповів Яким.

— Я в Ромні переночувала.

Хоч і переночувала, а спочити тобі не пошкодить,

мовила Марта, буцім інстинктом вгадуючи душевну її утому.

— Добре, я піду й трохи спочину, сказала Лукія, відступаючи до порога.

— Трівай же, я тобі хату покажу, — мовила Марта, й вийшла в темні сіни, потім відчинила двері, супротилежні з світлицею, і ввела Лукію в простору, чисту хату.

— Отут ляж собі чи на полу, чи на лаві, та спочинь.

— Спасибі вам, відповіла Лукія. Марта вийшла з хати, причинивши за собою двері.

Лукія, зоставшись самотою, озирнулася навкруги, неначе бажала впевнитися, що вона сама в хаті. Потім упала на лаву, затулила лице долонями й тихо та гірко заплакала. Не з горя плакала вона, а з радощів, що повно було у неї на душі: вона тепер була певна, що дитина її здорова, і люди, що прийняли дитину, — люди добрі.

— Господи! промовила вона: дякую Тобі! дякую й Тобі, свята Заступнице, моя втіхо єдина! Та й знов залилася слізми.

Заспокоївшись трохи, вона ходила по хаті та, ламаючи свої худі засмажені руки, тихо плакала

— А яка в тебе думка, Марто, питався Яким, коли вони лишилися сами в світлиці: мені здається, що отся наймичка чесного, доброго роду дитина?

— І я так думаю, Якиме! відповіла Марта, витираючи миску, що вона чесного роду. Лихого чоловіка зараз вгадаєш, а вона, бач, яка сумна... А може це вона так з дороги?

— Ні, не з дороги: вона безталанна і сама тямить своє безталання. Он як ти виходила за полуднем, так вона глянула на Марочка тай заплакала. Я питаю: чого ти плачеш? а вона їй каже: »І в мене була дитина, та Бог взяв«... Так от воно що. Нещасниця! у неї

тільки її радости на світі було, що дитина, і те Бог одібрав.

— А не сказала: хлопчик, чи дівчинка?

— Хлопчик, відповів Яким і замислився.

А Марта, поставивши миску на мисник, сіла на лаву і теж похнюпилась. Помовчавши хвилин зо дві, вона зітхнула й спитала у Якима:

— А яка в тебе думка: чи віддаватимемо Марочка до школи, чи ні?

— Ех, ти, голово!... чи ти не подумала, про що спитала? Теля ще Біг знає де, а ти вже її довбню лаштуєш! мовив Яким трохи що не гнівно.

— Ну, от ти вже й розгнівався... я тільки так сказала...

— То-то ви, цокотухи, все так говорите, а про те й не подумаєш, що-то ще завтра Бог дасть. Школа!... школа, щоб ти тямила, возня, та й не мала. Он у Таринухи, — сина вчили, а що з його вийшло?... Пяниця та користолюб.

— Ну, ти вже як розсердишся, так і ради з тобою нема... нічого й спитати у тебе не можна!... Не хочеш до школи давати, так сам учи.

— Я то вчитиму скільки сам вмію, а от ти-б його спершу навчила.

— А я чому його вчитиму? — Нехай собі здоров росте та щасливий буде. Моє діло жіноче... чому я його навчу?

— Чому?... гм! чому? наче сама не тямиш... усьому доброму! От ти тепер йому за матір, так як, дасть Біг, стане воно говорити, ти й учи його молитись Богу, а я, подивившись, як воно молитиметься, навчу його святого письма і, вмираючи, передам йому свій святий псалтир.

— На силу довів до краю... Цить, моє серденько, цить!..

Марко прокинувся. Марта побігла швидче до колиски і, колишучи Марка, заспівала:

Ой жила вдова
Та на край села,
Вигодувала сина,
Сина Івана;
Вигодувавши
До школи ддала,
А з школи взяла...

Взявши потім дитину на руки, вона стала ходити по хаті й приказувати: »От коли-б літо, то-б у садок пішли, зайшли-б у пасіку, а там старий дід сидить... у! який страшний. Он — він; он! подивися, який страшний!«

Вона показала на Якима, що сидів за столом, а Яким мовчки усміхнувся.

Чи тямиш ти, чи бачиш ти, нещаснице, свою дитину щасливою?... Бачить вона й тямить. Вона не прислухаючись чула кожне Якимове й Мартине слово. В глибині своєї душі вона вгадувала Маркове будуче і серцем, повним радощів, дякувала всемилосердому Богові за щастя, яке він послав.

Час ішов на хуторі своєю звичайною ходою. Нова наймичка швидко призвичаїлася до челяді; усі її вподобали. До всіх вона однаково була ласкавою, з усіма однаково уважною. Господарям вона найпаче подобалася за прихильність до маленького Марка. Дійсне — він без неї не засипав і не просипався; завжди був у неї якийсь привід бути біля колиски; приносила йому теплі пелюшки такі чисті, що хоч би якому паничеві, так не на сором би. Вона — неначе чула, коли Марко проснеться, і на той час вже було у неї на готові тепле свіже молоко. Стару Марту дивувала щирість і запопадливість нової наймички. Минув ще місяць: Лукія — наче на досаду старої наймички опанувала усім до-

мом. Марта віддала їй увесь клопіт і орудування в хазяйстві, а потім і ключі від комор і від льоху; при собі лишила тільки ключа від скрині, та й то тому тільки, що їй здавалося ніяково, щоб у господині та не було ключа. Старий Яким, на що вже людина поважна й не говірка, і той було око на око з Мартою не втерпить, щоб не сказати:

— Що за добро послав нам Господь з отією Лукією!

— Я й сама, і вставючи й лягаючи дякую Богові за його ласку! Ти тілько придивися, Якиме: де вона не повернеться, що тілько не зробить, тілько любувати з того. А вже до Марочка так така вона щира, що я й не надивлюся! От хоч би й ту ніч: Марочко прокинувся та й заплакало воно, сердешне; а я собі сплю наче вбита, не чую; а вона — Господь вже її знає, як вона з другої хати почула! Проснулася я, а вона вже рожка йому з молоком дає, та ще й каже до мене: »Не турбуйтеся, я сама його присплю«. Спасибі їй! така вона добра та щира. От котрий вже місяць живе у нас, а хоч би тобі раз єдиний пішла на село! Якось в неділю я й кажу до неї: »Ти, Лукіє, хоч би до церкви в село пішла«, а вона мені: »І дома, каже, можна по молитися, аби щирість була«. Така то вже вона щира, що дай тілько, Боже, їй здоровля. Я просто паную у неї за плечима«.

— Еге! і отаке добро Господь посилає якому-небудь ледачому чоловікови!

— І не кажи, Якиме! инколи, дивлячись на неї, я аж заплачу! Чому-б Тобі, Господи, не дати їй талану та радісного життя? Та хоч би вона коли-небудь усміхнулася тобі, або пожартувала! хіба тілько з Марочком, а то раз-у-раз така вона смутна та не весела.

Такі балачки траплялися часто між Якимом і Мартою: вони дивувалися наймиччиній журбі, але їм простосердим і в думку не приходила причина її журби.

Їм здавалося досить бути ласкавою, щоб бути безталанною. Про її рід вони якось наче боялися здіймати мову, інстинктивно розуміючи, що у нещасного не треба розпитувати про його колишнє щастя.

Хвала вам, прості люди! Своїм розпитуванням ви примусили-б її не говорити правди, значить, двічі страждати, бо у неї не було вдачі вигадувати небувалі сповіді свого серця: вона була простою, розумною і прекрасною дитиною природи. Вона всім своїм чистим серцем покохала улана-офіцера за його красу й за ласкаві речі. А коли він, награвшись з нею, кинув її, наче дитина ляльку, так вона, нерозумна, тільки заплакала, та й досі не спроможеться зрозуміти, як отсе людина може клястися, присягатися, а потім збрехати. Проста, незіпсута душа її не тямила сього; а от поміж людей більш чи менш цивілізованих, так це річ звичайна... все одно, що взяти й не віддати.

На Різдво Яким з Мартою поїхали на село до своїх знайомих, між ними й до отця Нила і до діякона і до всього причту церковного. Челядь, опріч старого наймита, пішла теж до села на музики. В домі лишилася сама Лукія, та Сава наймит, що ночував і днював з волами в загороді. Вона лишилася сама з своїм щасливим сином і була зовсім щасливою. Випровадивши господарів і зачинивши за ними ворота, Лукія перш усього уважно огледіла двір і, прийшовши в хату, засунула двері закруткою. Марко спав. Вона підійшла до колиски, зняла з личенька його вкривальце і дивилася на його, доки він не прокинувся: тоді взяла його на руки і з глибокою ніжнотою поцілувала його. Дитина, ніби розуміючи, що її цілує рідна мати, обвила її суху шию своїми пухкими рученятами. Потім Лукія зняла однією рукою килим з скрині, розкинула його на полу і посадовила Марочка; тоді, відступивши від його ступнів зо два, дивилася на його, плачучи й усміхаючись; нарешті сіла на килим, взяла Марка на руки

й притисла до свого лона. Якою-ж вона в ту хвилину була прекрасною і щасливою, і які чудові радощі торжественні лилися тоді по всій їй! Ну що, коли-б в ту саме хвилину можна було глянути на неї її спокусникові! та він би пав перед нею на вколішки й помолився до неї, наче до святої. Ні! брудна душа його заскориніла, таке почуття не приступне до неї!

Довго вона бавилася з Марком: піднімала його вище своєї голови, становила на полу, знов піднімала, знов становила, розмовляла з ним; цілувала, сміялася, плакала, знов сміялася! Одно слово гралася, буцім семилітка, співала йому пісні, казала казки, давала йому всякі ласкаві сердешні наймення; а дитина, ніби спочуваючи радощам щасливої своєї нені, впродовж цілого дня ні разу й не заплакала. Яке-ж воно прегарне було! великі очі карі самоцвітами блищали й дуже походили на очі своєї прекрасної матері; їх відтінювали чорні довгі вії; це надавало якогось не-дитячого виразу.

Лукія й не помітила, коли то й вечір прийшов. Що тут їй робити? требаб вечерю варити, а Марко про колиску й не гадає: розпустувалася дитина так, що її до ночі не вложиш! Хоч би з села хто швидче вертався, а то приїдуть господарі, що вони казатимуть? Думатимуть, що вона й цілий день і цілий вечір проспала! Аж ось заскрипіла брама... приїхали господарі. Лукія, відчиняючи їм двері, жалілася, що Марко не дає їй в печі затопити.

— А що він тут робить, все плаче? — спитала Марта.

— Де там плаче! за цілий день хоч би скривився! все пустує.

— Ах ти, волоцюго, волоцюго! мовила Марта, підходячи до Марка. Ти йому ще й килима послала?

— Колиж не лежить в колисці, все на руки проситься.

— Бач який непосидющий! Тривай! ось я тобі дам!... Скинувши кожух і свитку, Марта взяла Марка на руки і дала йому в руку позолочений медяник, гостинець від отця Нила.

Лукія заходилася піч топити. За кілька хвилин прийшов у хату Яким, оббиваючи пужалном сніг з нової смушевої шапки.

— Добрий вечір вам, — мовив він.

— Добрий вечір! — відповіла Лукія.

— От дякуючи Богові ми й до господи вернулися. А що наш хазяїн поробляє? Мабуть, ради свята, плаче?

— Де тобі плаче — цілий день спокою Лукії не дає: все пустує, та пустує, — відповіла Марта.

— Ах, ти гайдамако! глянь, як він обіруч медяника гарбає.

Поклавши на стіл узла і скидаючи свиту й кожух, Яким мовив ніби сам до себе:

— Горе мені з отсією матушкою Ликерією. На дорогу таки, хоч ти їй що! от і надорожився! а тут ще й дияконіха і титариха з своєю сливянкою. Ну що ти з ними робитимеш?! Збили окаянні з пантелику тай годі. Лукіє! покинь ти к недоброму свою піч, та ось ходи-но сюди!

— А що-ж ви вечерятимете, як я піч покину? мовила усміхаючись Лукія, повернувшись до Якима і тримаючи ожог в руці.

— Не хочу я сьогодні вечеряти; та й завтра не хочу, і після-завтра не хочу... та й стара моя не хоче вечеряти... Чи правда, Марто?

— Чи бач, який ти розумний! Добре тобі: сам наївся, так думає — і всі ситі; а бідолашна Лукія може за цілий день і рисочки в рот не брала.

— Ну, ну! пішла вже! з тобою й пожартувати не можна.

— Гарні жарти вигадав!

— Та ну вас! варіть собі хоч три вечері разом, а я добре знаю, що я не вечерятиму.

— Ото комусь шкода з того! нам більш зостанеться.

— Нехай зостанеться, — мовив Яким, сідаючи за стіл. А засвіти, Лукіє, свічку.

Лукія, засвітивши свічку, поставила на стіл, а Яким, розвязуючи узол, тихенько заспівав:

Та виріс я в наймах, в неволі,
Та не було долі ніколи
Та гей!...
Ой виріс я в наймах в дорозі,
При чужому возі в дорозі
Та гей!...
Та чужії воли пасучи,
Та чужії вози мажучи,
Та гей!...

— Лукіє! Кинь, кажу, свою піч та ось возьми собі, дочко моя безталанна, возьми та носи на здоровля, мовив Яким, розгортаючи червону велику хустку. На тобі й на очіпок; ось і на юпку, і на спідницю; бери, дочко, та носи на здоровля. Ходи ти в нас не так, як сирота, а так, як роменська міщанка ходи, так ходи, як нашого голови дочка. Отсе зносиш, друге куплю, бо ти у нас не наймичка, а господиня. Ми з старою за твоїма плечима живемо, наче в Бога за дверима.

— Возьми, Лукіє, возьми, дочко, — мовила Марта: це ми тобі у московських крамарів купили.

— На що-ж ви такого доброго накупили? — мовила Лукія, — тільки марне гроші тратили.

— Не твої, дочко, гроші, а Божі: Бог дав, Бог і візьме, — мовив Яким, даючи Лукії гостинці. А Лукія, приймаючи їх, кланялася і крізь сльози мовила:

— Дякую вам, дякую, мої добродії рідні.

— Отак воно краще, — сказав Яким: ти, Лукіє, послужи вже нам на старості літ, а ми, Бог поможе,

потроху з тобою розрахуємося. Сама бачиш: ми люди старі, Господь знає, що з нами буде завтра, а у нас дитина мала, одинока. Ну, крий Боже, моєї старої не стане... куди воно дінеться!

— Перехрестись, Якиме! Що ти нам, наче пугач на коморі, віщуєш?

— А що-ж! все в Божих руках.

Марта, вкладаючи Марка в колиску, тихо промовила:

— Не слухай його, Марку: це йому так титарева сливянка.

— Що-о-о? протягом спитав Яким: як дам я тобі сливянки, так знатимеш ти мене.

— Ну вже! й слова сказати не можна...

— Не можна!

В хаті стало тихо; тільки Марта тихенько співала над колискою, позираючи на сердитого Якима.

Небавом посходилася челядь; вечеря була готова, усі посідали за стіл, опріч Якима. Повечерявши пішли спати. За хвилину все на хуторі спало. Не спав тільки старий Яким: він сидів у світлиці за столом і, схиливши сиву голову на міцні жиляві руки, варнякав:

— Ой воли мої половії,
Та чому ви не орете?...

Доспівавши пісні до краю, він мовив сам до себе:

— Піду чумакувати! неодмінно піду. Справді! Що я тут висижу з бабами? Опріч гріха нічого! Не те в дорозі: товариство, степ, могили, міста, а по містах церкви Божі, базарі, купецтво! Підійде до тебе пузатий бородач: »Почім, питає, чумаче, риба або сіль?« »Потому й тому, господа-купець«. — »А меньш не можна, братец-чумак?« »Ні, господа-купець, не можна«. — »А коли не можна, так нехай і так буде«. От ти гребеш собі червінчики в гаман! — Е-ех, чумацтво, чумацтво!

Коли-то я тебе забуду!... Ні! шабаш! Піду чумакувати, дай тільки, Господи, літа діждати, а то отут з бабами я зовсім скисну.

Вставши з-за столу, він довго ходив по хаті, потім став перед образами, помолився, взяв псалтир і прочитав псальму »Господь просвіщеніе моє, кого убоюся«, а потім став роззуватися говорячи:

— От безталання: і чобіт нікому стягти!

Роззувшись, він погасив світло й ліг спати, читаючи з голови молитву: »Да воскреснеть Бог«.

Одноманітно минула зима на хуторі. Прийшов великий піст: одговілися, піст провели й великодних свят діждалися. На святах, коли хазяїни поїхали знов гостювати до о. Нила, Лукія з своїм синком знов гралася так само, як і на Різдво; тільки тепер і одміни, що вона вперше наділа нову спідницю і юпку, а голову вивязала шовковою хусткою, що подарував ото старий Яким.

Після полудня зайшов на хутір венгер з ріжними »краплями«. Спершу він постукався у вікно; Лукія, бавлячись з сином, аж здрігнула з того несподіваного стуку, але зараз же отямилась, відсунула закрутку в дверях і впустила венгра в хату.

На йому був бриль з широкими крилами, широкий синій плащ, за плечима коробка, в руках палиця. А вуси в його такі довжезні.

Лукія попрохала його сідати. Він, скинувши коробку, сів на лаві, а Лукія тим часом поклала Марочка в колиску й закрила, боячись лихого ока.

— А чи є у вас ліки? спитала вона у венгра.

— У мене всякі ліки є. Краплі є всякі: і на зуба, і на голова і на рука, і на нога; всякі краплі маю; аби тільки хороший фрау гроші не буде жалкувати, — відповів венгер всміхаючись досить нахабно.

— Ну, добре! А чи є у тебе такі ліки, щоб від усяких недугів дитині помагали?

— А як же!... Від ріжних недугів — ріжні краплі є.

Він розкрив коробку і, показуючи каламар по каламарю, говорив:

— От це од зуба; це на голова; це на пропасниця; отсе рука; отсе нога, а отсе живіткового трошки.

— А чи нема у тебе семибратньої крові? Вона одна на всякі недуги помагає.

— Є, є! ось зараз покажу...

І він хутенько достав з коробки загорнену в папір семибратню кров. То були невеличкі шматочки чогось скаменілого, ніби ополонички темнорожевої барви. З якої речі воно зоветься семибратньою кровю — того й самі венгри не тямлять.

— А що коштуватиме цей шматочок?

— Два карбованець і один коповика.

— Боже, яка сила! Що-ж мені діяти? У мене тільки три копи!

— Тілько один карбованця і одна коповик? Сього мало трохи! Хиба от як, хороший фрау: чарочку шнапс значить — горілочки і трошки закусить.

— Добре! Я дам горілки і їсти, тільки ви ради Бога уступіть мені за три копи.

— Добре, добре! уступаю — і подав їй шматочок чарівних ліків.

Лукія прийняла його побожно, загорнула в білий шматочок полотна й заховала за образи; тоді взяла з скрині мідні гроші, розплатилася з венгром, самого його посадила за стіл, достала з мисника гранясту розмальовану пляшку з горілкою і постановила на столі перед венгром і горілку, і паску, і холодну поросятину, і пироги з сиром і з сметаною; нарешті поклала йому на коліна білий рушник, вшиваний з країв червоною заполочю. Тоді сама відступила до колиски.

Венгер хоча прохав шнапсу трошки, але випив дві

чарки одна по одній, а третю — з'ївши шматок поросятини. З'ївши усе, що було на столі, венгер ввічливо поклонився Лукії, попрохав огню, запалив свою порцелянову люльку з дужковатим чубуком і почав збіратися в дорогу. Скинувши коробку на спину, плаща на плечі, бриль на голову, ціпок в руки, він ще раз поклонився Лукії і пішов з хати.

Лукія, випровадивши венгра за браму, вернулася в хату, підійшла до колиски, розкрила Марка і, побачивши, що воно спить, перехристила його і ледве доторкнулася губами до його щічки, бо боялася, щоб цілуючи не розбудити його.

»Тепер, хвала Богові, я спокійна, говорила вона собі на думці: тепер я добре знаю, що мій Марочко буде живий і здоровий; тепер я маю ліки на всякі недуги, а про талан його я певна, я виблагаю йому у Бога і віку довгого і щастя доброго... Чи сказати йому колинебудь, що я йому рідна мати, чи не казати?« — Вона задумалася... »Ні, не скажу, до віку не скажу, а хиба перед смертю на сповіді покаюся, а то нікому в світі не скажу...«

Говорячи отсе, вона поприбірала на столі, підійшла до колиски, подивилася на сина, впала перед образами на вколішки і плачучи молилася про життя і долю коханого сина.

От вже й сонечко закотилося. Челядь співаючи вернулася на хутір. Нарешті брама відчинилася, і господарі приїхали.

— А ми, Лукіє, на дорозі венгра зустріли, хвалилася Марта, входячи в хату: я купила у його семибратньої крові для нашого Марочка. Святий його знає, може коли що й трапиться, дак от у нас і ліки на поготові. А що він, спить? спитала вона нишком.

— Спить, відповіла тихцем Лукія: — і сюди заходив венгер, і я купила у його семибратньої крові.

А веселий Яким, входячи в хату, приспівував:

Ой, гоп по вечері,
Затуляйте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись...

— Цить ти, пяний лобуре! — мовила тихцем Марта, вказуючи на колиску.

Яким примовк і, ніби то злякавшись, скинув шапку й почав хреститись до образів, потім роздягся і ліг на постіль.

— Ну та й отець же Савелій!... а бодай же його...

— Цить, кажу, просичала Марта.

Яким замовк, положив голову на подушку й небавом уснув. Не барилися і всі останні хуторяни його теж зробити.

Хутко розвивала весна зелене вбрання в Якимовому гаю: вишні, черешні і всі родючі дерева облилися молоком, і зеленню вкрив ріжнобарвий ряст. Почалася робота в полі; Яким вирядив в дорогу своїх чумаків з пшеницею, але сам не пішов з ними: побоявся, щоб на чужині в степу не довелося зложити старих кісток, як це часто трапляється з завзятими чумаками. Випровадивши чумаків, він щиро взявся до пасіки, говорячи:

— Де вже мені тепер по дорогах ходити, та з купцями торгуватися! Моє діло — вертоград та птаство Боже... Нехай молоді чумакують.

Він трохи що не зовсім поселився в пасіці. Раз на день заходив до хати, та й то тілько пообідати. Прибравши й улаштувавши в пасіці усе як слід, доки бжоли ще не роїлися, він було разгорне собі псалтир і голосно читає його з ранку до вечора від краю і до краю. А коли вже язик йому заболить, він тоді латає стару, сіру свитину. Инколи до його в пасіку навідувалася стара Марта з Марком. Це було йому велике

свято: він підрізував меду з найліпшого уліка і потчував свого дорогого гостя — Марка.

Як почалася весняна година, Лукія з другою наймичкою копали за гаєм грядки під городину, а коли впоралися з городиною, вона в гаю між деревами скопала дві грядки, засіяла їх квітками і що вечера поливала.

Прийшло літо; настали жнива, прийшов і день народження Марка, відомий самій тільки Лукії. Вона того дня, ледве почало світати, пішла в гай, нарвала найкращих квіток, зплела з них вінок і, прийшовши в хату так, що Марта й не чула, положила вінок на голову сонного Марка. Скоро свіжі та вохкі квітки доторкнулися до Марка, він прокинувся й заплакав. Марта й собі прокинулася. Побачивши, що злякана Лукія стоїть біля колиски, вона спитала:

— Це ти його розбудила?

— Я його не будила: воно само прокинулося; я тільки віночок йому принесла, бо воно сьогодні... — і вона ледве-ледве не проговорилася.

— На що йому твій вінок? тільки дитину злякала! Візьми його та повісь перед великомученицею Варварою.

Лукія мовчки взяла вінок і повісила перед образом.

В той день було якесь велике церковне свято. Лукія позичила у другої наймички карбованця і вперше попросилася у Марти піти на село. Вона прибралася в свою спідницю й юпку, голову вивязала шовковою хусткою, подивилася в зеркальце, що було вмазане в стіні, і з радощів аж почервоніла. Та й правда таки: скілько пролила вона сліз, скілько перетерпіла горя, а все таки зосталася красунею і все ще живо нагадувала вона ту, заквітчану вінком з пшениці, щасливу Лукію, царицю на обжинках.

Попрощавшись, з Мартою і з Марком, вона пішла на село. Ще в усі дзвони не дзвонили, як вона була вже в церкві. Людей у церкві було чимало: кожне

помітило незнайому молодицю. Дівчата й молодиці нишком одна одну питали: »Чия це така гарна молодиця?« А вона ні на кого не звертала уваги, поставила перед намісними образами по свічці й подала на часточку »о здравії младенця Марка«. А після служби вона найняла молебень »о здравії рабів Божих Якима, Марти і младенця Марка«. Отець Нил виніс їй проскурку й прохав зайти до його пообідати.

Вона зайшла. Попадя Якилина привітала її, наче рідну; багацько розпитувала про хуторян, а найпаче про Марка: чи він здоровий, чи великий вже виріс і т. ин. По обіді Лукія, попрощавшись з отцем Нилом і з попадею, пішла на хутір. На селі довго говорили про неї парубки й дівчата, але ніхто не довідався: хто вона і звідкиля?

Вернувшись на хутір, Лукія переказала старим Якиму й Марті привіт од попа й од попаді, проскурку до завтрього положила за образ, полюбувалася сонним Марком, скинула з себе празникову одежу, затопила піч в пекарні й заходилася варити вечерю.

Отак минув перший рік Лукіїного перебування на хуторі: майже так само без жадної пригоди минув і другий рік. Марко почав виразно вимовляти слово »мамо«. Господи! скілько було усім з того радощів! Його, сердешного, раз-по-раз примушували, наче папугу ту, вимовляти оте чарівливе слово! За тиждень, чи за два старий Яким добився, що Марко став вимовляти й друге слово: »тато«. Старий так перейнявся радощами, що хотів вже вчити Марка грамоті, алеж, на превеликий йому жаль, Марко не спроможен був вимовити ні єдиної літери, а Марта що дня мняла йому голову за те, що він по дурному мордує бідну дитину.

Ще торік якось сиділи вони в трьох під хатою та коштували краснобокі спасівські яблука, а Марко біля їх лазив собі по споришу. Яким може сотенним разом розповідав їм, як раз, ідучи з Дону, загубив з зад-

нього воза колесо й люшню. Заслухавшись Якима, вони й не вгледіли, як Марко, спявшись на ніжки, дибає до них, простягає рученята і всміхаючись вимовляє: м а м о! т а т у! Щож то була за радість, як побачили вони, що Марко йде! Лукія з радощів аж затремтіла, кинулася до Марка, взяла його за рученьку й підвела до старих. Старі заходилися почережно водити його біля хати й доти водили, доки Марко заплакав і скрізь сльози мовив: »мамо!«... Старий Яким просто захватом радів!

— Так їх, синку! так! бач! старі баби замучили дитину сердешну, мовив Яким не вважаючи на те, що він більш зо всіх мучив дитину першою ходнею.

Того-ж року в осени по першій пороші якісь мисливці, женучись за зайцем, прибігли до самого хутора. Горопашний заєць сховався від хортів кудись в хуторному гаю: мисливці стали на тому, щоб вигнати заяця з гаю. Тим то вони, підїхавши до брами, стали голосно гукати, щоб їм відчинили браму. Яким, накинувши на плечі кожушину, вийшов і, знявши шапку, спитав у мисливців: чого їм треба?

— Відчиняй браму! кажуть тобі, старий хахол!

Яким надяг шапку і, не кажучи ні слова, вернувся в хату.

— Що там таке за брамою? спитала Марта.

— Татарва набігла, спокійно відповів Яким.

Брама була замкнена на великий шведський замок. Мисливці мабуть були з »намоченими вже мордами« (це термін з їхнього лексикону); вони позлазили з коней і заходилися ламати браму. Але! — марна праця! — брама не подавалася, а це ще більш дрочило їх. Яким вийшов удруге. За ним не втерпіли не вийти Марта й Лукія. Один з мисливців переліз у двір і, піднявши в гору нагайку, біг до Якима, але тиць! зразу став, наче вкопаний, і спустив нагайку. Це був вродливий стрійний парубіка з вусами, що ледве почали пробиватись. Це був безсердешний спокусник Лукії. Побачивши її,

він зупинився і руки опустив. Нарешті схаменувшись, він ввічливо мовив до Якима:

— Слухайте, дідусю! коли вже не хочете пустити нас на полювання в вашому хуторі, так пустіть хоч в хату трохи погрітися.

— Будьте ласкаві! заходьте! відповів Яким привітливо.

— Йдіть, панове! на дорогу! гукнув мисливець той на своїх товаришів.

Лукія, пізнавши його по голосу, швидче побігла до світлиці, взяла з колиски сонного Марка й понесла в другу хату.

— Що це ти робишь? спитала її Марта.

— Вони пяні, підуть у світлицю і розбудять дитину.

Лукія не помилилася; мисливці ввійшли в хату з гомоном і несучи велику обплетену пляшку; посідавши за стіл, вони нахабно звеліли дати їм закуски й заходилися »мочить морди«.

Молодий корнет, випивши дві склянки, більш не схотів пити; він все водив очима по хаті, а потім спитав у Марти:

— Бабусю! Я бачив, на дворі з тобою була ще одна молодиця; хто то така?

— То Лукія, наша наймичка.

— А отсе колиска, мабуть за-для її дитини?

— Ні, то наша дитина.

— Куди-ж твоя наймичка сховалася? ми-ж не звірі, чого їй лякатися? — питав чорнобривий з синім носом і довгими вусами мисливець: це був командір уланського баталіону.

— Вона порається в другій хаті, відповіла Марта.

— Чи не можна-б, бабусю, покликати сюди твою наймичку. Здасться, вона з себе така гарна, — мовив отой ротмистр, закручуючи вуса.

— Така, як і всі люди; та їй тепер ніколи, — відповіла Марта.

— Ну, панове! запалюйте люльки, та й гайда! Я гадаю, що коні дуже змерзли... Бабусю! ке-те огню.

Марта засвітила їм свічку. Мисливці позапалювали люльки й вийшли з хати. Яким випровадив їх за браму, побажав їм щасливого полювання і вернувся в хату.

Лукія принесла Марка; дитина плакала; вона поклала його в колиску й почала колихати, співаючи тихенько якоїсь пісні. Марко замовк і небавом заснув.

Яким довго сидів мовчки за столом, схилившись на логи, нарешті невиразно мовив:

— Господь його знає, коли отсі улани підуть од нас. Прогнівили ми Бога: от вже четвертий рік стоять вони та й стоять, неначе на віки вже тут оселилися. І що той дурний турок гадає собі? Хоч би швидче війну розпочинав — може-б дав Бог, що й від нас уланів погнали-б на війну... А то тілько дурно хліб вони їдять; добре, що дешевий! Ну, на хліб байдуже: у нас його доволі; а то гріха з ними, гріха!... От хоч би й наші Бурти: село не величке, а добрі люди кажуть, що вже третю покритку покрили.

Лукія здрігнула...

— Еге! третю покритку! То не жарт! А яково то батькам безталанної? А їй горопашній!? Пропащі, навіки пропащі!...

Лукія тихо заплакала.

— Плач, моя доню, плач! Ти ще добре, що хоч московка, все таки не покритка: у тебе зосталася добра слава, а в тих бідолашних горопах що лишилося? Сором, до самої могили сором!

Марта сиділа на скрині, підперши голову старими руками, потім і вона озвалася:

— Так, Якиме, так! вічна наруга; вічний прокліп на землі! а що на тім світі? Огонь пекельний... сказано... блудниця.

— От ти дурна бабо! до церкви ходиш, а не чуєш, як отець діякон в евангелії читає.

— Що-ж він таке читає?

— А те, що Господь прощає усіх покаянних грішників, навіть і блудниць.

— Та це правда, правда, Якиме! От і Марія Египетська, що ти житіє читаєш...

— То то-ж і воно... От яка була, а й вона приподобилася.

— Не плач, дочко Лукіє, тобі нічого плакати — ти чоловікова жінка. Нехай плачуть та молються оті несчасниці, а ти й без чоловіка знайдешь шматок чесного хліба... А ну-те справді давайте пообідаймо, а то за тими уланами й про обід забули...

Лукія мовчки закрила стіл чистим настільником. Яким, перехрестившись, почав хліб різати тоненькими скибочками, зробивши спершу ножем хрест на хлібі. Марта перехрестилася і теж сіла за стіл, а Лукія насипала борщу в миску.

Заєць вискочив в поле в ту саме годину, коли ото Яким, бажаючи мисливцям доброго полювання, зачинив за ними браму. Мисливці, угледівши заяця, помчалися з хортами за ним, гукаючи: »ату його! ату!«... Сніг аж курив з-під ніг. Один з мисливців, пробігши трохи, одстав від їх, спинив коня, трошки постояв, неначе все про щось міркував, потім повернув коня на Ромодан і рушив. Це був той молодий корнет, що ото в хаті пив шклянкою горілку. Але це байдуже! Можна й горілку пити й чесною людиною бути: одно другому не шкодить. Одначе тому корнетові, здається, горілка, а може й вихування, не дали бути чесним чоловіком; може тим, що він був з »благородного« кодла...

Довго він їхав мовчки, буцім перейнявся якоюсь думкою. Про що він думав? Мабуть згадував собі минуле; мабуть він згадав свій лиходійний вчинок з простою селянкою, і совість почала мучити молоду, хоч вже й попсовану душу? Ні! часом він говорив собі на думці так:

— От Бог би її взяв, як вона родивши покращала! просто бель-фам! Шкода, що не бачив дитини, а повинно прегарненький хлопчик! я памятаю його оченята: зовсім такі, як і в неї!... А що, колиб гуляючи та заходиться знов біля неї? Далеко, Біг його батькові, їздити, верстов з трийцять, не меньш!... Тай покращала!... І чого вона, дурна, збігла з свого села? Сміються!... велика річ! посміються, тай перестануть... Ба! пречудесна думка! В обох селах один ескадрон. Так!... Подарую ротмистрові свою Мурзу, аби він перевів мене в третій »взвод« що стоїть в тому селі, як бо його?... Гурти, Бурти? чи що... Гарно! чудесна думка! Тоді що дня можна бувати на хуторі. Ну, тоді, моя чорноброва Лукіє, тоді заграємо! Згадаєм колишнє!... Гайда! нічого довго роздумувать...

З цим словом корнет пустив коня на взаводи. Пробігши верстов зо дві, він спинив коня, дав йому перепочити і знов говорив собі:

— Добре! Та як же я розлучуся з »братами-розбишаками?« День, другий! нехай і тиждень можна буде їсти рябчиків, а потім забажаєш і куропатки. А про те можна-ж буде хоч раз що тиждня провідувати свою братію; воно буде більш ріжноманітно й більш цікаво! Так! Вже-ж про такі случаї жертва неминуча... Неси мене, мій бистрий коню!

Він вдарив нагайкою по ребрах свого коня. Кінь помчався, чуючи, що вже недалеко до знайомого села. І от в широкій, покритій снігом долині, знати стало синю смугу: то було рідне Лукіїне село. Корнет ходою проїхав царину, а потім тюпцем поїхав селом. Перша жива річ, що впала йому в вічі, був пяний мужик. Корнет пізнав, що то батько Лукії.

— Здоров був! мовив до його корнет, спиняючи коня.

— Доброго здоровля! ледве промовив пяний, скидаючи шапку.

— А я знайшов твою Лукію.

— Вона тепер не моя, а ваша, — мовив мужик і, насунувши на очі свою поруділу шапку, пішов хитаючись до своєї давно вже немазаної хати. А корнет, подивившись у слід його, промовив:

— Дурний мужик, а ще й він просторікує... і, взявшись в боки, поїхав ходою вподовж села.

А дурний мужик прийшов в свою нетоплену хату, подивився на голі стіни і, ніби протверезившись, скинув шапку, тричі перехрестився і ліг на дубову, давно вже немиту, лаву, говорячи наче зо сну:

»Отсе тобі й постеля, старий дурню! не вмів спати на перині, тепер на лаві, під лавою, в помийниці, на смітнику, в калюжі з свинями спи, старий пянице! Господи Боже! на все Твоя воля. Еге! а здається, була вона така тиха, така смирна... Отже й одурила мою сиву голову!« і, не підводячи голови, він ридма заридав...

В хаті було пусто, холодно; під лавою валялися черепки з горшків та розвязаний деркач. З столу і з ослону валялися тільки останки, а з другої лави й останків не видно. Кочерги, макогону, рогачів нема біля печі; попіл в печі інеєм пав. Пустка, чисто пустка! а чи давно була та хата білою, світлою, веселою! Де-ж поділася проста привабливість мужичої хати?

Стара Лукіїна мати не пережила сорому своєї єдиної дитини: плакала вона, плакала, потім занепала, та небавом і оддала Богові душу. Старий поховав свою дружину та й сам не встояв: горе повалило його — почав він пити; за два роки пропив усе до снаги, вже заходився коло хати... Отакі-от трапляються добутки з хвилевого бажання!

Довго ще буркотів старий, ніби зо сну, нарешті замовк. Перегодом на середину хати вилізла миша з нори, покрутила голівкою і, мабуть, помітивши, що на лаві спить хазяїн, повернулася й полізла в свою нору...

А на хуторі час минав без пригоди. Марко зростав не по дням, а по годинам: зуби йому повирізувалися без недугу, як це буває з пньчими дітьми; він почав вже ходити по хаті, не придержуючись за лаву, або за ослін. А старий Яким, цілими годинами дивлячись на Маркову ходню, любувався нею і давав йому ріжні прізвища: гайдамака, чумак, запорожець, а раз невмисне назвав його уланом. Лукія, почувши це слово, затремтіла і вийшла з хати. Марта того не помітила й гукнула на Якима: »Перехрестись, божевільний! який він у тебе улан!« і, взявши Марка на руки, цілувала й хрестила його приговорюючи: »Заступи й сохрани тебе Матір Божа від усякої лихої напасти«, та, приголубивши його, поклала в колиску. Коли Лукія вернулася в хату, Марко вже спав: в хаті стояла тиша.

За тиждень після цього Яким по обіді — по своїм звичаю відпочивав. Марта на печі дрімала, а Марко, зазброївшись цугою, що умисне для його сплела Лукія, бігав по хаті й махав нею. Лукія любувалася своїм сином: вона, обгорнена тихими радощами, дивилась та не знала й краю своїому щастю. Аж ось почула вона, що надвірні двері рипнули; вона здрігнула... За хвилину відчинилися хатні двері — і перед нею стояв в убранню мисливця корнет. Лукія крикнула, вхопила Марка й побігла з хати. Корнет за нею; одначе, не вдалося йому наздогнати її: Лукія сховалася в клуню, а він туди не одважився бігти, бо там були молотники. Походивши трохи по двору, корнет вийшов за браму, сів на коня й поїхав.

Марта прокинулася на печі; не бачачи в хаті ні Марка, ні Лукії, вона перелякалася. Прокинувся і Яким: обоє вони не тямили, що сталося, і дивилися одно на одного.

— Де Марко? питала Марта.

— Не скажу, — відповів Яким.

— Хто тут у хаті кричав?

— Теж не скажу.

— Ти ніколи нічого не відаєш, промовила Марта й пішла з хати.

— А ти так добре відаєш, коли їдять, та тобі не дають, — промовив Яким, повагом встаючи з постелі.

Марта пішла в другу хату: і тут ні Марка, ні Лукії нема; вона вийшла на двір... бачить — Лукія йде з клуні перелякана, а сердешний Марко аж посинів на холоді й голосно плаче.

— То що це ти, Лукіє! Бога не боїшся! гукала Марта. Де таки можна на такий холод виносити малу дитину! Дивися, як воно, сердешне, посиніло. Дай мені його... Та що отсе тобі в голову прийшло? — Скажи ради Матері Божої?

— Я злякалася...

— Якого там рожна ти злякалася?

— У нас у хаті був...

— Хто там у нас у хаті був?

— Здається улан, нишком промовила Лукія.

Коли вони ввійшли в хату, Яким спитав:

— Що там з вами трапилося?

— Лукія каже, що у нас у хаті улан був...

Яким засміявся і мовив:

— А вовка з уланом не було?

Лукія нічого не відповіла. Трохи по троху Марко заспокоївся. Яким знов спитав:

— А скажи, Лукіє: який то улан до нас приходив? рудий, сірий, волохатий? А, бодай тебе! От насмішила, так так!

Яким простосердо зареготав, а Лукія мовчки усміхалася, Марта-ж заколихувала Марка й нишком говорила:

— Цить! а то своїм клятим сміхом дитину розбудиш; воно бідне тільки що оченятка заплющило.

— Та як же його й не реготати! Бач! вовкулака, чи пак, той як його — улан рудий у хату заходив...

— Та нехай собі й заходив, тільки ти замовкни, — говорила Марта, колишучи Марка.

Не було дня, щоб старі не пожартували з Лукії; так воно було, аж доки корнет не навідався вдруге. Це сталося за тиждень. Старі й Лукія втішалися дивлячись, як Марко возить по хаті візок, зроблений Лукією з редьки, та сам себе поганяє нитяною пугою. Аж ось одчинилися двері, і в хату увійшов корнет та трохи не збив із ніг »чумака« Марка. Лукія кинулася до дитини, вхопила її і побігла з хати; Марта за нею, а корнет, знявши шапку, привітався до Якима:

— Доброго здоровля — відповів Яким, встаючи.

— Чого отсе вони у тебе такі дикі?

— Та бачте, добродію: сказано — баби, а баби — як кози ті, аби вгледіли чоловіка, так і поскоком. Дурні хуторяне: жадного звичаю не тямлять.

— А я отсе полював трохи, та й тебе провідав, мовив корнет, сідаючи на лаві.

— Дякувати вам! Просимо сідати. Чи не хочете пополудновати по просту? Полюючи мабуть таки зголодніли?

— Та ще й добре зголоднів, бо зранку нічого не їв; не пошкодить пополуднувати.

— От і добре! посидьте-ж трохи, а я піду пошукаю своїх диких хуторянок.

Яким пішов з хати; а корнет, пройшовши двічі по хаті, зупинився біля колиски й мовив:

— Ба! добра думка! — з цим словом він вийняв з кишені червінця і поклав його в колиску під подушку; ледве встиг він сісти на лаві, як прийшла Марта; вона мовчки поклонилася гостю, взяла чистий настільник, накрила стіл і почала мовчки лаштувати полудень. За кілька хвилин вернувся в хату Яким мовив:

— Хоч ти їй кілка на голові теши, не хоче йти в хату, та годі!

— Хто це не хоче? — спитав корнет.

— Та наймичка-ж наша. Така дурна! буцім вона людей з роду не бачила.

— А не йде, то й нехай собі не йде! справимося і без неї, промовила Марта.

Постановивши полудень, Марта вийшла з хати.

— Просимо вашої ласки: сідайте за стіл та полудньуйте, що Бог послав — мовив Яким, сідаючи на ослоні.

— Еге! я забув, що в мене є роменська кизлярка. Корнет дістав з своєї торби пляшку з горілкою і поставив на стіл.

— Не турбуйтесь, добродію, у нас і своя є, та ми з старою мало вживаємо; коли там не коли; через те й добрих людий не забудемо почастувати.

— Яким хотів вставати; корнет спинив його, говорячи:

— Стрівайте, дядьку! у вас хоч і є, так не така, а в мене кизлярка! Він виняв з торби срібну чарку.

— Не знаю, мовив Яким: на своїм віку доводилось коштувати усякі вина, а такого не пив.

— Так от покоштуй, дядьку! — Корнет подав йому чарку.

— Покоштуємо, що воно за кизлярка! мовив Яким, приймаючи чарку. Потім перехрестився і каже:

— Господи благослови! — Випивши трошки, помовчав і мовив;

— Добра горілка, нічого сказати... А дорога?

— По карбованцю за пляшку.

— Е! цур же їй, коли так! У нас за карбованця ціле відро купиш.

— Купиш, та не такої.

— Ат! воно все однаково аби на завтра голова боліла.

Вони мовчки закусували салом та холодною ковбасою. Правда, корнет сала не їв: не тямив він, що свиняче сало смачнійш за всяке патефруа. А про те! у всякого свій смак.

Мисливець до речі нагадав приказку, що по першій не закусують; налив по другій... Потім, що без тройці хата не строїться; далі ще та й ще приказку, а за приказкою чарку. Не минуло й години, як у пляшці вже видно було дно, наче у пяниці в кишені.

Бесіда йшла жвавійш і голоснійш. Мисливець наговорив Якимові трохи що не цілу торбу любязностей, майже великопанських і нарешті мовив:

— Ти мені, дядьку, з першого разу подобався! памятаєш?

— А якже! а ви мені, кажучи правду, зовсім тоді не подобалися, а тепер бачу, що ви собі людина добра.

— То-то й воно! ти розкуси мене, дядьку, так ще й не те побачиш.

— Ні! я кусати тебе не буду, а знайомитись — просимо.

— Я, коли казати тобі правду, за-для тебе й на кватиру перебрався до вашого села, щоб бач в гості до тебе ходити.

— Дякуємо, дякуємо. Яким встав із ослону й гукнув: Марго! пряжи яєшню з ковбасою! подавай відро вистоялки! Гей ти, стара бабо! не тямиш, який у нас чоловік сидить!

— Годі, годі, дядьку! нічого не треба! я зараз поїду.

— Поїдеш та тільки не зараз; я ще покажу тобі нашого Марка.

— А хто це такий Марко?

— Дитина наша! хиба ти не відаєш, що в нас син є?

Яким пішов за двері, бубонячи: от я вам дам, вражі баби.

За хвилину він приніс на руках Марка. Дитина плакала. За ним прийшла й Марта.

— Глянь! подивись! яке нам добро Господь послав на старість. На, Марто, його, та забавляй по своєму.

— Іди, іди, гайдамако! сякий-такий сину! — мовив

Яким, а потім розповів про Марка усю історію. Мисливець слухав не уважно, потім мовив:

— А хто-ж у його мати?

— Господь про те знає. Гадати треба, що якась покритка безталанна.

— У тебе все покритка; а може й чесна молодиця та вбога, сказала Марта.

— Може й так! Бог його святий знає! Куди-ж ви? обернувся він до корнета: посидьте ще, ви у нас рідкий гість! Стара! ну бо, вистоялки та яєшні!

— Дякувати вам, дядьку! я тепер приїздитиму до вас часто, але сьогодні не держи, не можна: дома у мене діло є.

— А коли діло — то инша річ; як волите. Самі краще знаєте. А добре-б було покоштувати нашої вистоялки.

— Ні, дякую! нехай другим разом. Прощай, дядьку!

Мисливець вийшов із хати.

Яким провів за браму дорогого гостя і в сотенній раз прохав не минати його хутора. Вертаючи до хати, Яким бубонів сам собі:

— Притча, тай годі! От тобі й москаль! от тобі й улан! та дай Боже, щоб і хрещені люди такими росли на землі. Молодець, нічого сказати! І де він отаку дорогу горілку купує! Каже: в Ромні... Ее! треба буде з'їздити в Ромен та й собі купити такої, щоб не соромно було, коли він вдруге заїде. Так мабуть чи й достанеш: пани всю повипивали. Ну, вже за оцими панами нашому брату ніде не поспіти! Еге! але-ж і він пан, хоч і московський... Людина, одначе, добра, дуже гарна! Хоч би і в нас таких панів насіяти. А що в Московщині теж... ростуть пани?

Задавши собі таке мудре питання, Яким хитаючись увійшов в хату.

Лукія, перестілаючи у вечері Маркову постільку, знайшла під подушкою червінця і зараз догадалася, чиє

це діло, взяла червінця в руки й не тямила, що з ним робити; однако, трохи подумавши, пхнула його за пазуху й робила своє діло.

Мисливець додержав свого слова: що тиждня він двічі, а то й тричі навідувався на хутір, поїв Якима кизляркою, а Яким його десятилітньою вистоялкою. На тому й край його приїздам. Лукія завжді, скоро угледить було його, втече до другої хати; а сам він, чи то з лукавства, чи з скромности, ні слова не сказав старим про їх наймичку, буцім він її ніколи і в вічі не бачив. Любувався з своїм Марком, як зовсім чужим йому, привозив йому пряників і инших гостинців, за те й дитина до його горнулася: отсе було, як іде в хату, воно й біжить йому на зустріч, простягне рученята й кричить: »да-да«...

Великим постом старі говіли; в пятницю проти суботи вони заночували у отця Нила, щоб не проспати утрені, а корнет тоді саме й приїхав на хутір: він знав, що старі на селі й не ночуватимуть в господі. Лишивши коня за брамою під доглядом свого слуги, він нишком-тишком, наче злодій, пробрався в двір, потім у хату. Лукія тоді саме гралася з Марком. Угледівши улана в хаті, вона скрикнула і трохи-трохи не впустила дитини з рук. Вони мовчки спинилися одно проти одного. Марко простяг до його рученята й промовив своє »да-да«. Але »да-да« ні слова на Маркове привітання, а Лукія, вхопивши його ручки, притисла їх до себе. Довго вони мовчали, нарешті корнет мовив:

— Скажи, Лукійко, за що ти мене не любиш? чому ти ховаєшся кожен раз, коли я сюди приїду?

Лукія мовчала.

— Я мучуся, я страждаю, я вмираю без тебе, квіточко моя прекрасна! промов хоч одно словечко! хоч подивися на мене...

Лукія глянула на його, але не промовила ні слова.

— За що я зробився тобі нелюбом? Нагадай собі

темний садок і ті короткі чарівні хвилини, що ми з тобою зазнали!

Вона знов глянула на його і з прекрасних карих очий їх покотилися буйні сльози.

— Чого ти плачеш, моя красуне? може тобі шкода стало минулого? Щож? аби твоя охота: почнемо знов...

Лукія плюнула йому між вічи.

— Не гнівайся, моя пташечко! Я тобі усього себе, усе життя своє віддам.

Лукія огидливо глянула на його, підійшла до дверей, відчинила їх і голосно гукнула: »Катре!«

— Не клич нікого, побудь зо мною на самоті, я тобі все скажу по правді, по щирій, і, коли є в тебе хоч крихітка почуття, ти вибачиш мені.

Тим часом в хату ввійшла Катря з качалкою в руці.

— Катре, голубонько! побудь з отсім паном, а я винесу Марка в другу хату, а то він його боїться і плаче.

З цім словом вона вийшла з хати, але за хвилину вернулася, в руці у неї був червінець. Підійшовши до свого ніжного любленика, вона, віддаючи йому червінця, мовила:

— Візьми його, Марко й без твоїх гроший багатий.

Улан одвів її руку; вона кинула червінця на долівку й вийшла з хати.

Улан зняв червінця і вертів його в руці, немов міркував, що з ним робити? Потім підійшов до Катрі і, даючи їй того золотого, мовив:

— Отсе тобі, голубонько, тілько ти поможи мені укоськати її.

Катря, взявши золотого, сказала:

— Який гарненький дукачик! чом же в йому дірочки нема? як же його носити? От тепер, коли-б ще добре намисто...

— Куплю і намисто, тілько уговкай її.

— Добре, уговкаю.

Корнет вийшов з хати.

— В чому там уговкати прохав він? спитала Катря у Лукії, коли та прийшла.

— Не знаю.

— Глянь, якого гарного дукачика він мені подарував!

Лукія глянула й ні слова не промовила.

Катря пішла, а Лукія, лишившись самотою в світлиці, усю ніч плакала.

В суботу, після вечерні, старі вернулися до господи й усе хвалили свого знайомого мисливця за його привітність. Після обіду він покликав їх від отця Нила до себе і чим вже він їх не частував: і чаєм, і цукром і всякою всячиною, — всього й не пригадаєш! Одно тілько Марті не подобалося: скрізь у його тютюн, а вона гадала, що в його і чай з тютюном, тим то вона з'їла грудочку цукру, другу сховала за-для Марка, а до чаю й не приторкнулася.

Ще їй не подобалося, що на ліжку товчуться собаки, а старий слуга у його такий обідранець та брудний: на руках у його стілько бруду, що й віхтем не одмиєш, а ще чуднійш те, що він лає старого слугу, гукає на його: »Гей, малий!« А може по їх московським звичаям то так воно й треба! Господь їх відає!

Корнет навідувався на хутір, але-ж бажаного добутку він не зазнав. Часто він дарував усякі дрібнички дебелій придуркуватій Катрі, а та з-дуру брехала йому, що Лукія що дня і що ночі вбивається за ним і що коли дасть Бог діждати великодня, так можна буде просто до церкви та »Ісайя ликуй!«

Піст доходив до краю, треба було і Лукії одговітися. Та якже його? він же тепер кватирує в Буртах, він не дасть їй і Богу помолитися, не то одговітися. Поміркувавши, вона просила старих пустити її до свого села провідати батька та там і одговітися.

Старі охоче згодилися, дали їй саней і коняку. Вона не хотіла того, одмовлялася, але старі поставили на своєму, і Яким дав ще їй карбованця на говіння. По обіді, у вербну неділю, Лукія маленькими саночками поїхала з хутора просто на Ромодан. Не хотілося їй, сердешній, їхати в своє село, але-ж доччина любов перемогла покритчин сором. Вона вже третій рік не мала жадної звістки про своїх родичів.

Тремтіла вона, їдучи селом. От вона приїхала до свого двору і, глянувши на його, скрикнула: горожа повалилася, ворота розібрано, соломяну крівлю на хаті вітром розносило, чорні крокви видавалися, немов ті ребра з напів струхлявілої марюки! Вона привязала коня до верби, що ще стояла біля воріт, і пішла в хату. Пустка!... і з надвору і в середині пустка!

— Де-ж вони поділися? невже-ж повмірали? мовила вона собі на думці і вийшла з хати.

Де ж їй тепер захиститися?

Давно колись, три роки тому назад, була тут у неї на краю села знайома »московка«, де колись збіралися вечорниці. Лукія поїхала до неї.

У цієї старої московки була на вигоні, — не скажеш — хата, а те, що зовуть »курінем«; походило воно, як глянути здалека, більш на купу гною, ніж на людське житло, з близька-ж те житло було, як кажуть, »мальовниче«, та ще таке, що я, хоча й не люблю таких »мальовничих« речей, а про те, беруся намалювати на те, щоб мої майже сонні слухачі бачили, що я не брешу.

Ахнули в селі добрі люди, побачивши, що у московчишного куріня стоїть конячка й копильчаки.

— Звідкіль отсе у неї взялося? аж вечорниці давно вже у неї не збираються? питалися люди. І покотилася селом гутірка така, як звичайно буває в повітовому місті, коли по головній і єдиній вулиці його побіжить трояном жандар.

Лукія, розпрігши конячку, привязала її до саней, підкинула сінця і пішла в московчишин курінь. На дворі вже смеркло. Війшовши, перехрестилася і ледве помацки знайшла свою стару знайому.

— Добривечір!

— Добривечір, ледве чутно відповіло щось.

Лукія намацала якесь дрантя, а в дранті тому щось живе.

— Не здужаю, стара, погана, погана я стала.

— Чи нема у вас лою? я-б каганець засвітила.

— Нічого нема, й печі не топила. Я позавчора ходила в гості, вернулася до дому, та й занедужала.

— Що-ж у вас болить?

— Усе болить, моя голубонько.

Лукія вийшла з хати. За пів години вона принесла дров і затопила стару, напів завалену, піч. Десь під припічком знайшла щербате горщя, напхала його снігом і приставила до огню.

— Спасибі тобі, — мовила недужа.

Поки ростав сніг і грілася вода, Лукія вийшла з хати подивитися на конячку та на сані й сама до себе говорила:

— Господи! у мене хоч чужі — та добрі люди є, а у неї нікогісінько. Суща сирота!

Знявши з саней торбу з паляницями, вона вернулася в хату. Коли вода закипіла, Лукія одставила від огню горня і мовила до недужої:

— Чи нема у вас якої-будь мисочки?

— Є, голубонько, поглянь на печі. Якось Майчиха, дай їй Боже здоровья, прислала мені рибки, так я ще й досі не відносила її мисочки.

Лукія справді знайшла невеличку мисочку, вимила її, налила горячої води і, подаючи недужій, мовила:

— Напийся трохи теплої води та з'їж шматок паляниці, то воно й полехшає. Коли-б де достати шалвії, так, би ще краще.

Говорячи це, вона одломила шматочок паляниці й подала недужій. Недужа напилася води, з'їла паляниці і, дякуючи свою лікарку, мовила:

— Сама Божа Мати послала тебе до мене.

— Лежи, не вставай, я тебе вкрию.

Лукія вкрила її своїм кожухом.

Тим чисом піч протопилася, Лукія заткнула верх. Недужа почала дрімати. Задзвонили до вечерні. Лукія наділа білу свиту, ще раз огледіла недужу й пішла з хати до вечерні.

Як же вона ввійде в церкву? на неї усі пучками показуватимуть, кожне в вічі їй скаже, що вона батька й матір угнала в могилу!

— Нехай, — думала собі Лукія: — нехай вказують, сміються, знущаються, я все витерплю, все вистражду. Я повинна вистраждати. Я велика грішниця. Одного тілько благаю у Тебе, Милосердний Боже, пошли здоровля і талан добрий моїй єдиній дитині.

Одначе марне вона турбувалася про насмішки: в церкві людий було немало, і ніхто її й не помітив: вона стояла біля самих дверей, а в церкві люди наші ніколи назад не озираються.

Вже було темно, як Лукія вернулася до московчишиної хати; побачивши, що недужа все ще спить, вона тихенько знов вийшла з хати і повела свою конячку до Сули напоїти. Вернувшись, привязала, підкинула сінця і обійшла навкруги хати, вибіраючи, деб краще захистити конячку. Хоча було вже й на провесні, одначе про случай вітру не завадив би захисток. Алеж жадного захистку не було.

— Господи! думала Лукія: яка-ж вона тяжко убога! Хоч би тобі хлівець який, хоч би тинок, — нічогісінько нема, і як вона горопашна отак живе!

Коли Лукія прийшла в хату, недужа вже не спала й хотіла підвестися, щоб достати води. Лукія подала

їй води, знов вложила її, вкрила і сама сіла біля неї. Недужа мовила:

— Наче рукою хто з мене зняв! Коли-б не ти, не тямлю, що-б і було зо мною. Дякувати тобі! Нехай тобі Господь заплатить!

Лукія мовчки зітхнула.

— Чого ти так тяжко зітхаєш?

— Так...

— Може й ти не здужаєш?

— Ні, слава Богу, здорова.

— Ой, ти моя безталаннице! Через свій недуг я й забула про твоє безталання: скажи-ж мені, горличко, чи воно живе? Чи здорове воно? Моя рибонько!

— Слава Богу, здорове.

— Як же його наймення, моя галочко?

— Марко! неохоче відповіла Лукія.

— Ой горе моє, тяжке горе! Що-ж ми з тобою будемо вечеряти? у мене нічого нема.

— У мене паляниці є.

— У тебе... у тебе є... та в мене нічого нема.

— Бог дасть — і в тебе буде.

— А де-ж ми світла візьмемо?

— Сьогодні й так повечеряємо — відповіла Лукія і, знайшовши помацки свою торбу, подала шматок паляниці недужій і собі взяла.

Повечерявши, чим Бог послав, і навідавшись до коня, Лукія помолилася Богу й лягла спати на полу. Говірка бабуся пробувала балакати з нею, але Лукія, промовивши до неї »на добраніч«, зараз заснула, чи прикинулася, що спить.

Другого дня вранці Лукія, вернувшись з утрені, застала недужу на ногах: вона топила вже піч і приставляла з чимсь горшки до огню. Побачивши Лукію, вона повернулася швидко до неї і заторохтіла:

— Добрий день, моя голубонько! Добрий день! А я вже й піч топлю.

— Добрий день!

— А ти стала ще кращою, ніж була... У тебе й коняка є?

— Не моя! Добрі люди позичили.

— Добрі люди! Спасибі їм! Побудь же, моя голубонько, не довго в хаті, поки я збігаю до добрих людей, чи не роздобуду чого на обід. Ти знаєш, що я живу де день, де — ніч.

— Візьми у мене грошей. За гроші швидче достанеш, ніж випросиш.

— Правда твоя, голубко сиза, правда, — і, взявши у Лукії копу грошей, мовила: — от тепер можна розжитися і на свіжу рибку, і на олію і на все добре. Хозяйнуй же, моя ластівочко, а я духом вернуся — і побігла з хати.

Задзвонили на часи; московка не верталася; вже й на шостий і на девятий дзвонять, а її нема. Лукія хотіла замкнути хату, йти до церкви, але-ж дверей нічим і засунути, не то, щоб замкнути. Треба сидіти: хати не можна так покинути, хоч, правду мовити, злодію зовсім нічого було там робити. Вже геть з півдня звернуло, коли вернулася московка і, опріч харчів, принесла чотири свічки і навіть де-яку посуду: дві ложки і щось, наче черепок, а до того й сама була трохи під чаркою. Невтерпіла сердешна, щоб не забігти таки до своєї приятельки-шинкарки.

— Отсе тобі, моя голубонько сиза! — торохтіла вона до Лукії, — і все наше господарство. Тепер захожуймося обід варити.

— Вари вже сама, — відповіла Лукія, усміхнувшись, — а я піду до церкви.

— Хиба вже дзвонили?

— Зараз дзвонитимуть.

Справді небавом заблаговістили до вечерні. Лукія одяглася і пішла до церкви, а московка, пораючись біля печі, приспівувала:

Упилася я,
Не за ваше я;
В мене курка неслась,
Я за яйца впилась.

Не тямлю — як назвати отакі прояви в семї людськости? чи жалістними, чи щасливими? Мабуть швидче — щасливими, бо отакі люди з усякого життьового горя глузують; та не гадайте, щоб вони це діяли тому, що їм бракує того, що ми називаємо почуттям, — зовсім ні! Вони по своєму почувають. От хоч би й отся горопашна бабуся, що виспівує! Господь її відає! Може вона своєю піснею висловлює злий сарказм, а може й елегію чутливу. Часом вона ладна, сміючись щиро, розповісти вам про свою скорботню подорож до Казані й назад, а часом з чужого пів-лиха заридає і за хвилину витре сльози, наче й не плакала. На мою думку такі люди щасливі.

Коли Лукія вернулася з церкви, у »московки« була вже готова вечеря: замість столу, вона постановила порожню бодню, на неї засвічену свічку, свіжу рибу й чвертку горілки.

Лукія горілки не пила, та й риби не їла; звістно — вона говіла.

— Не хочеш, моя голубко сиза! як собі хочеш, а я на старості випю.

— Випий на здоровля.

Повечерявши, вони ще довго сиділи: Лукія за роботою, а »московка« розповідала, або розпитувала. Лукія шила своєму синові к святу обнову: білу сорочечку з мережаним коміром і жупанок з червоної китайки.

— Так ти, голубонько сиза, з того часу й не бачила його?

— Ні, не бачила.

— Не-що-давно його з нашого села вивели до якогось инчого. Що-ж би ти думала! Знайшлися такі дурні,

що й туди за ним помандрували. От Одарка Норівна — може знавала? Тай лихо-ж він з нею тут витворяв! Правда: хиба з нею однією тільки?!

Слухаючи, Лукія то блідла, то червоніла.

— Безталанна молодице! Чи вже-ж до тебе в душу залазить злість або ревність? Забудь ти про його! Не варт він спомінок!

Отак, чи трохи, що не так проводили вони вечорі цілий тиждень. Одговівшись, Лукія попрощалася з »московкою«, запрягла свою конячку і виїхала за село. В полі снігу майже не було вже; лежав потроху ще на дорозі, та й дорога вже почорніла. Сяк-так допхалася вона до Ромодану, а тут покинула санчата і повела коня за повід.

В селі довго говорили
Де-чого багато,
Та не чули вже тих речей
Ні батько, ні мати.

А улани, як довідалися про полюбовницю свого начальника, так дивлячись на неї, як ішла вона з церкви, тілько всміхалися та вуси крутили.

А куми-сусідки як довідалися, що Лукія у »московки« кватирувала, так тілько руками махали.

Вернувшись на хутір, Лукія ніяк не налюбується було з свого Марочка. Вона ще ніколи на цілий тиждень з ним не розлучалася. На радощах хотіла зараз прибрати його в ті обнови, що пошила, та якось спинялася. А старі, радіючи, повідали їй, що того самого дня, коли вона поїхала говіти, приїздив до їх улан-мисливець, брав Марка на руки, цілував, любував з його і обіцявся на свято подарувати йому щось таке, що всі ми здивуємось.

А Лукія навіть і не всміхнулася: старим це не подобалося, і коли вона вийшла з хати, то Марта, голублячи Марка, говорила:

— Та що їй до тебе, моя дитино! ти їй чужий, так вона про тебе й байдуже.

— Ну, ти вже підеш прибірати! — пробубонів Яким, надів шапку й пішов з хати.

До свята улан не навідувався, за те надолужив на святках: не було й дня того, щоб він не приїхав і кожен раз все говорив, що почта з Петербурга не прийшла ще, мабуть, через розпутицю. Траплялося, що він заставав Лукію на самоті. Тоді вже й міри не було його клятьбам, що він кохає її ще більш. Вона на його майже не гнівалася вже.

Паскудна ти, лукава людино! Чого ти від неї хочеш? Чи вже ради поганого раювання на один мент ти знов хвилюєш їй серце, що ледве трохи втихомирилося?

Бідолашна ти, слаба ти молодице! Ти знов не від того, щоб слухати його дияволські підступні речі! Ти не від того, щоб забути своє горе минуле; горе батьків; навіть могили їх забути! Та вона-б і забула (сатана-ж і святого спокусив), вона-б знов упала в безодню, і може-б упала вже без вороття, та на її щастя на провідному тижні велено уланам виходити в другу губернію. Отсе єдине й спасло її.

А якої праці треба було їй ужити, щоб перемогти себе! Тілько висока, благородна любов матері спасла її від тієї ковбані, що вдруге стояла перед нею. Без отієї любови пішла-б вона за ескадроном так, як ідуть тисячі инших таких. Спершу твій милий, чорнобривий, обтяв би тобі коси, одяг би хлопцем (отак, як сердешну Оксану), щоб потаїти від товаришів твою стать! За місяць би вже й не таївся, а ще за місяць пяна молодіж жартувала-б з тобою десь на біваці. На третій місяць ти-б вже старою стала про них; огидла-б їм, бо ти знов

стала-б вагітною, і возили-б тебе на возі в гурті з дорогими псами. Щож! Одкараскатися од тебе не можна, а захиститись тобі нігде, опріч уланського обозу. І от десь в дорозі ти привела-б дитину під возом! свідком твоїх страждань був би тільки німий місяць, а Бог милосердий один тільки втішав би та заспокоював твої сердешні скорботи. От ти-б трохи заспокоїлась, трохи висушила свої сльози, прислухаєшся... навкруги тиша; тільки чуть десь далеко фиркають коні, а поблизу цвіркун цвірчить... Дитина твоя мовчить; ти ледве підвелася на ноги; береш її, та крадькома, нишком плентаєшся з табору... вийшовши на шлях, ти знов збочуєш, бо ти боїшся шляху! Ти знов у степу! Далеко, й від табору й від шляху, кладеш свою дитину на запашну траву і немов та вовчиха вовченятам риє нору, так ти в нестямі риєш могилу своїй дитині! Спинись! Воно плаче! Але-ж ти не чуєш! Тобі ввижається, що в степу вовки скиглять! От яма готова! Ти ціпко хапаєш свою дитину, кидаєш її в яму... У тебе не стало духу засипати її землею! Ти буцім божевільна біжиш у степ! О, яким би великим добром було за-для тебе, коли-б ти збожеволіла! Але-ж ти знесиліла! Падаєш на траву й небавом, немов після тяжкого сну, прокидаєшся і прокидаєшся на лихо! Ти хоч і не виразно, одначе все собі пригадала... Але-ж знесилена ти неспроможна встати на ноги! Силкуєшся, силкуєшся... Марне! Так тебе застане і світ, і ранок; так тебе й південь пектиме. Смерть наближається до тебе; але-ж смерть грішників люта. Вечір тебе трохи освіжить. Ти, зібравши останню снагу, лізеш по траві, й, на лихо собі, вилазиш на шлях. Тебе, ледве живу, зняли чумаки, привезли в село й віддали на руки добрим людям. Ти повагом оживаєш. Видужаєш і, трохи не гола, йдеш до шинку. Ти згадала собі, як тебе улани вином напували: весело тобі було! Алеж хто тепер дасть того вина тобі, — злидарці змарнілій?! В шинку ти найнялася до жида носити воду

за чвертку горілки. Овва! горілка не помогла, а ще гірше нагадала тобі, що ти душегубниця!... Розпалена уява твоя показує тобі страждання без краю. Несамовита — гукаєш ти: »Щож мені діяти?!« А сатана на вухо шепоче тобі: »Утопись!« Ти послухалася діявола і біжиш, може до своєї рідної Сули, щоб утопитися. Косарі тобі не дали. Ти розповіла їм про свій лихий вчинок. Тебе повели до волости, потім в острог, потім у твоє рідне село, та, не знімаючи кайданів — на кобилу, а з кобили простісінько на Сібір!

Могло статися й инакше: ти могла подружитися з уланами й ходити собі за їх ескадроном, під усяку погоду, як ота у Котляревського єдинородна Енеєва мати:

»Задріпана, боса, простоволоса.
І часто густо сердешна богиня пафоса,
В шинелі сірій щоголяла,
Манишки офицерам прала,
Горілку з перцем продавала« і т. д.

Отак може й тобі довелося-б калатати своє ображене, грішне, неприкаянне життя! Але тебе спас янгол прекрасний; тебе спас твій син і твоє будуче, хоч і гірке й сумне, та не лиходійне й не безрадісне...

В понеділок на проводах Яким з Мартою поїхав на село поминати батьків. Лукія і за своїх батьків дала їм на часточку.

— От що, Якиме! мовила Марта, — запишім і її батьків у нашу грамотку, та нехай укупі й поминають; вона-ж у нас, як дочка рідна.

— Добре, запишім.

Лукія, попрощавшись з старими, засунула з середини двері, прийшла в хату, стала біля колиски і довго дивилася на сонного Марка, а потім мовила:

— Господи милосерний! Укрепи і спаси мене! де я на цілому світі знайду таких людий, щоб мене донею звали, а батьків у свою грамотку заводили!

Вона тихцем заплакала й стала молитися. Тоді саме Марко прокинувся і, простягаючи до неї рученята, промовив: »Мамо!« Вона наче злякалася, взяла швидче його на руки, цілувала його, плачучи й говорячи: »Сину мій, сину! дитино моя!« А Марко, немов він розумів її, обгорнув її шию своїми пухлявими рученятами й лепетав: »Мамо! мамо!«

Отямившись, вона стала перед образами на вколішки, перехрестилася, взяла Маркову ручку, склала його рожеві пучечки й почала вчити його хреститися, говорячи крізь сльози: »Молися, синку! молися, моя дитино! молися, янголе Божий за мене грішну«.

До обіду Лукія гралася з сином у хаті, а по обіді одягла його й пішла з ним рясту рвати. Погулявши в саду і нарвавши рясту, вона верталася у хату. Вже взялася вона за сінешну клямку, аж чує, хтось її кличе. Вона озирнулася і затремтіла: за брамою стояв її полюбовник. Вона хотіла швидче в хату, але він знов кликнув її.

— Одчини-ж ворота! мені не хочется з коня злазити.

Лукія не рушала.

— Та що це, стовпом тебе поставило, чи що? Готова ти, чи знов передумала?

— Передумала!

— Тьфу! яка ти незносна! Годі дуріти; одягайся швидче! За хутором тебе коні ждуть.

— Нехай собі ждуть!

— Та не дрочи-ж ти мене, а скажи на одруб: чи поїдеш, чи ні?

— Ні!

— А, ти клята! та без тебе-ж я жити не спроможен!

— То й не живи.

— Не живи?! Тварюко ти, безсердешна! Щож, вішатися, мені через тебе, чи що?

— Вішайся.

— Жартуєш ти, чи що? Останнім разом питаю у тебе: поїдеш, чи ні?

— Ні, не поїду.

— Дурна-ж ти, дурна! а я тобі добра бажав, хотів щаслівою тебе зробити.

Лукія сумно глянула на його. А він каже:

— Хотів у Ромнії перевінчатися з тобою.

Лукія ще раз глянула, одвернулася і хотіла йти в хату.

— Тривай! одно слово!

Лукія спинилася.

— Підійди близше.

— Ну, кажи, що там таке?

— Ну скажи; дурненька: хиба мужичкою тобі краще бути?

— Краще.

— Та отямся ти! аж — ти будеш офіцершою!

— Не хочу! досить з мене того, що я мати офіцерського сина.

Лукія одвернулася.

— От, уперта »хахлуша«! — Він вдарив її нагайкою по голові й процідив: »клята!«, повернув коня і побіг в поле. Лукія подивилася у слід його, спустила дитину на землю і пішла до хати. Але не спромоглася ввійти в хату, блідна й знесилена вона сіла на призьбі, випустила з рук Марочка і затулила свою твар долонями. Довго вона так сиділа. Марко сидів біля її ніг і розсипав повялий вже ряст. Нарешті Лукія нишком мовила:

— Офіцерша!... бреше! За що він мене побив? Що я йому заподіяла? сина привела?

І вона гірко-прегірко заплакала. Марко, дивлячись

на неї, і собі заплакав. Вона взяла його на руки, поцілувала й мовчки пішла в хату.

Старі під вечір вернулися на хутір і сміючись розповідали, як улани виходили з села; як одна, вже вагітна дівчина пішла за возом знайомого їх мисливця.

— Як бо її зовуть, — мовила Марта, — тривай, от і забула... Господи!... от память!... згадала — Одаркою.

Лукія затремтіла. Марта додала:

— Тілько з якогось другого села, не Буртянська.

— А що-ж отсе нашого знайомого не видно було між уланами?

Не видно, еге! я навмисне дивилася, та ні, не було.

— Мабуть — чи не поїхав попереду?

— Мабуть, що так.

Мирно й спокійно на Якимовому хуторі минали місяці й роки. Якимові комори начинялися всяким добром; воли, корови й иньча худоба множилася. Чумаки його що літа верталися з дороги з великим заробітком; бджоли його по тричі на літо роїлися, так що він що року самого меду продавав сотень на пять, коли не більш, не кажучи вже про віск. Садовини він не продавав, а то-б і за неї лупонув не одну сотнягу. »Нехай, каже було, добрі люди споживуть, так спасибі скажуть«. Одно слово: на двір до Якима всіма сторонами добро лилося: немов сама доля-непосідниця, в образі Лукії і Марка, поселилася у його на хуторі. Правда й те: з Лукії хозяйка була невсипуща й дотепна.

— Господь її відає, — каже було стара Марта, — де вона усього так навчилася! От тобі й московка! та з нею сама благодать Божа! Мабуть розумного вона батька дитина.

Старим зосталося тільки дивитися на Лукію та Богові дякувати. Вони, таки й не забували про Бога: Марта що року ходила в Київ на прощу, а Яким, хоч і не ходив, за те впродовж року кілька молебнів наймав: коли не криницю, так пасіку святить, а то й просто покличе отця Нила правити молебень »о здравії і долгоденствії«. Тай й без того він, сидячи в пасіці, коли роїв не здіймає, так псалтир читає.

Отак щасливо йшов час на хуторі. А Маркові тим часом минуло сім літ. І щож за дитина з його виросла! Тиха, прекрасна, слухняна, хоча і всі її, найпаче Лукія, з рук не спускали. Отсе було в неділю, коли старі поїдуть на село до церкви, Лукія прибере його в жупанок, в червоні сапянці, в сиву, з кримських смушків, шапку, постановить його перед себе і любується ним, наче намальованим! А тим часом вона ніколи й виду йому не подала, що вона його мати. Господь її знає, чому вона так діяла: може опасувалася старих, а може й так. Старі казали, що треба-б Марка до школи віддати, та все ждали, доки мине йому сім літ.

Нарешті й цього діждалися. Це випало саме в зелену неділю. Прямо з церкви привезли на хутір отця Нила з усім причтом. Одслуживши в саду молебень з водосвятієм, він прийшов в ризах в хату, окропив свяченою водою усю оселю, а потім взяв Марка за руку, постановив його на вколішки перед образами, розгорнув псалтир, тричи перехрестився і прочитав псальму: »Боже! в помощ мою вонми«. Тоді, скинув ризи, сів за стіл і спитав у Якима буквар. Буквар був у Марти в скрині: вона там його ховала, принісши його з Київа. Яким подав буквар.

— Приступи до мене, чадо моє! — мовив отець Нил до Марка.

Марко підійшов.

— Говори за мною.

Марко боязливо говорив за попом: »аз, буки, віди«

і т. д. Перечитавши азбуку, отець Нил загорнув буквар і мовив: »корень науки гіркий, за те плоди солодкі. На сьогодні буде з нас, а на далі більш попрацюємо. Тепер, віддавши Боже Богові, оддаймо і кесарево кесареві«.

Яким, сам людина письменна, зараз імкнув, до чого отець Нил річ веде, моргнув на Марту і на Лукію, а сам побіг до комори, сказавши:

— Просимо, пан-отче! сідайте за стіл.

За хвилину на столі стояло повно і наїдків і напоїв, ріжний квас з садовини і настоянки, а посеред столу Яким постановив шкляне, мудро зроблене барильце з вистоялкою. Отець Нил прочитав »Отче наш« і »ядять убозі і наситяться«, поблагословив »яство і питіє« і сів за стіл. За ним сіли й всі иньчі, опріч Марти й Лукії, і почали воздавати кесарево кесареві.

По обіді отець Нил з усім своїм причтом пішли в сад і сіли на траві під грушею біля криниці. Отець Нил отверз уста своя і в причтах глагола. І чого вже тільки він не глаголав: і про Симона Столпника, і про Марію Єгипетську, і про страшний суд. Ледве почав був »отолстѣ сердце ихъ«, як прийшла Лукія з килимом, а Марта з шкляним барильцем, та вже не з вистоялкою, а з сливянкою. Отець Нил, побачивши їх, промовив:

— Хвалите, отроци, Господа... і господиню, — додав він усміхаючись ласкаво до Марти.

Лукія розіслала килим, а Марта, постановивши на його барильце, прохала отця Нила »благословити«. Він, христячи барильце, »возгласив«: »ізийди із тебе душе нечистий, а вселися в тебе сила Божа і яви чудеса мировi«.

Підійшов і Яким; на тарільці у його були великі свіжі яблука. Отець Нил, побачивши яблука, промовив:

— Благ муж щедрая дая. Тілько скажіть мені, Якиме, яким чином ви їх зберегаєте?

— А от як із'їсте, поздоров Боже вас, так я й

скажу, — відповів Яким, становлячи на килим тарілку з яблуками.

— Добре! покоштуємо. Та де це ваш новий школяр? Нехай би він сливянкою почастував, — говорив о. Нил, беручи яблуко.

Одним ментом Лукія привела Марка в сад.

— А ну, ти, новий школяре! — мовив Яким сміючись, — почастуй сливянкою отця Нила, а вони тебе колись березовою кашою почастують.

— Корень науки гіркий, — саме до речі мовив отець Нил.

Лукія взяла барильце, а Марко чарку і почали частувати гостей. Коли Марко підніс чарку діяконові, цей, беручи її, промовив: »Не упивайтеся вином, в нем же єсть блуд«.

— Таки-так! блуд! — мовила Марта, — а ви, отче Єлисею, випийте ще чарочку нашої сливяночки.

Отець Єлисей випив.

Під грушею сиділи вони до самого вечора, та все слухали отця Нила, а він до того договорився, що замість пророк Давид, говорив пророк Демид. Потім усе духовенство заспівало: »О всепітая Мати«, далі »Богом избранная Мати Отроковице«, потім »О горе мені, грішнику сущу«. Тут вже і Яким не втерпів, і підспівував тихенько басом.

— От коли-б тимпан і органи, або хоч гусла доброгласні, отут би ми воскликнули Господеві! А чи не послати нам по гусла? — спитав отець Нил.

— Послати! послати! гукнули всі в один голос.

— А послати, так і послати! — сказав Яким. — Лукіє! кажи Сидорові, нехай зараз коней запрягає; я сам поїду. А тим часом прошу до хати, отче Ниле! Отче Єлисею! і ви, і ви! — говорив він до причту. — Бачте, на дворі і темно вже, й холодно.

Товариство пішло в хату. А що там в хаті діялося,

про те Господь відає. А я тілько й знаю, що Яким по гусла не поїхав.

Клечальна неділя тяглася аж до вівторка. У вівторок, пообідавши, гості поїхали до дому, а Яким з Мартою, провожаючи їх, все жалкували, що вони не зосталися у них ще на годиночку, цеб то ще днів на два.

Другої неділі рано вранці прибрали Марка в найкращий його жупанець, засунули йому за пазуху граматку, посадили його на воза й повезли в село до церкви наче, а справді — до школи.

Лукія, хоч і не плакала, розлучаючись з сином, а все-ж таки шкода їй було розлучатися. Журливо розлучалася вона з своєю втіхою єдиною; але-ж вона не зупиняла і не відмовляла так, як стара Марта. Марта, плачучи, говорила Якимові:

— Ти скажи мені, де ти бачив, щоб з школи виходило що добре? Вийде якийсь пяничка, а може ще й злодій! Тілько дитину зопсують!

— Мовчи бо, доки я не розсердився! — говорив Яким, надягаючи на Марка поверх жупанка нову свитку.

— Ну, куди ти його, отсе, кутаєш?

— Куди? в дорогу! аж він там зостанеться, так не возити-ж за ним свитку.

Отак виряжали Марка в далеку дорогу. Лукія мовчки дивилася на все; і, слухаючи Мартині змагання, і сама, майже, годилася з нею. Коли-ж Яким, помолившись Богові й виходячи з хати, промовив: »Наука — світ, а невчення — тьма«, так Лукія зовсім згодилася з ним, кажучи: »Принаймні хоч Богу молитись навчиться«.

Лукія провела їх за браму й довго дивилася у слід, аж доки не стало не видно вже воза; тоді вона тричі перехрестила по вітру в той бік, куди вони поїхали; й промовила, вертаючись в хату:

— Пошли тобі, Господи, свою благодать святу.

У вечері Марта розказала Лукії, що Марко плакав, прощаючись з ними, і що він житиме у отця Нила, а

до школи ходитиме тільки вчитися, і що вона сама заходила в школу подивитись, де там буде вчиться Марко.

— Пустка, — казала вона, — така пустка, що самій страшно й зайти, а школярі такі жовті, бліді, неначе їх з хреста поздіймали. А під лавою все різки, та різки, та такі колючі. Господь їх відає, де вони їх беруть. Шепшина все! А на стіні, біля самого образа, дротяна тройчатка. Дяк такий сердитий, аж страшно на його дивитись. Я дала йому копу грошей, щоб він не дуже силував Марка, хоч на перших днях. Треба буде, ще чогось йому послати, хоч полотна на штани, та на сорочку, а то замордує бідну дитину. Чи не однесла-б ти, Лукіє, завтра, а то я боюся, убє, він, занівечить сердешного Марка.

— Добре! — відповіла Лукія, — я віднесу, та й сама подивлюся на ту школу.

— Подивись, подивись! та ще от-що: вчини ти на завтра паляниці. Я думаю, треба хоч зо дві паляниці однести Маркові, а то воно бідолашне хоч і обідає у попа, та який там обід. Я думаю, воно завжди голодне.

Завтра Лукія пішла в село з паляницями і з полотном. Вона не зайшла до отця Нила, а пішла просто в школу. Дяк був зовсім не сердитий, а школа зовсім не походила на пустку: хата, як хата, тільки що школярі сидять та читають — хто що втне. І Марко сидить між ними і теж читає. Лукія, побачивши, що й Марко читає, трохи не заплакала й подумала: »Як воно, сердешне, швидко навчилося читати«! Вона глянула під лаву — різок там нема; глянула на образ — і нагайки біля образа не видко. Оддавши дякові полотно, вона спитала, чи можна їй побачитись з Марком?

— Чом же не можна! можна, можна — і, покликавши Марка, мовив до його: — ти, Марку, добре сьогодні вчився, так увесь останок дня можна тобі гуляти. Йди з миром.

Марко загорнув граматку, положив її за пазуху,

встав з лавки і, побачивши свою наймичку, заплакав. Лукія теж трохи не заплакала. Вона взяла його за руку, попрощалася з дяком і пішла з школи. Вийшовши втрела своїм рукавом Маркові очі, та й сама заплакала.

Тихою ходою пішли вони до двору отся Нила. Оттакі гостинці давала вона що тижня дякові й Маркові, а в неділю Марта привозила дякові копу грошей, меду, чи шматок сала, чи що инше.

Місяців за два Марко вивчив граматку аж до самого »іже хощет спастися«. Давним старосвітським звичаєм треба було кашу варити. Про це заздалегідь сповістили хуторян. Марта, варячи кашу, положила в неї шість пятаків, а Лукія, коли Марта одвернулася од каші, вкинула туди сороківку.

Лукія понесла кашу до отця Нила, а від отця Нила Марко поніс її в рушнику, вишитому Лукією, в школу: тут він постановив її на долівку, рушник підніс учителю, а до каші прохав товаришів. Школярі посідали навкруги горшка, а Марко, взявши тройчатку, став біля їх і без милосердя бив усякого, хто упустив хоч крихиточку дорогої каші.

Коли хлопці виїли кашу, Марко погнав їх тройчаткою до води і тут заходилися громадою горщок бити. Розбили!... Тоді дяк на більшу учту розпустив їх по домівкам, а Марка пустив на хутір на два тижні, щоб спочив після граматки. Але Марка, замість спочинку, зустріла нова, несподівана праця. Яким загадав йому щодня при Марті і при Лукії читати граматку від краю до краю навіть і »іже хощет спастися«.

— Та на що-ж ти його примушуєш читати і оте »аще хощет спастися«? — питала Марта: — дитина того ще не вчила, то й читати не треба.

— Ти, Марто, людина не письменна, так і не втручалась би не в своє діло, — говорив Яким, — а ми відаємо, що діємо.

Під кінець другого тижня Марко ладен був з »батківського« хутора тікати в школу. В школі були ровесники, а дома хто йому товариш? Правда: воно й у школі не тепло, та все таки лучче, ніж дома.

За два тижні Марка знов вирядили до школи, надававши йому всякої їжі і »часослов«, що того літа Марта принесла з Київа.

Великим постом, коли Яким і Марта говіли, так Марко читав вже посеред церкви велике повечеріє. Старі з того невимовно раділи. Виходячи з церкви, Яким погладив Марка по голівці і дав йому мідну гривню на бублики, кажучи: »Учися, Марку, учися! Науки за плечима не носить«.

А Марта, вернувшись до господи, розказувала Лукії про Марка дива. Вона говорила, що дяк, як, прирівняти до Марка, так просто дурень. Небавом Марко і самого о. Нила за пояс заткне. Хіба тілько на гусла не вмітиме грати. Так цього йому й не треба.

— Та що-ж він там? та як же він там читає? — допитувалася Лукія.

— Так читає, що хоч би й самому дяку, так не сором. Та мабуть дяк і загадує йому таке читати, чого сам не втне.

Лукія нетерпляче дожидала вербного тижня, коли вона зібралася говіти. Нарешті діждалася і почула, як Марко читає не тільки: »Не скверная, не блазная«, а й всенощну, навіть »часи«.

Невимовно раділа, коли виходячи з церкви чула, як люди казали: »Який гарний школяр! як він прехороше читає, немов пташка та щебече! Наділив же Господь добрих людей такою дитиною«!

За те-ж Марко не малі й гостинці мав од неї: цілий тиждень усю школу він бубликами годував. Швидко йшов Марко по ниві осьвіти. Під кінець другого року він, на диво всім, а більш за всіх на диво учителеві, перейшов через увесь псалтир навіть з молитвами, а

за читання кафизм у церкві все село його хвалило й шанувало. На що вже Денис Посяда, так нікого не хвалив, а й він, виходячи з церкви, скаже було: »нічого сказати! славний школяр! прегарно читає«!

Довго Яким з о. Нилом радилися: чи вчити Марка письму, чи нехай на псалтирю й край буде? З своїми на хуторі Яким про це не радився: він знав, що Марта буде проти його; тим то він і мовчав. Поміркувавши з о. Нилом, став він на тому, що треба Марка вчити письму.

Мудрость книжна далася нашому Маркові, але й мудрость скорописна не відцуралася від його. За пів року він зрозумів усі тайни каліграфії і було так ловко виведе літеру ферт, що сам учитель його тільки було плечем здвигне, тай нічого більш. Але хто більш за всіх радів з його писання — так це Яким. Марко раз-у-раз писав до його листи, надписуючи на адресі: такої-от губернії, такого-от повіту, на »благополучний« хутір такий-от — учителю Якиму Миронову сину такому — от. Яким невимовно радів, одержуючи листи від свого сина з школи.

— От воно що значить людина письменна, — каже було він Марті й Лукії, тримаючи в руці листа; хоча і сам того листа не втне було прочитати, бо він читав тілько друковане. — От я й не був у селі, а знаю, що там діється, а ви баби! ну сказати: що ви знаєте? То то й воно! А от я так і знаю, що вчора отець Нил на гуслах грав: »Ісусе мій прелюбезний«, а попадя з иншими мироносицями приспівувала йому. От-от воно що! Еге!

— Ат! ти вже з того листу такого наговориш, що й на вербі груші ростуть.

— Коли не ймеш віри, так на, сама прочитай!

— Читай вже ти, а ми й так будем!

Яким було через пяте та в десяте, складуючи по літері, і прочитає їм:

— »Любі та дорогі рідні мої! Хвала Всевишньому, я жив і здоров, чого й вам бажаю. Єдинородний син ваш. М. Г.«

— Та й годі? — питає Марта.

— А ти-б чого ще хотіла?

— А ти-ж казав, що в листі і про попа з попадею написано?

— Дзуски вам до того, цокотухи! — і Яким клав листа за образ.

Сміючися пролітав час над хутором. Марко зростав і виріс парубок з його. Та який парубок! Просто на предиво! Сільські красуні так було не налюбуються Марком Гирлом.

Покинути школу спричинилося йому ось як. Раз якось Марта, вертаючись з Київа, занедужала, та, пролежавши сім тижнів, і Богу душу віддала. Довго вбивався старий Яким і плачучи перебрався жити в пасіку. На втіху старому треба було взяти Марка з школи. Лукія так і зробила. Нехай вже, думала вона, чому не довчився в школі, доучиться дома, а старому все-таки буде розвага, а то з журби та з туги і він, бідолашний, помре. І в неділю, подякувавши дяка і о. Нила, вона привела Марка на хутір. Яким зрадів, ожив, побачивши біля себе людину, яка тілько й вабила його до життя.

Доки не було ще Марка, Яким скидався на Афанасія Івановича, після того як вмерла Пульхерія Івановна: ріжниця була тілько та, що ні в господі, ні в господарстві не знати було тієї тужливої пустки, яка сталася в господі Афанасія Івановича після смерти Пульхерії Іванівни. Бо у Якима була Лукія.

Отсе було горопаха-дідусь кілька годин сидить у пасіці, не підводячи голови, зітхне, утре сльозу, що скотиться йому на сиві вуси, тай знов зітхне, знов заплаче. Та оттак і просидить, доки Лукія не прийде кликати обідати. Тоді він мовчки встане і йде за Лукією в хату. Здіймала вона з ним річ і про господарство,

і про чумацтво, і про бджоли, і про яблука. На все він тілько й промовить: »так« або »ні«. Раз якось вона мовила:

— Ви-б узяли псалтир та почитали за її грішну душу, вам би й легше стало.

Яким мовчки взяв з полиці псалтир і пішов у сад. Мартина могила була в саду під старими липами. Спинившись біля могили, Яким розгорнув псалтир, перехрестився і став читати: »Блажен муж«, а як став читати: »со святими упокой«, так вже не спроможен був виговорити »рабу твою Марту«. Він залився слізьми, книжка випала йому з рук і впала на могилу.

Оттак-то час і самотність звязують простосердих людий одного з одним. Благословенії і час і самотність і простосерді люди!

З кожним днем Яким оживав більш та більш. Лукія догоджала йому й доглядала його, наче малу дитину. А Марко не вважаючи на свій молодий вік і на свою, як каже Гоголь, »юркость« ні на хвилину не покидав його. Він уже знав, що він не рідний Якимів син і в глибині своєї молодої душі почував усе те добро, яке зроблии йому чужі, добрі люди. Инколи, замисливщись, він питав сам себе: хто-ж мої батьки рідні? Відповіді не було.

Що суботи читав він псалтир над Мартиною могилою, а Яким, стоячи біля його, плакав, молився та инколи шепотів:

— Хто-б тепер за твою душу псалтир читав, коли-б ми його не оддали було до школи? Читай, сину! читай, моя дитино! вона з того світу почує і спасибі тобі скаже. Душа її праведна тепер по митарствах ходить, — і він заливався слізьми.

Тим часом Маркові пішов 20-й рік, час було й на вечерниці навідатись і подивитися, що там діється. В осени він так і зробив і після першого разу став прохати у Якима благословення — одружитися.

— От тобі й на! — мовив Яким, — я гадав, що він все ще школяр, а він, бач, куди лізе! рано, рано, синку! Ти ще погуляй, попарубкуй, почумакуй, привези мені гостинців чи з Криму, чи з Дону. А то... ти сам посуди: яка за тебе піде? хиба така, що захистку немає. Та от спитаймося у Лукії: я гадаю, і вона скаже, що ще рано.

Спитали: Лукія сказала, що рано. Марко й носа повісив, а тим часом ночувати став ходити в клуню: в хаті, бачте, стало йому душно.

— Тямлю я, чого тобі душно в хаті, — казав, усміхаючись, старий Яким, а Лукія нічого не казала, тільки по цілим годинам молилася Богові, щоб він одвернув Марка од усякого поганого діла, від усякої нечистої спокуси.

Раз якось, коли Яким по обіді спочивав, Лукія покликнула Марка в другу хату й ласкаво спитала:

— Скажи, Марочку, по правді, по щирій: кого ти покохав? з ким ти хочеш братись?

Марко, як і всі закохані, розписав свою коханку, що вона така гарна, та красуня, що краще за неї і в цілому світі нема. Лукія умильно слухала свого сина й нарешті мовила:

— Я йму віри, що краще її й на світі нема, тільки скажи мені, якого вона роду? хто її батьки, що вони за люди, як вони з людьми живуть?

— Вона чесного й багатого роду!

— Багатства тобі не треба, у тебе й свого доволі, а скажи мені, чи ти кохаєш її?

— Як свою душу, як Бога на небі!

— Я тобі вірю, що ти її кохаєш, а коли кохаєш, то й лиха їй не заподієш. Дивись, Марку! Сохрани тебе Мати Божа! тільки ти її погубиш, не буде тобі прощення ні від Бога, ні від добрих людей.

— Скажи ти мені: як же я її погублю, коли я її кохаю?

— Як погубиш? Дай Боже, щоб ти й не знав, як ви нас губите і як ми самі себе губимо.

— Лукіє! от ти давно у нас живеш, чи не знаєш ти: хто моя мати?

Від отсего несподіваного питання Лукія затремтіла і не спроможна було ні слова відповідати.

— Скажи мені, скажи! Напевне — ти знаєш.

— Не скажу, — ледве промовила Лукія.

— Ти знаєш, далебі знаєш! скажи-ж мені, моя голубко, моя матінко! — він вхопив її за руки.

— Марта! — тихо відповіла Лукія.

— Ні, не Марта, я знаю, що не Марта. Я знаю, що я байстря, приймак.

Лукія вхопила його за руку й промовила:

— Мовчи! хтось іде, — і швидко пішла з хати.

— Вона запевне знає, — подумав собі Марко й пішов із хати в слід Лукії.

Скоро прийшла весна. Яким усе своє господарство препоручив Лукії, а сам з Марком подався на прощу до Київа. Лукія що неділі ходила на село, з церкви вона що разу заходила до попаді і, пообідавши, довго балакала з нею на самоті. Вона все роспитувала у попаді про свою сподівану невістку і довідалася, що вона чесного й доброго роду і недоброї слави про неї нема. Через попадю вона й сама спізналася з нею і запевнилася, що й попадя й син кажуть правду.

За місяць Яким з Марком вернулися на хутір і навезли своїй наймичці усяких коштовних гостинців, а собі привезли синього сукна, китайки, »Житіє Єфрема Сирина« і »Житія Святих отець« на цілий рік.

Отсі книжки Марко читав в літку і в осени довгими вечерами. Яким, слухаючи, оновляв духа свого: він потроху прийшов до себе й інколи не від того був, щоб послухати, як отець Нил грає на гуслах, або як отець діякон співає: »всякому городу нрав і права« і т. ин., тільки кожного разу він було промовить: »Ох, як би

тепер зо мною була Марта! дали-б ми себе знати«! І зараз же після того зажуриться було, часом і сплакне, кажучи: »Сирота я, отак сиротою і в могилу ляжу!... Марко!... Так щож Марко? Звичайно — він не чужий. Оженю його. Неодмінно після Покрови оженю, а літом нехай сходить в дорогу та привезе мені з Криму шапку сиву, щоб така була сива, як у мене голова«.

А Марко, перечитавши житіє якого-там святого, йшов ночувати в клуню, це-б то на село, до своєї коханки.

Лукія-ж, уложивши спати старого Якима, молилася Богові, щоб одвернув од її сина все лихо, та недобре.

На весні, спорудивши нові вози з новими ярмами мережаними, нові притики, лушні і занози, Яким вирядив свого Марка чумакувати на Дін по рибу.

— Іди, мій сину! — казав він Маркові, — та привозь своїй молодій подаруноки. Після Покрови, дасть Бог, ми вас і скрутимо.

Пішов Марко, зітхаючи, на Дін по рибу. А Лукія, скинувши торбу на плечі, пішла до Києва помолитися святим угодникам, щоб сину її гаразд в дорозі повелося і щоб гаразд вернувся до господи. На хазяйстві зостався сам Яким. Оборудувавши весняними роботами, він повиносив з омшаника бджіл, розстановив їх, як слід, у пасіці, взяв »Ефрема Сирина« і на все літо поселився в пасіці. Лукія, тим часом, прийшовши до Київа, заквартерувала в якоїсь міщанки, та, щоб не платити їй за кватиру й за харчі, взялася носити їй воду. Опівдні вона було наносить води з Дніпра, а ранком і в вечері по святих церквах та по печерах ходила. Одговівшись, вона на ті гроші, що зберегла, купила невеличкий образок святого гробокопателя Марка, перстень у Великомучениці Варвари й шапочку Івана Многострадального; поскладавши все те в торбу, попрощалася з хазяйкою і пішла до свого хутора. Не доходячи до Прилуки, в селі Дубовому Гаю, вона занепала на пропасницю. Сяк

так допленталася вона до Прилуки, а далі й до Ромна: хотіла зайти в Густиню, що тоді саме оновляли, та не вдалося. З Ромна йти далі — не було вже снаги, мусіла вона наняти підводу до хутора. Злякався старий Яким, глянувши на Лукію, так вона змарніла, постаріла »немов її з хреста знято«, казав він.

— Чи не покликать би ворожку? — спитався Яким.

— Пошліть по неї, бо я дуже нездужаю.

Яким не послав, а сам поїхав в село і привіз ворожку. Ворожила, ворожила й лічила Лукію і місяць і другий, та не помогла!

На своїм дитячім віку, коли мені було тільки 13 літ, я з батьком чумакував. Виїздили ми з Гуляй-Поля: я сидів на возі й дивився не на Новомиргород, що лежить в долині біля Тикача, а на степ за Тикачем. Дивився і думав собі: що я тоді думав — те відає один тільки Бог. От же переїхали бридьма через Тикач, виїхали на гору, дивлюся: знов степ і степ без краю, тільки в ліворуч щось мріє, ніби гайок. Питаю у батька: що то таке видно?

— »Девята рота«, відповів він. — Але про мене цього не досить! Я міркую: що воно таке »девята рота?«

Степ... все степ і степ!

Нарешті ми стали на нічліг в »Дідовій Балці«.

— А он і Єлисавет, — каже батько.

— Де?

— Он на горі циганські шатри біліють.

Опівдні приїхали ми в Грузівку, а ранком другого дня в Єлисавет.

Скорботно мені, журливо згадувати тепер мою молодість, мій дитячий вік безпечний. Сумно мені споминати ті степи широкі, безкраї, що я тоді бачив! ніколи вже я їх не побачу.

Побувавши в Таганрозі і в Ростові, Марко з своїми чумаками виїхав у степ; йшли вони не почтовим, а прямували через Орелью на Старі-Санжари. В Санжарах переправились через Ворсклу тай завдали добрим людям бенкет. Купили три цебри горілки, наняли троїсту музику тай понесли горілку поперед музиків. Кого тілько стрінуть — чи пана, чи мужика — все одно: »Стій! пий горілку!« Музики грають, а чумаки всі, як один, танцюють. З такою учтою перейшов Марко Санжари.

В Білоцерківці справив теж саме, а в Миргороді, хоч і не було переправи, а чумаки таки своє справили.

— Хорол, — казали вони, — хоч і невеличка річка, а треба свято відбути.

І відбули. В Миргороді вони взяли вже не чотири цебрі, а цілу бочку горілки і все місто покотом положили. А вже про музики, та про танці нічого й казати!

З Миргороду вийшли, за Божою запомогою, на Ромодан, та, попасши волів, і потягли шляхом Ромоданом на Ромен.

»Ідуть собі чумаченьки
Та йдучи співають«.

А чом же ти, Марку, не співаєш в товаристві з чумаками? Ге! От чому я не співаю: покинув я дома дівчину молоду, що то тепер з нею? Везу їй з Дону оксамиту, парчі і всього коштовного, а вона, моя молода, може вже з другим одружилася.

Чим близше підходили вони до того шинку, біля якого їм треба звертати вправоруч на хутір, тим більш Марко сумним ставав.

— І чого отсе ота наша наймичка не йде в мене з голови? А може вона скаже... — думав собі Марко.

Минули й Лохвицю; прийшли й до шинку. Марко попрощався з своїми товаришами-чумаками як слід; по-

дякував їм за науку та з своїми мажами повернув собі на хутір.

До хутора не далеко, верстов з пять, а проте Марко з своєю валкою став на нічліг у полі. Наймити ночують собі в полі біля волів, та біля возів, а Марко метнувся до своєї коханки.

»Серце моє, доле моя,
Моя Катерино!«

мовив він до неї, коли вона вийшла у вишневий садок. Чимало балакав він до неї отакі речі: балакав, бо не відав, що діється дома. А діялося ось що:

Ворожка своїми ліками довела сердешну Лукію до того, що Яким мусів прохати отця Нила відслужити над нею маслосвятіє. Після цього духовного ліку Лукії полегшало; принаймні вона здужала говорити. Першим словом вона спитала:

— Чи ще не прийшов?

— Хто не прийшов? — спитав Яким.

— Марко! — ледве промовила вона.

Під вечір їй ще полегшало. Вона прохала Якима послати їй постіль на полу. Коли її перенесли на піл, вона прохала Якима, щоб сів біля неї. Яким сів: вона йому нишком мовила:

— Я не діждуся його, помру. У мене є гроші; віддайте йому. Усі гроші, що я у вас заробила, я сховала в коморі, на горищі під стріхою. Віддайте йому: то я для його ховала їх; та ще віддайте йому образок святого Марка Гробокопателя, що з Київа я принесла, а молодій його, як ітимуть до церкви вінчатися, віддайте перстень святої Варвари, а собі, мій тату, візьміть шапочку святого Йвана.

Трохи помовчавши, Лукія знов мовила:

— Ох! трудно мені стає! Я не діждуся його, помру, а він, мабуть, десь близько... Я його бачу.

Знов трохи помовчавши, спитала:

— Чи ще далеко до світу?

— Треті півні отсе тільки проспівали, — відповів Яким.

— Дай Господи мені до ранку дожити, та подивитися на його. Він вранці приїде.

А Марко тієї ночи, коли його мати сповідалася Якимові, цілував свою молоду, стоячи з нею під калиною; довго говорив він їй солодкі, палкі, сердешні речі; потім замовкав і довго дивився на неї мовчки, цілуючи її карі, прекрасні очі.

Заспівали треті півні. Небавом почало займатися на день.

— До завтрього, моє серце єдине! — мовив Марко, цілуючи свою кохану.

— До завтрього, мій голубе сизий!

Вони розійшлися.

— Іде, іде! — шепотіла недужа Лукія, коли сонце зійшло. — О, чуєте! Брама скрипнула.

Яким вийшов з хати і стрів Марка з чумаками: вони саме виїздили в двір.

— Іди швидче в хату, — мовив до Марка зраділий Яким, — а я тут і без тебе ладу дам.

Марко увійшов у хату. Недужа, побачивши його, здрігнула, підвелася і простягла до його руки, кажучи:

— Сину мій! Дитино моя! Йди до мене.

Марко підійшов до неї.

— Сядь отут біля мене; нагни до мене свою голову.

Марко мовчки зробив те. Вона своїми змарнілими руками схопила його кучеряву голову й нишком на ухо йому промовила:

— Прости! Прости мене! Я... я... я твоя мати...

Коли Яким вернувся в хату, так побачив, що Марко, плачучи, цілував ноги помершій вже наймичці.

(Повісти зредаговано на основі видання Д. Дорошенка.)

Спомини про Тараса Шевченка.

В 1847. р. Шевченка заслано в оренбурський корпус Йому, як народному поетові і художникові, було заборонено брати в руки перо й оловець. Жандарм привіз його в Оренбург у червні 1847. р. у ночи просто до вартівні, де Шевченко проспав ніч на голій долівці. В ранці комендант Ліфлянд відправив його у касарні 3-го Оренбурського лінійного баталіону. Того-ж самого дня по Оренбурзі рознеслася вістка, що прибув Шевченко. Земляки зараз пішли у касарні і випросили його до себе на кватиру. Стріча з Шевченком була памятна: і він і ті, що прийшли до нього, плакали — не знаю, чи з горя, чи з радости, що побачили свого рідного поета. Увесь день він пробув посеред земляків, співав рідні пісні, читав дещо з своїх творів і був ніби-то не дуже сумний; але видно було, що він багато таїв у душі і хотів наперекір долі бути висшим над неї. В дорозі від Петербурга до Оренбурга він був усього 9 днів[1]); від такої незвичайної для нього дороги, від безсонниці, а також переміни клімату він занедужав на легку лихорадку.

Другого дня вже було відомо, що його назначено до Орської кріпости. Земляки радили йому, як недужому, записатися до лазарету на два тижні, а тим часом сподівалися поклопотатися, щоб його лишили в Оренбурскому баталіоні, де Шевченкові можна було жити хоч троха

[1]) В своїм дневнику записав Шевченко, що відбув сю дорогу в 7 добах.

вільнійше. Але він не згодився на се через те, що ненавидів лазаретів, а друге через те, як він казав, що ніколи ще нікого не обдурював. Просити-ж за себе він не дозволив, бо не хотів у таких обставинах принижувати своєї гідности просьбою. Днів через три його одягли в салдатську одежу. Коли він приміряв мундур та шинелю, тоді йому уявилася вся його будуччина і сльоза натискалася до очий, але він зумів здержати свої почуття в касарні. Йому на стілько бракувало знайомості життя, особливе життя салдата, що він, навіть не відаючи про те, що йому принесено одежу, котра звичайно шиється на кошти казни[1]), запитав унтерофіцира, що коштує одежа? Унтерофіцир, не запиняючись, відповів, що 40 рублів і Шевченко зараз же заплатив гроші. Але якийсь офіцир довідавшись про се, відобрав у унтерофіцира гроші і вернув їх Шевченкові.

Через тиждень Шевченка приділено до лінійного оренбурського 5. баталіону й відослано в Орську кріпость, де комендантом був тоді ґенерал-майор Ісаєв, чоловік старий і доволі добрий. В Орському Шевченко швидко познайомився з Поляками засланцями; один із них Фіґнер, що був учителем дітий Ісаєва, зійшовся з Шевченком близше, ніж інші. Завдяки йому Шевченка принято в домі Ісаєва й дозволено жити в нанятій квартирі. Через місяць після приїзду Шевченка я був в Орському і кілька днів пробував з ним. Його життя, дякуючи Ісаєву, було досить не погане: більшу частину часу він проводив або за книжками або в розмовах з Поляками.

Але в 1847. р. вмер Ісаєв; отоді то настав для Шевченка тяжкий час. Комендант баталіону Мєшков (з простих салдатів) виказував над ним усю силу своєї власти. Він перевів його в касарню, де Шевченко спав і цілісенькі дні проводив на брудному свому ліжку, що було

[1]) скарбові гроші.

в касарні в числі інших 50. Приїзджаючи туди доволі часто »по ділам служби«, я все провідував Шевченка і бачив тодішнє його життя в касарні. Товариство пяних, розпустних салдатів, тяжке повітря, сміття, невпинний крик — все те страшенно бентежило Шевченка; але він не відважувався просити Мєшкова про полекші. Та сього салдата-майора багато людий просило про дозвіл Шевченкові жить на окремій кватирі; але він не любив Шевченка за його непокірну вдачу, за те, що він не вмів і не хотів нікому кланятися, і що дня, разом з іншими, водив його на муштру. В касарні Шевченко багато читав, дістаючи книжки у знайомих. З особливої ласки дозволяли Шевченкові іноді провідати знайомих на годину або дві; алеж сей його вихід рідко проходив для нього без якихсь приключок. Салдати, товариші Шевченка, користуючись з того, що його нема, викрадуть бувало з його шафки книгу, тай заставлять у шинку. Вернувшись до дому й не знаходячи якоїбудь книги, він уже знав, де вона, і питав товаришів тілько про те, в якому шинку і за скілько книгу дано в заста́в, і викуповував звідтіля вже її сам.

У літі він часто ходив до берега ріки Ори і там поміж кущами пролежував по кілька годин, мріяв про рідний край, про минуле, але боявся, як казав, зазирати в будуччину. Там на самоті він виймав ізза халяви клаптик паперу й оловець і записував свої поетичні вітхнення, з якими таївся не тілько від начальства, але навіть від инших знайомих.

Так Шевченко жив до літа 1848. р. В сьому році прибув до Оренбурга капітан-ляйтнант Олексій Іванович Бутаков, що їхав для дослідів Аральського моря. Потребуючи художника для змальовування морських берегів і зачувши про те, що в Орському пробуває Шевченко, він просив коменданта корпусу Обручова, щоб приділив до його експедиції Шевченка як художника; але ґенерал признав се неможливим, памятаючи про за-

каз Шевченкові брать у руки перо й оловець, і замість Шевченка приділив до Бутакова польських засланців Залєского та Турно. Тоді Бутаков випросив до експедиції Шевченка як матроза і відїхав разом із ним у степ 1848. р. Про подробиці сього життя мені невідомо, але Шевченко казав, що Бутаков був для них дійсним товаришем, що час вони проводили доволі весело, що Шевченко з Залєским та Турно малювали все, коли тільки для того була хоч малесенька можливість.

В осени 1849. р. всі вони вернулися до Оренбурга, де Шевченко і його товариші жили в одній хаті і користувались повною свободою. Завдяки Бутакову життя Шевченка значно поліпшало; його приймали у найкращих домах; він малював і писав, та, малюючи портрети, заробляв гроші для своєї потреби. По відїзді Бутакова, в січни 1850. р. до Петербурга, Шевченко замешкав у полковника Карла Івановича Герна, де йому жилося, як і попереду, досить добре. Але в маю 1850. р. доля знов поглузувала над ним. Офіцир Оренбурського баталіону, Ісаєв, (свояк колишнього команданта Орської кріпости, що недавно приїхав із якогось петербурського кадетського корпуса), зробив Обручову донос, що Шевченко листується зі своїми знайомими і малює портрети. Обручов знав, що Шевченко живе в Оренбурзі на волі, що пише й малює, але хоч і який був суворий взагалі, а особливе до воєнних, якось не мав сумління добивати нещасного Шевченка. Та отримавши офіціяльний донос, він зараз звелів зробити у Шевченка ревізію, а його посадити в арешт. При ревізії найдено кілька малюнків та листів. Обручов відослав усі листи в »III. отдѣленіе«[1]) до Петербурга, де їх, розуміється, лишено без уваги, окрім одного листа, в котрім писав Шевченкові один знайомий[2]), що в Петербурзі є багато молодих лю-

[1]) До поліцнйного департаменту.

[2]) Головко, у якого й зроблено трус. Підчас трусу він стрілив до поліцейського а відтак вистрілом позбавив себе життя.

дий, які живуть під доглядом поліції, з котрими він знайомий і що всі вони поділяють переконання Шевченка. Сей лист наробив багато неприємности ріжним людям.

За два дні після ревізії Обручов відослав Шевченка в Орську кріпость під строгий догляд; а одержавши із Петербурга якийсь приказ що до Шевченка, перевів його 8. жовтня 1850. р. з 5-ого в 1. Оренбурський лінійний баталіон, котрого частину що року відкомандовувано до Петровської кріпости, що була на пустинному півострові північно-східного берега Каспійського моря. Шевченка відослано туди і він провів там без виїзду увесь час свого заслання до серпня 1856. р.

М. Лазаревський.

Чого стоїть Шевченко яко поет народній.

III. Лист з хутора.

Чуємо й ми по хуторах, що вмер Тарас Шевченко. Тяжке горе, що немає вже на світі великого поета, і свята перед Богом усяка сльозина, що пала на його домовину: слізми своїми зложили ми ціну подвижникові рідного слова, которе одно становить нашу народню силу, нашу народню славу, — одно дає нам право на ділницю між иншими народами. Поки між нами жив Шевченко, оддавали ми йому шанобу, яко високому поетові, і очи одвертали од усякої хиби його і упадку на тяжкій, одинокій дорозі; яке-ж велике було його діло, що він зробив для нас Українців, і що були-б ми без Шевченка, — се вже тепер тілько у-повні нам одкрилося.

Занедбали з-давна вже письменні городяне сільський неписьменний люд з його недрукованою мовою; до чужих людей розумом пригорнулися, до тих людей, що серед велікої громади темного люду невеликою купою держаться і самі тілько один одного, мов у кагалі, розуміють, і байдуже їм, що покинули далеко по-зад себе несчисленні тисячі неписьменних. Слідом за ними й наші письменники поплентались і в-купі з ними узялись до роботи — книжки академичнім якимся складом писати, і вже своєю славою величалися, що одну книжню академичну мову од моря до моря, мов який невід, на людські души закинули. Великим сим писателям і строїтелям речи книжньої було байдуже, що ввесь наш простий люд скрізь тої невід здавався недорікою, бай-

дуже й на те, що не було сьому людові иншого ходу в письменство, тільки мусив рідного простого й виразного свого слова зректися. Оддаючи тоді в школи дітей, наші хуторяне все одно, щó в москалі оддавали, бо через те письменство химерне меншало в нас людей, котрі по нашому розмовляли і по-нашому на Божий мир дивилися і по-нашому між селянами оберталися.

Тут же нам городяне здоровий розум і чистий смак своїми книжками каламутять, а тут — сусіль! увійшов до нашої простої хати чоловічок, по-нашому прибраний, наших ніби й звичаїв, нашої й мови, та й почав якісь вірши про якогось Енея слебезувати. То-то б, здаєть-ся, треба нам зрадіти! по-нашому чоловік віршує! Та ба! бодай так і не віршувати! Зараз декотрі постерегли, щó воно за проява. »Придивитесь лишень,« кажуть, »до сього чоловічка з-близька: се городянський панок по-нашому прибрався. Гляньте: у його й панська хода і вся удача панська, а мовою своєю він тільки нас передражнює і на сміх підіймає. Се він глузує з наших звичаїв, з нашої батьківщини, з нашої простоти, що ми, бач, панських присмаків не знаємо, та панських фухів не заводимо, та панських річей солодких цураємось. Гляньте: в його Еней про рідну матір перед громадою такі речи говорить, що хоч втікай із хати; слухайте, як він нашими звичаями ганьбує, як він українське слово перековерзує. Се нам пани таке дзеркало подарували, що як погляне в його простий чоловік, то й сам себе не пізнає.«

Оттакий дали тому віршованню суд наші розумні люде, і одвернулась усяка ясна душа од перекуйовдженого не знать по-якому Енея.[1]) Аж тут Маруся Квітчина до нас у хату завітала. Серденько кохане! яке-ж

[1]) З поглядом Куліша на творчість Котляревського історія літератури не згоджується. Суспільство-ж українське обявило свій суд величнім святкованням сотих роковин відродження укр. літ. 1898. (Замітка редакції.)

ти любе нам та поважне після того цигана троянського здалося! Се наша душа на Божому лоні по-нашому заговорила. Се перва була книжка, котора тим-же духом, що й слово Учителя благого, дихала. Тим самим поглядом Квітка на нас, простих людей, подивився, що й той великий чоловіколюбець. Здивувалися ми, як ясно засияв наш народній образ, дарма що на йому пахарський піт густим пилом припав. Глибоко глянули ми з Квіткою в душу свого простого люду і сами загадалися, звідкіля в його та глибиня несказанна...

Загадались, аж тут Шевченко голосно на всю Україну озвався, мов усі співи народні і всі людські сльози разом заговорили. Підняв він з домовин німу нашу память, визвав на суд нашу мовчазну старосвіщину і поставив перед нею Українця, який він єсть тепер, яким він через свою історію стався. Хто-ж би тут не домислився, або душею не почув, що, викупавшись у своїй крові, перебувши несчисленні руїни і пожежи, мусили наши предки багато у свою душу од давніх часів зачерпнути. Намалювавши сам себе у своїх думах, намалювавши старого Перебендю, батька й матір Катерини, та й саму Катерину з її щирим коханням і великими муками, Шевченко зараз явив високий історичній способ словесної живописі; бо й його власний образ духовний і вся та сімя рідних йому душ — всі вони були історичні чада нашої старосвіщини. Узяв він голос і склад своєї речи високої од тих пісень і дум, що вже тільки ми, хуторяне, слухали і серцем розуміли: душа поезії нашої народньої неписьменної сталась душею його музи. Широко він обняв Україну з її могилами крівавими, з її страшною славою, і співану народню річ обернув на живопись того, що було і що єсть на Вкраїні. Його устами ввесь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглось усюди, де лилась наша кров, де лежать наші кості, — усяке серце од його співу стрепенулося.

Квітка первий зрозумів поезію наших народніх звичаїв, яко семї благої, праведно людської. Шевченко нам явив поезію нашої жизні народньої. Квітка здивував нас усіх, показавши велику героїчню душу в тихому, смирному образі пахарськ̀ому, в сільському житті простому. Шевченко дав нам збагнути її глибиню таємничу: визвав він перед наші очи забуту давнину українську, і побачили ми, що ся душа смиренна не днями, не годами, а цілими віками, в бідах і напастях пробувала, та й не знікчемніла, не знітилась, нечестивій волі слугою не вчинилася, а глибоко сама в себе входила і, понуро серед лукавих людей стоячи, своєї пори, своєї долі мовчки виглядала. От-же, як осияла Квітку, з його простодушними творами, огненная поезія Шевченкова, тоді розумно стало нам, що Наум Дрот — той-же Кішка Самійло народній, бо видержав він пробу не меншу від Самійлової, живучи дома на чужині, і вік за віком бідуючи не погнувся, не знизився духом твердим і високим.

Шевченко — наш поет і первий історик. Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, щó вони таке, і одному тілько йому дали вони ясну, як Боже слово, одповідь. Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвіщина славна і за щó проклянуть її грядущі роди. Так, як йому самому пісня народня дала тон до високої речи, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїтп. Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє — і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати. При сьому світлі всякому стало розумно, який справді славетний та величний у своїй простоті той сільський мир, з которого Квітка вибрав свою Марусю з її семєю поетичньою. При сьому світлі всяке побачило, що наші звичаї народні — та-ж сама історія народнього духа нашого, щó й народня пісня, щó й народня дума, тільки не всякому, а висчому, поетичньому погляду одкриваєть-ся їх краса і повага. Всяке розумне зрозуміло, що

нам у своїй словесності ні за ким слідом іти, як тільки за своїм генієм народнім, который мовчить у наших панських та чернечих літописсях, нишком живе в звичаях і голосно говорить тільки в народній думі та пісні.

Був на світі Коніський — і своєю Історією Руссов, мов якою завісою мальованою, закрив од нас старосвіщину, аж поки Шевченко не розідрав, не розпанахав тії завіси. Прийшов слідом за ним Котляревський — і своєю Енеїдою ізробив із нашої простої жизні, з її звичаями розумними, мов-би якийся смітник за панським задвірком. Одвернулись [1]) од того смітника обидва наші поетп і появили инших Українців з Українками в Марусі, в Сердешній Оксані, в Козир-Дівці, в Катерині, Наймичці і в инших праведних утворах поетичніх.

Квітка первий довів Українців до сліз мовою українською, і тим нам показав, що ми ще не звелись ні на що: єсть бо в нас що росказати по своїому, єсть над чим заплакати. І великого мабуть стоїть народ наш простий у своїх домотканих свитинах, коли, ввійшовши в його семю, найрозумнійший, найученший з нас має собі ту семю за свою рідну, — самий могущий і прославленний з нас, самий високий і чистий духом не одцуравсь би Марусю рідною сестрою звати, і її матір — рідною матіррю, і її батька — рідним батьком. Оттаким-то людом убогим і смиренним Квітка наш перед усім світом похвалився: чи є мов такий другий на всьому світу великому?

Скупились ми коло Квітки, скілько нас було тоді одної віри, одного розуму. Мало було нас, бо инших невірна городянська наука знівечила, а тих нужда до землі прихилила; а все-ж почули ми глибоко в серці, що ми — ми, і справив се велике діло Квітка. Шевченко застав нас уже готовими слухати його думи смутної, і

[1]) На скільки Шевченко »одвернувся«, видно з його вірша »На вічну память Котляревському«. (Примітка редакції.)

до невеличкої громади нашої почав земляків зо всього світу скликати.

Озвались до кобзаря з рідним витанням на Кавказі, на Сибірі, за Бендерами, за Случчю й за Дунаєм. Що́ тілько живе було з українського роду по всьому світові, все стрепенулося, нашорошило уши і в серце прийняло благовіствування своєї народности. Шевченко став мовби високим корогвом серед розпорошеного на тисячах миль нашого люду, і з того часу всі в нас поділились на живих і на мертвих, та й довго ще ділити-муться. Слово його животворяще сталось ядром нової сили, про котору не думали й не гадали за Котляревського найрозумнійші з наших земляків, а та нова сила — народність. Вона нас родічами поміж собою поробила, у братню семю з'єдночила і наше українське суть на віки вічні утвердила. Шевченко чистим подвигом словесним докінчав діло, за которе гетьмани наші нечистим серцем бралися. Шевченко, воздвигши із упадку голосну мову українську, назнаменав широкі гряниці нашому духу народньому. Тепер уже не мечем наше народнє право на вражих твердинях зарубане, не шпаргалами і печатьми супротив лукавства людського ствердженe: у тисячах вірних душ українських воно на самому дні заховане і тисячолітніми спомінками запечатане.

Слово, не що́ инше як рідне слово, вернуло нам повагу між народами і нову підвалину під нашу жизнь історичню підкинуло. Взяв бо Шевченко свою чудотворню річ не з городів великих, не з академий самопрославлених, не з-між товариства блискучого і всевладнього: все те минув він, занедбав і покинув, тільки хуторська й сільска мова йому до його великого діла здалася; тільки по селах, по простих хатах шукав він для своїх поем людей духом великих, серцем чистих, поважних, високих. Через сих-то людей, через їх душі поетичні, праведні, вся тайная в старосвіщині нашій йому одкрилася; сі-то люде, забуті історією панською, надали йому

сили древні могили розкривати і по скрівавленій землі, як по пергаментах, правду святу вичитувати. Їх самостайнім духом виріс він до тих творів високих, що без друкарні по всьому світу щиряться, що на всіх щирих серцях українських огненними словами надруковані. Вони дали йому крила піднятись над землею якимся образом не-сього-світнім, величнім, і з вишини всі людські души оглядіти й оплакати. Вони — наша історія живая, наші голосні літописі — поставили перед його очима й Прометея, в которого крівавe серце що-години вмірає і що-години оживає. Їх нескінченно живі душі навчили його говорити і до мертвих, і до ненароджених.

Провівши нашу історію через простий, здоровий розум народній, він дав їй новий образ, — не той, що в Коніського, а провівши наш народ по його історії, не тим він нам його явив, що в Котляревського. Очистив він історію од усякої омани правдивим і високим духом народнім, і споминками старосвітськими перед розумними людьми вповажнив. З того часу новую жизнь почала Україна, і хто брався до роботи громадської не сліпуючи, той добре знав, з якого боку вхопитись і куди простувати. Широким ходом пішло наше народнє діло — не казав би то во імя всіх земляків, во імя всіх вірних душ українських. Під корогвом Шевченковим ми ніби вернулись до домівки святої з чужої чужоземщини, і рідна словесность сталась для нас службою Господу правди. Після його величньої, святої речи, Котляревщина зневагою святині нашої здалася, і благенькі вірши наших пустоцвітків тільки той лепетав, мов дитина, кому не страшно дрібний свій гомін піднімати серед народньої молитви. Замовкла була наша словесність на якийся час, прислухаючись до поважного благовіствування поезії Тарасової, і благодатна була тиша, серед которої поет давав нам нові закони слова українського. Не мале творив він діло тим благовіствуванням: він іззивав забутих у рідну семю, між ті люде, которих ми

праведно людьми величаємо. Слово було пробою забутим, чи достойні вони такого товариства, чи воскреснуть із свого сну, которим вони мусили спати десятки і сотні років. Слово було їх правом віковічним на володіння тим, чого, мовляв, ніхто не додбає і не розруйнує. Словом скріплявсь новий союз братерський, нова сімя українська....

Ото-ж Шевченкове діло, ото місто Тарасове в нашій народності. Поставивши собі за найвисчий взір творчества велику душу народню, назнаменав він нашим письменним людям дорогу просту, ні в кого не питану. Тепер уже тільки той у нас буде робітник не нікчемний, хто йти-ме вперед великої народньої громади, знаючи її нужду духовну, маючи її смак чистий, дивлячись її поглядом праведним. Тим-то не хто, як хуторяне та селяне, знають і чують душею, чого стояв Шевченко. Він їх вивів, наче Ізраіля, із книжньої неволі, в котору були городяне взяли всякий розум письменний; він скинув з них ганьбу всесвітню, що вони люде — ні до чого; він возвеличив їх образ духовний і виставив його на взір перед цивілізованим миром: дивітесь, землі і панства просвіщенні: тисячу років сей люд убогий себе памятає, і тисячу років, у своїй темноті і недостатках, тільки мужу громадському він корився; хто з його вгору вибивався і панською пихою од людей одрізнявся, він йому не кланявся; він його, мов порчену кров, із-вергав із себе; він тілько громаду величав »великим чоловіком«. Се возвістив я людям сим простим і вбогим слово велике, праведне, во віки і віки непохибне, і вони його зрозуміли, гарячими слізми своїми його скропили-освятили, і слово моє станеться в них силою необоримою. Не збавить йому сили ніяка сила земная, і поки світу сонця, поти воно не забудеться. Пійдуть колись в непамять славні діла і тріумфи великих городян, що́ з високої високости на вас, мої сиротята, позирають, а ваш образ духовний через моє слово ніколи не забу-

деться. Сотворив я вам словом своїм вічную память, а самих вас учинив собі самому вічною памяттю міждо живими.

Так промовляє сумній душі нашій душа Тарасова. Його смерть якусь нову, свіжую силу надала його поезії, і в нас по хуторах і селах почали її за-ново читати. Усяке слово його тепер якимся новим світом сияє, і дивом нам здається, що такий поет недавнечко ще жив між нами. Неведика книжка з його писання вийде, а про ту книжку можна в десятеро більше написати. Нехай же сю працю візьмуть на себе люде дотепнійші, а з нас буде й того, що ми, як думали, як серцем чули, так про Тараса по-просту й написали. Слава тобі, Тарасе, поки на Вкраїні хоч одню дівча рідну пісню співати-ме, поки хоч одна мати по-свойому дитину голубити-ме, поки хоч один батько не чужим словом про давні могили сину говорити-ме!

П. Куліш.

Слово над гробом Шевченка.

Немає з нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному одкрилася. А все-ж ми через його маємо велике й дороге нам право — оглашати рідним українським словом сю далеку землю.

Такий поет, як Шевченко, не одним Українцям рідний. Де-б він не вмер на великому славянському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах, всюди він був би між своїми. Боявся єси, Тарасе, що вмреш на чужині, між чужими людьми. От-же ні! Посеред рідної великої семї спочив ти одпочинком вічним. Ні в кого з Українців не було такої семї, як у тебе; нікого так як тебе на той світ не провожали. Були в нас на Вкраїні великі воїни, були великі правителі, а ти став висче всіх їх і семя рідна в тебе найбільша. Ти бо, Тарасе, вчив нас не людей із сього світу згоняти, не городи й села опановувати: ти вчив нас правди святої животворящої... От за сю-то науку зібралися до тебе усіх язиків люде, як діти до рідного батька; через сю твою науку став ти всім їм рідний, і провожають тебе на той світ з плачем і жалем великим. Дякуємо Богу святому, що живемо не в такий вік, що за слово правди людей на хрестах розпинали, або на кострах палили. Не в катакомбах, не в вертепах зібралися ми славити великого чоловіка за його науку праведну: зібрались ми серед білого дня, серед столиці великої, і всею громадою складаємо йому нашу щиру дяку за його животворне слово.

Радуйся-ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій Славянщині, і не чужі люде тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа тобі рідна. Бажав єси, Тарасе, щоб тебе поховали над Дніпром-Славутом: ти-ж бо його любив і малював і голосно прославив. Маємо в Бозі надію, що й се твоє бажання виконаємо. Будеш лежати, Тарасе, на рідній Україні, на узбережжі славного Дніпра, ти-ж бо його імя з своїм імям на віки з'єдночив... Ще-ж ти нам зоставив один завіт, Тарасе. Ти говорив своїй непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна неправди за собою...

Великий і святий завіт! Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам преложив єси. Коли-ж нестане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголати: то лучче ми мовчатимем, — і нехай одні твої великі речи говорять людям во віки і віки чисту, немішану правду.

П. Куліш.